

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КРАВЧУК СВІТЛАНА ЛЕОНТІВНА

УДК 32:316.6]+(159.9.07:2-185.36):355.08(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЯ ПРОЩЕННЯ У ВЗАЄМОДІЇ
СУБ'ЄКТІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ**

19.00.11 – політична психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л. Кравчук / С. Л. Кравчук

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Кравчук С. Л. Психологія прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 «Політична психологія». – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2024.

Дисертаційну роботу присвячено розгляду прощення як складного соціально-психологічного феномена, що може бути дієвим ресурсом особистісного розвитку та суспільного порозуміння в умовах повоєнного відновлення. При цьому розгляд прощення не поширюється на злочини проти людяності та інші тяжкі злочини, які вимагають справедливого покарання.

У дисертації представлено теоретично та емпірично обґрунтовану *інтегративно-структурну концепцію прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій*, яка на основі виявлених змістових ознак прощення пояснює його як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до цього змісту, як власний вибір суб'єкта, як багатовимірне і різнорівневе явище, що має процесуальний і синергетичний характер та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання. *Інтегративно-структурна концепція прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій* спирається на використання методології суб'єктно-вчинкового, структурно-функціонального, екопсихологічного та синергетичного підходів та відображає критерії, компоненти, типи, механізми, чинники, рівні, функції, ефекти прощення, його соціально-психологічний контекст і ресурс.

Обґрунтовано критерії прощення: подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника; заміна негативних емоцій до кривдника більш нейтральними і/або

позитивними; відмова від мстивої поведінки щодо кривдника; брак мотивації уникання щодо кривдника; доброзичливість до кривдника.

Показано, що у міжособовій взаємодії прощення постає як процес, у якому відповіді суб'єкта на завдану шкоду зумовлено такими *психологічними механізмами*, як позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль. Процес прощення характеризується думками, мотивацією і переживаннями, що дають змогу людині відчувати себе його свідомим, активним суб'єктом, який переосмислює переступ/кривду в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах та вільно й гнучко рухається на внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях. У міжособовому процесі прощення завжди присутня інша особа незалежно від її позиції як учасника. Прощення передбачає інтраіндивідуальну просоціальну трансформацію думок, емоцій, мотивації, поведінки.

Показано, що багатовимірність і різнорівневність феномена прощення зумовлюється його складною структурою та характеризується різними типами готовності до прощення. При цьому простежуються такі *психологічні закономірності*:

1) *когнітивний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії пов'язаний із переосмисленням і трансформацією ставлення до кривдника та ситуації образи і супроводжується подоланням негативних суджень. Позитивна переоцінка мотивів кривдника, ситуації образи, змісту емоційних подій та надання їм нового значення правлять за ефективну стратегію регулювання емоцій і трансформації ситуації шкоди в менш стресогенну. Визначено, що на когнітивному рівні *значущими психологічними механізмами* готовності до прощення в міжособовій взаємодії є позитивна переоцінка завданої шкоди, соціальний інтелект і самоконтроль. Показано, що у добровольців-ветеранів як найбільш активних суб'єктів воєнно-політичних подій готовність до прощення прямо корелює з такими копінг-стратегіями, як позитивна переоцінка і планування розв'язання проблеми. Визначено, що психологічними чинниками готовності до прощення є інтерпретаційний первинний і вторинний контроль;

2) *емоційний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії реалізується шляхом подолання скривдженим суб'єктом негативних афектів і заміни їх більш нейтральними і/або позитивними. Визначено, що *психологічними механізмами* готовності до прощення на емоційному рівні є емоційний інтелект та емпатія. Виявлено, що у добровольців-ветеранів емоційний компонент прощення яскраво не відобразився, проте в структурі концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» найбільше виділились такі складові, як життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, задоволеність, надія, оптимізм, несхильність до провини й сорому. Натомість у цивільних чоловіків найчастотнішими темами були відпущення негативних переживань, зв'язок зі спокоєм, любов'ю, а в дружин активних УБД – відпущення негативних переживань, зняття психологічного напруження, зв'язок зі співчуттям, довірою, любов'ю, надією, душевною теплотою;

3) у процесі прощення в міжособовій взаємодії жертва проходить через зміни мотиваційного і конативного компонентів. Зміни *мотиваційного компонента* прощення полягають у зниженні мотивації помсти і/або уникання та посиленні просоціальної мотивації. Мотиваційні зміни визначають прощення за рішенням і/або емоційне прощення, які прямо пов'язані з доброзичливістю у відповідь на кривду та обернено – із помстою та униканням;

4) зміни *конативного компонента* прощення постають як відмова від помсти і/або уникання та вияв доброзичливої поведінки. Показано, що готовність до прощення прямо пов'язана з такими конативними показниками: доброзичливістю, співробітництвом та альтруїстичністю, сприянням добру, визнанням кривдником відповідальності за скоєне, щирістю каяття і вибаченням, а також із такими копінг-стратегіями, як прийняття відповідальності, пошук соціальної підтримки, самоконтроль. Визначено, що у добровольців-ветеранів готовність до прощення обернено корелює з утечею-униканням та конфронтаційним копінгом. У цивільних чоловіків – також з дистанціюванням. Найчастотнішими темами, які описують особливості прощення на конативному рівні в добровольців-ветеранів та цивільних чоловіків, є доброзичливе ставлення і відновлення стосунків. У жіночих групах – це також конструктивна поведінка і перехід до мирних стосунків.

Обґрунтовано *типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії*, яка охоплює: 1) реституційне прощення (на основі відшкодування), 2) прощення через очікування інших, 3) релігійне прощення, 4) прощення як засіб досягнення соціальної гармонії, 5) безумовне прощення.

Визначено *психологічні закономірності* готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій: 1) у добровольців-ветеранів готовність до прощення як *засобу досягнення соціальної гармонії* більш виражена порівняно з цивільними чоловіками; у цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі виявлено прямі зв'язки готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії із задоволеністю життям, відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності, сприянням добру, задоволеністю стосунками з іншими людьми, щасливим сімейним життям, добрим душевним станом; добровольцям-ветеранам та дружинам активних УБД більш властива готовність до *релігійного прощення* порівняно з іншими групами респондентів; 2) цивільним чоловікам готовність до *реституційного прощення* більш властива, ніж цивільним жінкам; у цивільних чоловіків виявлено обернені кореляційні зв'язки готовності до реституційного прощення з відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, задоволеністю стосунками з іншими людьми; 3) у цивільних жінок готовність до *безумовного прощення* є виразнішою, ніж у цивільних чоловіків; не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками; у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків готовність до безумовного прощення прямо пов'язана зі сприянням добру та обернено – із мстивістю; у всіх жіночих групах виокремлено позитивні зв'язки з відчуттям щастя та задоволеністю стосунками з людьми; у жіночих групах та в цивільних чоловіків ця готовність пов'язана також із задоволеністю життям, щасливим сімейним життям і добрим душевним станом; 4) у ВПО жіночої статі готовність до прощення *через очікування інших* є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД; готовність до прощення через очікування інших є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками; у цивільних чоловіків і цивільних жінок вона прямо

пов'язана із сприянням добру, у цивільних жінок – також із щасливим сімейним життям.

Обґрунтовано, що *помста* та *уникання* постають як негативні виміри прощення і водночас як форми непростення. Показано, що *прагнення до помсти* в міжособовій взаємодії найбільш виражене в добровольців-ветеранів, меншою мірою в інших групах. У добровольців-ветеранів воно обернено пов'язане з інтересом та емоційною насиченістю життя, задоволеністю стосунками з іншими людьми, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, контролем подій власного життя, психологічною пружністю, задоволеністю самореалізацією, добрим душевним станом, сприянням добру. У цивільних чоловіків – також із відчуттям щастя. У добровольців-ветеранів прагнення до помсти загарбникам прямо пов'язане з національною та громадянською ідентичностями і психологічною пружністю.

Визначено, що найчастотнішими темами непростення в міжособовій взаємодії є кривда близьким людям, убивство і брак щирого каяття. У добровольців-ветеранів – це також зрада, насильство, навмисні дії кривдника, значні втрати від кривди.

Емпірично досліджено, що переважна більшість респондентів вважає, що злочини проти людяності не підлягають прощенню, і негативно ставиться до ідеї примирення із загарбниками. Прощення не може бути політично інституціоналізованим, оскільки його включення у сферу політики спотворює і знецінює його значення, скасовує винятковий та унікальний характер. Жертва не може бути виключена з міжособових стосунків і замінена надперсональною колективною групою, якій делеговано право прощати.

Визначено, що готовність до самопрощення, рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії справляють позитивний вплив на *посттравматичне зростання*. Готовність до самопрощення проявилася як значущий чинник зниження депресії і зростання психологічного благополуччя. Вона прямо пов'язана із самоприйняттям, особистісним зростанням, позитивними стосунками з іншими та обернено – із почуттям провини.

Показано, що готовність до самопрощення і прощення істотно зумовлено *батьківськими практиками виховання*. Зокрема, чинниками готовності до

самопрощення є: оптимізм батьків, брак домінування одного з них, гармонія в стосунках, брак підвищених вимог до дійсності, задоволеність успіхами і поведінкою дитини, брак частих покарань, відвертість і близькість дитини з матір'ю, теплі й добрі взаємини дитини з батьками.

Обґрунтовано психологічні ефекти процесу прощення в міжособовій взаємодії: поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти.

Визначено перспективи подальших досліджень та реалізації інтегративно-структурної концепції прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

Ключові слова: прощення, самопрощення, міжособова взаємодія, помста, суб'єкти воєнно-політичних подій, механізми, закономірності, психологічна пружність, посттравматичне зростання.

ABSTRACT

Kravchuk S. L. Psychology of forgiveness in the interaction of subjects of military and political events. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological Sciences on the specialty 19.00.11 «Political Psychology». – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2024.

The dissertation is devoted to consideration of forgiveness as a complex socio-psychological phenomenon, which can be an effective resource for personal development and social understanding in the conditions of post-war recovery. At the same time, consideration of forgiveness does not apply to crimes against humanity and other serious crimes that require a just punishment.

The dissertation presents a theoretically and empirically grounded *integrative-structural concept of forgiveness in the interaction of the subjects of military and political events*, which, based on the identified meaningful signs of forgiveness, explains it as a manifestation of the subject's activity aimed at realizing the content of the offense/wrong and transforming the attitude towards it content, as the subject's own choice, as a multidimensional and multilevel phenomenon that has a procedural and synergistic nature and represents: firstly, a non-linear and uneven process in the space-time and cognitive-motivational dimensions of the subject's conscious refusal of thoughts about the harm caused, the negative emotions caused by it, the desire for revenge and replacing them with more neutral and/or positive ones; secondly, a personal coping resource, which is a factor in psychological resilience and post-traumatic growth.

The integrative-structural concept of forgiveness in the interaction of subjects of military and political events is based on the use of the methodology of subject-act, structural-functional, ecopsychological and synergistic approaches and reflects the criteria, components, types, mechanisms, factors, levels, functions, effects of forgiveness, its socio-psychological context and resource.

The criteria for forgiveness are substantiated. It is shown that in interpersonal interaction, forgiveness appears as a process in which the subject's response to the harm caused is determined by such *psychological mechanisms* as positive reappraisal, social intelligence, empathy, acceptance of responsibility, emotional intelligence, self-control.

The process of forgiveness is characterized by thoughts, motivations and experiences that allow a person to feel himself as a conscious, active subject who rethinks the transgression/wrong in the spatio-temporal and cognitive-motivational dimensions and moves freely and flexibly at the intrapersonal and interpersonal levels.

In the interpersonal process of forgiveness, another person is always present, regardless of their position as a participant. Forgiveness involves an intra-individual prosocial transformation of thoughts, emotions, motivation, and behavior.

It is shown that the multidimensionality and heterogeneity of the phenomenon of forgiveness is due to its complex structure and is characterized by different types of willingness to forgive. At the same time, the following *psychological patterns* are observed:

1) *the cognitive component* of the process of forgiveness in interpersonal interaction is related to the rethinking and transformation of the attitude towards the offender and the situation of the offense and is accompanied by overcoming negative judgments. A positive reassessment of the offender's motives, the situation of the offense, the content of emotional events and giving them a new meaning is an effective strategy for regulating emotions and transforming the situation of harm into a less stressful one. It was determined that at the cognitive level, *significant psychological mechanisms* of willingness for forgiveness in interpersonal interaction are a positive reassessment of the harm caused, social intelligence and self-control. It is shown that among volunteers-veterans, as the most active subjects of military and political events, the willingness to forgive is directly correlated with such coping strategies as positive reassessment and planning to solve the problem. It was determined that the psychological factors of willingness to forgive are interpretive primary and secondary control;

2) *the emotional component* of the process of forgiveness in interpersonal interaction is implemented by the offended subject overcoming negative affects and replacing them with more neutral and/or positive ones. It was determined that *the psychological mechanisms* of willingness for forgiveness on an emotional level are emotional intelligence and empathy. It was found that the emotional component of forgiveness was not clearly reflected in the volunteers-veterans, but in the structure of the concept «a person who is inclined to forgive in interpersonal interaction» such components as cheerfulness, activity,

a sense of happiness, success, satisfaction, hope, optimism, disinclination to guilt and shame. On the other hand, among civilian men, the most frequent topics were letting go of negative experiences, connection with peace, love, and among wives of active combatants – letting go of negative experiences, removing psychological tension, connection with compassion, trust, love, hope, spiritual warmth;

3) in the process of forgiveness in interpersonal interaction, the victim undergoes changes in the motivational and conative components. Changes in *the motivational component* of forgiveness consist in a decrease in revenge and/or avoidance motivation and an increase in prosocial motivation. Motivational changes define decisional forgiveness and/or emotional forgiveness, which are directly related to benevolence in response to wrongdoing and inversely related to revenge and avoidance;

4) changes in *the conative component* of forgiveness appear as a refusal of revenge and/or avoidance and manifestations of benevolent behavior. It is shown that willingness to forgive is directly related to the following conative indicators: benevolence, cooperation and altruism, promotion of good, recognition by the offender of responsibility for what has been committed, sincerity of remorse and apology, as well as with such coping strategies as acceptance of responsibility, search for social support, self-control. It was determined that among volunteers-veterans, willingness to forgive is inversely correlated with escape-avoidance and confrontational coping. For civilian men – also with distancing. The most frequent themes that describe the characteristics of forgiveness at the conative level in volunteers-veterans and civilian men are benevolence and restoration of relationships. In women's groups, it is also constructive behavior and the transition to peaceful relations.

Regarding the types of willingness for forgiveness in interpersonal interaction of subjects of military and political events, the following *psychological patterns* have been identified: 1) volunteer veterans are more willing to forgive as a means of *achieving social harmony* compared to civilian men; among civilian men, civilian women, wives of active participants in hostilities, and internally displaced women, direct connections of willingness to forgive as a means of *achieving social harmony* with life satisfaction, a sense of happiness, understanding the importance of one's activities, promoting good, and satisfaction with relationships with others were found people, a happy family life, a good state of mind; volunteers-veterans and wives of active participants in hostilities are more

likely to be *religiously forgiving* compared to other groups of respondents; 2) civilian men are more likely to be ready for *restorative forgiveness* than civilian women; in civilian men, inverse correlations of readiness for restorative forgiveness with a feeling of happiness, understanding of the importance of one's activity and purpose, a happy family life, and satisfaction with relationships with other people were found; 3) among civilian women, readiness for *unconditional forgiveness* is more pronounced than among civilian men; no differences were found between volunteer veterans and civilian men; among volunteer veterans and civilian men, willingness for unconditional forgiveness is directly related to promoting good and inversely – to vindictiveness; in all women's groups, positive connections with a feeling of happiness and satisfaction with relationships with people were identified; in women's groups and in civilian men, this willingness is also associated with life satisfaction, a happy family life, and a good state of mind; 4) in female internally displaced persons, the willingness to forgive *due to the expectations of others* is less pronounced than in civilian women and wives of active participants in hostilities; willingness to forgive due to the expectations of others is more pronounced in civilian men compared to civilian women; in civilian men and civilian women, it is directly related to the promotion of good, in civilian women – also to a happy family life.

It is substantiated that *revenge* and *avoidance* appear as negative dimensions of forgiveness and at the same time as forms of unforgiveness. It is shown that *the desire for revenge* in interpersonal interaction is most pronounced in volunteers-veterans, to a lesser extent in other groups.

It was determined that the most frequent topics of unforgiveness in interpersonal interaction are harm to loved ones, murder and lack of sincere remorse. For volunteers-veterans, it is also betrayal, violence, deliberate actions of the offender, significant losses from the offense.

Empirically researched, the vast majority of respondents believe that crimes against humanity are unforgivable and have a negative attitude to the idea of reconciliation with the invaders. Forgiveness cannot be politically institutionalized, because its inclusion in the sphere of politics distorts and devalues its meaning, cancels its exceptional and unique character. The victim cannot be excluded from interpersonal relationships and replaced by a suprapersonal collective group that is delegated the right to forgive.

It was determined that willingness for self-forgiveness, the decision to forgive an offense in interpersonal interaction has a positive effect on *post-traumatic growth*. Willingness for self-forgiveness appeared as a significant factor in reducing depression and increasing psychological well-being. It is directly related to self-acceptance, personal growth, positive relationships with others, and inversely – to feelings of guilt.

It is shown that willingness for self-forgiveness and forgiveness are significantly determined by *parental upbringing practices*.

The psychological effects of the process of forgiveness in interpersonal interaction are substantiated: improvement of mental health, increase of psychological well-being, strengthening of psychological resilience, post-traumatic growth, weakening of aggressive and depressive manifestations, reduction of desire for revenge.

Prospects for further research and implementation of the integrative-structural concept of forgiveness in the interaction of subjects of military and political events are determined.

Key words: forgiveness, self-forgiveness, interpersonal interaction, revenge, subjects of military and political events, mechanisms, patterns, psychological resilience, post-traumatic growth.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Розділи у колективних монографіях:

1. Кравчук, С. Л. (2012). Специфіка соціалізації агресії особистості та напрямки психологічної допомоги. У Т. В. Бушуєва, С. О. Ставицька (Ред.), *Практична психологія в системі вищої школи [Монографія]* (с. 284–302). К.: НПУ імені М. П. Драгоманова.

2. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2019). The Family as a Source of Mental Trauma in the Military Conflict in Ukraine. In P. A. Barker (Ed.), *Tackling Trauma. Global, Biblical and Pastoral Perspectives* (pp. 229–245). Carlisle, Cumbria: Langham Global Library.

II. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

3. Kravchuk, S. (2020). Willingness to Forgiveness as a Predictor of Mental Health and Psychological Resilience of Displaced Persons from the Zone of Military Conflict in Eastern Ukraine. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 10(1), 21–34. <https://doi.org/10.21277/sw.v1i10.503> (Web of Science (WOS))

4. Kravchuk, S. (2021). The Relationship between Psychological Resilience and Tendency to Forgiveness. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 10(1), 11–21. doi: <https://doi.org/10.36941/ajis-2021-0002> (Scopus)

5. Kravchuk, S. (2021). Willingness to Forgive Oneself and Others as a Way of Personal Growth of University Students. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(3), 262–279. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.3/451> (Web of Science (WOS); EBSCO; ERIH+; Google Scholar; Index Copernicus)

6. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2022). Forgiveness as a predictor of mental health in citizens living in the military conflict zone (2019-2020). *Journal of Education Culture and Society*, 13(1), 67–76. <https://doi.org/10.15503/jecs2022.1.67.76> (Web of Science, Index Copernicus, EBSCO, ERIH plus database)

7. Kravchuk, S. (2022). Willingness to Self-forgive as a Predictor of the Well-being of Young Students. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 14(4Sup.1),

264–272. <https://doi.org/10.18662/rrem/14.4Sup1/671> (Web of Science (WOS); EBSCO; ERIH+; Google Scholar; Index Copernicus)

III. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у інших базах даних:

8. Kravchuk, S. L. (2019). Hardiness as a factor of psychological resilience of youth in conditions of military conflict. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 1(1), 42. <https://doi.org/10.32437/mhgcj.v1i1.19> (CrossRef)

IV. Статті у наукових фахових виданнях України з психології, включених до переліку, затвердженого МОН України:

9. Кравчук, С. Л. (2005). Психологічні особливості образи як негативної емоції особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка»*, 22, 27–29.

10. Кравчук, С. Л. (2006). Гнів та образа як емоційні прояви особистості. *Соціальна психологія*, 2(16), 104–112.

11. Кравчук, С. Л. (2009). Соціально-психологічні фактори сімейного насилля. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»: Зб. наукових праць*, 27(51), 54–59.

12. Кравчук, С. Л. (2012). Психологічні особливості образи як негативного емоційного прояву особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»: Зб. наукових праць*, 37(61), 202–206.

13. Кравчук, С. Л. (2014). Психологічні особливості емоційної стійкості та самоконтролю особистості. *Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*, X(26), 467–481.

14. Кравчук, С. Л. (2014). Психологічні особливості життєстійкості особистості у зв'язку з її цінностями самоактуалізації. *Проблеми сучасної психології: Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 25, 152–166.

15. Кравчук, С. Л. (2015). Психологічні особливості депресивності та емоційної нестійкості особистості середнього віку. *Проблеми сучасної психології: Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 28, 234–249.

16. Кравчук, С. Л. (2017). Психологічні особливості духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(3), 104–108.

17. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми особливостей зв'язку духовних цінностей, життєстійкості та якості життя особистості в юнацькому віці. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»: Зб. наукових праць*, 5(50), 79–87.

18. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2017). The features of mutual relations in family and attitude to the political-legal sphere in the context of military conflict in Ukraine. *Humanitarium*, 39(1), 100–115.

19. Кравчук, С. Л. (2018). Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 1(1), 99–105.

20. Кравчук, С. Л. (2019). Життєстійкість та психологічна пружність особистості юнацького віку як запобіжники негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 1, 142–147.

21. Кравчук, С. Л. (2019). Вивчення психологічної пружності особистості методом семантичного диференціала. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 3, 22–30.

22. Кравчук, С. Л. (2020). Методика «Діагностика готовності до прощення». *Психологічний часопис*, 3(6), 74–83.

23. Кравчук, С. Л. (2020). Валідизація опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці. *Проблеми сучасної психології*, 1(17), 212–219.

24. Кравчук, С. Л. (2020). Особливості зв'язку схильності до прощення з соціально-психологічною компетентністю. *Габітус*, 16, 222–227.

25. Кравчук, С. Л. (2020). Особливості зв'язку емпатії зі схильністю до прощення. *Габітус*, 18(1), 117–121.

26. Кравчук С. Л. (2020). Особливості зв'язку емоційного інтелекту зі схильністю до прощення. *Габітус*, 19, 236–240.

27. Кравчук, С.Л., Ковпак Т. В. (2020). Особливості зв'язку соціального інтелекту зі схильністю до прощення. *Габітус*, 20, 239–244.

28. Кравчук, С. Л. (2021). Концептуалізація феномену прощення в міждисциплінарному дискурсі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47(50), 32–48.

29. Кравчук, С. Л. (2021). Схильність до прощення як предиктор зниження депресії. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 2, 118–125.

30. Кравчук, С.Л. (2021). Особливості готовності до самопрощення як предиктора психологічної пружності. *Габітус*, 23, 208–212.

31. Кравчук С. (2022). Ставлення до децентралізації та інтеграції мігрантів у місцеву громаду. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 20(49), 25–36.

32. Kravchuk, S. (2023). Positive religious coping as predictor of posttraumatic growth of veteran volunteers of the russian-ukrainian war. *Габітус*, 46, 217–221.

33. Кравчук, С. Л. (2023). Чинники ефективної інтеграції ВПО в територіальні громади. *Габітус*, 49, 193–198.

34. Кравчук, С. Л. (2023). Особливості оцінки воєнно-політичних подій як ефекти взаємодії локальної і громадянської ідентичностей. *Габітус*, 50, 153–157.

35. Кравчук, С. Л. (2023). Валідизація методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» на українській вибірці. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 159–173.

V. Наукові публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

36. Кравчук, С. Л. (2011). Механізми формування порушень поведінки особистості в онтогенезі. Механізми формування порушень поведінки особистості в онтогенезі. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Перспективні інновації в науці, освіті, виробництві та транспорті – 2011» (21-30 червня, 2011)*, 16, 65–69. Одеса: Чорномор'я.

37. Кравчук, С. Л. (2013). Психологічні особливості регуляції емоційних станів особистості. *Proceedings of the 9-th International Scientific Practical Conference*

«*Current Research and Development*» (January 17-25, 2013), 21, 34–35. Sofia: Bual GRAD-BG.

38. Кравчук, С. Л. (2014). Природа та функції психологічного захисту особистості. *Materiály X mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2014»* (27 unora – 05 březen, 2014), 20, 28–30. Praha: Publishing House «Education and Science».

39. Кравчук, С. Л. (2014). До проблеми дослідження життєстійкості особистості. *III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі»* (20-22 листопада, 2014), 130–133. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство».

40. Кравчук, С. Л. (2015). До проблеми дослідження психологічних особливостей емоційної стійкості особистості. *Materials of the XI International scientific and practical conference «Science and civilization-2015»* (30 January-07 February, 2015), 18, 34–36. Sheffield: Science and Education LTD.

41. Кравчук, С. Л. (2015). Особливості соціально-психологічних детермінант конфліктності в родині. *Materialy XI Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2015»* (07-15 lutego, 2015), 14, 22–24. Przemysl: Nauka i studia.

42. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми дослідження духовних цінностей та девіантної поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук»* (3-4 березня, 2017), 71–74. К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».

43. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми дослідження особливостей цінностей та неконструктивних форм поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка і психологія: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі»* (14–15 квітня, 2017), 39–40. Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки».

44. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми дослідження життєстійкості молоді та її неконструктивних форм поведінки в політико-правовій сфері в умовах воєнного

конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка і психологія: виклики і сьогодення» (5-6 травня, 2017), II, 54–57.* К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».

45. Кравчук, С. Л. (2018). Особливості психологічної пружності особистості як чинника запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Materials of the XIV International scientific and practical conference «Science and civilization-2018» (30 January-07 February, 2018), 8, 68–70.* Sheffield: Science and Education LTD.

46. Кравчук, С. Л. (2018). Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту. *Психологічні виміри культури, економіки, управління, 12, 27–38.*

47. Кравчук, С. Л. (2018). Особливості поведінкових проявів психологічної пружності особистості як чинника запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.» (26-27 січня, 2018), 1, 15–18.* Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота».

48. Kravchuk, S. L. (2021). Forgiveness and socio-psychological competence. *Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference «International scientific innovations in human life» (August 25-27, 2021), 286–290.* Manchester, United Kingdom: Cognum Publishing House.

49. Кравчук, С. Л. (2021). Емпатія особистості та її схильність до прощення. *Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference «Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects» (29-31 August, 2021), 21–27.* MDPC Publishing. Berlin, Germany.

50. Кравчук, С. Л. (2021). До проблеми методів дослідження прощення. *Proceedings of the 11th International scientific and practical conference «European scientific discussions» (12-14 вересня, 2021), 215–217.* Rome, Italy: Potere della ragione Editore.

51. Кравчук, С. Л. (2022). Стратегії розвитку та підтримання психологічної пружності особистості, родини, громади. *Матеріали Всеукраїнського круглого столу «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» (7 квітня, 2022),*

17–21. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ: Талком.

52. Kravchuk, S. L. (2022). Conceptualization of the Notion of «Sociocultural Identity». *Abstracts of the 36th International scientific and practical conference «Science for the XXI Century: A New Commitment» (July 7-8, 2022)*, 52–54. USA. Chicago: Primedia E-launch LLC.

53. Kravchuk, S. L. (2023). Concepts of «social identity» and «community identity». *Матеріали СХХІІІ Міжнародної інтернет-конференції «Розвиток науки та техніки в умовах воєнного стану» (3 травня, 2023)*, 142–145. Житомир.

54. Kravchuk, S. (2023). Effective factors of the integration of internally displaced persons to the local community. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (17-18 травня, 2023)*, 63–65. ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Полтавський інститут економіки і права. Полтава.

55. Кравчук, С. Л. (2023). Психологічна пружність як запобіжник негативним наслідкам російсько-української війни. *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми клінічної психології, психотерапії та психологічного консультування» (17-18 жовтня, 2023)*, 101–104. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Суми: Університетська книга.

56. Кравчук, С. Л. (2023). Почуття сорому. У С. Л. Чуніхіна (Ред.), *Технології подолання важких почуттів в індивідуальній та колективній реакції на суїцидів або його спробу у закладі освіти. Третинна профілактика суїцидів у закладі освіти: соціально-психологічні технології кризової взаємодії педагогічної спільноти, сім'ї, громади* (с. 98–105). Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2023.

57. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123098. К.: Державна

організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

58. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123096. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

59. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Методика «Діагностика готовності до прощення (ДГП – 38)»»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123097. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

60. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Варіант методу семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123095. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

61. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Варіант методу біполярного семантичного диференціалу «Визначення особливостей розуміння і оцінки концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»»»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123094. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	23
ВСТУП.....	24-38
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПРОЩЕННЯ	39-101
1. 1. Категоріальний зміст поняття «прощення» в наукових дослідженнях.....	39-56
1. 2. Особливості типів прощення в соціально-психологічному дискурсі.....	56-69
1. 3. Психологія прощення в індивідуалістичних і колективістських культурах.....	69-83
1. 4. Уникання і помста як негативні виміри прощення.....	83-98
Висновки до розділу 1.....	98-101
РОЗДІЛ 2.	
ПРОЩЕННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	
2. 1. Психологічні чинники прощення у науковій літературі.....	102-119
2. 2. Психологічний зміст справжнього самопрощення і псевдосамопрощення	119-131
2. 3. Непрощення злочинів проти людяності у сучасному науковому знанні.....	131-144
2. 4. Інтегративно-структурна концепція прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій	144-160
Висновки до розділу 2.....	160-162
РОЗДІЛ 3.	
ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЩЕННЯ	
У ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ.....	
3. 1. Етапи емпіричного дослідження прощення.....	163-166
3. 2. Методичне забезпечення дослідження прощення.....	167-198
3. 3. Соціально-демографічні характеристики вибірки дослідження.....	199-202
Висновки до розділу 3.....	202-204

РОЗДІЛ 4.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЩЕННЯ У ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ.....	205-295
4. 1. Розуміння концептів, пов'язаних із прощенням.....	205-224
4. 2. Особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії.....	224-242
4. 3. Типи готовності до прощення в міжособовій взаємодії.....	242-258
4. 4. Образливість і почуття провини в контексті прощення і психологічної пружності.....	258-268
4. 5. Психологічні чинники та механізми прощення.....	268-291
Висновки до розділу 4.....	292-295

РОЗДІЛ 5.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВІДНОВЛЕННЯ АДАПТАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ УЧАСНИКІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ У КОНТЕКСТІ ПРОЩЕННЯ І САМОПРОЩЕННЯ.....	296-356
5. 1. Сприймання батьківських практик виховання як предиктор готовності до прощення і самопрощення.....	296-308
5. 2. Психологічна пружність і задоволеність життям у контексті прощення і самопрощення.....	309-318
5. 3. Чинники психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС	318-335
5. 4. Готовність до самопрощення як предиктор психологічного благополуччя добровольців-ветеранів.....	335-341
5. 5. Чинники посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій.....	341-353
Висновки до розділу 5.....	353-356
ВИСНОВКИ.....	357-362
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	363-467
ДОДАТКИ.....	468-574

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВПО – внутрішньо переміщені особи

ПТЗ – посттравматичне зростання

ПТСР – посттравматичний стресовий розлад

УБД – учасник бойових дій

ЄС – Європейський Союз

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дисертаційну роботу присвячено розгляду прощення як складного соціально-психологічного феномена, що може бути дієвим ресурсом особистісного розвитку та суспільного порозуміння в умовах повоєнного відновлення. При цьому розгляд прощення не поширюється на злочини проти людяності та інші тяжкі злочини, які вимагають справедливого покарання.

В умовах загострення соціально-політичних суперечностей особливого значення набуває проблема міжособових конфліктів та налагодження позитивних міжособових стосунків. В ситуаціях міжособової кривди/переступу більшість людей, переживаючи образу, гнів, агресію, тривогу, почуття провини, мотивовані уникати стосунків чи мститися у відповідь. Вгамовування негативних реакцій на трансгресорів і формування мотивації до позитивних реакцій й змін в міжособовій взаємодії можливе завдяки такому багатогранному феномену як прощення.

Прощення в міжособовій взаємодії, як свідчать дослідження, відіграє важливу роль у відновленні і підтриманні стосунків (McCullough et al., 2006; Worthington, 2007; Cowden et al., 2019; Fincham, May, 2021 та ін.), посиленні міжособової довіри, виступає однією з стратегій розв'язання міжособових конфліктів (Fucker, von Scheve, 2017; Fourie et al., 2020 та ін.).

Окремими чинниками, що сприяють ризику самогубства людини, є почуття провини, сором, повторення негативних думок, самокритика, ізоляція (Drescher et al., 2011; Vargas et al., 2013 та ін.). Почуття провини і сором пов'язані з думками про самогубство у військовослужбовців, особливо тих, які перебувають у зоні воєнних дій (Bryan et al., 2015). У військовослужбовців серйозними факторами ризику суїцидів постають ПТСР і депресія (Bryan et al., 2012; Ilgen et al., 2012; Skopp et al., 2012; LeardMann et al., 2013; Nock et al., 2014 та ін.).

Методологічна база психологічних досліджень природи прощення була закладена в середині 1980-х років R. Enright, M. Santos, R. Al-Mabuk, надалі – у працях F. Fincham, E. Worthington, M. McCullough, які спиралися на філософські ідеї F. Heider і S. T. Wieselthaler.

Серед соціальних та політичних психологів дискусійними натеper залишаються питання *концептуалізації феномена прощення* (McCullough et al., 2014;

Worthington, Sandage, 2016; VanderWeele, 2018; López-López et al., 2018; Lijo, 2018; Носенко, Сокур, 2018; Гарькавець, Яковенко, 2015, 2017, 2018; Worthington et al., 2021; Long et al., 2020; Wulandari, Megawati, 2020; Fourie et al., 2020; Liu, 2021, Brady et al., 2022 та ін.); *проникнення прощення в політико-правову сферу* (Jankélévitch, 1986; Ricoeur, 1992; Soyinka, 1999; Tutu, 2000; Derrida, 2003; Lefranc, 2004; Arendt, 2012; Rosoux, 2014; Rondeau, 2017; Gomez et al., 2019; Pham et al., 2019; Minami, 2020 та ін.); *чинників релігійного прощення* (Stump, 2006; Lopez, 2009; Baloban et al., 2014; Rye, McCabe, 2014; Мухіна, 2017; Jenco, 2017; Barcaccia et al., 2018; Kang, Zhang, 2021 та ін.); *наслідків прощення і непростення, зокрема самоосуду й самопростення, у сферах психічного та фізичного здоров'я* (Davis et al., 2015; Ermer, Proulx, 2016; Raj et al., 2016; Akhtar et al., 2017; Massengale et al., 2017; Chen et al., 2018; Fincham, May, 2019; Costa et al., 2021 та ін.); *вікових і статевих аспектів прощення* (Girard, Mullet, 1997; Cheng, Yim, 2008; Watson et al., 2016; Wulandari, Megawati, 2020; Kuzubova et al., 2021 та ін.); *зв'язку прощення з емоціями та особистісними властивостями* (Liao, Wei, 2015; Leach, 2017; Karduz, Saricam, 2018; Cavalcanti et al., 2019; Миколайчук, Чепьолкіна, 2020; Mroz et al., 2022 та ін.); *чинників прощення в міжособових стосунках* (McCullough et al., 2003; Kachadourian et al., 2005; Fitness, Peterson, 2008; Watkins et al., 2011; Strelan et al., 2017; Гусєв, 2017 та ін.); *зв'язку прощення зі стресом та адаптацією* (Strelan, Wojtysiak, 2009; Weinberg et al., 2014; Toussaint et al., 2016; Зливков, 2017; Лукомська, 2017; Cowden et al., 2019; Levi-Belz, Gilo, 2020 та ін.).

Важливими проблемами є зв'язок прощення зі смиренням, милосердям, а також із примиренням (Garrido-Rodriguez, 2008; Colvin, Blount-Hill, 2020; De la Ossa, Romero, 2020; Engelsviken, 2020; Ezekiel, 2020 та ін.).

У практичній психології вивчення прощення в міжособовій взаємодії зумовлене важливістю пошуку ефективних шляхів емоційної регуляції, розв'язанням психотерапевтичних запитів, пов'язаних із переживанням ненависті, гніву, образи (Enright, Fitzgibbons, 2014; Worthington, Sandage, 2016; Лукомська, 2017; Recchia et al., 2020; Noreen, Macleod, 2021 та ін.). У результаті прощення в міжособовій взаємодії переривається ланцюг взаємної ненависті і страждань ображеного і кривдника (Eaton, Struthers, 2006; Nussbaum, 2016; Raj et al., 2016;

Adam-Karduz, Saricam, 2018; Gerlsma et al., 2020 та ін.), відбуваються внутрішні моральні перетворення, переживання образи послаблюються (Hirsch et al., 2012; McCullough et al., 2014; Lijo, 2018; Cornish et al., 2020 та ін.).

Водночас аналіз наукової літератури свідчить про відсутність єдиного узгодженого погляду на концептуалізацію прощення, його зміст, структуру, психологічні чинники, механізми й закономірності. Актуальним є дослідження прощення на внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях.

На часі також соціально-психологічні дослідження зв'язку самопрощення і прощення в міжособовій взаємодії з психологічною пружністю, життєстійкістю, посттравматичним зростанням учасників воєнно-політичних подій.

У вітчизняній психологічній науці ще не проводилися масштабні дослідження психологічних закономірностей, механізмів, чинників, типів прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій, зокрема добровольців-ветеранів, дружин активних УБД, ВПО, цивільного населення.

Фундаментальний характер проблеми, її актуальність, недостатнє теоретико-емпіричне її дослідження, теоретична і практична значущість зумовили вибір теми: «Психологія прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана у межах планового наукового дослідження лабораторії психології політико-правових відносин «Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту» (2017-2019 рр.; номер держреєстрації – 0116U008812), лабораторії психології мас та спільнот «Соціально-психологічні ефекти взаємодії спільнотних ідентичностей в умовах міждержавного воєнно-політичного протистояння» (2022-2024 рр.; номер держреєстрації – 0123U100991).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 14/19 від 28.11.2019 р.) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол № 1 від 28.01.2020 р.).

Мета дослідження: на основі теоретично обґрунтованої та емпірично верифікованої концепції розкрити психологічну сутність феномена прощення у

взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій та його психологічні закономірності, механізми, типи, ефекти.

Об'єкт дослідження: прощення як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження: психологічні закономірності, механізми та ефекти прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження:**

1. На основі теоретико-методологічного аналізу проблематики прощення у вітчизняній і зарубіжній літературі розкрити психологічний зміст і структуру прощення як соціально-психологічного феномена.
2. Розробити авторську концепцію психології прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій та сформулювати її основні положення, що розкривають структуру, типи, критерії, основні закономірності, механізми, психологічні ефекти прощення.
3. Обґрунтувати методологічні засади емпіричного дослідження закономірностей прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.
4. Емпірично виявити особливості когнітивного, афективного, мотиваційного і конативного компонентів прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.
5. Емпірично визначити особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії у різних категорій респондентів.
6. Емпірично обґрунтувати психологічну типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії.
7. Визначити психологічні закономірності посттравматичного зростання, психологічної пружності та психологічного благополуччя в контексті прощення і самопрощення у суб'єктів воєнно-політичних подій.

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс теоретичних і емпіричних методів:

- 1) теоретичні методи: аналіз, синтез, аналогія, узагальнення, теоретичне моделювання – для формулювання основних проблем дослідження, визначення теоретико-методологічних засад дисертаційної роботи, розроблення і обґрунтування основних положень авторської концепції психології прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій, визначення концептуальних засад дослідження соціально-

психологічних закономірностей, механізмів прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій;

2) емпіричні методи:

а) авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій», авторська методика «Діагностика готовності до прощення», опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» L. Y. Thompson et al., методика «Шкала рішення пробачити» D. Davis et al., методика «Шкала емоційного прощення» E. Worthington et al., авторський варіант методу біполярного семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії» – для діагностики прощення, готовності до прощення і самопрощення, а також їх особливостей;

б) авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій», методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» M. E. McCullough et al., авторський метод біполярного семантичного диференціалу «Розуміння і оцінка концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»», методики «Особистісна агресивність і конфліктність» та «Агресивна поведінка» Є. Ільїна, П. Ковальова, 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла – для встановлення особливостей прагнення до помсти у відповідь на переступ/кривду в міжособовій взаємодії та психологічних чинників прагнення до помсти;

в) опитувальник релігійного копінгу (Brief-RCOPE) K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy, авторські методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю», «Діагностика психологічної пружності особистості» та анкета «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей», опитувальник посттравматичного зростання R. Tedeschi, L. Calhoun, методика «Вимірювання почуття провини і сорому» J. Tangney, симптоматичний опитувальник Л. Дерогатіса, методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда, методика «Діагностика емоційного інтелекту» Д. В. Люсіна, методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. В. Бойка, особистісний опитувальник «Діагностика агресивних і ворожих реакцій» А. Басса і А. Дарки, особистісний опитувальник «Інтерперсональний діагноз» Т. Лірі, шкала

психологічного благополуччя К. Ріфф, тест життєстійкості С. Мадді, шкала резильєнтності (CD-RISC-10) L. Campbell-Sills, M. Stein в адаптації З. О. Кіреєвої, О. С. Односталка, Б. В. Бірона; тест «Ціль в житті» J. Crumbaugh, L. Maholick в адаптації Д. Леонтьєва, шкала диспозиційної надії М. Snyder і його колег, опитувальник копінг-стратегій Р. Лазаруса, С. Фолкман, методика «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Х. Келлермана, Х. Конте, методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, опитувальник колективної ідентичності Р. Лухтанена, Дж. Крокера, опитувальник «Громадянська ідентичність» І. Петровської – для визначення психологічних механізмів, закономірностей, чинників готовності до прощення і самопрощення, чинників психологічної пружності, посттравматичного зростання;

3) методи математичної обробки даних (описові статистики, факторний аналіз, коефіцієнт альфа Кронбаха, кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, критерій Н-Краскала-Уоллеса, критерій Хі-квадрат Пірсона, критерій U-Манна-Уїтні, простий лінійний регресійний аналіз, множинний регресійний аналіз, критерій узгодженості Колмогорова-Смірнова) з подальшою якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалися із застосуванням програмного забезпечення IBM SPSS Statistics 21;

4) інтерпретаційні методи дослідження: структурний, системний і комплексний. Інтерпретація отриманих даних здійснювалася на основі використання кількісних порівняльно-статистичних методів із наступним якісним аналізом і узагальненням.

Загальна кількість респондентів становила 4858 осіб різної статі від 25 до 60 років. При формуванні цільових вибірок учасників дослідження враховано такі критерії: стать, вік, національність, статус учасника дослідження, регіон постійного проживання до російсько-української війни, основний рід занять, сповідання віри/релігії.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять *підходи в дослідженні прощення і самопрощення* (F. Heider, S. Wieselth, R. Enright, M. McCullough, E. Worthington, H. Arendt, P. Ricoeur, J. Derrida, L. Jones, R. Emmons,

T. Baskin, S. Sandage, M. Wenzel, L. Woodyatt, S. Lichtenfeld, S. Amaya, K. Kaleta, J. Mroz, C. Landman, T. Pieterse, C. Witvliet, В. Зливков, С. Гарькавець, С. Яковенко, Е. Носенко, А. Сокур, М. Лукомська, А. Гусєв та ін.); *концепції помсти* (J. Elster, S. Uniacke, M. McCullough, B. Wilkowski, У. Намана-Raz, L. Goldner, J. Jackson, H. Recchia, D. Chester та ін.); *концепції життєстійкості* (S. Maddi, D. Khoshaba, Т. Титаренко, Т. Ларіна, В. Панченко, О. Чиханцова та ін.); *концепції психологічної пружності* (A. Masten, E. Werner, N. Garmezy, M. Rutter, S. Luthar, M. Tugade, G. Bonanno, M. Ungar, F. Walsh, R. Scoloveno, Т. Титаренко, Л. Коробка, Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко, С. Богданов, О. Бойко, О. Хамініч та ін.); *концепції посттравматичного зростання* (S. Joseph, R. Tedeschi, L. Calhoun, V. Helgeson, S. Maguen, M. Mitchell, I. Engelhard, S. Staugaard, S. Marotta-Walters, Т. Титаренко, В. Горбунова, В. Климчук, О. Шелюг, Д. Зубовський, В. Осьодло, І. Приходько, О. Мельник та ін.); *основні принципи системного підходу* (L. Bertalanffy, М. Слюсаревський, О. Малхазов, С. Максименко, Л. Сердюк, В. Циба, О. Яковенко та ін.); *загальні положення суб'єктно-вчинкового підходу* (Г. Челпанов, Г. Костюк, В. Роменець, В. Татенко, О. Старовойтенко, М. Слюсаревський, Т. Титаренко, В. Васютинський, З. Карпенко, Н. Чепелева та ін.); *загальні положення структурно-функціонального підходу* (Г. Костюк, С. Максименко, М. Слюсаревський, Т. Титаренко, І. Шаповал, А. Кононенко та ін.); *загальні положення синергетичного підходу* (Н. Накен, В. Кремень, Л. Сердюк, М.-Л. Чепа, О. Вознюк, А. Свідзинський, Г. Чайка та ін.); *загальні положення екопсихологічного підходу* (П. Лушин).

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечено науково-теоретичним та методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; системністю і комплексністю дослідження; застосуванням методів, що відповідають меті, предмету і завданням дослідження, зокрема валідних та надійних психодіагностичних методик; формуванням репрезентативної вибірки учасників дослідження; змістовним аналізом фактів і залежностей, отриманих на достатній вибірці респондентів; поєднанням кількісного і якісного аналізу емпіричних даних; використанням сучасних методів математичної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження. *Уперше:*

- визначено феномен прощення як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до цього змісту, як власний вибір суб'єкта, як багатовимірне і різнорівневе явище, що має процесуальний і синергетичний характер та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання;

- розроблено інтегративно-структурну концепцію прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій, що відображає критерії, компоненти, типи, механізми, чинники, рівні, функції, ефекти прощення, його соціально-психологічний контекст і ресурс;

- обґрунтовано типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії, яка охоплює: 1) реституційне прощення (на основі відшкодування), 2) прощення через очікування інших, 3) релігійне прощення, 4) прощення як засіб досягнення соціальної гармонії, 5) безумовне прощення;

- розроблено й апробовано авторські психодіагностичні методики для діагностики готовності до прощення, стратегій первинного і вторинного контролю, психологічної пружності, визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії, ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій, розуміння й оцінки концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»;

- визначено психологічні механізми прощення у міжособовій взаємодії (позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль);

- виявлено психологічні закономірності готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій: 1) у добровольців-ветеранів готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії більш виражена порівняно з цивільними чоловіками; у добровольців-ветеранів емоційний компонент прощення яскраво не відобразився, проте в структурі концепту «людина, яка схильна до

прощення в міжособовій взаємодії» найбільше виділились такі складові, як життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, задоволеність, надія, оптимізм, несхильність до провини й сорому; у цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі виявлено прямі зв'язки готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії із задоволеністю життям, відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності, сприянням добру, задоволеністю стосунками з іншими людьми, щасливим сімейним життям, добрим душевним станом; добровольцям-ветеранам та дружинам активних УБД більш властива готовність до релігійного прощення порівняно з іншими групами респондентів; 2) цивільним чоловікам готовність до реституційного прощення більш властива, ніж цивільним жінкам; у цивільних чоловіків виявлено обернені кореляційні зв'язки готовності до реституційного прощення з відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, задоволеністю стосунками з іншими людьми; 3) у цивільних жінок готовність до безумовного прощення є виразнішою, ніж у цивільних чоловіків; не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками; у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків готовність до безумовного прощення прямо пов'язана зі сприянням добру та обернено – із мстивістю; у всіх жіночих групах виокремлено позитивні зв'язки з відчуттям щастя та задоволеністю стосунками з людьми; у жіночих групах та в цивільних чоловіків ця готовність пов'язана також із задоволеністю життям, щасливим сімейним життям і добрим душевним станом; 4) у ВПО жіночої статі готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД; готовність до прощення через очікування інших є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками; у цивільних чоловіків і цивільних жінок вона прямо пов'язана із сприянням добру, у цивільних жінок – також із щасливим сімейним життям.

Теоретичне значення результатів дисертації полягає в поглибленні і розширенні наукових уявлень про:

- психологічний зміст, структуру, типи, критерії, чинники, основні закономірності прощення як соціально-психологічного феномена;

- типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії: реституційного (на основі відшкодування), через очікування інших, релігійного, як засобу досягнення соціальної гармонії, безумовного;

- психологічні механізми прощення (позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль) у міжособовій взаємодії, що забезпечують нелінійний і нерівномірний процес прощення в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах;

- особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду у міжособовій взаємодії в різних категорій респондентів;

- зміст самопрощення як значущого чинника зниження депресії і зростання психологічного благополуччя;

- можливості позитивного впливу готовності до самопрощення та рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії на посттравматичне зростання учасників воєнно-політичних подій;

- зв'язки психологічної пружності з готовністю до прощення та самопрощення;

- психологічну пружність і задоволеність життям у контексті прощення і самопрощення;

- особливості батьківських практик виховання як чинника готовності до самопрощення (оптимізм батьків, брак домінування одного з них, гармонія в стосунках, брак підвищених вимог до дійсності, задоволеність успіхами і поведінкою дитини, брак частих покарань, відвертість і близькість дитини з матір'ю, теплі й добрі взаємини дитини з батьками);

- психологічні ефекти процесу прощення в міжособовій взаємодії (поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти);

- чинники психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС;

- чинники посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості

застосування результатів теоретико-емпіричного дослідження у процесі подальшої розробки проблеми прощення і самопрощення; адаптації методик «Шкала рішення пробачити» (D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren et al.), «Шкала емоційного прощення» (E. Worthington, J. Hook, S. Utsey et al.), «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (M. McCullough, K. Rachal, S. Sandage et al.) та опитувальник релігійного копінгу (K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy). Результати дослідження можуть бути корисними в психологічній роботі з населенням з метою поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичного зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти, врегулювання ускладнень у міжособовій взаємодії. Теоретичні і практичні результати дослідження можуть бути використані під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Диференціальна психологія», «Загальна психологія», «Психологія особистості». Отримані теоретичні і практичні результати дослідження можуть бути використані у змістовому наповненні спецкурсів «Психологія прощення», «Психологія агресії», «Психологія духовності», «Психологія розвитку», «Основи психотерапії», «Психологічне консультування», що сприятиме підвищенню якості професійної підготовки психологів та інших фахівців гуманітарного напрямку навчання. Отримані результати щодо готовності до самопрощення як чинника психологічного благополуччя і зниження депресії у добровольців-ветеранів, психологічних чинників психологічної пружності і посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій можуть стати основою для розробки тренінгових програм, спрямованих на особистісне зростання, відновлення адаптаційних ресурсів з метою посилення психологічної пружності.

Результати дисертації *впроваджено* в освітній процес Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (довідка № 7/05 від 05.12.2023 р.) при викладанні дисциплін «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Психологія соціальної взаємодії»; Інституту аналітичних досліджень і сучасної освіти (довідка № 1-12/1 від 01.12.2023 р.) при викладанні дисциплін «Психологія спілкування та міжособових стосунків», «Психологія індивідуальності»; Українського державного університету імені Михайла

Драгоманова (довідка № 367 від 04.10.2023 р.) при викладанні дисципліни «Психологія».

Теоретичні та практичні напрацювання, представлені у дисертації, були використані у процесі психологічної реабілітації ветеранів, зокрема у психологічному консультуванні, у Благодійній організації «Благодійний фонд «Після Служби»» (довідка № 37 від 30.11.2023 р.); у процесі проведення груп психологічної підтримки у громадській організації «ХАЛОМ» (довідка № 289 від 4.12.2023 р.).

Апробація результатів дослідження. Головні положення дисертації висвітлювалися на науково-практичних конференціях, конгресах, круглих столах, семінарах, звітних сесіях, зокрема на *міжнародних конференціях в Україні*: Міжнародній науково-практичній конференції «Україна і світ: діалог мов та культур» (19-21 березня 2014, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (14-15 квітня 2017, Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (3-4 березня 2017, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі» (31 березня – 1 квітня 2017, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія: виклики і сьогодення» (5-6 травня 2017, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у ХХІ ст.» (26-27 січня 2018, Львів), I Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення» (28-29 травня 2020, Київ), LXXXII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток науки в Україні під час воєнного стану» (30 березня 2022, Луцьк), LXXXIX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Весняні наукові читання» (4 травня 2022, Івано-Франківськ), СХХІІІ Міжнародній інтернет-конференції «Розвиток науки та техніки в умовах воєнного стану» (3 травня 2023, Житомир), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (17-18 травня 2023, Полтава), Українсько-польській науковій конференції «Психологія перед

лицем російсько-української війни» (19-20 травня 2023, Львів), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (22 вересня 2023, Київ), *міжнародних конференціях за кордоном*: X Mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2014» (27 unora – 5 březen 2014, Praha), XI International scientific and practical conference «Science and civilization-2015» (30 January – 7 February 2015, Sheffield), XI Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania światowej nauki – 2015» (7-15 lutego 2015, Przemysl), XIV International scientific and practical conference «Science and civilization-2018» (30 January – 7 February 2018, Sheffield), II International scientific and practical conference «International scientific innovations in human life» (25-27 August 2021, Manchester), III International scientific and practical conference «Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects» (29-31 August 2021, Berlin), XI International scientific and practical conference «European scientific discussions» (12-14 September 2021, Rome), VI International scientific and practical conference «Innovations and prospects of world science» (2-4 February 2022, Vancouver), XXXVI International scientific and practical conference «Science for the XXI Century: A New Commitment» (July 7-8 2022, Chicago); *всеукраїнських конгресах та науково-практичних конференціях*: II Всеукраїнському конгресі із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи» (7-8 листопада 2019, Київ), III Всеукраїнській конференції з міжнародною участю «Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми» (31 березня 2020, Київ); *наукових конференціях, семінарах та круглих столах*: II Науковій конференції «Західноукраїнська психологія вчора та сьогодні, присвяченої С. Балею, О. Кульчицькому, Я. Цурковському» (12 березня 2018, Львів), Методологічному семінарі відділення психології, вікової фізіології та дефектології НАПН України «Актуальні проблеми психологічної протидії негативним інформаційним впливам на особистість в умовах сучасних викликів» (8 квітня 2021, Київ), Семінарі «Політико-правова свідомість у становленні професіонала в умовах воєнного конфлікту» – захід НАПН України на виставці «Освіта та кар'єра – 2021» (9 квітня 2021, Київ), Всеукраїнському круглому столі «Психологія російсько-української

війни: внутрішній погляд» (7 квітня 2022, Київ), Науково-практичному семінарі «Соціально-психологічні проблеми ідентичності в умовах воєнно-політичного протистояння» (18 січня 2023, Київ, Суми), Науково-практичному семінарі «Психологія соціальної ідентичності в умовах війни» (26 квітня 2023, Київ, Львів), I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми клінічної психології, психотерапії та психологічного консультування» (17-18 жовтня 2023, Київ), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку» (27-28 жовтня 2023, Запоріжжя), а також на Звітних сесіях Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2020, 2021), засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2020-2024).

Кандидатську дисертацію за темою «Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості» зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології захищено в спеціалізованій вченій раді Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2002 році. Матеріали та результати кандидатської дисертації в докторській дисертації не використовувались.

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи викладено у 61 публікації. Серед них: 2 розділи у колективних монографіях, 5 статей у закордонних наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection (1 – у співавторстві) та Scopus, 1 стаття – у зарубіжному науковому виданні в базі CrossRef, 27 статей у фахових виданнях, внесених до переліку, затвердженого МОН України, 5 свідоцтв на реєстрацію авторського права на науковий письмовий твір, 21 публікація апробаційного характеру.

Особистий внесок здобувача у працях, опублікованих разом із співавторами, полягає у концептуалізації (формулюванні проблеми, ідеї та цілей дослідження, аналізі останніх досліджень та публікацій), обґрунтуванні дослідницького інструментарію, проведенні емпіричного дослідження та зборі інформації, обробці та аналізі результатів за допомогою статистичних методів, формулюванні висновків з проведеного дослідження (Kravchuk, Khalanskyi, 2017; Kravchuk, Khalanskyi, 2019; Кравчук, Ковпак, 2020; Kravchuk, Khalanskyi, 2022).

Дисертацію виконано здобувачкою самостійно. Усі сформульовані положення

та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам зазначених публікацій, не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (1087 найменувань, із яких – 894 іноземними мовами), додатків. Робота містить 162 таблиці, з них 85 – в додатках, 32 рисунки, 23 додатки. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 574 сторінки, з них 359 сторінок – основний обсяг.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЩЕННЯ

1. 1. Категоріальний зміст поняття «прощення» в наукових дослідженнях

Теоретико-емпіричний прогрес в дослідженнях прощення багато в чому залежить від його концептуалізації і розв'язання фундаментального питання: «Наскільки прощення виступає важливим чинником психічного здоров'я і психологічного благополуччя людини?».

Цікаво звернути увагу на те, що прощення історично вважалося теологічним і філософським конструктом, зокрема концепт «прощення» приблизно до 1980-х років вивчався і висвітлювався в основному у межах релігійних практик і текстів.

Зазначимо, що різні уявлення про прощення з'явилися тисячі років тому в основних світових релігіях, включаючи буддизм, індуїзм, іудаїзм, християнство і іслам. В богословських роздумах про прощення переважно піднімалися і зараз піднімаються такі проблеми: яка релігія є більш прощаючою; нерівність; контроль кривдників і пов'язані з цим аспекти благоденства, відплати і покарання, відповідальності і покаяння.

Прощення є одним з найскладніших і багатогранних феноменів, до вивчення якого зверталися філософи різних часів, зокрема Епіктет, М. Монтень, Ф. Аквінський, Ф. де Ларошфуко, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, В. Янкелевич, Х. Арендт, J. Murphy, Н. Horsbrugh, L. Allais, Р. Hieronymi, А. Bash, Е. Gamlund, С. Griswold та ін.

Окремо відзначимо, що загальнотеоретичним фундаментом психологічних досліджень з прощення були філософські роботи 1950-1960-х років, зокрема праці F. Heider (1958) і S. Wiesenhal (1969).

У другій половині ХХ століття психологи почали приділяти більшу увагу концепту прощення, особливо у зв'язку із проблемою психологічного здоров'я особистості.

Зазначимо, що хоча зростає інтерес до досліджень прощення серед психологів (наприклад, Worthington, 2001; McCullough et al., 2014; Worthington, Sandage, 2016;

VanderWeele, 2018; López-López et al., 2018; Lijo, 2018; Носенко, Сокур, 2018; Сокур, 2018; Сокур, Носенко, 2018a, 2018б; Worthington et al., 2021; Long et al., 2020; Wulandari, Megawati, 2020; Fourie et al., 2020; Liu, 2021, Brady et al., 2022), у визначенні концепту прощення погляди науковців не узгоджуються, зокрема наявні суперечності в питаннях як теорії, так і методології дослідження цього феномену. На даний момент у науковців немає консенсусу щодо концептуалізації прощення.

На сьогодні психологічні дослідження з проблематики прощення фундаментального і прикладного характеру групуються за такими напрямками: 1) дослідження в соціальній психології; 2) дослідження в психології особистості; 3) дослідження в політичній психології; 4) дослідження в психології сім'ї; 5) дослідження в психології організації; 6) дослідження в психології здоров'я.

Відсутність єдиного погляду зарубіжних і вітчизняних науковців на концептуалізацію феномену прощення призводить до невизначеності в його операціоналізації. В більшості з проведених досліджень науковцями не чітко визначались відмінності між негативними і позитивними вимірами прощення та між різними типами прощення.

Згідно зі словником староукраїнської мови XIV-XV століття (Гринчишин та ін., 1978, с. 263), слово «простити» означає не ставити в провину, пробачити, дарувати, помилувати, звільнити від чогось.

Великим тлумачним словником сучасної української мови (Бусел, 2005, с. 1181) слово «прощення» визначається як дія за значенням прощати, простити; поблажливість до кого-небудь, скасування кари, помилування.

Науковці R. Enright, E. Gassin, C. Wu (1992), T. Baskin і R. Enright (2004), E. Worthington (2005), S. Freedman і T. Zarifkar (2016) висловлюють думку, що прощення відрізняється від певних інших пов'язаних конструктів, таких як помилування, потурання, принесення вибачень, забування чи примирення. Прощення без обов'язкового забування чи виправдання образи включає в себе намірену зміну того, як жертва думає, переживає і діє по відношенню до кривдника (Roberts-Cady, 2003). Прощення не обов'язково означає примирення, довіру чи звільнення (Enright et al., 1992; Enright et al., 1998). Прощення також відрізняється від таких захисних механізмів, як заперечення, придушення, дисоціація, оскільки

вони характеризуються відмовою визнати переступ (наприклад, Goertzen, 2003). Більшість захисних механізмів передбачають викривлення реальності (Кравчук, 2014б).

Вагомий внесок у розробку проблеми прощення здійснив американський дослідник R. Enright (1991, 1996а), роботи якого тривалий час виступали методологічною основою подальших досліджень цього феномена.

Окремо відзначимо, що R. Enright (1996b) спирається на теорії морального і когнітивного розвитку. Науковцями R. Enright, M. Santos і R. Al-Mabuk (1989) виокремлено моральні аспекти справедливості і прощення. Мораль справедливості, як вважають науковці, являє собою забезпечення рівних прав і справедливості. Мораль прощення означає, що, маючи право на помсту, особа відмовляється від цього права. Отримати співчуття в цій ситуації – це не право кривдника, а подарунок жертви кривднику (Enright et al., 1989).

Слід зазначити, що межі когнітивного підходу до дослідження прощення розширюються за допомогою логотерапії E. Gassin, R. Enright (1995). Дослідники висловили припущення, що прощення і екзистенційний сенс сприяють позитивній психологічній адаптації. Пошук сенсу у прощенні йде за прийняттям болю (Gassin, Enright, 1995).

Згідно процесуальної моделі прощення (Enright, Fitzgibbons, 2000), цей процес включає чотири основні стадії: 1) з'ясування, коли особа намагається зрозуміти, в якій мірі заподіяна образа ущемляє її гідність і веде до шкідливих наслідків; 2) рішення, коли людина визначає для себе сенс прощення і приймає рішення взяти на себе зобов'язання з прощення відповідно до свого розуміння; 3) робота з когнітивного розуміння і зміни сприйняття кривдника, себе і взаємин з кривдником; 4) поглиблення, в результаті якого скривджена особа знаходить сенс в стражданні і прощенні, що призводить до зменшення негативних емоцій і оновлення життєвих цілей.

Згідно когнітивно-поведінкового підходу, прощення концептуалізується як реакція на переступ (наприклад, McCullough, Worthington, 1994; Scobie, Scobie, 1998; McCullough et al., 2000; Forster et al., 2020 та ін.). Так, незважаючи на певні відмінності в особливостях концептуалізації прощення як реакції на переступ, всі ці

визначення науковців включають в себе таку важливу характеристику як наявність певних просоціальних змін в думках, емоціях, мотивації і поведінці жертви по відношенню до кривдника (Кравчук, 2021в).

Науковці сходяться на думці, що прощення спричиняє позитивні психологічні зміни щодо ставлення до кривдника (наприклад, McCullough et al., 2006). Важливо відмітити, що зміни відбуваються у думках (наприклад, Thompson et al., 2005; Maltby, Day, 2004), емоціях (наприклад, Malcolm, Greenberg, 2000), мотивації (наприклад, McCullough et al., 1997), поведінці (Dorn et al., 2014). Це свідчить, що прощення виконує певну стимулюючу функцію.

Важливо відмітити, що прощення характеризується просоціальною зміною мотивації, за якої поведінка особи зумовлена наявністю придушення деструктивної мотивації (наприклад, McCullough et al., 1997). Згідно точки зору М. McCullough та його колег (McCullough et al., 1997; McCullough, 2008; McCullough et al., 2013а), прощення – це сукупність мотиваційних змін, завдяки яким особа стає, по-перше, дедалі все менш мотивованою до помсти проти партнера, який порушує стосунки; по-друге, все менше мотивованою зберігати відчуження від кривдника; та, по-третє, все більш мотивованою до примирення і доброзичливості до кривдника, незважаючи на його кривдні дії.

В окремих дослідженнях показаний зв'язок непростення з прагненням уникання кривдника (Wade, Worthington, 2005). Науковець Е. Worthington (1998) висловлює думку, що прощення характеризується зниженням мотивації уникання кривдника. Прощення відбувається, коли люди готові відмовитися від помсти чи уникання свого кривдника (Bradfield, Aquino, 1999; Cloke, 1993; McCullough et al., 1998).

На думку науковців (наприклад, Worthington, Wade, 1999; Fincham et al., 2004), прощення не можна розглядати лише крізь призму одновимірної структури. Важливо звернути увагу на те, що прощення може проявлятися у двох вимірах: негативному і позитивному (наприклад, Ursua, Valdes, 2018). На думку К. Kaleta, J. Mrozs (2018), двовимірний підхід ставить позитивні аспекти прощення в одному вимірі, а негативні – в іншому. Позитивний вимір пов'язаний з переживанням позитивних почуттів, думок і спонукань до кривдника, тоді як негативний вимір

прощення, тобто непростення, фокусується на емоціях, думках або мотивах, пов'язаних з готовністю помститися (Kaleta, Mrozs, 2018).

Окремі дослідники зазначають, що прощення відбувається, коли особа, яка зазнала кривди, вирішила відмовитись від відплати або будь-якої вимоги помститися злочинцю. Так, науковець К. Lijo (2018) вважає, що прощення забороняє помсту і спонукає до сильних позитивних емоцій, заснованих на любові. Деякі визначення прощення прямо описують прощення як відмову жертви переступу від помсти (наприклад, Heider, 1958; Pingleton, 1989; Exline et al., 2003; Kraybill et al., 2007). Прощення являє собою готовність відмовитися від свого права на помсту і замість цього проявити милосердя до кривдника (Enright, Coyle, 1998). Справжнє прощення характеризується припиненням ворожнечі зі зниженою потребою у захисті, виправданні гніву чи відплаті (Hunter, 1978). Прощення визначається як готовність відмовитися від справедливої образи, засудження чи помсти кривднику (Takada, Ohbuchi, 2013).

Науковці М. McCullough, R. Kurzban, В. Tabak (2010) визначають помсту і прощення у функціональному плані з точки зору еволюційного підходу, за якого ці два феномени вирішують конкретні адаптаційні проблеми, а саме: помста еволюціонувала для запобігання кривди в майбутньому, а прощення має на меті збереження цінних стосунків, незважаючи на певну кривду. Прощення визначається як зміна просоціальної мотивації жертви щодо кривдника, а саме: коли люди прощають, вони відчують знижену мотивацію до уникання і мстивої поведінки та підвищену мотивацію до доброзичливої поведінки (McCullough et al., 2001).

Як було зазначено вище, ідея помсти, особливо, якщо вона спрямована на заподіяння шкоди, протиставляється ідеї прощення (наприклад, Adam-Karduz, Saricam, 2018; Garzón-Azañón, Barahona-Esteban, 2018). Емпірично визначено, що мстиві люди менше прощають (McCullough et al., 2001, 2013b). Науковці Е. Worthington, S. Sandage (2016) зазначають, що відмова від помсти часто є основною складовою прощення. Науковець R. Denton (2016) зауважує, що, даруючи рішення прощення і переживаючи емоційне прощення, жертва може уповільнити, якщо не зупинити роздуми мстивих думок. В дослідженнях також виявлений сильний негативний зв'язок між прощенням і тенденцією до мстивих роздумів

(наприклад, Berry et al., 2005). В дослідженнях з'ясовано, що прощення і щастя позитивно пов'язані між собою і негативно співвідносяться з помстою (Adam-Karduz, Saricam, 2018).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що прощення науковці зазвичай пов'язують із зниженням мотивації до уникання, мстивої поведінки, підвищенням мотивації до доброзичливої поведінки стосовно кривдника.

Згідно соціально-інтераціоналістського підходу, прощення розуміється як феномен міжособової взаємодії, який пов'язаний з близькістю, довірою чи прихильністю (McCullough, Witvliet, 2002; Vies et al., 2016; Booth et al., 2018). К. Cameron, А. Caza (2002) вважають, що прощення за своєю суттю є соціальним, оскільки відбувається у стосунках з іншими людьми, а не з неживими об'єктами.

Прощення сприяє позитивним соціальним відносинам (наприклад, Hong et al., 2020; Kravchuk, 2021a) і має соціальні переваги, що збільшують ймовірність відновлення стосунків (наприклад, Raj, Wiltermuth, 2016). Науковці зазначають, що прощення передбачає стримування міжособових деструктивних імпульсів, таких як помста (McCullough et al., 1998, 2010; Bradfield, Aquino, 1999), сприяє підтримці цінних соціальних стосунків (Karremans et al., 2011; Karremans, Aarts, 2007; McCullough, 2000, 2008), вибору дій на користь довгострокових інтересів, таких як налагодження стосунків із кривдником (Aquino et al., 2001; Finkel, Campbell, 2001), а також означає наявність готовності розглянути можливість вступу в майбутні взаємодії (Bottom et al., 2002).

Українська вчена А. Сокур (2018) розглядає прощення як вираз потреби у людських стосунках, де пріоритетне значення має якість таких стосунків.

Окремо відзначимо, що прощення характеризується просоціальною мотивацією як у жертви (наприклад, McCullough, Witvliet, 2002; McCullough, Hoyt, 2002; Worthington, 2006), так і у кривдника (наприклад, Kelln, Ellard, 1999; Mooney et al., 2016). Прощення може бути виражене міжособовим шляхом через примирення, яке є спробою жертви відновити стосунки через прояв доброзичливості по відношенню до кривдника (McCullough, 2001; Rusbult et al., 2005). У прощенні мотивація доброзичливості зростає (наприклад, Wilkowski et al., 2010).

Н. Arendt (2012) вважає, що прощення одного вчинку є можливістю здійснення нових дій в спільному житті, принципом звільнення від наслідків минулого тієї особи, яка прощає, і тієї особи, яку прощають, а також як різновид дії з-іншими-і-для-іншого (Arendt, 1998). Згідно із Н. Arendt (1998), прощення є актом, який залежить від плуральності людського буття і який реалізується в спільному житті. Без оточуючих нас людей ми не могли б простити собі ніякого недоліку чи переступу, тому що нам би не вистачало досвіду тієї особистості, заради якої можна простити (Arendt, 2012). Н. Arendt (1998) розглядає прощення в термінах вчинка та вважає, що прощення є подвійним феноменом, який належить і публічному простору, і області особистого буття. Протиріччя, на думку вченої, знімається тим, що в основі подвійності знаходиться одне уявлення про автора прощення. Прощення виявляється не типовою дією, а подією, що розриває каузальну структуру спільності, деяким винятком з публічного простору, але необхідним для його існування (Arendt, 1961). Н. Arendt (2003) розглядає прощення як «чудо» оновлення спільного життя, але в той же час накладає на прощення додаткові обмеження, а саме: злочини проти людяності не піддаються ні прощенню, ні покаранню. Зазначимо, що специфіку непростення злочинів проти людяності розкрито нами у другому розділі.

Згідно екзистенційного підходу, в центрі уваги науковців знаходиться екзистенційне прощення як особистісний смисл; прощення характеризується безумовним характером і спрямоване на зниження екзистенційної провини; прощення розглядається як здатність простити свою недосконалість, як спосіб боротьби з відчаєм від екзистенційної провини (наприклад, Frankl, 1959; Derrida, 2001, 2005; Steinhäuser et al., 2009; Lewis, 2005; Van Tongeren et al., 2014; Breitbart, 2018). У працях науковців представлено концептуалізацію прощення як особистісного сенсу (Frankl, 1959; Франкл, 2021), зцілення (Фромм, 2012, 2016), активного подолання негативної орієнтації по відношенню до кривдника і розвитку по відношенню до нього позитивної орієнтації (Gassin, Enright, 1995). Згідно українського науковця А. Гусєва (2017), прощення – активний процес, який передбачає ціннісне ставлення, повагу до іншого, готовність до діалогу, розуміння суб'єкта та саморозуміння.

Науковці С. Landman, Т. Pieterse (2020) розглядають прощення як духовний конструкт, релігійну стратегію виживання і надання сенсу під час ув'язнення особи.

В позитивній психології прощення концептуалізується як психологічний чинник, що сприяє оптимальному функціонуванню, особистому психологічному здоров'ю і гармонії у стосунках (наприклад, Seligman, Csikszentmihalyi, 2000; Linley et al., 2006). У працях науковців зазначається, що прощення допомагає жити особі більш задоволеним і повноцінним життям завдяки шляхетному акту милосердя зі сторони того, хто несправедливо постраждав (Salovey et al., 2000; Fredrickson, 2001; Brown, 2010; Verbin, 2010; Hojjat, Cramer, 2013; Hojjat, Ayotte, 2013; Norman, 2017). Особа, яка прощає, характеризується прагненням до зростання (Lijo, 2018).

Цікаво звернути увагу на те, що прощення може бути визначено як особистісна диспозиція. В межах диспозиціонального напрямку в психології особистості прощення розглядається як особистісна риса, схильність до прощення в широкому різноманітті міжособових ситуацій (наприклад, Mullet et al., 1998; Peterson, Seligman, 2004; Worthington, Scherer, 2004). У цьому контексті кожен особу можна розташувати на континуумі прощення – непростення, де більшість осіб знаходяться ближче до середнього значення. Зазначимо, що окремі науковці висловлюють точку зору, що схильність прощати не обов'язково означає, що особа пробачить всі конкретні переступи/кривди (Thompson et al., 2005; Eaton et al., 2006; Kaleta et al., 2016).

До сказаного варто додати, що Р. Ricoeur (1992) розглядає прощення з позиції питання про самість. Р. Ricoeur аналізує проблему прощення через пошук відповідей на питання про суб'єкта-автора прощення і про самість винної особи. Джерелом прощення, на думку Р. Ricoeur, є суб'єктність. Вчений розглядає прощення як константу спільного буття, як важкий акт, але постійно можливий «інкогніто». І в тих, хто прощає, і в тих, кого прощають, необхідно бачити особистостей, яким властиві ознаки самості Р. Ricoeur (1983).

Зупинимось на розгляді такого важливого аспекту прощення як заміни у скривдженій особи негативних емоцій, зокрема гніву, образи, ненависті, обурення тощо на позитивні.

Науковці М. McCullough, S. Kilpatrick, R. Emmons, D. Larson (2001) зазначають, що, коли особа прощає, її думки, почуття і поведінка щодо кривдника стають менш негативними та більш позитивними.

R. Enright з колегами (1998) визначили прощення як готовність відмовитись від образи, негативних думок і байдужої поведінки щодо кривдника, одночасно проявляючи співчуття, щедрість і навіть любов до нього.

Окремими науковцями прощення визначається як стан, викликаний психологічним процесом звільнення від образи, негативних думок, зокрема засудження переступу та заміни їх позитивними емоціями і думками (наприклад, Green et al., 2008; Bies et al., 2016). Прощення являє собою свідоме рішення особи відпустити негативні емоції і прагнення помститись (Horsbrugh, 1974; Exline et al., 2003). L. Thompson з колегами (Thompson et al., 2005) визначили прощення як звільнення від негативного ставлення до кривдника. Прощення виступає внутрішнім актом відмови від гніву, образи і бажання помститися кривднику (Aquino et al., 2001). Дослідник F. Hidalgo (2018) висловлює думку, що прощення визначається як готовність відмовитися від свого права на образу, негативне судження та байдужу поведінку до кривдника. В прощенні особа долає негативний афект, різкі судження і негативну поведінку по відношенню до особи, яка спричинила кривду, і замінює їх на більш позитивні емоції, позитивні думки і позитивну поведінку (наприклад, Al-Mabuk et al., 1995; Sandage, Worthington, 2010).

Окремо відзначимо, що E. Worthington (2005) виявив, що коли жертва і кривдник є незнайомцями, знаходяться в поганих, неоцінених чи нетривалих стосунках, основна увага приділяється зниженню негативних емоцій і мотивів. Однак, коли жертва і кривдник знаходяться у ціннісних, постійних стосунках, основна увага приділяється як зменшенню негативних емоцій, а потім збільшенню позитивних (Worthington, 2007). З часом прощення зменшує негативність і, можливо, збільшує позитивність думок, поведінки і емоцій щодо кривдника (Bright et al., 2006; Waldron, Kelley, 2008; Wenzel, Okimoto, 2010).

Деякі науковці висловлюють думку, що прощення передбачає готовність бачити образу і кривдника в більш широкому контексті, а також відпущення негативних емоцій, таких як гнів, ненависть, сум, образа тощо (Worthington et al.,

2000; VanderWeele, 2018). J. North (1987) вважає, що прощення доцільно розглядати саме як подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника.

Науковці T. Cavalcanti, G. Coelho, A. Rezende, K. Vione, V. Gouveia (2019) зазначають, що прощення – це внутрішній процес подолання негативних емоцій, зокрема гніву, озлобленості, образи по відношенню до кривдника. E. Todd (1985) вважає, що прощення використовується як механізм протистояння і звільнення від провини. Прощення виступає процесом подолання, що включає усунення когнітивних, афективних і поведінкових негативних наслідків провини (Worthington, 2005, 2013; Waldron, Kelley, 2008).

Цікаво звернути увагу на те, що науковець J. Cares (2019) розглядає прощення як процес емоційного дистанціювання. Схожої думки дотримується вчений S. Amaya (2019), який розуміє прощення як форму емоційного дистанціювання. Так, S. Amaya (2019) висловлює думку, що коли одна особа прощає іншій за те, що вона зробила щось недобре чи неправильно, вона відстороняється від звинувачувальних емоцій, які раніше з'явилися як відповідь на кривду. S. Amaya (2019) розглядає прощення як процес емоційної зміни і подолання образи. До речі, S. Amaya (2019) визначає прощення як соціальну і публічну форму емоційного дистанціювання.

Важливо взяти до уваги і те, що деякі науковці розглядають наявність позитивних емоцій і почуттів, зокрема симпатії/доброзичливості/любові до кривдника як характеристики справжнього прощення (Enright, Fitzgibbons, 2000, 2014; Worthington, 2006).

M. Rye з колегами (2001) вважають, що при визначенні концепта прощення необхідно враховувати такі два аспекти: відсутність негативних емоцій/почуттів і наявність позитивних емоцій/почуттів щодо кривдника. У прощенні відбувається просоціальна зміна думок, емоцій і поведінки жертви стосовно кривдника (Rye et al., 2001). Прощення передбачає зменшення негативних почуттів, збільшення думок про примирення і зростання доброзичливості (Joireman et al., 2016). В окремих дослідженнях виявлено, що завдяки прощенню здійснюється заміна негативних почуттів на терпимість і співчуття (Raj, Wiltermuth, 2016).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника, зокрема звільнення скривдженої особи від гніву, образи, ненависті, обурення виступає одним з критеріїв прощення.

Зазначимо, що акт прощення пов'язаний з цілим рядом позитивних переваг для особи, що прощає, включаючи зниження тривоги, депресії, гніву, кров'яного тиску, ризику розвитку серцевого нападу (наприклад, Freedman, Enright, 1996; McCullough et al., 2003; Toussaint, Webb, 2005; Orcutt, 2006). Отримані дані свідчать про те, що прощення виконує певну регулюючу функцію.

Цікаво звернути увагу на те, що деякі з науковців концептуалізують прощення як доброчесність. Так, науковець D. Metcalfe (2019) розглядає прощення як чесноту. M. Kaufman (1984) пов'язує прощення із мужністю. На думку дослідника, лють виникає тоді, коли свобода особи у бажаннях і діях є обмеженою. Прощення допомагає особі прийняти себе поза обмеженнями і наслідками невдач у особистому і міжособовому контексті (Kaufman, 1984).

У своїх роздумах про чесноти і пороки у Нікомаховій етиці Арістотель (2002) стверджує, що доброчесна людина не помститься, а має схильність прощати. Арістотель розглядає прощення як чесноту, оскільки при прощенні гнів регулюється розумом.

M. Rokeach (1973), приділяючи значну увагу дослідженню термінальних і інструментальних цінностей, концептуалізував прощення як одну з важливих цінностей, яку люди прагнуть розвивати. Прощення є моральною цінністю, яка допомагає людям вийти за межі помсти і ненависті (North, 1987).

Основні релігії, такі як християнство, іудаїзм, іслам, буддизм і індуїзм, прославляли прощення як чесноту, наголошуючи на тому, що робити помилки – це природно і гуманно, але прощати – божественно.

На думку P. Ricoeur (1992), мова прощення зумовлена авраамо-християнською культурою, що являє собою спадщину загальних підходів іудаїзму, християнства і ісламу щодо прощення. Авраамо-християнська традиція прощення заснована на принципі безумовності прощення зі сторони божественної субстанції. У цьому контексті варто також згадати, що даний термін застосовує J. Derrida (2005, 2015) для обґрунтування протиріч безумовного і умовного дару прощення.

Важливо взяти до уваги, що Боже прощення виступає невід'ємною складовою моделей християнського богословського процесу. Так, моделі прощення з релігійною орієнтацією підкреслюють значну роль Божого прощення (наприклад, Augsberger, 1981; Brandsma, 1982; Donnelly, 1982; Cunningham, 1985; Venson, 1992; Lopez, 2009).

У Прощену неділю – останній день масляного тижня перед Великим постом – під час служби духовенство і миряни просять один у одного прощення: «Прости» чи «Пробач мені». У відповідь можна почути: «Бог простить, і я прощаю».

Боже прощення можна розуміти як те, що відновлює людину і приводить її до відновлених стосунків з Богом / вищою силою (наприклад, Stump, 2006).

Окремо відзначимо, що Боже прощення залишається найменш вивченим у дослідженні прощення, і часто оцінюється за допомогою одного пункту (наприклад, Fincham, May, 2019).

Безумовний погляд на міжособове прощення відповідає християнській традиції. В християнстві в основі прощення знаходиться визнання Іншого як ближнього, тобто встановлюються відношення інтимності, близькості з Іншим. Акт прощення не є рівнозначним прийняттю зла, згоди з ним, але передбачає співчуття до мук совісті чи мук грішника в загробному житті, доброзичливе повчання грішника (Valoban et al., 2014). Для християн прощення – це прояв християнської любові навіть тоді, коли це здається неможливим через той біль, що інший завдав тому, хто прощає (Kim et al., 2021). Українська вчена Л. Мухіна (2019) розглядає прощення як чинник особистісного розвитку людей з християнським світоглядом.

L. Jones (1995) підкреслює, що люди помиляються, якщо думають про християнське прощення насамперед як про звільнення від провини; мета такого прощення – це відновлення спілкування і примирення.

В християнському прощенні особа сама стає смиренно-мудрою, а саме: прощаючи, вона відкриває свою гріховність, стає ближче до Бога, і саме тому набуває надію на спасіння. Прощення можна підтримувати в рівновазі зі справедливістю, розуміючи, що жертва і кривдник помилювані через Христа (Denton, 2016). L. Jones (1995, p. 39) так пише про Божу благодать, яка є примирюючою і прощаючою: «В одному сенсі покаяння готує нас до прийняття

Божої благодаті, але в іншому, більш глибокому почутті ми виявляємо завдяки нашому покаянню, що Благодать Божа нас уже знайшла».

Зазначимо, що вчення Ісуса Христа досі залишається пастирською парадигмою для Церкви особливо стосовно діалогу, прощення і примирення у кожному суспільстві і в усьому світі.

Ісус Христос ніколи не мстив і не погрожував тим, хто Його розіп'яв. Христос, прийнявши страждання і не здійснивши жодних актів помсти, дарував Своїм переслідувачам час і можливість для покаяння, щоб вони могли знайти прощення завдяки Його спокутним стражданням. Науковець S. Barry (2009) говорить про Ісуса з Назарету як про справжнього пропагандиста діалогу, прощення і примирення. Ісус Христос продемонстрував дві пастирські моделі: першу – у безпосередніх зустрічах з конкретними особами та другу – у своїх притчах, заснованих на конкретних прикладах з людського життя (Rye, McCabe, 2014).

Ісус Христос закликає своїх послідовників прощати тих, хто завдав їм зло, головне при цьому дотримуватися таких умов: «... Коли згрішить твій брат, – докори йому; а коли покається, – прости йому. І якщо сім разів на день згрішить проти тебе і сім разів на день звернеться до тебе, кажучи: Каюся! – прости йому» (Євангеліє від Луки, Біблія, 17:34).

Цікаво відмітити, що дорогою із хрестом, на якому Його розіп'яли, Христос попереджав єрусалимських жінок про суд, який загрожує всім тим, хто на основі власних норм справедливості вирішив розіпнути свого Месію-Царя (Євангеліє від Луки, Біблія, 23:34).

Христос клопотався перед Отцем про прощення виконавців Його страти – воїнів, що прибивали Його руки і ноги до хреста. Дуже важливо підкреслити, як Христос просив про їхнє прощення: «... Отче, прости їм, тому що вони не знають, що роблять!» (Євангеліє від Луки, Біблія, 23:34). Воїни просто виконували команду, яку їм дали як римським солдатам.

Зовсім іншою є ситуація стосовно людей, які усвідомлюють, що роблять, однак не хочуть покаятися у своїх негідних вчинках. Якщо люди не каються за скоєні злочини, негідні вчинки, то відбувається те, про що пише апостол Павло в Посланні до римлян: «Через свою черствість і нерозкаяність серця збираєш собі гнів

на день гніву і виявлення справедливого Божого суду» (Послання до Римлян, Біблія, 2:5). Отже, не можна прощати гріх, у якому особа не покалася. У випадку, якщо гріх буде прощений без покаяння, то це означає, що ми потураємо йому.

Зазначимо, що, згідно християнству, люди не повинні тримати у своєму серці зла, а мають виявляти доброту навіть стосовно тих, хто їх переслідує, та завжди мають бути готовими прощати.

В християнському баченні прощення, лише той, кому раніше було прощено, може пробачити своїх кривдників. У молитві «Отче наш» християни висловлюють свою відкритість до джерела добра, від якого вони отримують співчуття і благодать, перш ніж запропонують їх іншим.

Важливо взяти до уваги те, що в православ'ї проблема прощення розглядається як необхідна сторона духовного життя людини. В такому контексті прощення осмислюється не як відновлення життєвого благополуччя, відміна покарання, а як відпущення гріхів, звільнення від гріховного тягаря, яке прощений грішник може відчувати навіть фізично, як полегшення (наприклад, Barry, 2009). Особа, яка тяжко згрішила, може змінити свою долю, отримавши духовне прощення, якщо щиро розкалася в своїх гріхах, демонструє це своїми вчинками і поведінкою (Lopez, 2009).

S. Barry (2009) вважає, що жити в християнській спільноті – це означає жити у взаємній відповідальності, визнанні і прощенні; сприймати чужу і власну скорботу як духовні дари; формуватися в поклонінні і молитві; бути вдячними і щедрими; виявляти гостинність, тобто надавати священне місце для інших як дар зцілення; жити з Ісусом у серці.

В конфуціанстві людинолюбство є однією з базових категорій, тому прощення реалізується для саморозвитку, а саме: якщо до самого себе будеш більш вимогливим, ніж до інших, то уникнеш образ (наприклад, Harbsmeier, 1990; Jenco, 2017; Kang, Zhang, 2021). «Чи правильно відповідати добром на зло?», – одного разу запитав учень у Конфуція. Конфуцій відповів: «Як можна відповідати добром? На зло відповідають справедливістю. На добро відповідають добром» (Nylan, Wilson, 2010, p. 28).

Зазначимо, що в даосизмі завдяки прощенню людина може розширити простір внутрішнього світу, досягнути цілісності, безпристрасності, знайти спокій і смиренність. Згідно із Лао-Цзи (2020), прощення розуміється як звільнення від негативних переживань. В той же час образи негативно позначаються на духовному стані людини, перешкоджають досягненню мудрості і відображуються на здоров'ї тіла (наприклад, William, 2010; Elmi, Zarvani, 2016; Zhang et al., 2020). M. William (2010) зазначає, що прощення в даосизмі – це свобода, а шлях подолання гніву через прощення виступає шляхом до духовного звільнення від образ. Прощення в даосизмі здійснюється людиною для себе, для власного благополуччя і спокою (наприклад, Лао-Цзи, 2020; Kirkland, 2005).

Цікаво звернути увагу на те, що в даосизмі пропонуються спеціальні практики прощення, які спрямовані на звільнення від негативних переживань, зокрема заздрості, гніву, несправедливості тощо і набуття спокою, смиренності, природності, мудрості, любові. Згідно із Лао-Цзи (2020), практики прощення наповнюють життя людини гармонією, сприяють фізичному здоров'ю і успішності життя.

В ісламі можливою є справедлива дія у відношенні кривдника, однак відплата має бути співвіднесеною із нанесеною людині шкодою (наприклад, Powell, 2011; Nafisi, 2018). В той же час більш цінними є прощення і милість, оскільки та людина заслуговує милості і прощення, яка заради Аллаха сама здатна до них (наприклад, Beaunissant, 2020). В ісламі вважається, що плата за зло є рівноцінним злом, але, якщо хтось пробачить і встановить мир, то його нагорода буде за Аллахом (Abu-Nimer, Nasser, 2013).

Окремо відзначимо, що лонгітюдні дослідження виявили, що Боже прощення позитивно пов'язано як з самопрощенням, так і з прощенням інших, тобто, із збільшенням Божого прощення зростають і інші два типи (наприклад, Chen et al., 2018).

Філософ і теолог S. Kierkegaard, розмірковуючи про діалектику між відчаєм, самопрощенням і Божим прощенням, дійшов висновку, що справжнє прийняття і віра в Боже прощення неминуче вимагає від людини прощення себе (Kierkegaard, 1983; Podmore, 2009; Hanson, 2017).

Зазначимо, що дослідження продемонстрували, що прощення вищою силою людини позитивно пов'язане з підвищенням самопрощення (наприклад, Hall, Fincham, 2008; McConnell, Dixon, 2012). До речі, виявлено, що позитивне ставлення до священного також пов'язано з більшою схильністю до самопрощення (Davis et al., 2013). Боже прощення може модерувати взаємозв'язок між самопрощенням і психологічним дистресом (Fincham, May, 2019).

Згідно із R. Enright (1996b), прощення є милосердною відповіддю того, хто несправедливо постраждав. Прощення – це дар любові і співчуття (Enright et al., 1998; Enright, 2001). Деякі науковці концептуалізують прощення як альтруїстичний дар (наприклад, Smedes, 1984; Worthington, 1998), який дається безкоштовно, незважаючи на те, чи заслужили / не заслужили його кривдники. Прощення може бути представлено як подія, схожа з абсолютним даром (Derrida, 2008).

У цьому контексті варто також згадати, що деякі науковці розглядають прощення як акт любові (наприклад, Leget, 2020). Так, С. Leget (2020) вважає, що ми розуміємо більше феномен прощення, коли розглядаємо його як дар любові. На думку вченого, прирівнення прощення до любові є більш перспективним кроком, ніж розгляд прощення як спосіб розуміння. Любов – це, в основному, безкоштовний подарунок, якого не можна вимагати згідно з наказом справедливості (Leget, 2020).

До речі, деякі філософи також розглядають прощення як різновид любові, спираючись на філософські погляди Фоми Аквінського стосовно любові, ненависті, добра і зла (Stump, 2006). Прощення – одна з кількох чеснот, заснованих на теплі (Lijo, 2018).

Окремі дослідники стверджують, що свідоме рішення відмовитись від ворожих і мстивих думок до кривдника може супроводжуватися, але не обов'язково, посиленням доброти, щедрості, співчуття (наприклад, Sells, Hargrave, 1998; McCullough et al., 1998; Rye et al., 2001; Wade, Worthington, 2005; Fincham, Beach, Davila, 2004; Thompson et al., 2005).

Слід зазначити, що деякі останні результати досліджень свідчать про те, що прощення відіграє важливу роль у відновленні і підтриманні стосунків (наприклад, McCullough et al., 1997; Fincham, 2000; McCullough, 2000; McCullough et al., 2006; Worthington, 2007; Cowden et al., 2019). Зокрема, вчені М. Cullough, R. Kurzban,

В. Tabak (2013a) зазначають, що прощення відіграє значну роль у відновленні стосунків після наслідків міжособового переступу. Чим більше бажання зберегти стосунки, тим більша тенденція прощати кривдника (Watson et al., 2016). Для того, щоб поводити себе соціально прийнятно, вміння прощати є необхідним (Maier et al., 2018). Відсутність прощення створює загрозу базовому рівню довіри і надійності у стосунках (Kelley, 1983; Holmes, Rempel, 1989; Wieselquist et al., 1999).

Прощення може також відображати якість міжособових стосунків, характер стосунків відіграє важливу роль у прощенні (Hoyt et al., 2005). Жертви з більшою ймовірністю прощають кривдника, коли вони перебувають у близьких стосунках із кривдником (Finkel et al., 2002; Karremans, Aarts, 2007) або коли вони високо оцінюють стосунки до переступу (Guerrero, Bachman, 2010). Міцність подружніх зв'язків до невірності безпосередньо прямо передбачала вищі рівні емоційного прощення (Chi et al., 2019). М. McCullough з колегами (McCullough et al., 2010) виявили такі фактори, що сприяють міжособовому прощенню: характер стосунків, сприйнята цінність стосунків і інтенсивність віктимізації. Близькість у стосунках – один із найкращих предикторів прощення (Strelan et al., 2017). Прощення було у високій мірі передбачуваним, коли у прогнозі поєднувались висока цінність стосунків і низький ризик експлуатації в майбутньому (McCullough et al., 2010). Зокрема, М. McCullough з колегами виявили, що між батьками і дитиною прощення є безумовним, легким і невідкладним, порівняно з іншими типами стосунків (McCullough et al., 2010). Прощення відіграє важливу роль у відновленні міжособового спілкування, підвищенні міжособової довіри і сприянні вирішення конфліктів (Fourie et al., 2020). Прощення є стратегією вирішення міжособових конфліктів (Fucker, von Scheve, 2017).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що сьогодні концепт «прощення» є неоднозначним у психології, оскільки серед науковців існують серйозні розбіжності щодо концептуалізації цього феномену. Феномен прощення розглядають як дію, моральний акт, духовний конструкт, відповідь, вчинок, здібності, цінність, добродієність, чесноту, сукупність мотиваційних змін, особистісну диспозицію, вираз потреби у міжособових стосунках, особистісний смисл, психічний стан, прийняття іншого, активне подолання негативної орієнтації стосовно кривдника і

розвиток відносно нього позитивної орієнтації, релігійну стратегію виживання, зцілення.

Прощення доцільно розглядати як багатовимірне і різнорівневе явище, що має багатокомпонентну структуру та включає в себе когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти.

Сьогодні в Україні бракує концептуальної розробленості феномена прощення і емпіричних досліджень у цьому напрямі, зокрема щодо розуміння структури прощення, його психологічних механізмів і чинників, видів, рівнів, ефектів.

1. 2. Особливості типів прощення в соціально-психологічному дискурсі

У контексті психологічного аналізу феномена прощення заслуговує на особливу увагу проблема виокремлення певних типів прощення, оскільки дозволяє розкрити його багатогранний характер і особливості перспектив подальших досліджень.

Цікаво звернути увагу на те, що сучасні дослідження (Mauger et al., 1992; Hebl, Enright, 1993; Roberts, 1995; Mullet et al., 1998; Tangney et al., 1999; Berry et al., 2001; Mullet et al., 2005; Hill et al., 2013) умовно поділяють прощення на два типи: епізодичне прощення, яке стосується певної провини конкретного кривдника, і схильність до прощення як відносно стабільної риси особистості. Науковцями обговорюється можливість і необхідність визнання диспозиціонального прощення (Ashton et al., 1998; Walker, Gorsuch, 2002; Wadhawan, Gaur, 2021; Ellett et al., 2022).

М. Allemand, М. Steiner (2012) концептуалізують конкретне ситуаційне прощення як процес змін, а диспозиціональне прощення – як рису. J. Berry з колегами також розглядають прощення як диспозиціональну рису особистості (Berry et al., 2005).

Науковцем R. Emmons (2000) обґрунтовується можливість і необхідність визнання прощення як особистісного конструкту високого рівня, за якого особи мають такі характеристики: можливість бути сприйнятливим до обставин, які зменшують гнів; наявність навичок контролювання емоцій; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати у гармонійних стосунках.

На нашу думку, виявлення особливостей диспозиціональної тенденції прощати інших збагачує вивчення психології міжособових стосунків і міжособової взаємодії.

Одне з ключових розрізень типів прощення, що розглядається у науковій літературі, – це прощення за рішенням і емоційне прощення, які відображають різні аспекти процесу прощення.

Заслуговує на увагу погляд Е. Worthington, S. Sandage (2016) на особливості прощення. З метою опису різних способів прощення Е. Worthington використовує концепти «прощення, яке засноване на рішенні» і «емоційне» прощення (Worthington, Sandage 2016).

До речі, на думку М. Монтеня (2007) – французького філософа епохи Відродження – доцільно виокремити два такі типи прощення: те прощення, яке вимагає душевних зусиль того, хто прощає, і те прощення, яке дається легко, «за добротою душевною» відповідно до релігійних догм Нового завіту.

Цікаво звернути увагу на мета-аналіз Р. Strelan, Т. Covic (2006), який продемонстрував, що кілька моделей процесів прощення включають як рішення пробачити (Fitzgibbons, 1986; Enright, 1996b; Worthington, 2001), так і розуміння або співчуття до кривдника (Fitzgibbons, 1986; Enright, 1996b; Gordon, Vaucoum, 1998; Gordon et al., 2000; Baumeister et al., 1998; Malcolm, Greenberg, 2000; Worthington, 2001).

На нашу думку, шляхом розрізнення прощення за рішенням і емоційного прощення дослідники підкреслюють різну роль емоцій в цих процесах.

Обидва типи прощення пов'язані між собою, в той же час прощення за рішенням і емоційне прощення являють собою різні процеси, наслідком яких є різні ефекти (Hook et al., 2009; Davis et al., 2015b). Маючи різні ефекти та, можливо, різні чинники, ці два різні види прощення слід вимірювати окремо і безпосередньо (Mroz et al., 2022).

Емоційне прощення і прощення за рішенням слід розглядати як окремі важливі складові компоненти в процесі прощення. Охарактеризуємо їх більш детально.

Люди можуть заявити про прощення за рішенням за різних обставин, зокрема таких як тиск зі сторони сім'ї, громади чи релігії або як результат психотерапії (наприклад, Fitzgibbons, 1986).

Прощення за рішенням контролює поведінкові наміри людей, тоді як емоційне прощення замінює негативні, невблаганні емоції позитивними емоціями, орієнтованими на інших людей (Denton, 2016).

Прощення за рішенням відноситься до поведінкового наміру усунути помсту (Worthington, 2007) чи відновити поведінку для підтримання стосунків, зберігаючи особисту неприязнь до кривдника (Huang, Enright, 2000; McCullough et al., 2003). Прощення за рішенням розглядається також і як «когнітивне відпускання образи, гіркоти і потреби помсти» (DiBlasio, 1998, p. 78).

Прощення за рішенням включає в себе інтелектуальний вимір (Fitzgibbons, 1986) і модифікує наміри людини щодо своєї поведінки по відношенню до кривдника, зокрема мотивацію помсти і уникання (Exline, 2020).

Окремі дослідники (Cavalcanti et al., 2019) вказують, що прощення за прийняттям рішення являє собою модифікацію поведінки з метою зменшення прямої ворожості. В той же час E. Worthington (2007) вказує, що прощення за рішенням – це поведінковий намір протистояти невблаганній позиції.

Цікаво звернути увагу на те, що прощення за рішенням розглядається вченими як акт волі і намірений вибір. Деякі дослідники (наприклад, Davis et al., 2015b) звертають увагу на заяву жертви пробачити своєму кривднику. З метою зміцнення рішення про прощення і посилення переживання емоційного прощення особу просять висловити публічне зобов'язання простити (Lichtenfeld et al., 2015). Так, прощення за рішенням визначається вченими як заява про поведінкові наміри, які спрямовані на зменшення негативної поведінки і, якщо це можливо й доречно, відновлення позитивної поведінки щодо кривдника. Тим не менше, навіть приймаючи щире рішення пробачити, особа все одно може почуватись емоційно невблаганною, наприклад, злою, обуреною і ображеною. Окремі дослідники вказують, що прощення за рішенням, хоча і може зменшити ворожість і призвести до примирення, не обов'язково зменшує реакцію на стрес (Worthington et al., 2007).

R. Enright (1996b) вважав, що процес прощення включає, по-перше, зобов'язання пробачити кривднику, що, як правило, є когнітивним рішенням пробачити іншу людину, і, по-друге, емоційний компонент прощення.

Цікаво звернути увагу на те, що рішення про прощення не є рівнозначним самому процесу повного прощення.

Дослідники S. Lichtenfeld, V. Buechner, M. Maier, M. Fernandez-Capo зазначають, що рішення пробачити переступ може бути важливим першим кроком, але щоб по-справжньому пробачити кривдника, слід примиритися (Lichtenfeld et al., 2015).

E. Worthington (2007) та інші дослідники (наприклад, Fitzgibbons, 1986; DiBlasio, 1998) висловлюють думку, що прощення виступає важливим процесом регулювання емоцій, зменшення негативних емоцій, таких як гнів, тривога, ненависть, і виникнення позитивних емоцій.

Науковці E. Worthington (2005) і R. Fitzgibbons (1986) вважають, що прощенням за рішенням дозволяє контролювати особі свою поведінку.

Окремо відзначимо, що емоції вважаються важливим аспектом у ряді інших моделей прощення. R. Fitzgibbons (1986) припускає, що інтелектуальне рішення особи прощати супроводжується емоційним прощенням.

Емоційне прощення переважно розглядається вченими як заміна негативних емоцій позитивними, наприклад, співпереживанням, любов'ю, співчуттям (Worthington, 2006; Hook et al., 2012). Емоційне прощення характеризується емоційним внутрішньоособистісним процесом, що призводить до заміщення негативних невблаганних емоцій на більш позитивні, орієнтовані на інших (Worthington, 2006; Worthington et al., 2007; Worthington, Wade, 2020).

Як свідчать результати досліджень, емоційне прощення пов'язане зі здатністю контролювати свої емоції та гальмувати імпульсивні реакції з метою трансформації негативних емоцій в більш позитивні (Yovetich, Rusbult, 1994; Berry et al., 2005) і включає переорієнтацію думок, почуттів і поведінки стосовно кривдника (Yovetich, Rusbult, 1994; Worthington, 1998; Harris et al., 2007). Емоційне прощення сильно пов'язане з подоланням негативних стресових реакцій шляхом заміни негативних емоцій, таких як ненависть, гнів на позитивні емоції (Berry et al., 2005). Заслуговує

на увагу і те, що емоційне прощення пов'язано з психофізіологічними змінами і має значний вплив на здоров'я і психологічний добробут (Worthington et al., 2007).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що ключовою характеристикою емоційного прощення є заміна негативних емоційних переживань на позитивні стосовно кривдника. Під час емоційного прощення здійснюється переосмислення образливої події.

Що являє собою таке переосмислення?

Згідно з теорією конструктивного рівня (construal level theory) (Trope, Liberman, 2003, 2010), спосіб, яким люди мисленнєво представляють події, пов'язаний з психологічними дистанціями, а саме: суб'єктивним відчуттям близькості до події, яка існує за межами теперішнього часу. Події можуть бути психологічно віддаленими у часі – найближчим майбутнім, порівняно з далеким майбутнім (Trope, Liberman, 2003), чи простором – близьким місцем, порівняно з віддаленим місцем (Fujita et al., 2006), ймовірністю – високою, порівняно з низькою, або соціальною дистанцією – особа приймає рішення самостійно чи несамостійно (Williams, Bargh, 2008).

Конструкції високого рівня пов'язані з абстрактною глобальною обробкою (Liberman, Forster, 2009) і дозволяють людям зрозуміти суть події (Smith, Trope, 2006), продемонструвати більшу міжособову чутливість, зробити адекватні висновки про думки і почуття інших людей (Schmid Mast et al., 2009).

Вчені S. Noreen, M. Macleod (2021) зазначають, що психологічно віддалені події, як правило, представляються як більш абстрактними і глобальними, тобто високорівневими конструкціями, тоді як психологічно більш близькі події, як правило, представлені як більш конкретні і локалізовані, тобто низькорівневі конструкції.

Дійсно, оскільки конструкції високого рівня фіксують глобальні чи істотні характеристики події, вони є спрощеними деконтекстуалізованими уявленнями, які розкривають суть того, що сталося. Високий рівень конструювання може призвести до серйозних змін в значенні події (Trope, Liberman, 2003).

Цікаво звернути увагу на те, що конструкції низького рівня є більш конкретними і неструктурованими уявленнями, що включають випадкові

особливості події, які, як правило, фокусуються на більшій кількості поверхових деталей (наприклад, Darwent et al., 2010).

Особи, які постраждали внаслідок переступу, схильні приписувати відповідальність кривднику. Особи, які перебувають у ролі жертви, частіше зображають переступи як шкідливі, навмисні і зловмисні (Exline, Baumeister, 2000).

Науковці S. Noreen, M. Macleod (2021), досліджуючи взаємозв'язок між емоційним прощенням і прощенням за рішенням та навмисним забуванням, виявили, що емоційне прощення сприяє психологічному дистанціюванню від кривди/переступу таким чином, що жертви тлумачать їх на більш високому і більш абстрактному рівні. Визначено, що емоційному прощенню сприяє збільшення психологічної дистанції жертви від переступу (Rizvi, Bobocel, 2016). Коли люди дистанціюються психологічно від безпосереднього переживання події і пов'язаних з нею деталей, то подія стає менш доступною. Це, у свою чергу, сприяє використанню прототипної (prototypical) інформації (Fujita et al., 2006; Trope, Liberman, 2003, 2010). Відповідно до конструктивної теорії, якщо людина дистанціюється від події і стає більш віддаленою від досвіду події, тоді детальна інформація про подію стане важчою для запам'ятовування, згадування, змушуючи покладатися на більш схематичну інформацію (Fujita et al., 2006). Більша психологічна дистанція від події призведе до того, що ця подія буде представлена абстрактними конструкціями високого рівня, тоді як менша психологічна дистанція сприятиме конкретним, низькорівневим конструкціям (Jia et al., 2009).

Відповідно до моделі S. Noreen, M. Macleod (2021), емоційне прощення дозволяє особі дистанціюватися від події і тим самим зменшити свою емоційну реактивність, коли вона думає про подію.

Емоційне прощення передбачає, що цільова подія стає все більш психологічно віддаленою, тому люди, які одночасно емоційно прощають кривдника і намагаються забути про цю подію, продемонструють більше випадків забуття про цільовий інцидент, ніж ті, хто просто намагаються забути без будь-якого пов'язаного з цим емоційного прощення (Lichtenfeld et al., 2015). Емоційне прощення сильно впливає на подальше забування. Зокрема, виявлено, що емоційне прощення призводить до значно більш високого рівня забування характерних особливостей зневажання, у

порівнянні з прощенням за рішенням, так і без прощення (Lichtenfeld et al., 2015). Ці отримані результати свідчать, що лише ті люди, які емоційно пробачили кривду, а не ті, хто щойно вирішив пробачити, згодом забувають про зневажливі характерні риси, що приписуються кривднику.

Результати емпіричних досліджень свідчать, що ступінь відповідальності кривдника за переступ у сприйманні жертви змінюється, коли вона емоційно прощає його (Lichtenfeld et al., 2019). Дослідники S. Lichtenfeld, M. Maier, V. Buechner L., M. Caro (2019) намагались у масштабному емпіричному дослідженні (n = 969) виявити, як саме емоційне прощення впливає на подальші атрибуції. Було емпірично виявлено, що особи, які емоційно пробачили переступ, вважали кривдника менш відповідальним за кривду, порівняно з тими, хто прощали за рішенням (Lichtenfeld et al., 2019). Це, в свою чергу, призводило до більшого забування деталей кривди і подальшого збільшення прощення.

В дослідженнях відомими є факти, що негативні події краще запам'ятовуються (Payne, Corrigan, 2007).

Науковці S. Lichtenfeld, V. Buechner, M. Maier, M. Fernandez-Capo (2015) зазначають, що емоційне значення зменшується через емоційне прощення, що робить ознаки кривди менш помітними і, отже, менш доступними в пам'яті. Слід зазначити, що емоційне прощення веде до більшого забування негативних характеристик кривдника на відміну від забування, яке пов'язане з прощенням за рішенням (Lichtenfeld et al., 2015). Таким чином, негативні характеристики переступу, який не був прощеним, можуть бути більш помітними і, таким чином, запам'ятовуються краще.

Особа може дарувати прощення за рішенням, все ще тримаючи образу на кривдника. Таке прощення деякими вченими визначається як «порожнє прощення» (Baumeister et al., 1998).

Окремо відзначимо, що науковець S. Walrond-Skinner (1998) виокремлює «заарештоване» прощення, коли в прощенні кривдника відмовлено жертвою, та псевдопрощення як процес, коли незріле прощення дається чи приймається у зв'язку з необхідністю відновлення передконфліктних стосунків.

Цікаво відмітити, що науковці R. Baumeister, J. Exline і K. Sommer висловили точку зору, що особи з порожнім прощенням демонструють поведінку прощення без переживання внутрішнього прощення, порівняно з особами із справжнім прощенням (Baumeister et al., 1998).

Важливо взяти до уваги і те, що науковець P. Venn (1996) виокремлює справжнє прощення і псевдопрощення за критерієм наявності/відсутності первинної (прямої), вторинної, третинної жертви. Так, P. Venn акцентує увагу на тому, що жертва, і тільки жертва, має право пробачити кривдника. В той же час в багатьох випадках злодіянь є вторинні жертви, наприклад, батьки чи близькі люди жертви. Крім вторинних жертв можуть бути і третинні жертви. У багатьох випадках важкий збиток, нанесений особі як прямій жертві, виявляється збитком для спільноти або групи, членом яких вона є (Venn, 1996). П. П. Горностай (2021) зазначає, що об'єктивною ознакою колективного травмування постають випадки масового поширення посттравматичного стресового розладу, що є характерним як для групи-агресора, так і для групи-жертви. Одним із значимих чинників тяжкості колективної травми, який виокремлюється П. П. Горностаєм (2019), є пряма сила травматизації, масштаб події, величина трагедії, втрати.

Науковці N. Takada, K. Ohbuchi (2013) виявили, що жертви, які здійснюють справжнє прощення, характеризуються сильнішими мотивами, орієнтованими на відносини, ніж ті жертви, які надають порожнє прощення, або ті жертви, які не прощають.

Є наукові факти, які свідчать про те, що просто наявність рішення про прощення може не зменшувати реакції жертви на стрес (Worthington, 2007). Так, R. Denton (2016) зазначає, що жертва може прийняти рішення пробачити, але не відчуває емоційного спокою щодо нього.

І прощення за рішенням, і емоційне прощення залежать від соціального контексту переступу і реакції на нього. У цьому плані варто згадати, що науковці M. McCullough, E. Worthington (1994) обговорювали роль очікуваного прощення, за якого люди прощають, щоб виправдати очікування інших.

Нам особливо імponує виокремлення типів прощення за спрямованістю на різні об'єкти. Можна пробачити іншим людям, собі або навіть ситуації, яка не

залежить від нас (Thompson et al., 2005; Lijo, 2018). Дослідники виокремлюють три контексти прощення: прощення іншої людини, прощення себе і прощення ситуації чи обставин. Прощення застосовується не лише до окремих людей, але також до ситуацій, включаючи стихійні лиха, такі як землетрус, торнадо, повені або катастрофи в особистому житті, наприклад, смерть значимих людей або хронічні захворювання (Thompson et al., 2005). Ці ситуації викликають у людей гнів і безнадійність.

Окремо відзначимо, що R. Enright (2001) виокремлює три модальності прощення: дарування прощення (жертва прощає кривдника), отримання прощення (кривдник приймає прощення від жертви) і самопрощення (людина прощає сама себе за конкретний переступ).

На нашу думку, окремий інтерес являє собою самопрощення як різновид прощення. Самопрощення являє собою найбільш напружену форму прощення. В певних ситуаціях люди гніваються на себе, коли їхня поведінка призводить до певних значних саморуйнувань чи наслідків, що не піддаються виправленню.

Самопрощення визначається як процес звільнення від образи на себе за сприйнятий переступ чи неправоту (Macaskill et al., 2002) та як процес, в якому особа приймає свої помилки і переступи, намагається відмовитися від гніву чи обурення щодо себе й заохочує позитивні емоції, думки і поведінку щодо себе (Enright et al., 1998).

Е. Gamlund зазначає, що самопрощення розширює межі прощення, так як дозволяє йому відбутися в тому випадку, коли відсутня можливість комунікації між двома сторонами чи немає згоди відносно факту нанесення образи, а саме: особа вважає, що нанесла образу, але інша особа, на яку вона була спрямована, так не вважає, а отже відмовляється прощати (Gamlund, 2014, р. 243). Е. Gamlund, співставляючи міжособове прощення і самопрощення, зауважує, що фундаментальна відмінність останнього полягає в тому, що «самопрощення, на відміну від міжособового прощення, має своїм об'єктом себе, а не іншу особу» (Gamlund, 2014, р. 238).

У контексті даної проблеми окремо відзначимо, що N. Snow називає самопрощення «другим найкращим способом виправлення своєї поведінки,

порівняно з міжособовим прощенням в ситуаціях, коли останнє не може бути досягнуто» (Snow, 1993, р. 79). N. Snow розглядає самопрощення як «процес, за допомогою якого ми виправляємо себе після наших падінь» (Snow, 1993, р. 75). Дослідниця зазначає, що самопрощення відбудеться тільки в тому випадку, якщо супроводжується самовдосконаленням, каяттям і визнанням відповідальності за вчинене (Snow, 1993, р. 76).

Науковець L. Bauer з колегами вважають, що самопрощення є переходом від самовідчуження до відчуття узгодженості власного «Я», розуміння того, що ідеальних людей немає і кожній особі властиво помилятися (Bauer et al., 1992). Самопрощення спрямоване на переступ, вчинений по відношенню до самого себе (Griswold, 2007; Szablowinski, 2012).

Самопрощення доповнює міжособове прощення, ґрунтуючись на передумові, що переступ, від якого постраждала інша особа, завдає неминучу, хоча часто лише згодом усвідомлювану шкоду його автору (Holmgren, 1998; Gamlund, 2014).

Зазначимо, що цікаву думку висловили дослідники J. Hall, F. Fincham (2005): важче жити без самопрощення, ніж без прощення іншим. На думку цих вчених, відсутність самопрощення завдає шкоди самій особі, зокрема призводить до депресії і самогубства, а непростення інших впливає лише на зовнішню позитивну взаємодію і адаптацію. В окремих дослідженнях показано, що самопрощення знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів (Lijo, 2018). Звернемо увагу на те, що специфіку феноменів справжнього самопрощення і псевдопрощення розкрито нами в другому розділі.

Окремої уваги заслуговує модель типів прощення R. Enright, M. Santos, R. Al-Mabuk (1989). Науковці виокремлюють такі шість типів прощення:

- 1) прощення, засноване на помсті;
- 2) реституційне прощення, яке засноване на відшкодуванні;
- 3) виняткове прощення, надане під соціальним тиском;
- 4) законне виняткове прощення;
- 5) прощення для соціальної гармонії;
- 6) прощення як акт і вираз безумовної любові (Enright et al., 1989).

На нашу думку, недоречно виокремлювати прощення, засноване на помсті, оскільки помста є негативним виміром прощення. Зазначимо, що специфіка помсти буде проаналізована нами в четвертому підрозділі.

Стосовно розуміння прощення як любові доцільно згадати також цікаву ідею S. Walrond-Skinner (1998) про аутентичний процес прощення з безумовним, альтруїстичним, просоціальним мотивом, що дозволяє уникнути помсти заради як свого блага, так і блага кривдника.

На думку науковців S. Noreen і M. Macleod, аутентичне чи «справжнє» прощення не тільки призводить до змін у почуттях до кривдника, але також впливає на ймовірну міру будь-якого навмисного забування інформації, пов'язаної з кривдою (Noreen, Macleod, 2021).

Цікаво звернути увагу, що науковці S. Lichtenfeld, V. Buechner, M. Maier, M. Fernandez-Caro вважають, що повне прощення залежить від емоційної залученості (Lichtenfeld et al., 2015).

Науковці K. Kuzubova, J. Knight, S. Harris (2021) виокремлюють три види прощення: прощення себе, інших і божественне прощення. Божественне прощення К. Типпінг (2020) називає радикальним.

Зазначимо, що К. Типпінг виокремлює такі два типи прощення: традиційне і радикальне. На думку дослідника, в традиційному прощенні присутнє бажання простити, але в той же час присутня і потреба звинувачувати кривдника. За даного типу прощення особа зберігає у себе усвідомлення жертви (Типпінг, 2020, с. 46).

Радикальне прощення К. Типпінг розглядає як таке, що укорінене в світі Духа, який можна ще назвати світом Божественної Істини (Типпінг, 2020, с. 47). На думку К. Типпінга, в радикальному прощенні наявне бажання простити, але немає потреби звинувачувати. За даного типу прощення особа відмовляється від усвідомлення жертви і привносить багато змін в життя.

Усвідомлення жертви К. Типпінг визначає як переконання, що хтось інший вчинив по відношенню до даної особи погано і тому несе безпосередню відповідальність за те, що в її/його житті не вистачає спокою і щастя. К. Типпінг зазначає, що традиційне прощення є єдиною можливою формою прощення і є дуже

цінним само по собі. Традиційне прощення звертається до самих високих людських якостей, зокрема до співчуття, милосердя, терпимості, смиренності і доброти.

На думку К. Типпінга, радикальне і традиційне прощення являють собою погляди на світ через різні окуляри бінокля. Від того, через який окуляр ми дивимось на ситуацію, залежить, чи будемо ми використовувати традиційне прощення, чи радикальне (Типпінг, 2020, с. 47). Вчений вважає, що ці окуляри дають нам істотно різні точки зору на предмет.

У цьому плані варто також згадати дослідження F. Fincham і R. May, яке було спрямовано на з'ясування взаємозв'язку божественного прощення, самопрощення і міжособового прощення (Fincham, May, 2021). На двох вибірках (348 респондентів і 449 респондентів) дослідники вивчали взаємозв'язок між трьома типами прощення і виявили, що вони позитивно корелюють між собою. В дослідженні F. Fincham і R. May було визначено, що божественне прощення відіграє роль модератора у зв'язках між двома іншими типами прощення (Fincham, May, 2021).

Радикальне прощення (Fiala, 2012; Lal, 2015), яке деякі вчені називають безумовним прощенням (Derrida, 2001; Garrard, McNaughton, 2003; Nussbaum, 2016) чи надихаючим прощенням (*aspirational forgiveness*) (Calhoun, 1992), характеризується відсутністю обов'язкових умов чи нормативних вимог, необхідних для того, щоб прощення відбулося.

Звертає на себе увагу те, що в більшості міркувань вчених про безумовне прощення останнє пов'язується, з одного боку, з визнанням неповторної індивідуальності і безмежної цінності кожної людини, а з іншого боку, з визнанням спільності людей. Дослідниками виокремлюються різні основи цієї спільності, наприклад, визнання взаємозалежності всіх людей, що включає взаємозв'язки між людьми, що, в свою чергу, призводить до загальної і безмежної відповідальності (Tutu, 2000; Dalai Lama, Chan, 2004), людської солідарності (Garrard, McNaughton, 2003), «любові Бога, що діє в серці людини» (King, 1963).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в концепціях безумовного прощення вченими підкреслюється безмежна відповідальність за благо іншої особи і бажання простити за відсутності нормативної вимоги простити.

Ж. Дерріда парадоксально загострив основну лінію міркування стосовно межі прощення, запропонувавши свою концепцію безумовного прощення, яка привертає увагу сучасних дослідників і ґрунтується на такому положенні: «Прощення прощає тільки те, що є непростим» (Derrida, 2001).

Заслуговує на увагу і те, що окремими вченими безумовне прощення критикується через визнання можливості прощення «непростимого». Зокрема, дослідники В. Янкелевич і Х. Арендт відзначають існування таких злодіянь, які не можуть і не повинні бути прощеними (Jankélévitch, 1996; Arendt, 2003). Х. Арендт називає зло, яке не можна пробачити, «радикальним злом» і пише про нього наступне: «Ми можемо розпізнати «радикальне зло», мабуть, з того, що не можемо ні покарати його, ні пробачити, а це означає просто, що воно за межами області справ людських і вислизає від владних можливостей людини» (Arendt, 2012). Зазначимо, що Х. Арендт намагається пов'язати прощення не стільки з автором злочину, скільки з самим злочином.

Відмітимо, що проблему непростимого злочинів проти людяності розкрито нами у другому розділі.

Окремо відзначимо, що К. Lotz вважає, що прощення можна говорити як про «радикальний безумовний вчинок» (Lotz, 2006, p. 267). З однієї сторони, в безумовному прощенні проявляється мораль, яка не визначається правовими, інституційними і економічними нормативами. Так, К. Lotz висловлює точку зору, що «феномен моралі і феномен прощення демонструють яскраву подібність, починаючи з того, що обидва належать до порядку, який є далеким від розрахунків» (Lotz, 2006, p. 257).

До сказаного варто додати ще кілька висловлювань Ж. Дерріди про обумовлене і безумовне прощення. Оскільки людина живе в суспільстві, де її життя регулюється правом і економічними відносинами, організується інститутами, Ж. Дерріда не заперечував і не принижував значення обумовленого прощення (Derrida, 2015). На думку Ж. Дерріди, в реальності рішення про прощення приймається в «напрузі» між безумовним прощенням і обумовленим, конвенціональним прощенням, в якому реалізує себе свобода людини і

загострюється питання про прощення як особистий і безпосередній моральний вчинок.

Таким чином, якщо конкретизувати сказане, типи прощення можна виокремити на основі конкретних критеріїв. За критерієм виміру і аналізу основних диспозиціональних рис особистості виокремлюються схильність до прощення як відносно стабільна риса особистості і епізодичне прощення.

Залежно від ролі емоцій у процесі прощення виокремлюються прощення за рішенням і емоційне прощення, які пов'язані між собою і в той же час являють собою різні процеси.

За спрямованістю на різні об'єкти виокремлюються три типи прощення: прощення іншої людини, самопрощення і прощення ситуації чи обставин.

Залежно від міри повноти прощення розрізняють «порожнє прощення» і аутентичне чи справжнє прощення. За порожнього прощення незріле прощення дається чи приймається у зв'язку з необхідністю відновлення передконфліктних стосунків; в прощенні кривдника відмовлено жертвою; жертва не повністю пробачає кривдника емоційно і продовжує тримати образу до кривдника. За аутентичного чи «справжнього» прощення відбуваються зміни у почуттях до кривдника, де аутентичний процес прощення дозволяє модифікувати мотивацію помсти і уникання.

Виокремлюються і протиставляються міжособове прощення і самопрощення за критерієм свого об'єкту, а також обумовлене і безумовне прощення за критерієм наявності/відсутності обов'язкових умов чи нормативних вимог, необхідних для того, щоб прощення відбулося.

1.3. Психологія прощення в індивідуалістичних і колективістських культурах

Розуміння концепту прощення і умов його допустимості пов'язане з культурою і набуває різних значень у різних культурних груп. Не враховуючи культурний контекст, більшість сучасних теорій прощення в значній мірі

зосереджені на взаємопов'язаних процесах, а саме: звільненні себе від негативних думок, зменшенні особистих мотивів помсти і уникання.

Представники різних культурних груп можуть вважати певні переступи більш/менш серйозними, мати різну мотивацію прощати і повідомляти про різний рівень рішення прощення і емоційного прощення.

Цікаво звернути увагу на те, що на сьогоднішній день більшість теоретичних і емпіричних досліджень в області прощення проводились у Західній Європі, де основу таких досліджень складала західні припущення про мотивацію, поведінку, характер, стосунки, емоції і пізнання.

На нашу думку, доцільно проаналізувати специфіку прощення в контексті культури, зосереджуючи дослідницьку увагу на індивідуалізмі і колективізмі як ключових вимірах, що характеризують різні культурні групи.

У культурному контексті індивідуалізм і колективізм часто представляють протилежні полюси одного виміру (наприклад, Hofstede, Bond, 1984; Hofstede et al., 2010).

G. Triandis (2001) визначає індивідуалізм і колективізм за допомогою чотирьох основних характеристик. Індивідуалізм, на думку науковця, характеризується як соціальна модель, за якої особи, по-перше, вважають себе відносно незалежними від груп, до складу яких вони входять; по-друге, мотивовані насамперед своїми власними уподобаннями, потребами, правами або контрактами, які вони уклали з іншими; по-третє, надають більшого значення особистим, ніж колективним цілям; по-четверте, мають тенденцію приймати рішення щодо об'єднання з іншими особами на основі аналізу витрат і переваг для себе.

Цікаво звернути увагу на те, що згідно результатів досліджень, між різними регіонами і класами в країнах існують певні культурні відмінності. Так, виявлено, що колективізм виявляється більш поширеним серед груп, які представляють нижчі верстви населення за соціально-економічним статусом, зокрема у менш освіченого робітничого класу (Grossmann, Varnum, 2015; Kraus et al., 2012). Виявлено також, що у Північній Америці, Східній Європі, Східній Азії індивідуалізм більш поширений серед груп, які представляють вищі верстви населення за соціально-економічним статусом (Grossmann, Santos, 2016).

Окремо відзначимо, що індивідуалізм не є статичним. У багатьох країнах світу протягом двадцятого століття відбулося значне зростання індивідуалізму. Одним з головних факторів, що сприяє таким змінам, є соціально-економічний розвиток країн. Так, науковці зазначають, що більш процвітаючі суспільства дозволяють людям менше покладатися на близьку спільноту і натомість досягати своїх особистих цілей (наприклад, Inglehart, Baker, 2000; Kagitçibasi, 2007). Зарубіжні дослідники також відмічають, що індивідуалізм поступово зростає у таких країнах, як США, Китай, Японія і Мексика (наприклад, Twenge et al., 2010; Hamamura, 2012; Greenfield, 2013; Grossmann, Varnum, 2015).

Науковцями виявлено, що зростання соціально-економічного розвитку сприяє зростанню індивідуалістичних цінностей і практик (Grossmann, Varnum, 2015). Визначено, що зростання соціально-економічного розвитку міських громад сприяє розвитку індивідуалізму (наприклад, Yamagishi et al., 2012).

У цьому контексті варто також зазначити, що одна й та сама особа може цінувати алоцентризм (ідеї колективізму культурного рівня) та ідіоцентризм (вираження індивідуалістичних цінностей і норм) одночасно, і будь-яка тенденція може бути активована на основі певних ситуацій (наприклад, Oyserman, Lee, 2008).

Вітчизняні вчені О. Калиняк і А. Колядко (2020) в емпіричному дослідженні виявили, що українське суспільство характеризується ціннісною системою змішаного колективістсько-індивідуалістського типу. В емпіричному дослідженні О. Калиняк і А. Колядко виявлено, що в межах кожного покоління спостерігається орієнтація на змішану систему цінностей, що, однак, має різні прояви і значення колективістських й індивідуалістичних цінностей в кожному віковому кейсі. Звертає на себе увагу те, що всі опитані представники чотирьох поколінь, незалежно від особливостей соціалізації, схильні були заохочувати і підтримувати орієнтацію власних дітей на індивідуалістичні цінності (Калиняк, Колядко, 2020).

Окремо відзначимо, що індивідуалістична і колективістська культури відіграють важливу роль у формуванні систем цінностей, їх розумінні.

Т. Титаренко (2003) зазначає, що у психологічному чи особистісному просторі людина намагається не бути самотньою, знайти і зберегти однодумців, людей із близькими поглядами, подібними цінностями, орієнтаціями, очікуваннями. На

думку Т. Титаренко, психологічний простір постає всередині соціального, видозмінюючи його характеристики.

Під впливом різноманітних культурних чинників формується ідентичність особи.

Вітчизняні науковці Н. Черниш і О. Ровенчак (2007), зазначають, що ідентичність пов'язана з певною культурою, цінності і взірці якої інтерналізуються в процесах соціалізації і культурації, а культура спільноти стає важливим джерелом соціокультурних ідентичностей. Українська вчена О. Ровенчак (2012) розглядає соціокультурну ідентичність як внутрішнє відчуття приналежності до соціокультурної спільноти певного виду, переважно визнане іншими представниками цієї спільноти, вкорінене у подібності до них і в одночасній відмінності від представників іншої соціокультурної спільноти такого ж чи іншого виду. Згідно з Т. Андрущенко (2019), визначальними і стабілізуючими чинниками формування культурно-історичної і соціально-територіальної спільноти постають регіональна і локальна ідентичності. Культурна ідентичність – це ототожнення себе із культурною традицією, яка використовується як засіб для творення смислів, значимих для власної самості (Шевчук, 2008, с. 78).

Український вчений В. Малінін (2013) зазначає, що соціокультурну ідентичність можна представити як процес ототожнення особистості з певними культурними ідеалами, які історично сформувались в національній культурі країни на основі духовних цінностей, що зберігаються і транслиуються наступним поколінням як національне надбання.

Згідно зарубіжного вченого З. Баумана (2008), з глобального прядива виокремлюються культурні символи й формуються різноманітні ідентичності, які характеризуються здатністю звужуватися і розширюватися. Зокрема, О. Титар зазначає, що культурна ідентичність включає національну і соціальну ідентичність, ідентичність певних субкультур, а також расову, гендерну і інші ідентичності (Титар, 2012, с. 64-65). Соціокультурна ідентичність охоплює елементи етнічної, цивілізаційної, політичної ідентичностей (Малінін, 2013, с. 259-260) та постає важливим чинником згуртованості спільноти (Kravchuk, 2022a).

Український дослідник Є. Бистрицький (2010) відмічає, що культурна ідентичність виконує трансцендентальне завдання. На думку вченого, культурна ідентичність визначає перш за все форму самосвідомості як умову збереження (тожсамості) автентичності особи, що усвідомлює світ та себе. «Сила» культурної ідентичності, згідно Є. Бистрицького (2010), в її здатності створювати умови можливості аперцепції у всіх її відомих синтетичних модальностях – бути тим же самим, надання єдності, необхідності, всезагальності і об'єктивності досвідові.

О. Ю. Дроздов (2016) зазначає, що етнопсихологічні та соціокультурні чинники суттєво впливають на ставлення до геополітичних процесів, зокрема війн. За даними багатьох опитувань, більшість американців переконана, що їхня країна повинна і має повне право вести війни у будь-якій частині світу для «захисту своєї країни» та її «цінностей» (Дроздов, 2016, с. 118).

За окремими науковими дослідженнями встановлено, що в індивідуалістичних культурах допускається конфронтація, людей заохочують висловлювати свою думку і бути наполегливими, оскільки важливими є незалежність і впевненість у собі, а увага зосереджена на особистих пріоритетах і самореалізації (Markus, Kitayama, 1991; Morling, Lamoreaux, 2008); щастя призначене для тих осіб, які є успішними чи вважають себе такими; робота часто сприймається як ключовий чинник щастя, приємних відчуттів, самоствердження (Kitayama et al., 2006). В індивідуалістичних культурах очікується, що люди подбають про себе і своїх близьких й візьмуть на себе відповідальність за свої досягнення і невдачі (Kimmel et al., 2012). В дослідженнях також показано, що індивідуалістичні культури, як правило, є «діючими» культурами: їм притаманні структурованість, надання пріоритету результатам завдань, а не стосункам, наголос – на важливості виконання завдань і продуктивності (Varnum et al., 2010). Індивідуалістичні культури характеризуються більш ринковими суспільними відносинами, вищою географічною мобільністю, більшою відкритістю щодо імміграції, слабшими сімейними зв'язками (Gorodnichenko, Roland, 2017).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що типовими атрибутами індивідуалізму є незалежність, самовпевненість, унікальність, орієнтація на досягнення і конкуренція.

Окремо відзначимо, що, згідно G. Triandis (2001), в індивідуалістичних культурах акцент робиться на почутті провини, покаранні і пробаченні як на способах відновлення морального порядку.

У цьому контексті важливо звернути увагу на емпіричні дослідження В. Васютинського (2016, 2018) щодо атрибуції почуття провини як одного із важливих психологічних параметрів самовизначення громадян у контексті трагічних політичних подій. Науковцем було проведено опитування жителів Одеси щодо події 2 травня 2014 року. В дослідженні В. Васютинського виявлено, що, на перший погляд, індивідуалізм полягає в запереченні власної провини. Для індивідуаліста важливо мати високу самооцінку, не затьмарену підставами почуватися винним (Васютинський, 2016). В. Васютинський зазначає, що індивідуалізм більш високого порядку передбачає здатність брати на себе відповідальність за перебіг подій і свою участь у них, що може означати, що особа визнає свою провину за невдалі або недобрі вчинки. На думку В. Васютинського, можна виокремити два полюси індивідуалізму: більш продуктивний і водночас моральний, який означає свідому відповідальність за себе і визнання своєї провини, і другий – більш захисний, у якому увиразнюється егоїстичний аспект індивідуалізму, – заперечення своєї провини та відмова від відповідальності за неї.

Зазначимо, що, якщо основний принцип індивідуалізму полягає в тому, що люди незалежні один від одного, то основний принцип колективізму полягає в тому, що групи пов'язують і взаємно зобов'язують своїх членів.

Згідно G. Triandis (1995), колективізм, навпаки, визначається як соціальна модель, за якої особи, по-перше, вважають себе пов'язаними з інгрупою, членами якої вони є; по-друге, мотивовані насамперед соціальними нормами і обов'язками їхньої інгрупи; по-третє, сприймають колективні цілі як більш важливі, ніж їхні особисті цілі; по-четверте, підкреслюють свій зв'язок з іншими членами інгрупи. G. Triandis (2001) зазначає, що люди в колективістських культурах в оцінці інших і спілкуванні більше зосереджуються на контексті, ніж на змісті, у детермінації соціальної поведінки більше уваги приділяють зовнішнім процесам, а не внутрішнім, стосунки з членами інгрупи здебільшого визначають як загальногрупові.

За дослідженнями виявлено, що у колективістських культурах, до яких належать більшість країн Латинської Америки, Південної Європи, Азії і Африки, племінні спільноти, люди прагнуть зберігати гармонію і поважати ієрархію всередині спільноти/групи (Morling, Lamoreaux, 2008; Grossmann, Santos, 2016); група піклується про індивідів, індивіди лояльні до групи (Oyserman et al., 2002); благополуччя групи важливіше за індивідуальні цілі (Kitayama et al., 2006); індивідуальні досягнення часто зображуються як результат зовнішніх обставин, а не особистих заслуг (Cohen et al., 2007); Я-концепція заснована на соціальних ролях, а не на особистих якостях (Grossmann, Santos, 2016); високо цінуються безкорисливість і конформізм (Hoshino-Browne et al., 2005; Grossmann, Kross, 2010); головний інструмент соціального контролю – сором; сором знімається, а честь відновлюється лише тоді, коли людина робить те, чого від неї очікує суспільство у цій ситуації (Triandis, 1995); у кожної людини є місце і обов'язки в суспільстві (Grossmann, Varnum, 2011); особи, які зазнають невдачі, часто звертають свою агресію проти себе замість застосування насильства проти інших (Ford et al., 2015).

Звертає на себе увагу те, що люди в колективістських культурах повідомляють про більше щастя в соціальних контекстах, зокрема, коли переживають почуття близькості до інших, а люди в індивідуалістичних культурах повідомляють про більше щастя в контекстах, не пов'язаних із соціальними стосунками (наприклад, Kitayama et al., 2006). Також виявлено, що люди в колективістських культурах, як правило, повідомляють про емоції більш диференційовано, допускаючи різні відтінки «сірого», порівняно з людьми в індивідуалістичних культурах (Grossmann et al., 2016).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що типовими атрибутами колективізму є почуття обов'язку перед своєю групою, взаємозалежність між членами інгрупи, прагнення до соціальної гармонії і відповідності груповим нормам.

В. Васютинський (2016) зазначає, що індивідуалізм і колективізм мають свої джерела і вияви на таких рівнях людської життєдіяльності: 1) індивідуально-психологічному чи внутрішньоособистісному рівні, на якому особа задовольняє свої потреби, проєктуючи їх на соціальне середовище; 2) особистісно-комунікативному, міжособовому рівні, де має місце спілкування в безпосередньому оточенні; 3)

інтерактивно-груповому рівні; 4) загальнокультурному і колективно-ментальному рівні – просторі існування великих спільнот, суспільств, цивілізацій.

Зазначимо, що концепт прощення і процеси, пов'язані з прощенням, можуть бути по-різному представлені в індивідуалістичному і колективістському культурних контекстах.

Представники східних культур більш схильні визнавати суперечність і сприймати світ як сукупність протилежностей, які сполучаються з метою підтримування балансу (Peng, Nisbett, 1999). Східні азіати частіше, ніж представники західних культур, звертають увагу на ситуацію, коли пояснюють поведінку інших (Choi, Nisbett, 1998). Виявлено, що, наприклад, китайці мають більш високий рівень чутливості до обставин, ніж представники індивідуалістичних культур (Paz et al., 2008). Представники західних культур схильні зосереджуватися на диспозиційних факторах, зокрема властивостях особистості, і приділяти менше уваги ситуаційним факторам (Choi, Nisbett, 1998; Morris, Peng, 1994).

Згідно колективістичним поглядам на світ, особистість розглядається як соціально пов'язана з інгрупою/суспільством, підкреслюється важливість колективних норм, стосунків, колективного благополуччя. Наприклад, в Конго прощення знаходиться в основі традиційної системи правосуддя. Кривдник сприймається як відірваний від суспільства внаслідок заподіяної шкоди. Інші члени суспільства намагаються реінтегрувати кривдника в суспільство, переважно з поваги до такого принципу: для особистості погано бути відірваним від суспільства (Kadiangandu et al., 2001).

Дослідження за участю представників індивідуалістичних культур постійно демонстрували, що схильність прощати позитивно пов'язана з доброзичливістю і негативно пов'язана з невротизмом (McCullough et al., 2001; Berry et al., 2005).

На нашу думку, досить цікавим є дослідження Y. Ohtsubo, T. Masuda, M. Matsunaga, Y. Noguchi, H. Yamasue, K. Ishii (2019), в якому науковці намагались з'ясувати, чи будуть вісімнадцять диспозиційних змінних, зокрема риси особистості, сильніше корелювати із прощенням у Канаді (як індивідуалістичної країни), ніж у Японії (як колективістичної країни). Отримані результати свідчили, що лише дві з вісімнадцяти змінних сильніше корелювали з прощенням у Канаді, порівняно з

Японією (Ohtsubo et al., 2019). На основі отриманих результатів науковці прийшли до висновку, що існує суттєва схожість кореляцій прощення з диспозиційними змінними у двох країнах. У респондентів обох країн прощення корелювало із подібними диспозиційними змінними (Ohtsubo et al., 2019).

Цікаво звернути увагу на зарубіжне дослідження (Joo et al., 2019), в якому продемонстровано розуміння прощення в японському і американському культурних контекстах. Так, зарубіжними науковцями М. Joo, К. Terzino, S. Cross, N. Yamaguchi, К. Ohbuchi (2019) виявлено, що у японських респондентів були виокремлені п'ять найголовніших характеристик прощення: толерантне, благодійне, з відкритим серцем, з прийняттям і співчуттям. Американськими респондентами було виокремлено такі найважливіші характеристики прощення: розуміння, правильний вчинок, прийняття вибачення, повага і навчання на помилках.

До сказаного варто також додати, що американські респонденти в більшій мірі розглядали прощення як стратегію збереження позитивного погляду на себе, а не як стратегію відновлення і підтримання гармонії у стосунках (Joo et al., 2019). Американці в більшій мірі схильні приписувати позитивні характеристики особі, яка прощає, ніж розглядати певний контекст (Kearns, Fincham, 2004).

Готовність до прощення більш характерна для колективістських, ніж для індивідуалістичних культур. Виявлено, що у респондентів-конголезців, як представників колективістської культури, в більшій мірі, ніж у респондентів-французів, як представників індивідуалістичної культури, прощення уявлялося як припинення образи на кривдника, відновлення симпатії, прихильності і довіри (Kadiangandu et al., 2007). Цікаво звернути увагу, що серед конголезців більший відсоток осіб погоджувались з твердженням «Прощення – це добре», ніж серед французів. В той же час обидві групи респондентів продемонстрували низький ступінь згоди з твердженням «Прощення – це погано».

В іншому зарубіжному дослідженні (Younger et al., 2004), проведеному на американських респондентах, науковці дійшли висновку, що основними мотивами прощення була орієнтованість на себе, а не альтруїстичність, як припускалось в гіпотезі (наприклад, Al-Mabuk et al., 1995). В концептуалізації прощення виявлено,

що американці в більшій мірі зосереджені на атрибутах осіб, які прощають, порівняно з японцями (Joo et al., 2019).

Окремі дослідження показали, що японці з більшою ймовірністю, ніж американці, наголошують на аспектах прощення, орієнтованих на інших осіб і на стосунки. Коли соціальна гармонія і особисті інтереси суперечать одне одному, японці можуть пробачити і вирішити конфлікт заради цих стосунків, навіть якщо це вимагає особистих витрат (Sandage et al., 2003; Hook et al., 2009).

Зарубіжні дослідники M. Joo, K. Terzino, S. Cross, N. Yamaguchi і K. Ohbuchi (2019) зазначають, що японські і американські відмінності в особливостях прощення можуть бути пов'язані з такими потенційними чинниками культурно-специфічного його розуміння: відмінності в орієнтації на гармонію в стосунках чи самовдосконалення; відмінності в мотивації пристосуватися до інших чи впливати на них; відмінності в особливостях прийняття рішень, виразу емоцій і їх контролю; акцент на ситуації чи окремій особі.

Представники західних культур схильні надавати пріоритет особистим інтересам і особистим цілям в більшій мірі, ніж стосункам. Виявлено, що представники західних культур цінують і підтримують позитивну Я-концепцію, а самооцінка розглядається як один з показників психічного здоров'я особи (Heine et al., 1999).

Окремо відзначимо, що в зарубіжних дослідженнях науковцями виявлено, що східні азіати були схильні до амбівалентних – як позитивних, так і негативних – оцінок себе, своїх партнерів і ситуацій (наприклад, Kanagawa et al., 2001; Leu et al., 2010; Cross, Lam, 2018). Представники східних культур можуть сприймати прощення як таке, що має як позитивні, так і негативні чи суперечливі характеристики.

Науковцями J. Hook, E. Worthington та S. Utsey (2009) виявлено, що представники індивідуалістичних культур більше зосереджені на зменшенні емоційного, мотиваційного і когнітивного дискомфорту; тоді як представники колективістських культур більше зосереджені на відновленні стосунків і збереженні групової солідарності. Науковцями також визначено, що у колективістських

культурах прощення в основному має на меті підтримку стосунків, а не особистісну емоційну трансформацію (наприклад, Kurniati et al., 2020).

Важливо взяти до уваги і те, що зарубіжними науковцями також виявлено культурні відмінності у таких двох формах контролю: впливі, що також називається вченими первинним контролем, і регулюванні, що також називається вторинним контролем (наприклад, Weisz et al., 1984; Morling et al., 2002).

В зарубіжних дослідженнях науковцями встановлено, що респонденти-японці схильні були надавати перевагу стратегіям регулювання, а респонденти-північноамериканці надавали перевагу стратегіям впливу (наприклад, Morling, Evered, 2007; Morling et al., 2002). Виявлено також, що японці цінують стратегії пристосування і розуміють прощення як зусилля, які особа докладає, щоб змінити себе і пристосуватися до ситуації, наприклад, не звертаючи уваги на інцидент (Joo et al., 2019). У цьому плані варто також додати, що в японському контексті акцент на емоційний контроль може переплітатися з важливістю гармонії відносин, а саме: неконтрольовані емоції можуть порушувати стосунки (наприклад, Tsai, Clobert, 2019).

До сказаного варто також додати, що у культурному контексті західних країн наявне відкрите вираження власних емоцій, і позитивні емоції набагато більше цінуються, ніж негативні емоції (наприклад, Markus, Kitayama, 1991; Heine et al., 1999; Sims et al., 2015). В той же час у контексті східних культур вільне вираження своїх емоцій, особливо негативних, сприймається як недоречне, оскільки може порушити міжособові стосунки (Butler et al., 2009).

Представники східних культур цінують емоційний контроль в більшій мірі і їхній емоційний контроль менш сильно пов'язаний з фізіологічним збудженням, ніж у представників західних культур (Matsumoto, 1990; Butler et al., 2009; Wei et al., 2013; Tsai, Clobert, 2019).

Варто також згадати, що західноєвропейські науковці підкреслюють роль емоцій у прощенні і виокремлюють прощення за рішенням і емоційне прощення (наприклад, Exline et al., 2003; Worthington et al., 2007).

Зупинимось детальніше на особливостях прощення за рішенням і емоційного прощення в індивідуалістичних і колективістських культурах.

Науковці S. Lichtenfeld, V. Buechner, M. Maier, M. Fernández-Capo (2015) у контексті дослідження західних культур визначають емоційне прощення як необхідну умову справжнього прощення. В зарубіжних дослідженнях виявлено, що для представників західних культур емоційне прощення є пріоритетним, зокрема продемонстровано, що респонденти зосереджувалися на трансформації внутрішніх думок і емоцій з метою відновлення внутрішнього спокою, а не на динаміці стосунків у розумінні прощення (наприклад, Worthington, Scherer, 2004; Kadiangandu et al., 2007; Hook et al., 2012). Виявлено, що для представників західних культур прощення було пов'язане з особистим самовдосконаленням (Fu et al., 2004). Зарубіжні дослідники M. Ho, H. Fung (2011) виявили, що представники індивідуалістичних культур прагнуть отримати особисту вигоду, а отже вони можуть схвалити в більшій мірі емоційне прощення.

В той же час в окремих дослідженнях показано, що колективістське прощення розуміється, перш за все, як рішення пробачити і в значній мірі мотивовано для заохочення і підтримки групової гармонії, а не внутрішнього спокою, порівняно із індивідуалістичним прощенням (наприклад, Hook et al., 2009). У колективістських культурах вільне вираження своїх негативних емоцій сприймається як недоречне, оскільки може порушувати міжособові стосунки (Joo et al., 2019). Науковцями H. Fu, D. Watkins, E. Hui (2004) визначено, що респонденти-японці, порівняно з респондентами-американцями, в більшій мірі зосереджувалися на гармонії стосунків і демонстрували мотив пристосування і прощення за рішенням. Соціальна гармонія є важливим конструктом у колективістських культурах (Markus, Kitayama, 1991; Ohtsubo et al., 2019). В Китаї готовність прощати значною мірою визначається мотивацією соціальної солідарності, а не характеристиками особистості чи релігійністю, про які зазначається в західних дослідженнях (Fu et al., 2004). Колективісти прагнуть уникати конфліктів, мінімізувати зовнішнє вираження конфлікту (Ohbuchi, Takahashi, 1994).

Зазначимо, що прощення у колективістській і індивідуалістичній культурах визначається природою міжособових стосунків в обох контекстах. Представники східних культур практикують прощення з метою відновлення стосунків і забезпечення групової гармонії. Наприклад, в зарубіжних дослідженнях на вибірках

респондентів-японців виявлено, що прагнення до соціальної злагоди є чинником прощення (Fu et al., 2004; Takada, Ohbuchi, 2013). В колективістських культурах прощення може бути надано не лише окремою жертвою для окремого кривдника, але однією групою для іншої групи (Kadiangandu et al., 2007). Колективістські культури мають групові норми, які сприяють соціальному розвитку гармонії (Wall, Blum, 1991; Callister, Wall, 1997; Fu et al., 2004). Так, виявлено, що традиційно хмонги, як представники колективістської культури, цінують групову гармонію, тому громади хмонгів часто намагаються стримувати конфлікти з метою збереження групової гармонії (Gates et al., 2000).

В зарубіжному дослідженні на японській вибірці за факторним аналізом виокремлено такі сім факторів: пристосування, співчуття, відпускання, прощення за рішенням, особисті виклики і досягнення прощення, гармонія і ідеї прощення (Joo et al., 2019). В той же час на вибірці респондентів-американців науковцями були виокремлені такі фактори: емоційне прощення, самовдосконалення, духовність/доброта, умови прощення, позитивні наслідки прощення, толерантність, відпускання і неповне прощення (Joo et al., 2019).

Окремо відзначимо зарубіжне дослідження науковців S. Huang, R. Enright (2000), в якому деякі респонденти з колективістської культури вказували на рішення пробачити і демонстрували фізіологічні ознаки емоційного непрощення. Вчені вивчали особливості прийняття рішення про прощення на основі релігійних і культурних вимог групової гармонії. S. Huang і R. Enright співставляли афективні стани дорослих осіб Тайваню, які описували міжособовий конфлікт, в якому вони пробачили кривдника. Учасники були розподілені на дві групи: 1) тих респондентів, які простили, тому що прощення відповідало очікуванням їхньої культурної групи і релігії; 2) тих респондентів, які простили, тому що це сприяло почуттю любові. Дослідниками S. Huang і R. Enright було виявлено, що внутрішнє, мотивоване любов'ю прощення стосувалося в більшій мірі емоційного прощення. Виявилось, що респонденти, які демонстрували прощення за рішенням, мали більше маскувальних посмішок, більше дивилися вниз, і мали вищий артеріальний тиск, коли йшлося про міжособовий конфлікт (Huang, Enright, 2000).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що представники колективістських культур можуть вирішити пробачити заради групової гармонії, та таке рішення може не привести до повного емоційного прощення.

Оскільки колективістські культури зосереджені на збереженні групової гармонії, прощення за рішенням часто розглядається як шлях до примирення (наприклад, Sandage, Wiens, 2001). Зарубіжні вчені J. Hook, Jr. Worthington, S. Utsey (2009) визначають колективістське прощення як рішення пробачити, яке мотивоване насамперед соціальною гармонією та відбувається в контексті цінностей примирення і відновлення стосунків. Слід зазначити, що прощення і примирення в колективістських культурах тісно пов'язані, але являють собою різні явища (наприклад, Sandage, Wiens, 2001).

Звертає на себе увагу те, що за дослідженнями у представників колективістських культур рішення пробачити зазвичай пов'язане із зовнішніми актами примирення. Зарубіжні науковці S. Sandage, T. Wiens (2001) зазначають, що колективісти частіше очікують, що кривдники публічно приймуть провину, висловлять жаль і каяття, попросять вибачення, вийдуть на публіку з ритуалами, щоб продемонструвати щирість свого прохання, і після того, як їм скажуть, що вони прощені, підтверджують отримання прощення і висловлюють подяку за нього. Виявлено, що у представників колективістських культур прощення за рішенням було більш тісно пов'язане з примиренням (наприклад, Watkins et al., 2011; Hook et al., 2013; Kurniati et al., 2017). В той же час у представників індивідуалістичних культур наявні значні відмінності між прощенням і примиренням (Freedman, 1998; Enright, Fitzgibbons, 2000).

Емпірично встановлено, що формальне посередництво більш поширене в колективістських культурах, ніж в індивідуалістичних (Wall, Blum, 1991). Колективісти можуть використовувати для переговорів сторонніх посередників, і посередники часто безпосередньо закликають конфліктуючі сторони до прийняття рішення про прощення. Досить цікавим в цьому контексті є зарубіжне дослідження R. Callister, J. Wall (2004), в якому порівнювались особливості ведення переговорів у тайських і американських посередників. Медіаторам пропонувалось згадати останню суперечку, в якій вони приймали участь, і описати свої кроки у переговорах.

Емпірично виявлено, що тайські посередники частіше закликали принести вибачення і простити, ніж американські посередники. Також було виявлено, що тайські посередники в більшій мірі об'єднували і зближували учасників суперечки, ніж американські посередники (Callister, Wall, 2004). Подібні результати були отримані і в інших дослідженнях (наприклад, Wall, Blum, 1991; Kim, et al., 1993; Callister, Wall, 1997; Wall, Callister, 1999). Посередники в колективістських культурах прагнули об'єднати конфліктуючі сторони разом, збільшуючи ймовірність збереження соціальної гармонії і примирення.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що вивчення культурних відмінностей з метою концептуалізації прощення в західних і східних культурах виступає важливим кроком у розробці більш глобальної теорії прощення.

Прощення по-різному концептуалізується в колективістських і індивідуалістичних культурах.

Відмінності в прощенні за рішенням і емоційному прощенні в колективістських і індивідуалістичних культурах пов'язані з різним значенням соціальної гармонії для різних культурних груп.

В колективістському прощенні центральна роль належить мотиву підтримки соціальної гармонії, пошуку примирення і відновлення стосунків.

В індивідуалістичних культурах прощення розглядається переважно як внутрішньоособистісний конструкт, прощення і примирення чітко відокремлені одне від одного, а мотивація справедливості чи особистого зцілення домінують.

1. 4. Уникання і помста як негативні виміри прощення

Огляд наукових джерел свідчить, що прощення доцільно концептуалізувати з точки зору трансформації мотивації і емоцій.

Як можна переконатися, заподіяння переступу/кривди іншою особою, як правило, викликає сильні емоції щодо кривдника (Beck, 2002; Anderson, Bushman, 2002). Негативні емоційні реакції, такі як страх, гнів чи смуток, є домінуючими реакціями на злочини (Slotter et al., 2012; Civai, 2013; Gilam et al., 2019). Науковцями Н. Recchia, С. Wainryb, R. Posada (2020) в дослідженні виявлено, що помста була

пов'язана з непрощеною кривдою. Переживання приниження, несправедливого болю, спричиненого іншою особою, або гніву, природно викликають бажання помститися і фантазії помсти.

Серед різних способів справляння з негативним досвідом може бути помста (Worthington, Wade, 1999), тобто «агресивна, часто насильницька реакція на умисне заподіяння шкоди, яка була завдана особі та/чи її родині» (Stuckless, 1996, p. 21).

Важливо взяти до уваги і те, що помста може сприйматися жертвою як єдино можливий спосіб позбавитись болю. Люди різняться між собою ставленням до переступу і мірою пошуку відплати за міжособові образи, зневагу, неприйняття і інші антагоністичні дії. Однак, люди можуть стримувати свої інстинктивні спонукання помститися або уникнути кривдника і обрати прощення як ефективну стратегію підтримки/відновлення стосунків.

Звернемо особливу увагу на один з видів прощення, виокремлений Р. Енрайтом: прощення, засноване на помсті: я можу простити кривдника тільки, якщо я покараю його в мірі, пропорційній моєму власному стражданню (Enright, 2001).

Поставимо питання: чи може бути прощення, засноване на помсті? На нашу думку, в основі прощення і помсти знаходяться принципово різні мотивації. У цьому плані доцільно співставити концепти «помста» і «прощення».

Прагнення помсти і здатність прощати є універсальними психологічними характеристиками людей (McCullough, Witvliet, 2002; McCullough et al., 2013b). Помста розглядається і як протилежність прощення (Gerlsma et al., 2020).

Цікаво звернути увагу на те, що М. McCullough, Е. Worthington і К. Rachal (1997) використовували визначення прощення, яке відповідає концепції трансформації мотивації. Зокрема, науковці визначають прощення як сукупність мотиваційних змін, завдяки яким особа стає: 1) дедалі все менш мотивованою для помсти проти партнера, який порушує стосунки; 2) все менш мотивованою зберігати відчуження від кривдника; 3) все більш мотивованою до примирення і доброзичливості до кривдника, незважаючи на його кривдні дії (Fincham, 2000; McCullough, 2000).

Окремо відзначимо, що мотиви помсти і уникання визнані деякими дослідниками (наприклад, Orth et al., 2008) в якості двох встановлених індикаторів непростення після міжособового переступу чи ситуації образи. Такої ж думки дотримуються і науковці М. McCullough з W. Hoyt (2002), зазначаючи, що уникання і помста є двома основними мотивами особи після кривди чи образи.

У зв'язку з цим досить важливим є дослідження В. Vercassia з колегами (2018), яке свідчить, що прощення негативно корелювало з униканням і помстою. На думку науковців, ці два конструкти представляють собою дві різні форми непростення (Vercassia et al., 2018). Підсумовуючи, зазначимо, що уникання і помста є двома різними, але пов'язаними шляхами, що ведуть від прощення.

Науковець R. Enright з колегами (1998), а також McCullough, W. Hoyt (2002) розглядають прощення як процес зміни поведінки, який означає, що люди відмовляються від помсти і уникання кривдника, а замість цього проявляють просоціальну поведінку, тобто доброзичливість до нього. М. Casullo визначає прощення як процес, в якому мотивація помсти зменшується разом із негативними емоціями по відношенню до особи, яку вважають агресором (Casullo, 2005).

Окремо відзначимо, що A. Karduz, H. Saricam (2018) емпірично виявили, що помста мала негативні зв'язки з прощенням, позитивними емоціями, зокрема щастям. Результати множинного регресійного аналізу науковців також показали, що збільшення прощення, позитивних емоцій, зокрема щастя, призводить до зменшення прагнення до помсти (Karduz, Saricam, 2018).

Науковці S. Reiss і S. Haverkamp (1998) вважають, що помста є одним з п'ятнадцяти основних мотивів людини. Помста все ще є потужною силою в суспільстві (Fischer et al., 2010), однією з «найпотужніших людських пристрастей» (Frijda, 1994, p. 263) і зустрічається майже в усіх культурах (Brown, 1991; Pinker, 2002). Прагнення помсти – це універсальна, міжкультурна реакція людей (McClelland, 2010).

Цікаво звернути увагу на те, що бажання помститися вперше проявляється в дитинстві (Haen, Weber, 2009). Науковці зазначають, що здатність помститися з'являється в ранньому дитинстві (наприклад, Chernyak et al., 2019; Hamlin et al., 2011). Діти у віці дев'яти років здатні приймати рішення у відповідь на кривду,

можуть враховувати такі фактори: чи була заподіяна намірена шкода, який тип помсти бажаний та яка різниця у віці між кривдником і жертвою (Haen, Weber, 2009; Lillie, Strelan, 2016). До речі, бажання помститися за кривду зберігається протягом усього дорослого віку (Bloom, 2001).

Як можна переконатися, зміст помсти явно визначається культурними нормами, очікуваннями і ідеологіями (Cintron, 2000; Ericksen, Horton, 1992; Fujihara et al., 1999). R. Von Sinner, E. Westphal (2019) підкреслюють, що умови, за яких помста може розглядатися окремими особами як ефективною, так і відповідною, залежать від того, хто оцінює вчинок, а також від культурного і ситуаційного контексту, в якому здійснюється помста. Так, дослідження В. Wilkowski та ін. (2012) і У. Hamama-Raz та ін. (2008) показали, що прагнення до помсти залежить від культури. В середземноморських культурах від чоловіків вимагається чоловіча честь, бути гіперчутливими до загроз, які шкодять їх репутації, і, як очікується, бути здатними відновити свою честь за допомогою насильства. На відміну від чоловіків, жінки повинні бути покірними, скромними і тихими (Vandello, Cohen, 2003).

До речі, культура честі зберігається в деяких сучасних суспільствах частково тому, що люди очікують зазнати репутаційної шкоди, якщо вони не помстяться за образи, проте навіть у цих культурних середовищах схвалення необмеженого насильства є досить стриманим (Cohen, Nisbett, 1994, 1997).

Як можна переконатися, помста спостерігається між особами із встановленими, прихильними, відданими стосунками різного типу (Yoshimura, Boon, 2018), так і між незнайомими особами (Wiesenthal et al., 2000).

Науковці М. McCullough, С. Witvliet (2002) вважають, що психологічно схильність особи до помсти закодована в нормі взаємності: люди мотивовані реагувати на травми і провини, здійснюючи подальші вчинки, еквівалентні тим, яких вони зазнали.

Окремо відзначимо, що помста може призвести до тяжких, непередбачуваних наслідків. Тривалий час пропагандувалась ідея про те, що прагнення помсти свідчить про психологічну дисфункцію (Murphy, 2003). Помста проявляється по-різному, незалежно від того, здійснюється вона однією особою чи групою (Pereira, Van Prooijen, 2018). У цьому плані варто додати, що помста виступає однією з

основних причин вчинення злочинів (наприклад, Clemente et al., 2019). Так, помста є першопричиною більшості вбивств, злочинів з переслідування та сексизму (Korsaj, 2016). Приблизно 61 % перестрілок у школах у США з 1974 по червень 2000 року були мотивовані помстою (Vossekuil et al., 2002). Приблизно 20 % винних осіб у насильницькому нападі та завданні шкоди майну у Сполученому Королівстві наводять бажання помсти як мотив їхньої поведінки (Allen, Wood, 2003). Прагнення помсти також спонукає людей взяти участь у терористичній діяльності організацій (Speckhard, Ahkmedova, 2006). Аналіз статистики свідчить, що в розвинених країнах бажання помсти виступає як чинник вбивств майже у 20 % випадків (Kubrin, Weitzer, 2003). До речі, науковці М. McCullough, R. Kurzban, В. Tabak (2013а) зазначають, що помста виступає суттєвим чинником у від 10 % до 20 % вбивств у всьому світі, 61 % стрілянини у школі, 27 % вибухів і в якості надихаючого чинника для вербування у терористичні організації.

Цікаво звернути увагу на те, що в деяких визначеннях насильства помста зображується як основний мотив насильницьких злочинів загалом (Gannon et al., 2007; Denson, 2013), сексуального насильства (Barnett, 2011), підпалювання (Barnoux, Gannon, 2013), масових вбивств (Scheff, 2011) та тероризму і самогубства (Lankford, Hakim, 2011).

Окремої уваги заслуговує погляд на проблему помсти М. McCullough, згідно якого витoki помсти знаходяться у нашому еволюційному минулому (наприклад, McCullough, 2008; McCullough et al., 2013b). На думку М. McCullough, бажання помститися не є хворобою, а являє собою універсальну рису людської природи, створену шляхом природного відбору, та завдяки якій наші предки адаптувалися до оточуючого середовища. До речі, цю точку зору поділяють і інші дослідники, зазначаючи, що помста має біологічну, еволюційну і інстинктивну основу, оскільки її коріння походить від основних тваринних бойових/войовничих інстинктів (Naep, Weber, 2009; Fatfouta, Merkl, 2014).

Науковці М. McCullough, R. Kurzban, В. Tabak (2010) вказують, що біологи, як правило, визначають поведінку функціонально. Так, приматологи емпірично підтвердили, що деякі види приматів, зокрема шимпанзе і макаки, координують

відповідні дії після того, як стали жертвою іншої тварини, іноді навіть після того, як минув значний час (Aureli et al., 1992; Waal, 1996; Silk, 2002).

Окремо відзначимо, що М. McCullough, С. Witvliet (2002) вказують, що схильність до помсти або домагання відплати після переступу чи переслідувань є глибоко вкоріненою у біологічному, психологічному і культурному рівнях людської природи.

Зазначимо, що в основі більшості психологічних визначень помсти є припущення, що помста виступає реакцією, найчастіше поведінковою, у відповідь на несправедливість чи переступ/кривду.

Мотивація відплати і повернення шкоди за шкоду вже давно є частиною людської культури і одним з найбільш елементарних підходів до сприймання несправедливості (Black, 1998).

Цікаво звернути увагу на те, що деякі науковці концептуалізують помсту як символічне повідомлення, тобто здійснення помсти є частиною більш масштабного процесу символічної інтерпретації значення ситуації (Boon, Yoshimura, 2020). Так, науковці S. Boon, S. Yoshimura (2020) концептуалізують помсту як обмін значеннями і вважають за доцільне враховувати сприйняття, розуміння, емоції, цілі, мотиви та досвід обох сторін. Згідно із S. Boon і S. Yoshimura (2020), в звичайному повсякденному суспільному житті деякі повідомлення неминуче будуть інтерпретуватися як навмисне і негативне порушення очікувань, перешкоджання бажанням або і те, і інше. Конкретні інтерпретації чужої поведінки як образливої спонукають до помсти. Звернемо увагу на те, що можливі інтерпретації поведінки і стосунків інших людей є дуже специфічними (наприклад, Fincham, 2000). Очевидно, що не всі види поведінки спонукають до помсти. Згідно комунікаційного підходу, особа вирішить помститися, якщо інтерпретує поведінку іншої особи як таку, що має наявні образливі і символічні значення, які викликають гнів. До речі, коли люди відчують гнів, це частково і тому, що вони інтерпретують поведінку іншої людини як таку, що представляє приниження міжособову кривду (наприклад, Lazarus, 1991).

Окремо відзначимо, що науковець F. Fincham (2000) вказує на те, що прощення є менш імовірним, а помста – більш імовірною, коли людина інтерпретує вчинок іншої людини як нанесення шкоди позитивному образу себе та як символ

порушення морального порядку. В першу чергу, спонукає людей помститися бажання рівності, справедливості і взаємності (Marongui, Newman, 1987; Ferrari, Emmons, 1994). Для месника акт помсти може бути пов'язаним із просуванням ідеї справедливості, особливо коли кривдник знає, що помста є реакцією на попередню поведінку (Gollwitzer, Denzler, 2009; Gollwitzer et al., 2011).

Науковці R. Uysal, S. Satici (2014) відмічають, що помста включає агресивні почуття по відношенню до особи, яка вчинила несправедливість безпосередньо/прямо. В той час жертви насильства або несправедливості можуть прагнути через помсту відновити справедливість (Frijda, 1994; Baumeister, 1996) і відчутти полегшення (Carlsmith et al., 2008).

До сказаного варто додати, що науковці L. Goldner, R. Lev-Wiesel, G. Simon (2019) висловлюють думку, що внутрішнім механізмом помсти є саме почуття несправедливості. До речі, в емпіричних дослідженнях виявлено, що почуття несправедливості позитивно співвідноситься з прагненням до помсти і фантазіями помсти (Orth, 2004; Haen, Weber, 2009; McClelland, 2010; Morrissette, 2012; Fatfouta, Merkl, 2014; Van Denderen et al., 2014). Результати дослідження науковців L. Goldner, R. Lev-Wiesel, G. Simon (2019) також продемонстрували позитивні зв'язки між почуттям несправедливості і бажанням помсти, фантазіями про помсту. Також виявлено, що почуття несправедливості опосередковує зв'язки між кількістю попередніх травматичних подій і бажанням помсти або фантазіями про помсту (Goldner et al., 2019). Науковці L. Goldner, R. Lev-Wiesel, G. Simon (2019) зазначають, що, коли жертва знає кривдника і має емоційну прив'язаність до нього, рівень помсти залежить від бажання зберегти відносини з кривдником і почуття до нього/неї. В той же час встановлено, що незалежно від того, чи є у жертви емоційний зв'язок із кривдником, рівень бажання помсти залежить від тяжкості/серйозності кривди (Schumann, Ross, 2010; Morrissette, 2012; McCullough et al., 2013a).

Окремо відзначимо, що помста рідко сприймається як справедлива. На думку науковців M. McCullough, C. Witvliet (2002), жертви схильні розглядати провини, як більш болючі і шкідливі, ніж кривдники. До речі, коли жертва намагається помститися, первинний кривдник часто сприймає помсту як більшу, ніж початкову

образу і може прийняти відповідні міри, щоб звести рахунки, тим самим продовжуючи порочний цикл помсти (Baumeister et al., 1998).

Науковці E. Echeburua, P. Amor (2019) визначають помсту як вчинок/акт, який у більшості випадків дає задоволення тому, хто його виконує через почуття образи, спричинене кривдником.

Цікаво звернути увагу на те, що деякі науковці розрізняють помсту як дію і помсту як бажання (наприклад, Schumann, Ross, 2010). До речі, окремі вчені розглядають концепти помсти і покарання як взаємозамінні (наприклад, Carlsmith et al., 2008). Помста визначається як «дія у відповідь на якусь сприйняту шкоду чи неправомірні дії/переступи з боку іншої особи, яка має намір заподіяти шкоду, травму, дискомфорт або покарання того, хто визнаний винним/-ою» (Aquino et al., 2001, p. 53).

У цьому плані варто також додати, що деякі науковці визначають концепти помсти і покарання по-різному (наприклад, Solomon, 1994; Fitness, Peterson, 2008). Так, науковці пропонують розглядати помсту як частину більш широкої взаємодії з участю двох чи більше сторін, в якій спровокована чи ображена сторона «відплачує» стороні, що провокує або ображає за попередню кривду чи травму. До речі, вчений J. Elster (1990) визначив помсту як спробу якоюсь ціною або з ризиком для себе завдати страждання тим особам, хто примусив жертву страждати. Науковець S. Uniacke (2000) визначає помсту як форму відплати, мета якої – задоволення від повернення назад сприйнятого приниження, образи чи поранення/травми, по суті відплати за певну шкоду/травму. Помста – це одна з можливих реакцій на кривду, спосіб взяти під контроль кривдника і змусити його страждати (Barcaccia et al., 2020).

Науковці S. Boon, S. Yoshimura (2020) концептуалізують помсту як індивідуальний досвід, а саме: як відповіді жертви на провокацію, та як процес обміну повідомленнями і конструювання значень поведінки інших людей, що дозволяє отримати уявлення про те, як досвід і реакція людей пов'язані з їх мотивацією і результатами помсти.

Важливо відмітити, що спровокований характер помсти відрізняє її від більш ширшого конструкта агресії. Кривда може призвести до агресивної поведінки у відповідь на неї, але така поведінка завжди починається з принизливого вчинку

(Gerstenfeld, 2017). До речі, психологи розглядають помсту як особливий вид агресивної дії, яка може статися за певних обставин, зокрема випадків, коли особа вважає, що її було спровоковано. В цьому контексті помста може бути описана як акт або афективний процес, що включає агресію у відповідь на сприйняту агресію (Phillips, 2003; Stuckless, Goranson, 1992). За відсутності провокації дія може бути агресією, але її не можна трактувати як помсту (Schumann, Ross, 2010). Науковці E. Echeburua, P. Amor (2019) стверджують, що у особи прагнення до помсти базується на спогадах про те, коли вона почувала себе ображеною і приниженою.

Окремо відзначимо, що Ф. Ніцше ввів в науку поняття «ресентимент», під яким зараз у науці розуміється синдром ущербної агресивності, який супроводжується озлобленістю і злопам'ятністю, ворожістю до того, кого суб'єкт вважає причиною своїх невдач (Ніцше, 2002). Ф. Ніцше зазначає, що людині, охопленій цим станом, не властиві суб'єктність, здатність до вчинку, справжні чесноти, в тому числі прощення, «любов до ворогів своїх».

М. Scheler (1972) виокремлює різні типи прояву ресентименту: мстивість, заздрість, ревності, гнів, ненависть, злість.

П. П. Горностай (2023) розглядає ресентимент як закономірний етап переживання травми.

Науковці J. Jackson, V. Choi, M. Gelfand (2019) розглядають помсту як агресію, а отже, як поведінкову реакцію, що здійснюється індивідом або групою. На наш погляд, помста є однією з форм агресії. З появою таких негативних емоцій, як злість, образа, обурення, лють, гнів пов'язані агресивні прояви особистості (Кравчук, 2005).

Особливої уваги в цьому контексті заслуговує точка зору М. McCullough (2008), який зазначає, що помста приймає вигляд «холодного» (інструментального, проактивного), а також «гарячого» (афективного, реактивного) варіантів агресії. В «холодній помсті» оцінка спричиненої шкоди є відправною точкою інтенсивних і наполегливих роздумів про дії у відповідь, а в «гарячій помсті» наявне причинення шкоди кривднику у відповідь на його дії (McCullough, 2008).

Згідно з S. Uniacke (2000), помста є особистою і неінструментальною, а саме: помстою особа прагне змусити кривдника страждати через те, що він змусив її страждати, а не тому, що цінності жертви вимагають, щоб ми помстились

кривднику. Мотивація до помсти розвивається, коли жертва розуміє, що зазнала серйозної шкоди від кривдника, оцінює шкоду як морально неправильну і невинуватну (Orth, 2004; McClelland, 2010). До речі, чим більшою є шкода, спричинена жертві, і чим більше жертва усвідомлює відповідальність кривдника за заподіяну шкоду, тим в більшій мірі зростає бажання помсти (Van Denderen et al., 2014).

Звертає на себе увагу те, що питання функцій помсти постає сьогодні переважно як предмет дискусій (наприклад, McCullough et al., 2013a; Nowak et al., 2016).

Зазначимо, що результати теоретичного аналізу наукових джерел свідчать, що домінуючими дискурсами в розумінні помсти у західному суспільстві є її деструктивність і антисоціальний потенціал.

Цікаво звернути увагу на те, що рідко визнається можливість того, що помста може мати конструктивні цілі (наприклад, Fitness, Peterson, 2008; Boon et al., 2009, 2011). До речі, науковці Н. Saricam, С. Cetinkaya (2018) висловлюють думку, що однією з можливих причин помсти може бути прагнення до самозахисту від майбутньої агресії чи знущань.

Окремо відзначимо, що існують експериментальні докази на підтвердження ефективності помсти як прямого стримуючого фактора. Зокрема, кілька експериментів із соціальної психології також показують, що перспектива помститися може стримати агресорів від заподіяння шкоди в майбутньому: страх помсти стримував агресію (Diamond, 1977; Axelrod, 1984). Науковці М. Cullough, R. Kurzban, В. Tabak (2010) розглядають помсту як систему стримування, покликану змінити чужі стимули щодо варіантів поведінки для захисту себе та своїх родичів чи союзників. Можливо, помста була обрана за її ефективність у стримуванні потенційних агресорів завдяки своїй здатності сигналізувати про агресивний потенціал месника. В дослідженнях виявлено, що люди утримуються від заподіяння шкоди інтересам своїх опонентів, коли вони знають, що опоненти мають сильну здатність помститися (Boon, Yoshimura, 2020).

Науковці М. Cullough, R. Kurzban, В. Tabak (2010) пропонують функціональне визначення помсти як поведінки, яка еволюціонувала завдяки тому, що служить

низці адаптаційних цілей, включаючи стримування від ворожих дій, покарання і спонукання до співпраці шляхом демонстрації витрат, пов'язаних з відсутністю співпраці (наприклад, Jackson et al., 2019; McCullough et al., 2013a). Згідно з цією точкою зору, помста розглядається як поведінкова адаптація, яка еволюціонувала, бо допомагала нашим предкам в еволюційному минулому успішно вирішувати важливі соціальні проблеми, наприклад, незаконне полювання, запобігання актам насильства і агресії, що загрожували їх здатності виживати і відтворювати потомство. Згідно із М. McCullough, R. Kurzban, В. А. Tabak (2010), помста вирішує проблему, з якою в різній мірі стикаються багато видів: як змінити поведінку інших організмів та спонукати їх отримувати вигоди й утримуватися від певних витрат. В еволюційному плані дуже корисною є оцінка міри, в якій інші організми можуть дізнатись, що цільовий організм буде приймати відповідні міри, зокрема помсту, в залежності від їх поведінки. На думку дослідників, завдяки такій оцінці живі організми здатні успішно еволюціонувати (McCullough et al., 2013a).

Цікаво звернути увагу на точку зору науковця М. McCullough (2013b), який зазначає, що в суспільстві із справедливою соціальною системою, як правило, не активується інстинкт помсти. На думку М. McCullough, в такому суспільстві справедлива соціальна система сприяє розвитку співробітництва і здатності прощати.

Науковці М. McCullough, С. Bellah, S. Kilpatrick, J. Johnson (2001) припускають, що помсту підтримують такі три основні цілі: по-перше, помста виступає балансуванням важелів, де людина розглядає помсту як вчинок, який є справді моральним і відновлюючим рівновагу з агресором; по-друге, помста містить моральне настановлення, де вчинок діє як морально-виховна реакція, щоб показати кривднику, що певний тип поведінки є неприйнятним в суспільстві; по-третє, помста є спробою жертви продемонструвати кривднику свої цінності чи власну гідність, зокрема те, що жертва потребує поваги.

Кінцевою метою мстивого вчинку є відновлення справедливості: хтось був змушений страждати і вимагає за це відплати (Frijda, 1994; Baumeister, 1996). Одна з цілей помсти є відновлення рівноваги прибутків і збитків, спричинених нападом (Orth, 2004).

До сказаного варто додати, що бажання помсти призначене відновити рівновагу в силі і дозволити жертві відновити почуття контролю над обставинами (наприклад, Salter, 2014). Бажання помсти може служити засобом реабілітації і самоцілення через почуття сили та контролю завдяки плануванню помсти, навіть якщо немає фактичного акту помсти (Morrissette, 2012; Berger, 2014).

В той же час окремі дослідники зазначають, що немає жодних доказів того, що помста приносить якусь особисту вигоду для месника (Jackson et al., 2019; Carlsmith, Darley, 2008; Elshout et al., 2015).

Звертає на себе увагу зарубіжне дослідження M. Ent, D. Parton (2020) стосовно мотивації жертв бажанням помсти. Так, виявлено, що коли респонденти писали про автобіографічні епізоди, в яких вони завдавали шкоди іншим особам, вони з певною ймовірністю повідомляли, що їх спонукала до цього помста; коли ті самі респонденти писали про епізоди, в яких інші особи завдавали їм кривду, вони рідше повідомляли про те, що кривдників мотивувала помста (Ent, Parton, 2020). Ця асиметрія може, з однієї сторони, виступити бар'єром для примирення, а, з іншої сторони, може також сприяти циклу помсти у тому, що ті, хто розглядає себе об'єктами неспровокованої агресії, на відміну від помсти, можуть особливо відчувати, що їм потрібно розраховатися (наприклад, Ent, Parton, 2020).

В емпіричних дослідженнях продемонстровано, що жертви, які страждають від почуття безсилля і приниження, іноді втішають себе фантазіями про помсту (Horowitz, 2007; Knoll, 2010; Seebauer et al., 2014; Lillie, Strelan, 2016). Зазначимо, що фантазії про помсту визначаються як дійсні описові думки про те, як поквитатися з кривдником. Ці фантазії можуть дати жертві садистичну насолоду (Haen, Weber, 2009). До речі, фантазії про помсту часто служать для заспокоєння через негативні переживання розчарування, приниження і образи шляхом фактичного покарання кривдника та встановлення «рахунку» між стражданням жертви і діями кривдника. Виявлено, що фантазії про помсту існують у будь-якому віці: діти використовують фантазії про помсту, щоб компенсувати свою нездатність діяти, свій сум і приховати свою образу і сором (Haen, Weber, 2009).

Окремо відзначимо, що гнів є суттєвим предиктором помсти (наприклад, Tripp, Vies, 2010). В дослідженнях також було визначено, що помста і гнів, як

правило, тісно пов'язані (Lerner, Tiedens, 2006). В емпіричних дослідженнях виявлено, що висока невротичність, низька доброзичливість, а також значний гнів пов'язані з мстивістю (Sindermann et al., 2018). Виявлено, що високий нейротизм сприяє більш інтенсивному переживанню негативних емоцій, зокрема гніву, а також роздумам про негативні події, які можуть викликати сильні негативні емоції і реакції щодо кривдника (Barber et al., 2005; McCullough, Hoyt, 2002). Помста позитивно пов'язана з гнівною румінацією (наприклад, Satici et al., 2015).

У цьому контексті варто також згадати і про так звану «темну тріаду» особистості, яка здатна помститися. Таку «темну тріаду» складають три змінні: нарцисизм, психопатія і макіавеллізм (Exline et al., 2004; Maltby et al., 2008; Twenge, Campbell, 2003). «Темна тріада» особистості негативно пов'язана зі смиренністю (наприклад, Lee, Ashton, 2005). Виявлено, що низький рівень смиренності пов'язаний з асоціальною поведінкою та сприяє агресивній реакції, коли особа роздратована чи спровокована (Lee, Ashton, 2005). Ці реакції можуть слугувати повідомленням для кривдника, вказуючи що відбудеться покарання у разі нових провокацій. Помста найсильніше корелювала з психопатією і макіавеллізмом (Coelho et al., 2018). Позитивні значущі зв'язки між помстою і нарцисизмом продемонстровано рядом емпіричних досліджень (наприклад, Brown, 2004; Jones, Paulhus, 2010; Rasmussen, Boon, 2014). До речі, коли нарцисична особа зазнає справжньої чи сприйнятої провокації, вона реагує агресивно або мстиво.

Зазначимо, що «темна тріада» особистості має сильні значущі зв'язки з асоціальною поведінкою (наприклад, Giammarco, Vernon, 2014; Pailing et al., 2014). До сказаного варто додати, що науковцями D. Chester, C. DeWall (2018) емпірично виявлено, що пошук помсти пов'язаний із більшою фізичною, але не вербальною агресивністю, гнівом і ворожістю. Зв'язок пошуку помсти з фізичною агресією, на думку дослідників, частково пояснювався імпульсами до насолоди від агресії і схильністю використовувати агресію для поліпшення настрою. T. Govier (2002) зазначав, що, коли ми прагнемо помсти, ми прагнемо задоволення, намагаючись завдати шкоди кривднику чи пов'язаним з ним особам. Науковцями D. Chester, C. DeWall, (2018) виявлено, що садизм пояснює найбільші відмінності у прагненні до помсти.

Оскільки помста тісно пов'язана з агресією та насильством, вона розглядається як аморальна і ірраціональна (наприклад, Murphy, 2003).

Важливо також відмітити і те, що, незважаючи на широко розповсюджену думку, що «помста солодка», дослідження щодо того, чи приносить помста задоволення і для кого саме, є досить неоднозначними (Boon et al., 2011; Carlsmith et al., 2008; Eadeh et al., 2017; Gollwitzer, Denzler, 2009; Strelan et al., 2019).

Цікаво звернути увагу на риси характеру осіб, найбільш схильних до мстивої поведінки. Серед таких рис науковці виокремлюють такі: недоброзичливість по відношенню до інших; дефіцит контролю поведінки у повсякденному житті; реакції гніву і приниження; афективна дистанція або низький рівень емпатії (BacaBaldomero, Cabanas, 2003). Науковці G. Coelho, R. Monteiro, P. Hanel, R. Vilar, V. Gouveia, G. Maio (2018) визначили особливості взаємозв'язку між мстивістю і рисами особистості у представників Великої Британії і Бразилії. В обох культурах науковці виявили, що помста була пов'язана з нижчою доброзичливістю і вищим нейротизмом. До речі, емпірично встановлено, що низька доброзичливість була пов'язана з агресивністю, труднощами у розвитку близьких стосунків і егоїзмом – характеристиками, які були пов'язані з готовністю помститися (Cavalcanti, Pimentel, 2016; Ruggi et al., 2012).

Окремо відзначимо, що в ряді досліджень показаний зв'язок помсти з симптомами ПТСР (наприклад, Kunst, 2011; Orth et al., 2006; Van Denderen et al., 2014) та серцево-судинними проблемами (наприклад, Miller et al., 1996; Witvliet et al., 2001). Виявлено, що месники вводять себе в оману, думаючи, що почуватимуться краще, коли діятимуть (наприклад, Barcaccia et al., 2020). Насправді, помста пролонгує негативні емоційні стани, сприяючи негативним почуттям і роздумам (Barcaccia et al., 2020). Виявлено, що як стримування образи, так і звільнення від образи в помсті є шкідливими для психічного здоров'я (наприклад, Denson, 2013; Strelan et al., 2017). Так, в дослідженнях визначено, що помста була негативно пов'язаною з суб'єктивним благополуччям (Satici, 2016), психологічним добробутом (Bono et al., 2008; Ysseldyk, 2005), задоволеністю життям (McCullough et al., 2001), психічним здоров'ям (Ysseldyk et al., 2007) і позитивно пов'язаною з асоціальною поведінкою (Stuckless, Goranson, 1992) та агресивністю (McCullough et al., 2001).

Виявлено, що, чим більше особи уникали інших або мстили, тим більше вони критикували і нападали на себе, і, як наслідок, більше повідомляли про депресивну симптоматику (наприклад, Vercassia et al., 2020). Самокритичність лише посилює страждання, тоді як тепле та обнадійливе ставлення як до інших, так і до себе зменшує депресивну симптоматику (Vercassia et al., 2020). Результати дослідження А. Kerlin (2020) показали, що мотивація помсти позитивно корелювала з депресією, низькою самооцінкою, тривогою та униканням близькості з Богом.

Особливо цікавими, на нашу думку, є погляди, в яких милосердя і помста розглядаються як протилежні сторони однієї «монети» (наприклад, Solomon, 1994) або як додаткові еволюційні пристосування (наприклад, McCullough, 2008; McCullough et al., 2013a). Науковці вважають, що як помста, так і прощення є інструментами нашого еволюційного набору інструментів, тобто певними соціальними механізмами, що еволюціонували з плином часу, оскільки вони виявилися цінними для того, щоб дати можливість нашим предкам у випадку помсти стримувати шкоду, а у випадку прощення – зберегти цінні стосунки, пошкоджені кривдами, неправомірними діями (McCullough et al., 2013a). М. McCullough, R. Kurzban, В. Tabak (2010) зазначають, що помста еволюціонувала для запобігання шкоди в майбутньому, а прощення має на меті збереження цінних стосунків, незважаючи на певну шкоду.

Окремо відзначимо, що, як саме буде відновлена справедливість, залежить від міркувань жертви щодо атрибуції провини у кривдника, пропорційності, тобто міри, в якій величина помсти дорівнює величині шкоди, а також моральності і справедливості, тобто міри, за якої помста сприймається як легітимна за певними моральними критеріями (наприклад, Barnoux, Gannon, 2013; Baumeister, 1996; Stillwell et al., 2008).

Таким чином, мотиви помсти і уникання виступають індикаторами непростення після міжособового переступу чи ситуації образи.

Звертає на себе увагу те, що попри значну кількість дискусій і до сьогодні серед науковців є серйозні розбіжності щодо визначення помсти у психологічній літературі. Визначення концепту «помста» різняться за рядом важливих соціально-психологічних аспектів. Деякі з визначень є досить конкретними, описуючи помсту

вужкими термінами, що конкретизують її особливості, попередні цілі і мотиви, а також її «ціну» для месника. Інші визначення набагато простіші, встановлюючи менше обмежень щодо концептуалізації помсти.

Помста є як негативним виміром прощення, так і однією з форм непростення, оскільки в процесі прощення відбуваються мотиваційні зміни, завдяки яким особа стає все більш мотивованою до примирення і доброзичливості до кривдника, а також все менш мотивованою до помсти кривднику та/чи все менш мотивованою до уникання, збереження відчуження від кривдника.

Психологічним механізмом помсти є почуття несправедливості через оцінку шкоди, завданої кривдником, як морально неправильної та невиправданої. Помста як форма відплати, як дія у відповідь на несправедливість або неправомірні дії чи переступи є одним з основних мотивів насильницьких злочинів.

Помста є функцією інтерпретації значення поведінки іншої особи. Не всі види поведінки спонукають до помсти. Конкретні інтерпретації поведінки іншої людини з образливими символічними значеннями, що викликають гнів, зокрема як образливої, провокаційної, підлої, спонукають до помсти. Помста є особливим видом агресії, яка може статися за обставин, коли особа вважає, що її було спровоковано.

Зміст помсти визначається певними культурними нормами і очікуваннями.

Гнів є суттєвим предиктором помсти. Помста тісно пов'язана з гнівною румінацією. Помста пролонгує негативні емоційні стани, сприяючи негативним почуттям і роздумам.

Висновки до розділу 1

На сьогодні серед науковців наявні суперечності в питаннях як теорії, так і методології дослідження феномену прощення.

Прощення доцільно концептуалізувати як багатовимірне і різнорівневе явище, що має багатокомпонентну структуру та включає в себе когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти.

На основі аналізу теоретичних джерел, присвячених проблематиці прощення, виокремлено такі його критерії:

- подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника, зокрема звільнення скривдженої людини від образи, гніву, ненависті, обурення;
- заміна негативних емоцій до кривдника більш нейтральними і/або позитивними;
- відмова від мстивої поведінки щодо кривдника;
- брак мотивації уникання щодо кривдника;
- доброзичливість до кривдника.

Доброзичливість до кривдника є позитивним виміром прощення.

На основі аналізу теоретичних джерел, присвячених проблематиці прощення, виокремлено його типи за певними критеріями.

За критерієм виміру і аналізу основних диспозиціональних рис особистості виокремлюються схильність до прощення як відносно стабільна риса особистості і епізодичне прощення.

Залежно від ролі емоцій у процесі прощення виокремлюються прощення за рішенням і емоційне прощення, які пов'язані між собою і в той же час являють собою різні процеси. Прощення за рішенням визначається як намір суб'єкта щодо модифікації своєї поведінки по відношенню до кривдника, зокрема усунення мотивації помсти і/чи уникання, через особисте настановлення до когнітивного подолання негативних емоцій, думок і/чи поведінки по відношенню до нього. Емоційне прощення характеризується внутрішньоособистісним процесом емоційної трансформації, яка відбувається через подолання негативних емоцій і посилення позитивних емоцій по відношенню до кривдника. Емоційне прощення впливає на атрибутивні схеми людей, і, оскільки причинний зв'язок між прощенням і приписуваннями має принаймні взаємний характер, саме тому його слід враховувати в майбутній теорії і дослідженнях.

За спрямованістю на різні об'єкти виокремлюються три типи прощення: прощення іншої людини, самопрощення і прощення ситуації чи обставин. Залежно від міри повноти прощення розрізняють «порожнє прощення» і аутентичне чи справжнє прощення. Виокремлюються і протиставляються міжособове прощення і самопрощення за критерієм свого об'єкту. Самопрощення визначається як процес, в

якому особа приймає свої помилки і переступи, намагається подолати негативні емоції щодо себе і заохочує позитивні емоції, думки та поведінку щодо себе. Умови для самопрощення неодмінно включають визнання вчиненого переступу, прийняття за нього відповідальності, прагнення змінитися на краще і спробу виправити заподіяне зло.

Виокремлюються та протиставляються обумовлене і безумовне прощення за критерієм наявності/відсутності обов'язкових умов чи нормативних вимог, необхідних для того, щоб прощення відбулося.

Непрощення є більш складним конструктом, ніж просто протилежність прощення.

Помста та уникання виступають негативними вимірами прощення та формами непрощення після міжособового переступу чи ситуації образи.

Помста є як негативним виміром прощення, так і однією з форм непрощення, оскільки в процесі прощення відбуваються мотиваційні зміни, завдяки яким особа стає все більш мотивованою до примирення і доброзичливості до кривдника, а також все менш мотивованою до помсти кривднику та/чи все менш мотивованою до уникання, збереження відчуження від кривдника.

Прощення по-різному концептуалізується в колективістських і індивідуалістичних культурах. Відмінності в прощенні за рішенням і емоційному прощенні в колективістських і індивідуалістичних культурах пов'язані з різним значенням соціальної гармонії для різних культурних груп. В колективістському прощенні центральна роль належить мотиву підтримки соціальної гармонії, пошуку примирення і відновлення стосунків. Колективісти цінують прощення і схильні розглядати його як рішення в контексті примирення. Представники колективістських культур з більшою готовністю висловлюють прощення за рішенням, ніж емоційне прощення. В колективістських культурах прощення, яке приймається за рішенням, є більш важливішим за емоційне прощення. Для представників колективістських культур відновлені стосунки мають більший вплив на добробут особи, ніж відновлення внутрішнього спокою. У колективістських культурах прощення в основному має на меті підтримку стосунків, а не особистісну емоційну трансформацію.

В індивідуалістичних культурах прощення розглядається переважно як внутрішньоособистісний конструкт, прощення і примирення чітко відокремлені одне від одного, а мотивація справедливості чи особистого зцілення домінують. В індивідуалістичних культурах емоційне прощення набуватиме вищого значення, ніж прощення за рішенням, оскільки індивідуалісти більше зосереджені на зменшенні емоційного, мотиваційного і когнітивного дискомфорту, частіше занепокоєні особистим внутрішнім спокоєм, збереженням позитивної Я-концепції, ніж тим, як вони можуть поводитися щодо кривдника.

Основні наукові результати розділу опубліковані в таких працях здобувача: (Кравчук, 2005, 2006, 2012а, 2014б, 2015в, 2020в, 2020г, 2021б, 2021в, 2023в; Kravchuk, 2020, 2021а, 2021b, 2022а).

РОЗДІЛ 2

ПРОЩЕННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

2. 1. Психологічні чинники прощення у науковій літературі

Незважаючи на те, що підходи науковців щодо концептуалізації прощення істотно різняться за змістом, є певна згода між вченими стосовно розгляду прощення як багаторівневого феномена.

Як показав аналіз наукових досліджень, незважаючи на численні переваги, пов'язані з прощенням, багатьом людям важко зразу пробачити.

Фундаментальною проблемою розуміння феномена прощення виступає розширення знань про його психологічні чинники.

Досить важливо визначити психологічні чинники прощення, враховуючи його афективний, когнітивний, мотиваційний і конативний компоненти, що задають вектори, за якими можна також з'ясувати особистісні і контекстуальні особливості прощення.

Зупинимось на аналізі особливостей емоційного компоненту прощення.

Зазвичай, після того, як особа зазнала кривди/переступу, вона переживає негативні емоції, зокрема образу, гнів, ворожість, ненависть, обурення, тривогу, страх, сором, сум тощо (наприклад, Worthington, Wade, 2020; Denson, 2013; Chester, DeWall, 2016; Cleare et al., 2019). Такі емоції, як гнів і ненависть, є природними реакціями на кривду (Pingleton, 1989; Кравчук, 2006). Первинне переживання гніву і образи у відповідь на кривду виявлено у багатьох дослідженнях (наприклад, Fitzgibbons, 1986; Hargrave, 1994; Enright et al., 1998; Gordon, Baucom, 1998; Pollard et al., 1998; Malcolm, Greenberg, 2000; Seponski et al., 2019).

Зазначимо, що початковою точкою процесу прощення є наявність переступу, вчиненого особою щодо себе чи іншої особи. Прощення пов'язане із пам'яттю, а саме: для того, щоб пробачити, потрібно пам'ятати про переступ, переживати образу, перебувати в стані скривдженості. Коли особа говорить про образу/кривду, то має на увазі не лише вчинки, але й недоречні думки, бажання і емоції/почуття (наприклад, Hall, Fincham, 2005).

Згідно із науковцем R. Enright (2001), для прощення обов'язково повинно бути усвідомлення фактичної чи, іноді навіть, ілюзорної образи, збитку, болю. N. Verbin (2010) зазначає, що прощення неможливе, якщо жертва не переживає приниження і образи – з причини як надмірно низької самооцінки, так і надмірно високої.

Важливо взяти до уваги і те, що серед науковців наявні дуже різні погляди на концептуалізацію образи. Так, для деяких вчених образа являє собою ворожі мстиві настрої (наприклад, Garrard, McNaughton, 2003; Murphy, 2012). Інші дослідники розуміють образу як форму гніву, яка не обов'язково включає мотивацію помсти (Holmgren, 2012); переживання образи постає як чинник адаптивності (Свертілова, 2014). В той же час деякі дослідники розглядають образу як форму емоційного протесту у відповідь на неправильність вчинку (Кравчук, 2012а) та на підтвердження моральної значимості жертви (наприклад, Hieronymi, 2001). A. Buss, A. Durkee (1957) визначають образу як заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії. Образа також визначається як інфантильна реакція індивіда чи цілої соціальної групи на нібито несправедливе ставлення зі сторони значимих осіб, на їх дію чи бездіяльність у відповідь на зневагу і приниження (наприклад, Гарькавець, Яковенко, 2015, 2017).

На думку науковця L. Smedes (1984), біль включений в алгоритм прощення в якості першої і необхідної стадії. Вчений зазначає, що особа прощає в такі чотири стадії: біль, ненависть, зцілення і зближення (Smedes, 1984).

Окремо відзначимо, що деякими науковцями висловлюється точка зору, що ключовою характеристикою прощення кривдника є трансформація емоцій у жертви переступу.

S. Amaуа (2019) вважає, що, коли особа прощає, то негативні емоції, зокрема гнів, образа, пов'язані з роздумами над переступом, суттєво змінюються. У свою чергу, зміна емоційного стану призводить до змін в поведінці. Відпускаючи образу, особа перестає прагнути помсти кривднику. Коли особа прощає, вона дистанціюється від звинувачувальних емоцій, і, отже, перестає перебувати в мотиваційному стані, характерному для цих емоцій (Amaуа, 2019). S. Amaуа також відмічає, що не всі форми дистанціювання вважаються прощенням. Розглядаючи прощення, S. Amaуа (2019) зазначає, що емоційне дистанціювання призводить до

зміни мотивації. Прощення без відповідної емоційної зміни може бути порожнім (Амауа, 2019).

Коли особа вчиняє переступ, у неї у зв'язку з цим виникають різні емоції. Окремі дослідження були зосереджені на вивченні двох з них, а саме: провини і сорому (наприклад, Dillon, 2001; Holmgren, 2002; Tangney et al., 1999; Fisher, Exline, 2006). Розрізнення цих двох емоцій є важливим, оскільки вони по-різному впливають на процес прощення (Holmgren, 2012; Кравчук, 2023в).

Науковці J. Tracy, R. Robins (2004) визначають сором як принизливе переживання, сильне збентеження, внутрішню муку внаслідок сприйняття себе знещеченим і зганьбленим. Згідно із P. Gilbert (2011), сором пов'язаний з негативною оцінкою себе і негативними думками про себе, наприклад, «я неуспішний/-а, неадекватний/-а, потворний/-а і нікчемний/-а». В соромі фокус оцінки зосереджений на собі (наприклад, «Я поганий/-а»; «Я був/-ла поганою людиною» тощо), тоді як в провині фокус оцінки зосереджений на поведінці (наприклад, («Я зробив/-ла щось погане»; «Мій вчинок був поганим»; «Я вчинив/-ла погано» тощо) (Lewis, 2000; Tangney, Dearing, 2002; Wolf et al., 2010).

U. Orth, M. Berking, S. Burkhardt (2006) зазначають, що переживання сорому в основному виникають після морального переступу чи відчуття некомпетентності і характеризуються плутаниною в думках, нездатністю говорити і роздумувати.

Науковці K. Scherer, H. Wallbott (1994) зазначають, що для сорому характерна більш сильна тенденція відсторонення, порівняно з іншими емоціями, такими як радість, гнів, огида, печаль, страх. Сором активує поведінку уникання.

В окремих дослідженнях була визначена істотна роль сорому в широкому спектрі проблем психічного здоров'я (наприклад, Tangney, Dearing, 2002). Сором для більшості людей є неприємною емоцією, яка може спричинити серйозні негативні наслідки (Sedighimornani, 2018). Схильність до сорому пов'язана з депресією і тривогою (Rusch et al., 2007). Сором може призвести до соціальної ізоляції, яка посилює багато проблем, зокрема депресію і самогубство (Van Vliet, 2008). Схильність до сорому пов'язана із посиленням особистих страждань і нейротизмом (наприклад, Tangney, Dearing, 2002; Wolf et al., 2010). Порівняно з почуттям провини, сором сильніше пов'язаний з симптомами депресії (наприклад,

Kim et al., 2011), і цей зв'язок обумовлений зростанням гніву та екстерналізацією провини (Tangney et al., 1992). R. Edelstein, P. Shaver (2007) прирівнюють сором до соціальної тривоги. Сором змушує почуватися «у пастці, безсилимими і ізольованими» (Brown, 2006).

Заслугове на увагу і те, що в науковій літературі сором і провини в основному диференціюються на основі їх зв'язку з особливостями поведінки: сором пов'язаний з поведінкою уникання, а провини – з поведінкою наближення, спрямованою на відшкодування збитків через переступ (наприклад, Matos et al., 2015). Згідно із J. Harper (2011), почуття провини активує зосередженість на образі іншого і спонукає до підтримки й посилення діадичних відносин. Провини включає в себе напругу, докори сумління та жаль внаслідок своїх дій (Tangney, 1995).

Науковці J. Hall, F. Fincham (2005) вважають, що коли «Я» особи розглядається як безсиле і нікчемне, то сором і провини будуть домінувати і призводити до думок, що «я зробив/-ла погану справу» і «я погана людина». Якщо домінує сором, то відчуття буде таке, що «я погана людина». Якщо домінуватиме почуття провини, то буде відчуття, що «я зробив/-ла погану справу» (Hall, Fincham, 2005). Впоратися із соромом складніше, ніж з почуттям провини (Tangney et al., 2005).

Цікаво звернути увагу на те, що сором і почуття провини мають різний вплив на пошук і дарування прощення.

Науковці B. Riek, L. Luna, C. Schnabelrauch (2014) зазначають, що почуття провини служить основним мотивом пошуку прощення. Окремі науковці також дотримуються думки, що почуття провини і докори сумління можуть відігравати важливу роль у підтримці і відновленні міжособових стосунків (наприклад, Baumeister, 1994; Leith, Baumeister, 1998; Ferguson et al., 2007). Так, виявлено, що, коли респонденти згадували і писали про випадок, в якому вони когось образили, то ті, хто повідомив про почуття провини у цій події, також повідомили і про вибачення перед жертвою (Baumeister et al., 1995).

В інших зарубіжних дослідженнях також було продемонстровано зв'язок між почуттям провини і мотивацією відновлення стосунків (Berscheid, Walster, 1967; Tangney, 1995). Почуття провини у кривдника пов'язане зі зростанням емпатії по

відношенню до інших та сприйняттям особистої відповідальності (Tangney, 1995). Провина є предиктором прийняття відповідальності (McGaffin et al., 2013).

Заслуговує на увагу і те, що емпіричні результати досліджень стосовно зв'язку почуття провини і самопрощення є неузгодженими. Так, науковцями В. McGaffin, G. Lyons, F. Deane (2013) виявлено позитивну залежність між провинною і самопрощенням. Однак, науковцями J. Hall, F. Fincham (2008) емпірично встановлено, що провинна негативно пов'язана із самопрощенням. Результати емпіричного дослідження P. Strelan (2007) також продемонстрували негативний зв'язок між цими змінними. Науковцями E. Guerola, M. Prieto, D. Panigua (2020) також емпірично виявлено, що почуття провини негативно впливало на самопрощення.

Науковці J. Tangney, R. Dearing (2002) зазначають, що самопрощення негативно пов'язане як з провинною, так і з соромом. Сором з більшою ймовірністю буде сприяти саморуйнівним намірам, пов'язаним з нездатністю простити себе, оскільки кривдник може розглядати переступ як відображення його/її власної гідності. Сором часто мотивує до реакції уникання, що узгоджується з відсутністю самопрощення (Tangney, 1995). Згідно із J. Tangney (1995), сором може зменшити ймовірність того, що кривдник шукатиме прощення, оскільки сором пов'язаний з дезадаптивними реакціями і меншою емпатією до інших.

Згідно з R. Enright (1996b), визнання сорому є важливим кроком в даруванні прощення. Так, R. Enright зазначає, що дарування прощення на першій фазі включає в себе такі кроки:

1. Осмислення психологічного захисту, визнання факту, що образа мала місце.
2. Визнання наявності гніву з метою позбавитися від нього, а не підтримувати його в собі.
3. Визнання сорому, якщо це відповідає обставинам.
4. Усвідомлення затрати емоційної енергії на переживання образи.
5. Усвідомлення особистісної залученості в когнітивну «репетицію» образи, тобто постійні думки про неї.
6. Розуміння того, що ображена особа порівнює себе з кривдником.

7. Розуміння того, що ображена особа може виявитися жертвою постійної негативної зміни.

8. Розуміння змінених поглядів на справедливість у світі.

Цікаво звернути увагу на те, що, згідно окремих досліджень (наприклад, Leach, 2017), сором і почуття провини можуть бути як адаптивними, так і дезадаптивними, залежно від кожної ситуації.

Зазначимо, що заміна негативних емоцій на позитивні емоції виступає важливою змістовою характеристикою прощення.

Науковці R. Al-Mabuk, R. Enright і P. A. Cardis (1995) вважають, що в прощенні особа долає негативний афект, різкі судження і негативну поведінку (таку як пошук помсти) по відношенню до особи, яка спричинила кривду, і замінює їх на більш позитивні емоції, позитивні думки і позитивну поведінку. Прощення характеризується переважанням позитивних емоцій, свідомою концентрацією на позитивних емоціях і наявністю змін у сприйнятті переступу (Worthington, Wade, 2020). Емпірично виявлено, що уява респондентами факту прощення призводить до більш позитивних емоційних реакцій, ніж уява респондентами факту непростення (наприклад, Witvliet et al., 2002). Завдяки прощенню здійснюється заміна негативних почуттів на терпимість і співчуття (Raj et al., 2016).

Прощення включає процеси, які передбачають рішення зупинити гіркоту і думки про помсту, тобто прощення, викликане прийняттям рішення, що додатково мотивує особу, яка прощає, до відновлення позитивних емоцій, тобто емоційного прощення (Chi et al., 2019). Прощення включає в себе гальмування почуттів/емоцій суб'єкта, який прагне помститися (Fincham et al., 2006; Wilkowski et al., 2010).

До сказаного варто додати, що науковцями прощення розглядається як звільнення скривдженої особи від негативних емоцій, зокрема гніву і образи (наприклад, North, 1987; Worthington et al., 2000; Enright, 2001; VanderWeele, 2018). Також в емпіричних дослідженнях виявлено значущу зворотню кореляцію між прощенням і тривогою, соціальним дистресом, униканням, депресією, а також факторами ризику виникнення тривоги і депресії, зокрема негативною афективністю і нейротизмом (наприклад, Thompson et al., 2005; Worthington, 2007; Marks et al., 2013).

Цікаво звернути увагу на особливості зв'язку прощення і емпатії.

Емпатію доцільно розглядати як багаторівневий феномен, у якому закладено сукупність мотиваційно-ціннісних, емоційних, раціональних і поведінкових компонентів, прояв яких визначає розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи у формі співпереживання (Кравчук, 2020г).

В дослідженнях науковця R. Enright (2001) виявлений позитивний значущий зв'язок між прощенням і проявами емпатії. Вираз любові і співчуття є передумовою прощення (Enright et al., 1998). R. Emmons (2000) вважає, що прощення визначається емпатією, сприйнятливістю до обставин, доброзичливістю і бажанням знаходитись в гармонійних стосунках.

Науковці A. Macaskill, J. Maltby, L. Day (2002) емпірично виявили, що людям з більш високим рівнем емпатії легше простити інших. Прощення корелює з більш високим рівнем співпереживання (Кравчук, 2021а) і більш низьким рівнем гніву (Fehr et al., 2010).

В ряді зарубіжних досліджень також показано, що емпатія сприяє прощенню (наприклад, Fitzgibbons, 1986; Gordon, Baucom, 1998; Worthington, Wade, 2020; Malcolm, Greenberg, 2000; Mullet, Girard, 2000; Worthington, 2001; Berry et al., 2005; Cornish et al., 2020). Співчуття до кривдників виступає надійним психологічним чинником прощення (McCullough et al., 1997; Zechmeister, Romero, 2002). M. Cornish з колегами (2020) відмічають, що емпатія до кривдника вважається важливою змінною у процесі прощення. Дослідження продемонстрували, що емпатія збільшує бажання полегшити чужий біль (Batson et al., 2002).

Окремо відзначимо, що важлива роль емпатії також була виявлена в дослідженнях прощення серед підлітків. Так, виявлено, що емпатія є важливою стратегією в процесі прощення (Hui, Chau, 2009). Підлітки з більш високим рівнем емпатії частіше повідомляли про прощення агресії в стосунках, ніж ті, у кого більш нижчі рівні емпатії (Johnson et al., 2013).

Результати дослідження G. Tiwari з колегами (2020) показали, що емпатія виступає складним процесом, який забезпечує когнітивні, афективні і поведінкові ресурси для особистості. Емпатія виявилася ефективною для посилення саморозуміння, позитивної самооцінки, прощення, стійкості, надії, оптимізму,

добробуту, самоефективності, автономності, компетентності, інтелектуальних і емоційних сил, продуктивності, позитивних емоцій та зниження стресу, зокрема сприяє психічному здоров'ю (Tiwari et al., 2020).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що емпатія виступає одним із психологічних чинників прощення.

Цікавим в даному контексті є також дослідження Е. Hill з колегами (2010), які виявили позитивний значущий зв'язок прощення з емпатією і емоційним інтелектом.

Емоційний інтелект як здатність до розуміння і управління емоціями є складним конструктом, який пов'язаний, з однієї сторони, з когнітивними здібностями, а з іншої сторони – з особистісними характеристиками.

Науковцями Н. Ahn, Y. Sung, M. Drumwright (2016) виявлено, що особи з низьким рівнем емоційного інтелекту, які стикаються з конфліктами, образами у стосунках, частіше реагують на них деструктивно, ніж ті, хто мають високий рівень емоційного інтелекту.

Українські вчені Е. Л. Носенко і Н. В. Коврига (2003) зазначають, що емоційний інтелект як аспект виявлення внутрішнього світу особистості відображає міру розумного ставлення людини до світу, до інших та до себе як суб'єкта життєдіяльності. На думку дослідників, емоційному інтелекту властиві внутрішні (диспозиційні) і зовнішні (ті, що виявляються в ознаках перебігу емоційного процесу) компоненти, котрі зумовлюють стресозахисну та адаптивну функції цієї інтегральної особистісної властивості (Носенко, Коврига, 2003).

Особистісна емпатія є особливо важливою в ситуаціях, котрі вимагають розуміння та управління емоційними проявами у внутрішньому і міжособовому аспектах. Особистісна емпатія забезпечує правильне розуміння емоційних реакцій оточуючих людей, дає можливість особистості пізнавати себе, зумовлює уміння емоційно адекватно реагувати на певні життєві ситуації (Кравчук, 2021б). Якщо особистість вміє розуміти емоційні переживання оточуючих людей, то їй легше розв'язувати життєві проблеми і міжособові конфлікти. Згідно R. Emmons (2000), прощення визначається навичками управління емоціями.

Окремо відзначимо, що в деяких дослідженнях схильність до прощення пов'язується з емоційною стабільністю (наприклад, Berry et al., 2005; Thompson et

al., 2005; McCullough et al., 2013a). Виявлено, що здатність керувати емоціями передбачає більшу готовність прощати (Hodgson, Wertheim, 2007; Кравчук, 2020в). D. Carvalho, F. Neto, S. Mavroveli (2010) емпірично визначили, що показники емоційного інтелекту негативно пов'язані з тривалим обуренням, а також позитивно пов'язані з прощенням і позитивними емоціями.

Отже, узагальнюючи, можна стверджувати, що прощення визначається емоційним інтелектом.

Проаналізуємо особливості когнітивного компонента прощення.

Дослідники R. Al-Mabuk, R. Enright і P. Cardis (1995) відмічають, що в прощенні особа долає не тільки негативний афект, але і негативні когніції, зокрема різкі судження. Прощення відбувається, коли особа більше не має негативних когніцій, негативних емоцій і негативної поведінки або негативних поведінкових намірів (Gordon, Vaucou, 1998).

Зазначимо, що, говорячи про психологічні чинники прощення, слід враховувати проблему механізмів соціального пізнання.

Науковець R. Enright (2001) пов'язує прощення з рефлексивною менталізацією, свідомою переробкою і перебудовою свого ставлення до кривдника і ситуації образи. На думку В. П. Кутішенко і С. О. Ставицької (2019), продуктивність рефлексії полягає в актуалізації, породженні, перебудові та розвитку смислів як регуляторів поведінки та діяльності, свідомості та мислення, емоцій та почуттів.

R. Enright (2001) відмічає, що у другій фазі – «Рішення» – особа робить спробу більш глибоко зрозуміти, що є прощення, а що ні. Особа аналізує та переосмислює попередні дії по відношенню до кривдника і приймає внутрішнє рішення пробачити. Під час другої фази дарування прощення включає в себе такі кроки:

1. Зміна сприймання і нове розуміння того, що попередні стратегії позбавлення від почуття образи не працюють.
2. Готовність розглядати прощення як кращий вибір.
3. Готовність простити кривдника.

R. Enright (2001) зазначає, що під час третьої фази прощення – «Дії» – особа прагне зрозуміти наслідки для кривдника, розвинути здатність до емпатії і до

співчуття по відношенню до нього. R. Enright зазначає, що особа не гнівається, а тому приймає свій біль. Перенісши, тобто витримавши цей біль, особа, яка прощає, може розвинути почуття великодушності стосовно кривдника.

Третя фаза дарування прощення включає в себе такі кроки:

1. Перегляд власних поглядів на кривдника і ситуацію в цілому з допомогою примірювання на себе різних ролей.
2. Емпатія по відношенню до кривдника.
3. Усвідомлення власного співчуття до кривдника.
4. «Поглинання» неминучого болю.

R. Enright (2001) робить акцент на раціональний рівень прощення під час опису його четвертої фази – «Поглиблення» чи «Звільнення від емоційних пут». Згідно з R. Enright, саме на четвертій фазі здійснюється відкриття для себе метафізичного смислу прощення, його ролі в процесі трансформації особи, яка прощає, за напрямом до нових життєвих цілей, нового рівня свободи і внутрішньої гармонії. Дана фаза включає в себе такі кроки:

1. Знаходження особистісного смислу для себе і інших в стражданні і прощенні.
2. Розуміння власної потреби в прощенні з боку інших в минулому.
3. Розуміння того факту, що особа неізолювана від інших.
4. Розуміння того, що пережита образа може змінити мету життя.
5. Усвідомлення зменшення негативних почуттів і можливого зростання позитивних почуттів щодо кривдника та розуміння внутрішнього розв'язання ситуації.

Особливо відмітимо точку зору R. Enright, що позитивний ефект прощення пов'язується з безпосередньою «роботою прощення», з опорою на емпатію і рефлексивну складову соціального пізнання (Enright, 1996b).

R. Enright (2001) вважає, що адаптивний характер здатності до прощення визначається якістю процесів соціального пізнання, зокрема рефлексивною менталізацією.

В рамках «третьої хвилі» когнітивно-бихевіорального підходу здатність до прощення розглядається як диспозиціональна риса, частковий вияв механізмів і одночасно результат соціального пізнання індивіда (Mullet, Girard, 2000; Berry et al.,

2005). Соціальне пізнання відіграє вирішальну роль у процесах прощення (Sherman et al., 2014).

До речі, в когнітивній моделі прощення М. McCullough також відображено зв'язок між прощенням і соціальною перцепцією (McCullough et al., 2013a).

Сьогодні зростає дослідницький інтерес до концепції соціального пізнання та здатності до прощення як одного з часткових проявів соціального пізнання.

Для того, щоб відбулося прощення, людині потрібно переосмислити контекст, в якому кривда відбулась таким чином, щоб можна було розглядати кривдника більш позитивно (Enright, Fitzgibbons, 2000).

В зарубіжних дослідженнях відмічається, що після вчинення переступу особа повинна усвідомити, що її поведінка була неправильною (Holmgren, 2012; Wohl, McLaughlin, 2014). Якщо кривдник не усвідомлює, що те, що він зробив, є неправильним, то не буде вважати, що йому є що пробачити (Dillon, 2001). Науковці L. Woodyatt, M. Wenzel (2014) зазначають, що в прощенні особа звертається до поглядів і поведінки, які спонукали її до скоєння переступу.

Зазначимо, що важливість дослідження когнітивних особливостей прощення підкреслювалась в роботах окремих дослідників (наприклад, Fitzgibbons, 1986; Enright, 1996b; Gordon, Baucom, 1998; Pollard et al., 1998; Malcolm, Greenberg, 2000). Науковці M. Azanon, M. Esteban (2018) розглядають прощення як процес, який визначається реконструктивними можливостями пам'яті.

M. Wenzel, A. Coughlin (2020) припускають, що різні види мислення по-різному впливають на прощення залежно від часової дистанції від переступу. Науковці відмічають, що, якщо конкретне мислення фокусується на деталях події, то абстрактне мислення абстрагується від деталей і розглядає подію в більш широкому контексті (наприклад, Wenzel, Coughlin, 2020). Згідно із дослідженням M. Wenzel, A. Coughlin (2020), з перебігом часу конкретне мислення буде негативно, а абстрактне – позитивно пов'язаним із прощенням.

Цікаво звернути увагу на те, що когнітивний контроль є важливим для прощення (наприклад, Wilkowski et al., 2010; Maier et al., 2018). Науковці M. Maier з колегами (2018) вважають, що прощення спирається на когнітивний контроль, який

виступає фундаментальним психологічним чинником для подолання негативних емоцій.

До сказаного варто також додати, що імпульсивність позитивно корелює з негативною емоційністю (наприклад, James, Taylor, 2007), а когнітивний контроль негативно корелює з імпульсивністю (наприклад, Bari, Robbins, 2013). Емпірично виявлено, що низький когнітивний контроль здійснює негативний вплив на прощення, зокрема в дослідженні було продемонстровано, що особи з високою імпульсивністю набагато більше прагнули помсти, ніж особи з низькою імпульсивністю (наприклад, Maier et al., 2019). До речі, виявлено, що румінації ускладнюють прощення, зокрема зосередження уваги на переступі і повторне відтворення його знову і знову в думках пов'язано зі зменшенням прощення (наприклад, McCullough et al., 1998; Berry et al., 2001; Kachadourian et al., 2005). Цікаво також відмітити, що помста посилює, а не зменшує гнівну румінацію і агресію (наприклад, Carlsmith et al., 2008). Виявлено, що румінація, яка сильно пов'язана з депресією, також є пов'язаною з низьким когнітивним контролем (Rosenbaum et al., 2018).

В окремих дослідженнях виявлено, що з міжособовим прощенням пов'язані атрибуції, роздуми стосовно переступу, судження щодо відповідальності і провини (наприклад, Riek, Mania, 2012).

Окремо відзначимо, що довіра виступає одним з психологічних чинників прощення.

Науковець R. Kurzban (2003) зазначає, що довіра зумовлює доброзичливі наміри, знижує ймовірність помсти і підвищує ймовірність прощення. В емпіричних дослідженнях виявлено, що, незважаючи на переступ, особа з більшою готовністю прощає тих людей, яким вона довіряє (наприклад, Hewstone et al., 2006), та тих людей, яких вона вважає надійними (наприклад, Vasalou et al., 2008). В той же час прощення дає змогу відновити довіру до іншої особи, створюючи нові ситуації взаємодії (Gomez et al., 2019).

Ще одним з важливих психологічних чинників прощення є розуміння ненавмисності поведінки. Так, емпірично виявлено, що особа з більшою готовністю прощає тих, чия поведінка була ненавмисною або скоєною без усвідомлення

потенційних негативних наслідків (наприклад, Gordon et al., 2004; Eaton, Struthers, 2006). В той же час виявлено, коли жертва розуміє, що кривдник контролював свої дії, то прощення було менш ймовірним (наприклад, Betancourt, Blair, 1992). Емпірично визначено, коли жертви розуміють, що кривдник умисно здійснив кривду, стосунки оцінювались ними як більш віддалені і менш близькі (Vangelisti, Young, 2000). В дослідженнях виявлено, якщо образа сприймається як ненавмисна, партнери частіше прощають (наприклад, Takaku et al., 2001; McCullough et al., 2003).

В окремих дослідженнях показано, що прийняття відповідальності за заподіяну кривду сприяє прощенню (наприклад, Holmgren, 2002; Wohl, McLaughlin, 2014). Науковці B. Riek, L. Luna, C. Schnabelrauch (2014) вказують, що усвідомлення відповідальності кривдником може зробити пошук прощення більш ймовірним. Дослідження продемонстрували позитивну кореляцію між усвідомленням своєї відповідальності, ролі у переступі і почуттям провини (наприклад, Tangney et al., 1999). P. Ricoeur (1983) вважає, що передумовою для прощення кривдника є усвідомлення ним своєї провини. На думку P. Ricoeur, умовою прощення зі сторони тих, хто прощає, є визнання кривдником відповідальності за власні вчинки.

Стосовно особливостей поведінкового компонента прощення важливо відмітити, що в прощенні наявна зміна негативних емоцій, думок і поведінки на позитивні (наприклад, Al-Mabuk et al., 1995). Важливо відмітити, що в окремих дослідженнях схильність до прощення пов'язується з просоціальною спрямованістю особистості, а також схильністю до співробітництва (наприклад, Berry et al., 2005; Thompson et al., 2005; McCullough et al., 2013b).

Зазначимо, що в прощенні значну роль відіграє такий психологічний чинник як каяття зі сторони кривдника.

Дослідниками виявлено, що для ображених осіб прощення кривдників без каяття з їх сторони призводить до певних негативних наслідків, зокрема зниження самооцінки, втрати контролю над ситуацією, можливе продовження поганого ставлення до себе, підкріплення поведінки кривдника, а також збільшення ймовірності такої небажаної поведінки в майбутньому (наприклад, Enright, Fitzgibbons, 2000; Enright, 2001).

Емпірично виявлено, що прощення є складним і особливо важким, коли шкода є серйозною і кривдники не каються (наприклад, Karremans et al., 2005; Vono et al., 2008).

Одним з контекстуальних психологічних чинників прощення виступає вибачення.

Аналіз результатів теоретичного аналізу наукових джерел свідчить, що науковці розглядають вибачення як моральне визнання провини через переступ та як інструментальний засіб досягнення прощення. Також вибачення вважається інтегративним засобом для підтримки згуртованості всередині групи (наприклад, Pérez, 2010).

Зазначимо, що наявність вибачень збільшує ймовірність того, що жертва дасть прощення (наприклад, Darby, Schlenker, 1982; McCullough et al., 1997; Mullet, Girard, 2000; Bachman, Guerrero, 2006). В емпіричних дослідженнях виявлено, що міра, в якій кривдник вибачається і просить прощення за переступ, позитивно пов'язана з рівнем міжособового прощення жертви (наприклад, Darby, Schenkler, 1982; Weiner et al., 1991; McCullough et al., 1997, 1998). Прощати важко, особливо, коли наявні довготривалі негативні наслідки переступу і вибачення кривдників не сприймаються як щирі (Pineda-Marin et al., 2019). Дослідження науковців Q. Zhang, J. Oetzel, S. Ting-Toomey, J. Zhang, (2019) продемонструвало, що в обох культурах США і Китаю вибачення кривдника позитивно пов'язане з прощенням.

Науковець А. Escobedo (2017) зазначає, що, навіть, коли вибачення виголошується з найкращими намірами, воно переслідує суперечливі цілі, а саме: як визнання провини воно викликає засудження, але, як клопотання про прощення, воно прагне пом'якшити засудження.

Науковцями К. Kaleta, J. Mroz (2021) вивчено взаємозв'язок між вибаченнями і прощенням, який модерувався особистісними змінними. Результати дослідження показали, що вибачення було позитивно пов'язано як з емоційним прощенням, так і з прощенням за рішенням. Вченими було виявлено, що доброзичливість модерувала зв'язок між вибаченнями і прощенням за рішенням. Респонденти із середнім і високим рівнями доброзичливості продемонстрували більше бажання пробачити своїх кривдників (Kaleta, Mroz, 2021).

Окремо відзначимо, що важливою змістовою характеристикою прощення виступають мотиваційні зміни.

Важливим внеском у розуміння феномену прощення є праці F. Heider (1958), на думку якого, прощення доцільно розглядати як вибір особи відмовитись від мстивої поведінки.

В дослідженнях виявлено, що прощення розглядається як процес зміни просоціальної поведінки, що означає відмову особи від помсти і уникання кривдника і замість цього вибір доброзичливої поведінки до кривдника (наприклад, Enright et al., 1998; McCullough, Hoyt, 2002).

Науковці J. Karremans, P. Van Lange, J. Ouwerkerk, E. Kluwer (2003) зазначають, що прощення можна концептуалізувати з точки зору трансформації мотивації. В результаті мотиваційних змін в прощенні жертва стає менш мотивованою до помсти і більше мотивованою до доброзичливості (McCullough et al., 1997, 1998).

Психологи E. Worthington, S. Sandage зазначають, що відмова від помсти часто є основною складовою прощення (Worthington, Sandage, 2016).

Цікаво звернути увагу на те, що на даний момент дуже мало проведено досліджень стосовно мотивів прощення. Одне з таких досліджень проведено науковцями J. Exline, R. Baumeister (2000). Дослідниками виявлено мотиви прощення, пов'язані з підтримкою відносин, самопрезентацією і моральним обов'язком.

Науковцями N. Takada, K. Ohbuchi (2013) визначено такі сім мотивів, які пов'язані з прощенням: співчуття, щедрість, підтримка відносин, підтримка соціальної гармонії, зменшення стресу, необхідність прийняття і захист ідентичності. N. Takada, K. Ohbuchi класифікували ці мотиви на такі дві групи: мотиви, орієнтовані на відносини, і самоорієнтовані мотиви. Мотиви, орієнтовані на відносини, включають підтримку відносин, соціальну гармонію, співчуття і щедрість (Takada, Ohbuchi, 2013). Самоорієнтовані мотиви, на думку N. Takada, K. Ohbuchi, включають зменшення стресу, захист ідентичності і необхідність прийняття. В дослідженні N. Takada, K. Ohbuchi виявлено, що мотиви, орієнтовані на стосунки, заохочують готовність жертви прощати кривдника і призводять до

справжнього прощення. Дослідниками емпірично виявлено, що респонденти, які давали справжнє прощення, мали сильніші мотиви, орієнтовані на стосунки: співчуття, великодушність, підтримку стосунків і соціальної гармонії, ніж респонденти, які давали порожнє прощення та особи, які не прощали (Takada, Ohbuchi, 2013). В той же час науковцями N. Takada, K. Ohbuchi виявлено, що респонденти, які давали порожнє прощення, мали більш виражені самоорієнтовані мотиви: зменшення стресу, необхідність прийняття, захист ідентичності, порівняно із мотивами, орієнтованими на відносини. До сказаного варто додати, що науковцями R. Fatfouta, M. Schroder-Abe (2017) виявлено зворотний зв'язок прощення з нарцисизмом.

Зазначимо, що особливий інтерес викликають спроби психологічної інтерпретації процесу прощення з врахуванням особистісних характеристик. Результати досліджень в цьому контексті є досить суперечливими і потребують подальших уточнень.

Риси особистості – один з найважливіших чинників, що сприяє різним аспектам прощення (Abid et al., 2015). Науковці K. Kaleta, J. Mrozs (2021) вважають, що п'ятифакторна модель (Costa, McCrae, 1992, 1995), котра включає нейротизм, екстраверсію, відкритість досвіду, приємність і сумлінність, видається дуже ефективною для пояснення готовності прощати. В окремих дослідженнях виявлено суттєві зв'язки між цими п'ятьма факторами особистості і прощенням (наприклад, Berry et al., 2001; Hafnidar, 2013; Abid et al., 2015). Так, виявлено, що екстраверсія суттєво пов'язана із прощенням (наприклад, Worthington, 1998; Berry et al., 2001; Brown, 2003; Ross et al., 2004; Maltby et al., 2004; Kamat et al., 2006; Koutsos et al., 2008; Rey, Extremera, 2016). В той же час в деяких дослідженнях не виявлено такого зв'язку (наприклад, McCullough et al., 2001; Walker, Gorsuch, 2002). Прощення інших і самопрощення пов'язані з екстраверсією, приємністю і позитивними емоціями, але лише самопрощення пов'язано з товариськістю (Ross et al., 2004). Виявлено, що більш приємні люди в більшій мірі прощають інших (Walker, Gorsuch, 2002). Науковцями F. Ross та його колегами (Ross et al., 2004), а також L. Rey, N. Extremera (2016) визначено, що приємність є самим надійним предиктором прощення. Виявлено також, що люди, які схильні прощати інших, були більш приємними,

емоційно стабільними, духовними і релігійними, порівняно з людьми, які не схильні прощати кривдників (Lijo, 2018).

Емпірично встановлено, що нейротизм є гальмівною характеристикою прощення (наприклад, Berry et al., 2001; McCullough, Hoyt, 2002; Walker, Gorsuch, 2002; Maltby et al., 2004; Brose et al., 2005; Kamat et al., 2006; Koutsos et al., 2008; Hill et al., 2010; Rey, Extremera, 2016; Kaleta, Mrozs, 2021). Виявлено, що прощення негативно пов'язано з гнівом, ворожістю, депресією і страхом (Lijo, 2018). В дослідженнях визначено, що депресія негативно пов'язана із прощенням (наприклад, Tse, Cheng, 2006; Hirsch et al., 2011). Також в дослідженнях виявлено, що самопрощення обернено пов'язано з показниками нейротизму (Ross et al., 2004), депресії (Mauger et al., 1992), тривоги, гніву, сорому (Macaskill, 2012).

Емпірично виявлено, що сумлінність має позитивний зв'язок з прощенням (наприклад, Berry et al., 2001; Kamat et al., 2006; Balliet, 2010; Rey, Extremera, 2016). Найменш міцно із прощенням пов'язана відкритість досвіду (наприклад, Hafnidar, 2013; Abid et al., 2015).

Зазначимо, що статеві і вікові відмінності також виступають важливими контекстуальними чинниками прощення. Так, в емпіричних дослідженнях виявлено, що жінки демонструють в більшій мірі поведінку прощення, ніж чоловіки (наприклад, Shackelford et al., 2002; Wade, Goldman, 2006). Науковцями L. Toussaint, J. Webb (2005) емпірично визначено, що жінки, порівняно з чоловіками, були більш емпатичними. Науковцями M. Kane, R. Jacobs, D. Sherman (2019) виявлено, що жінки-респонденти частіше зазначали, ніж чоловіки, що прощення краще, ніж помста. У чоловіків предиктором прощення є емпатія (наприклад, Toussaint, Webb, 2005). Науковцями L. Toussaint, D. Williams, M. Musick, S. Everson (2001) вивчались вікові відмінності у рівнях різноманітних типів прощення. Зокрема дослідниками встановлено, що у осіб середнього і старшого віку спостерігався більш вищий рівень типів прощення, ніж у осіб молодого віку (Toussaint et al., 2001).

Таким чином, прощення як складний, різнорівневий феномен характеризується суттєвими емоційними, когнітивними, мотиваційними та конативними трансформаціями, які опосередковано досвідом соціальної взаємодії суб'єкта з іншими людьми.

Важливими психологічними чинниками прощення виступають риси особистості, довіра, розуміння ненавмисності поведінки кривдника, визнання відповідальності кривдником, каяття зі сторони кривдника, вибачення, статеві і вікові відмінності, емпатія, емоційний інтелект, соціальне пізнання, когнітивна переоцінка, мотиваційні зміни.

Прощення кривдників без каяття з їх сторони призводить до певних негативних наслідків, як-от: підкріплення поведінки кривдника, а тому збільшення ймовірності його небажаної поведінки в майбутньому; відмова жертви від легітимних вимог справедливості і відплати, втрати жертвою контролю над ситуацією; зниження самооцінки жертви.

2. 2. Психологічний зміст справжнього самопрощення і псевдосамопрощення

Останніми роками спостерігається зростання наукового інтересу до міжособового прощення, однак, внутрішньоособистісному прощенню чи самопрощенню приділяється набагато менше уваги в наукових психологічних дослідженнях. Натомість, психологічний зміст самопрощення не набув достатнього висвітлення у науковій літературі. Зазначимо, що проблема дослідження самопрощення, в першу чергу, привертала увагу переважно філософів, що знайшло відображення зокрема у феноменологічних дослідженнях самопрощення (наприклад, Bauer et al., 1992; Snow, 1993; Hampton, 1989; Mills, 1995; Holmgren, 1998; Murphy, 1998; Dillon, 2001; Goldie, 2011; Gamlund, 2014).

У філософській літературі самопрощення було концептуалізовано як прояв доброї волі до себе, за якої особа очищає розум від ненависті і зневаги до себе, які є наслідком заподіяння шкоди іншому (наприклад, Horsbrugh, 1974). Згідно окремих філософів, самопрощення передбачає відновлення самоповаги, тобто, під час самопрощення кривдник визнає свою внутрішню цінність (наприклад, Holmgren, 1998; Dillon, 2001). Самопрощення складається з таких трьох елементів: по-перше, самопрощення вимагає наявності об'єктивної провини або переступу; по-друге, негативні почуття, викликані цим переступом, повинні бути подолані; і, по-третє,

необхідно досягти внутрішнього прийняття самого себе (Holmgren, 1998). Простити собі не означає сказати, що поведінка людини була прийнятною або її слід ігнорувати (Downie, 1965). Крім того, як і у випадку міжособового прощення, самопрощення є свідомим зусиллям, яке не відбувається ненавмисно (Horsbrugh, 1974).

Цікаво звернути увагу на те, що прелюдією до емпіричного психологічного дослідження самопрощення стала концептуальна стаття, написана науковцем Р. Енрайтом з вивчення людського розвитку (Enright, 1996b). Стаття Р. Енрайта стала основою для виникнення наукового інтересу до прощення. У цій статті описується тріада прощення, яку автор розглядає як три взаємопов'язані аспекти. Вчений описує самопрощення як готовність відмовитися від образи на себе перед обличчям визнаної об'єктивної несправедливості, одночасно розвиваючи співчуття, щедрість і любов до себе (Enright, 1996b, p. 116). На думку Р. Енрайта, самопрощення – це звільнення від образи, яку особа відчуває до себе за власні вчинки.

Важливо відмітити, що Р. Енрайтом акцент робився на психотерапію, спрямовану на допомогу особі прощати інших, отримувати прощення від інших і прощати себе. Процес психотерапії спрямовував пацієнтів через серію кроків до досягнення кінцевої точки терапії. Самопрощення, на думку Р. Енрайта, концептуалізувалось за допомогою моделі, згідно якої особа рухається через фазу розкриття (наприклад, заперечення, провина, сором), фазу прийняття рішення (наприклад, зміна думки), фазу роботи (наприклад, самосвідомість, співчуття) і, нарешті, фазу результату (наприклад, пошук сенсу, нової мети (Enright, 1996a).

Окремо відзначимо, що визначення самопрощення Р. Енрайта і його колег було основоположним. Це відображається у більшій частині психологічної літератури з нюансами, які дослідники час від часу інтегрували, намагаючись конкретизувати самопрощення (наприклад, Hall, Fincham, 2005; Wohl et al., 2008). Зазначимо, що визначення самопрощення за Р. Енрайтом і його колег було джерелом дискусій, у відповідь на які багато вчених запропонували свої альтернативні визначення (наприклад, Woodyatt, Wenzel, 2013).

Цікаво звернути увагу на те, що самопрощення досить часто визначається дослідниками як позитивне зрушення в почуттях, вчинках і переконаннях щодо себе після здійсненого особою переступу (Enright, 1996a; Hall, Fincham, 2005; Worthington, 2006).

Важливо також зазначити, що процес, який переживає особа у психотерапії, консультуванні, часто істотно відрізняється від природного розвитку явища. Саме тому доцільно розрізняти «природний» процес самопрощення і «клінічний» процес (наприклад, Woodyatt et al., 2017). Перший стосується природного і спонтанного процесу, якого людина буде дотримуватись, щоб пробачити себе після вчинення переступу, без будь-якого втручання. Другий стосується набору психотерапевтичних втручань, які фахівці застосовували б, щоб допомогти пацієнтам пробачити себе.

Зазначимо, що, суттєвою відмінністю між цими двома процесами є те, що у «клінічному» процесі наявний певний порядок кроків, яких слід дотримуватись пацієнтам (наприклад, Jacinto, Edwards, 2011).

Цікаво звернути увагу на те, що на даний момент немає чіткої домінуючої моделі психотерапії стосовно самопрощення. Деякі моделі були випробувані в контрольованих експериментах (Exline et al., 2011; Scherer et al., 2011b; Cornish, Wade, 2015b; Griffin et al., 2015a; Toussaint et al., 2014).

У «природному» процесі незрозуміло, з однієї сторони, скільки часу потрібно особі, щоб пробачити себе після вчинення переступу, з іншої сторони, які етапи процесу самопрощення.

Як можна переконатися, залишається відкритим питання щодо моделі самопрощення. До сьогодні серед науковців є серйозні розбіжності щодо визначення концепту самопрощення.

Деякі дослідники розглядають самопрощення як адаптивний механізм, який допомагає відновити особі самоповагу та захищає від токсичних ефектів провини, сорому і жалю (Dillon, 2001; Fisher, Exline, 2010; McConnell, 2015). Самопрощення дозволяє негативним емоціям, пов'язаним з переступом, зменшитися до такої міри, що вони більше не домінують (Dillon, 2001). Самопрощення можна розглядати як один із способів оговтування від «морально-емоційних падінь» (Care, 1996).

Окремо відзначимо, що тенденція прощати себе також вивчалась як стійка риса особистості (наприклад, Mauger et al., 1992; Brown, 2003). Так, науковці J. Hall, F. Fincham (2005) визначають диспозиційне самопрощення як загальну схильність людини прощати себе за невдачі і переступи, які завдають шкоди іншим.

L. Bauer з колегами (Bauer et al., 1992) пропонують більш абстрактне визначення, розглядаючи самопрощення як перехід від самовідчуження до відчуття того, що особі затишно і комфортно. Самопрощення передбачає розгляд провини в ширшій перспективі та усвідомлення того, що людина є просто людиною (Bauer et al., 1992). Ще в більш широкому смислі самопрощення було описано як «акт великодушності та доброти до себе після сприйняття переступу» (Bryan et al., 2015, p. 40).

Важливо взяти до уваги і те, що окремими науковцями самопрощення розглядається як певна копінг-стратегія. Так, Д. Davis з колегами визначають самопрощення як «емоційно орієнтовану копінг-стратегію, яка передбачає зменшення негативних і збільшення позитивних думок, емоцій, мотивації та поведінки щодо себе» (Davis et al., 2015a, p. 329-330).

Науковці J. Hall, F. Fincham визначають самопрощення як «набір мотиваційних змін, за яких, по-перше, особа стає все менш мотивованою до уникання стимулів, пов'язаних із зневажанням, по-друге, зменшується мотивація помститися самому собі, зокрема покарання себе, і, по-третє, дедалі все більше особа стає мотивованою діяти доброзичливо по відношенню до себе» (Hall, Fincham, 2005, p. 622).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що важливими індикаторами самопрощення є зменшення мотивації уникання і прагнення до самопокарання.

Цікаво звернути увагу на те, що однією з найбільш відомих моделей самопрощення є модель J. Hall, F. Fincham (2005), згідно якої виокремлюються такі компоненти: визнання відповідальності; сприйняття тяжкості переступу; почуття провини і сорому; співпереживання; примирлива поведінка та сприйняття прощення іншими. До сказаного варто додати, що окремі науковці також вказують на визнання відповідальності, управління почуттями провини і сорому та примирливу поведінку як необхідні компоненти самопрощення (Woodyatt et al., 2017).

У цьому плані варто також згадати, що концепція самопрощення, запропонована J. Hall, F. Fincham (2005), є вкоріненою в традиції когнітивно орієнтованих підходів до мотивації.

В емпіричному лонгітюдному дослідженні J. Hall, F. Fincham (2005) було опитано протягом семи тижнів респондентів, які повідомили про скоєння міжособових переступів за останні три дні. Отримані результати продемонстрували, що самопрощення було лінійно пов'язаним з часом, і за мірою того, як люди прощали себе, почуття провини зменшувалося, а примирювальна поведінка зростала.

Окремо відзначимо, що тривалий час модель J. Hall, F. Fincham (2005) мала неоднозначну емпіричну підтримку (наприклад, McConnell, 2015).

На наш погляд, окремої уваги заслуговує модель подвійного процесу прощення, яку представляють B. Griffin, E. Worthington з колегами (Griffin et al., 2018). Згідно даної моделі, два окремих процеси становлять самопрощення. Згідно науковців, для самопрощення, по-перше, необхідними є когнітивний зсув у бік визнання відповідальності за свій переступ і взяття зобов'язання узгодження своєї поведінки і цінностей у майбутньому, а, по-друге, відновлення почуття власного достоїнства передбачає заміну самозасуджуючих емоцій на емоції, спрямовані на самоствердження.

Результати теоретичного аналізу наукових джерел дають нам змогу дійти висновку, що за останніми результатами досліджень самопрощення відмічається рух до евдемонічної його концептуалізації. Так, науковці L. Woodyatt, M. Wenzel, M. Ferber (2017) концептуалізують самопрощення як дещо більше, ніж гедонічний результат. Як можна переконатися, згідно зарубіжним дослідженням, самопрощення – це дещо більше, ніж просто звільнення себе від поганого самопочуття і допомога собі почуватись добре. Самопрощення – це процес особистісного розвитку, зростання і змін (Woodyatt et al., 2017).

Окремо відзначимо концептуалізацію самопрощення науковцями J. Webb, D. Bumgarner, E. Conway-Williams, T. Dangel, B. Hall, згідно яких «самопрощення виступає обдуманим, вольовим процесом, ініційованим у відповідь на власні негативні емоційні переживання у контексті особисто визнаної неправомірної

поведінки, що призводить до готовності до відповідальності за зазначену помилку та до фундаментального, конструктивного зрушення у ставленні до себе, примирення та прийняття себе через людські зв'язки і прагнення до змін» (Webb et al., 2017, p. 217).

У контексті даної проблеми особливої уваги заслуговує точка зору науковця Н. Horsbrugh (1974), який стверджує, що можна пробачити собі лише за ту кривду і за той біль, котрі заподіяні іншій особі. На думку вченого, біль, спричинений собі, є реальним, але не він є метою самопрощення. Н. Horsbrugh зазначає, що частіше за все особа шкодує про дії, що призвели до нанесеного собі болю (Horsbrugh, 1974).

Зазначимо, що одним з викликів самопрощення і досліджень з даної проблеми є таке питання: як досвід переживання поганого вчинку допомагає подолати переживання самозасудження (наприклад, Hall, Fincham, 2008; Fisher, Exline, 2006; Cornish, Wade, 2015a), щоб у майбутньому можна було жити далі (Snow, 1993).

Науковець Т. Jenkins (2018) вважає, що самопрощення є послідовним процесом, оскільки деякі кривдники визнавали, що перед тим, як простити себе, вони повинні спочатку перестати кривдити інших і їм необхідно здійснити позитивний внесок у спільноту.

Окремої уваги заслуговує припущення науковців J. Hall, F. Fincham, згідно яких, усвідомлення переступу і прийняття на себе відповідальності звичайно викликає почуття провини та жалю, які необхідно повністю пережити, перш ніж можна рухатися до самопрощення (Hall, Fincham, 2005, p. 626-627).

На думку М. Holmgren (1998), справжнє самопрощення доцільно розглядати як процес, за допомогою якого кривдник визнає власну провину та цінність жертви, переживає емоції, що виникають, аналізує стосунки і поведінку, що призвели до переступу, намагається виправити ситуацію і, в процесі виправлення, відновлює своє моральне «Я».

Цікаво звернути увагу на те, що, на думку науковців, самопрощення, перш за все, вимагає відповідальності за свій власний переступ (наприклад, Holmgren, 1998; Hall, Fincham, 2005; Wenzel et al., 2012). Щоб самопрощення було справжнім, кривдник повинен визнати, що він зробив з жертвами, а також продемонструвати каяття і готовність відновити стосунки.

Е. Gamlund (2014) вважає, що самопрощення є морально допустимим лише тоді, коли кривдник визнає свою провину і демонструє щире каяття. Кривдник також повинен, наскільки це можливо, просити жертву про вибачення перед тим, як думати про самопрощення (Gamlund, 2014).

Самопрощення можна представити як процес регулювання емоцій, який починається, коли людина приймає на себе відповідальність за свої дії, відчуває докори сумління і почуття провини, та починає звільнятися від спрямованого на себе негативу, починає зцілювати себе (Enright, 1996a; Wohl et al., 2008).

Т. Jenkins (2018) на основі власного дослідження методом інтерв'ю із злочинцями, які вчинили різноманітні правопорушення, включаючи дрібні крадіжки, сексуальні напади, торгівлю наркотиками, збройні пограбування і вбивство першого ступеня, визначає самопрощення як процес та «тривалу подорож» саморефлексії і самоприйняття, в ході яких кривдники постійно «переглядають» свої уявлення про особисту значимість у світлі своїх кривдних дій.

Згідно науковцю L. Thompson та його колег (2005), самопрощення призводить до переосмислення, тобто, нового розуміння себе і скоєного переступу, що допомагає відновити позитивний образ себе без виправдання переступу. Самопрощення – це психологічний процес, завдяки якому кривдник визнає свій переступ, не потураючи та не виправдовуючи своїх дій, долає негативні емоційні переживання у зв'язку з цим переступом і примиряється з собою (Thompson et al., 2005). В цьому сенсі самопрощення можна вважати відновленням позитивного образу себе (наприклад, Bauer et al., 1992), а не нарцисичний процес самовиправдання.

Окремо слід відзначити, що самопрощення часто призводить до рішення змінитись (Enright, 1996a) і поводитися по-іншому в майбутньому. Зрештою, це процес особистісного зростання та змін (Woodyatt et al., 2017). Самопрощення дозволяє особі позитивно ставитись до себе, відчувати особистісне зростання і знаходити сенс у поведінці (Wohl et al., 2008). Самопрощення виступає процесом, по-перше, звільнення від негативного досвіду, зокрема негативних думок, почуттів і поведінки, пов'язаних з переступом, і, по-друге, посилення самоприйняття, великодушності і любові до себе (Woodyatt et al., 2017).

Встановлено, що самопрощення пов'язано з різними особистісними і міжособовими адаптаційними характеристиками, наприклад, розвиненою регуляцією емоцій (Folkman et al., 1986), високими рівнями позитивних стосунків і соціальної підтримки (Hill et al., 2013).

Окремі вчені підкреслюють, що справжнє самопрощення має схожість із проблемно-орієнтованим копінгом, за якого кривдник намагається змінити ситуацію, яка викликає негативні емоційні переживання (Nes, Segerstrom, 2006).

Як свідчать результати досліджень, самопрощення часто визначається науковцями як зменшення чи усунення самозасуджуючих емоцій, таких як сором і почуття провини. Так, науковцями виявлено у осіб – внаслідок самопрощення – зменшення негативних емоцій, зокрема сорому, почуття провини, гніву до себе (наприклад, Mauger et al., 1992; Wohl et al., 2010). Результати емпіричних досліджень демонструють, що такі фактори, як прийняття відповідальності і каяття, які виникають внаслідок вчинення переступу, пов'язані з посиленням саморегуляції (наприклад, Ahmed, Braithwaite, 2006; Ahmed et al., 2001; Fisher, Exline, 2006; Wohl et al., 2010).

Окремо відзначимо, що в емпіричних дослідженнях виявлено позитивний зв'язок гніву, спрямованого на себе, із суїцидами. Так, науковцями R. O'Connor, N. Sheehy, D. O'Connor (1999) встановлено, що 64,3 % респондентів, які намагалися покінчити життя самогубством, раніше висловлювалися про спрямований на себе гнів у передсмертних записках. Науковцями J. Hirsch, J. Webb, E. Jeglic (2012) виявлено, що самопрощення модерувало взаємозв'язок між внутрішньо спрямованим гнівом і суїцидальною поведінкою.

Цікаво звернути увагу на те, що на сьогоднішній день самопрощення розглядається в різних контекстах, зокрема у зв'язку із наркозалежністю і алкогольною залежністю (Gueta, 2013; McGaffin et al., 2013), материнським життям (Gueta, 2013), курінням (Wohl, Thompson, 2011), азартними іграми (Squires et al., 2012), невпорядкованим харчуванням (Peterson et al., 2017) тощо. Важливо також відмітити, що самопрощення вивчали у хворих з онкозахворюваннями (Toussaint et al., 2014), осіб, які живуть з ВІЛ/СНІДом (Mudgal, Tiwari, 2015),

військовослужбовців (Bryan et al., 2015), пацієнтів з сексуальними розладами (Hook et al., 2015) та тих осіб, які пережили важкі травми (Worthington, Langberg, 2013).

Окремо відзначимо, що травми, заподіяні собі, можуть бути спричинені без певних явних поведінкових переступів. До речі, «Я»-концепція особи може постраждати через неправомірні думки, почуття чи бажання (Dillon, 2001). Науковець R. Dillon (2001) наводить приклади поведінки, яка може вимагати самопрощення, наприклад, расистські думки чи страхи, побажання смерті хворому родичу або сексуальне збудження через насильство. J. Hall, F. Fincham (2005) стверджують, що проблема самопрощення також може стосуватися ситуацій, коли єдиною жертвою поведінки є саме ця особа.

Заслуговує на увагу і те, що існує кілька відмінностей між самопрощенням і міжособовим прощенням.

Самопрощення відрізняється від прощення з точки зору векторів спрямування цього процесу: прощення іншого є міжособовим процесом, самопрощення – це спрямований на себе процес, що підкреслює внутрішньоособистісний вимір цього конструкту (наприклад, Toussaint, Webb, 2005; Webb et al., 2012). На думку науковців M. Fisher, J. Exline (2006), самопрощення відбувається лише тоді, коли людина в ролі кривдника може пробачити себе.

Зазначимо також, що самопрощення відрізняється від міжособового прощення і за критерієм наявності/відсутності умов прощення. Тоді як міжособове прощення може бути як безумовним, так і обумовленим, оскільки залежить від готовності жертви прощати кривдників, самопрощення є безумовним, оскільки є пов'язаним з процесом саморефлексії, здійсненим кривдником, який зосереджений на власному переступі. Такий процес самопрощення здійснюється без повної залежності від оцінок інших осіб.

Аналіз наукових джерел свідчить, що існує обмежена кількість даних про зв'язок між самопрощенням і міжособовим прощенням (наприклад, Mauger et al., 1992; Macaskill et al., 2002; Thompson et al., 2005). Окремі науковці зазначають, що самопрощення слабо пов'язано чи взагалі не пов'язано з прощенням інших (Macaskill et al., 2002; Thompson et al., 2005). В той же час деякі науковці висловлюють припущення, що самопрощення сприяє міжособовому прощенню,

дозволяючи ідентифікувати себе зі своїм кривдником (наприклад, Snow, 1993). Науковець J. Mills (1995) вважає, що міжособове прощення є більш автентичним і значущим, коли воно слідує за самопрощенням.

Зазначимо, що міжособове прощення і самопрощення також відрізняються тим, що міжособове прощення не передбачає примирення з кривдником, тоді як для самопрощення необхідним є примирення з самим собою (наприклад, Enright, 1996a). Самопрощення вимагає від кривдника примирення з самими собою (Kim, Enright, 2014). Таким чином, самопрощення можна розглядати як процес, через який відбувається самопримирення. До речі, філософи, наголошуючи на важливості відновлення самоповаги в самопрощенні, мають на увазі примирення (Dillon, 2001; Holmgren, 1998). Самопрощення сприяє внутрішнього миру (Stump, 2006).

Цікаво звернути увагу на те, що справжнє самопрощення відрізняється від псевдосамопрощення.

Огляд наукових джерел свідчить, що за псевдосамопрощення кривдник стверджує, що пробачив себе, але насправді заперечує, що зробив щось погане, мінімізуючи як почуття провини, так і власну відповідальність (наприклад, Hall, Fincham, 2005; Tangney et al., 2005; Fisher, Exline, 2006; Wenzel et al., 2012). Псевдосамопрощення – це виправдання себе у провині без визнання факту переступу, по суті, звільнення себе від відповідальності (Hall, Fincham, 2005; Tangney et al., 2005). Для того, щоб по-справжньому пробачити себе, потрібно визнати, що власна поведінка була неправильною, і прийняти відповідальність або провину за таку поведінку (Dillon, 2001; Holmgren, 1998). Дослідження M. Wenzel та його колег (2012) показали, що різниця між справжнім самопрощенням і псевдосамопрощенням полягає в мірі прийняття відповідальності. Як свідчать результати дослідження, псевдосамопрощення відбувалося, коли кривдники применшували свою відповідальність, щоб підтримувати свою самооцінку (Wenzel et al., 2012).

Як зазначають науковці J. Hall, F. Fincham (2005), спроби пробачити себе без когнітивної і емоційної обробки переступу та його наслідків, ймовірно, призведуть до заперечення, витіснення чи псевдосамопрощення. Звернемо увагу, що псевдосамопрощення схоже за суттю з явищем «витіснення сорому», яке описують

науковці E. Ahmed і V. Braithwaite (2006). За «витіснення сорому» кривдник заперечує неправильні дії або заперечує емоції, пов'язані з переступом (Ahmed, Braithwaite, 2006). До речі, щоб продовжувати підтримувати це заперечення, кривднику потрібно уникати жертви та ситуацій, які можуть нагадувати йому/їй переступ.

На думку науковців J. Hall, F. Fincham (2005), справжнє самопрощення часто є тривалим і важким процесом, що вимагає ретельного самоаналізу і може бути для самої особи дуже незручним.

Цікаво звернути увагу на те, що, згідно досліджень, нездатність кривдника визнати переступ зменшує ймовірність зміни кривдника в майбутньому. Кривдник намагається мінімізувати емоційну реакцію на переступ шляхом змін своїх почуттів щодо події (наприклад, Folkman et al., 1986; Nes, Segerstrom, 2006; Taylor, Stanton, 2007).

Дослідниця M. Holmgren (2012) підкреслює, що псевдосамопрощення може бути досягнуто шляхом самообману та/або раціоналізації, коли кривдник не може «погодитися» зі своєю поведінкою та її наслідками.

Науковці L. Woodyatt, M. Wenzel (2014) зазначають, що псевдосамопрощення негативно пов'язане з відновленням міжособових стосунків. Знижуючи негативні емоції, пов'язані з самим переступом, усувається мотивація, яка може спонукати кривдника виправити заподіяну шкоду жертві (Fisher, Exline, 2010). Зазначимо, що в зарубіжних дослідженнях показано, що реакції самопокарання або самозасудження пов'язані з униканням, егоцентричністю і негативними результатами у стосунках (Woodyatt, Wenzel, 2014).

Окремо відзначимо, що однією з реакцій особи після переступу є самопокарання чи самозасудження.

Науковці L. Woodyatt, M. Wenzel (2014) виявили, що самопокарання було суттєво негативно пов'язане з самоповагою і майбутніми надіями (Woodyatt, Wenzel, 2014). В дослідженнях також було виявлено, що, коли самопокарання було низьким, емпатія суттєво не змінювалася з часом, але, коли самопокарання було високим, емпатія суттєво зменшувалась (Woodyatt, Wenzel, 2014).

Цікаво відмітити, що, якщо кривдник здійснює самопокарання, це може відображувати депресивні тенденції (наприклад, Tangney et al., 2005) або негативні румінації, але не обов'язково самопокарання пов'язане з відповідальністю чи зусиллями стосовно змін (Fisher, Exline, 2006).

Окремо відзначимо, що деякі науковці вважають, що самопокарання може відігравати і позитивні функції. Так, на думку Е. Worthington (2006), самопокарання може зменшити розрив у несправедливості після переступу і, таким чином, допомогти кривднику уникнути покарання та/або сприяти прощенню. Науковець R. Dillon відмічає, що самопокарання може стримати кривдника від повторного порушення цінностей і повторення переступу (Dillon, 2001). Самопокарання як спосіб виразити каяття може бути важливим фактором, який впливає на прощення жертви (Philpot, Hornsey, 2008).

Звертає на себе увагу і те, що самопрощення і псевдосамопрощення мають різні психологічні переваги.

На думку J. Hall, F. Fincham (2005), прощення вимагає більшої внутрішньої сили, і тому псевдосамопрощення може бути привабливою альтернативою, яка, на перший погляд, має ті самі переваги, що і справжнє самопрощення. Науковці J. Hall, F. Fincham вважають, що досить сумнівно, що псевдосамопрощення приносить такі ж психологічні переваги, як і справжнє самопрощення. L. Woodyatt, M. Wenzel (2013) виявили, що псевдосамопрощення справді було значущо негативно пов'язане з емпатією, проте не було пов'язано з внутрішньоособистісним відновленням, зокрема самоповагою. Не було виявлено і значущих зв'язків між псевдосамопрощенням і самоповагою, довірою до себе, а також майбутньою надією (Woodyatt, Wenzel, 2013). Також псевдосамопрощення не було суттєво пов'язане з прагненням до примирення (Woodyatt, Wenzel, 2013).

Цікаво звернути увагу і на наслідки непростення себе.

Науковці J. Hall, F. Fincham (2005) зазначають, що наслідки непростення самого себе зазвичай можуть бути більш серйозними, ніж наслідки, пов'язані з відсутністю міжособового прощення. Нездатність простити себе була визнана дослідниками інтрапунітивною і прогностичною причиною низької самооцінки (Mauger et al., 1992), більш високих рівнів невротизму (Ross et al., 2004) і почуття

провини (Zechmeister, Romero, 2002). Також емпірично встановлено, що непростення пов'язане з негативними емоціями в міжособовому спілкуванні, такими як соромом, почуттям провини, гнівом і жалем (Toussaint, Webb, 2005).

Таким чином, самопростення виходить за межі простого позбавлення від особистого дискомфорту і переходу до доброго ставлення до себе. Справжнє самопростення є багатовимірним конструктом, який відмінний від псевдосамопростення. Справжнє самопростення можна визначити як процес визнання кривдником свого переступу, не потураючи і не виправдовуючи своїх дій, визнання своєї відповідальності за переступ, звільнення від самоосудження з пов'язаними емоційними, когнітивними, мотиваційними і конативними наслідками, зокрема зменшенням негативних емоційних переживань у зв'язку з цим переступом і виявленням більшої доброзичливості до себе, більшого співчуття, відновлення самоповаги і позитивного образу себе.

За справжнього самопростення відбувається фундаментальне, конструктивне зрушення в ставленні до себе.

Важливими індикаторами самопростення є зменшення мотивації уникання і зменшення прагнення до самопокарання.

Самопростення як звільнення себе від провини і посилення позитивних емоцій без визнання переступу і прийняття власної відповідальності за нього виступає псевдосамопростенням.

Справжнє самопростення має як міжособові, так і внутрішньоособисті відновлювальні переваги.

2. 3. Непрошення злочинів проти людяності у сучасному науковому знанні

В останні десятиліття в політиці набули поширення терміни «провина», «виправдання», «жаль», «вибачення», «простення». У політиці поняття «простення» і «принесення вибачень» використовуються переважно як синоніми.

Зазначимо, що окремі політики готові взяти на себе певну політичну відповідальність за злочини, з якими не мають нічого спільного. Окремими

політиками демонструються публічні ритуали каяття, які зовні сигналізують про зміну ставлення до минулих злочинів.

Чи чесними є політики в таких ситуаціях, чи ними просто розігрується політичний «театр», щоб викликати симпатію у громадськості і отримати певні політичні бали для наступних виборів? На нашу думку, сцени каяття у політиці часто пов'язані з удаванням, театральністю, розрахунком і дипломатичними стратегіями.

Агресивна війна Росії проти України характеризується масовими жорстокими злочинами проти людяності, серед яких значне місце посідають усвідомлені масові вбивства цивільного населення, тортури, винищення, поневолення, примусові депортації, фізичне і психологічне насильство, котрі здійснюються в контексті широкомасштабного і систематичного нападу на цивільних осіб України.

Значне зростання інтересів вчених до феномену прощення і виникнення проблеми прощення в політиці відмічалось у зв'язку з проблемою злочинів проти людяності, реальністю абсолютного зла, символом якого був Голокост у часи Другої світової війни. В 60-ті роки ХХ століття у багатьох західноєвропейських країнах активно обговорювалася проблема можливої амністії окремих нацистських злочинців. Підсумком роботи II Ватиканського собору (1962-1965) став своєрідний «дозвіл» на вивчення проблеми прощення в контексті Голокосту, що призвело спочатку до часткової, а потім і повної її секуляризації. До речі, дебати науковців, зокрема питання В. Янкелевича (Jankelevitch, 1996) «Чи повинні ми пробачити їх?», здійснили значний вплив на подальший розвиток досліджень з проблеми прощення.

Проблема політичного прощення була відображена в морально-філософських суперечках науковців і значною мірою пов'язана із розвитком національної і міжнародної політики та права.

Цікаво звернути увагу на те, що окремі політики прагнули застосовувати «мову» прощення і здійснювати політику вибачень не лише у зв'язку із звірствами і порушеннями прав людини, пов'язаними із Голокостом, але і через нові військові злочини, зокрема геноцид, етнічні чистки, масові порушення прав людини в Південній Африці, Руанді, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Судані, Малі, Сирії, Сомалі, Іраку, Ємені, східній частині М'янми, Кашмірі тощо.

Під час режиму червоних кхмерів у Камбоджі загинуло близько чверті населення, в результаті чого багато людей втратили близьких родичів (Stammel et al., 2020), мільйони камбоджійців зазнали грубих порушень прав людини, включаючи масові страти, примусові роботи, тортури і голод (Kiernan, 2009). Під час режиму червоних кхмерів багато смертей були жорстокими і неприродними, релігія була заборонена, а традиційні церемонії після смерті були неможливими (Boehnlein, 1987). Тривалий час звірства, здійснені у Камбоджі, публічно не обговорювались.

П. П. Горностай (2023) зазначає, що суспільство здатне витіснити з колективної пам'яті інформацію, яка з певних причин є небажаною. Об'єктом такої соціальної амнезії часто стають події, що спричинили історичні травми, через тяжкість травмивного матеріалу, з яким колективна психіка не в змозі впоратись (Горностай, 2023, с. 75). Забувається те, що невігідно, що суперечить егоїстичним цілям окремих політичних суб'єктів (Горностай, 2023, с. 119).

Через десятиліття після закінчення режиму червоних кхмерів багато камбоджійців продовжували страждати від проблем психічного здоров'я (Schaal et al., 2010). Лише приблизно через 30 років після закінчення режиму «червоних кхмерів» були створені надзвичайні палати в судах Камбоджі, також відомі як трибунал «червоних кхмерів» для розслідування жорстоких злочинів.

Незважаючи на те, що Японія вибачилася за свою роль у Другій світовій війні, Китай і китайські учасники не вірили, що вибачення було щирим, як і тому, що Японія була щирою у своїй спробі примирення (Clements, 2017; Shibata, 2017).

На думку П. П. Горностая (2023), необхідною умовою для початку зцілення є здатність суспільства і його членів відчувати докори совісті, сміливість жахнутися власною злочинною історією, що неможливо без визнання цієї історії.

Стосовно проблеми колективної провини С. G. Jung (1945) зазначав, що одне з найважливіших завдань лікування полягає в тому, щоб змусити німців визнати свою провину. На думку С. G. Jung (1945), індивідуальне лікування можна починати тільки тоді, коли пацієнт розуміє і визнає свою провину.

Біляна Плавшич (Biljana Plavsic) була першою і єдиною політичною лідеркою боснійських сербів, яка визнала свою провину в Міжнародному трибуналі з питань колишньої Югославії. Її визнання провини і докори сумління, висловлені під час

розгляду справи в Міжнародному трибуналі, було відзначено як важливий етап як для Міжнародного трибуналу, так і для Балкан (Simic, Hola, 2020). Однак, пізніше Б. Плавшич відмовилася від каяття під час відбування покарання у в'язниці.

Ми не погоджуємося з ідеєю перенесення прощення у сферу політики та точкою зору, що прощення є ефективним політичним і дипломатичним інструментом. Обґрунтуємо свої міркування.

Під час громадянської війни в Колумбії, яка розпочалась у 1964 році, а активно – з 1966 року між керівництвом Колумбії, воєнізованими групами, злочинними синдикатами і лівими партизанами за вплив в країні, мільйони людей були переміщені, вбиті чи зникли. 165 271 особа стали жертвами вбивств, були вбитими за інших обставин або зникли (Registro Único de Víctimas, 2019). Серйозні порушення прав людини були скоєні усіма причетними суб'єктами конфлікту (Human Rights Watch, 2017).

Після підписання мирного договору в пресі з'явилися повідомлення про декілька зустрічей жертв і кривдників, наприклад, у маленькому містечку Боджая (Bojayá), в якому у 2002 році революційними збройними силами Колумбії було вбито чи тяжко поранено понад 200 жителів села, серед яких було багато жінок. 26 вересня 2016 року уряд і революційні збройні сили Колумбії підписали в Картахені історичний мирний договір про припинення бойових дій, який передбачав належну компенсацію всім жертвам, повне розкриття інформації і захист від можливої агресії зі сторони всіх учасників процесу правосуддя перехідного періоду. Кривдники, які визнали себе винними, зустрічались із жертвами і сім'ями жертв, висловлювали покаяння і просили прощення (New York Times, 2016; Semana, 2016).

Зарубіжними вченими С. Pineda-Marin та ін. (2019) вивчались позиції колумбійського народу щодо прощення винних у вчиненні злочинів проти жінок під час збройного конфлікту. Виявилось, що більшість учасників дослідження зовсім не бажали пробачити кривдників. Проведене дослідження доповнило два дослідження, проведені в Боготі (Bogotá) в Колумбії (López López et al., 2013; López López et al., 2018), в яких також було виявлено, що більшість учасників дотримувались думки, що прощення не слід дарувати колишнім кривдникам, незалежно від обставин, міри тяжкості злочинів чи виразу справжнього покаяння. Цікаво, що в дослідженні

С. Pineda-Marin та ін. (Pineda-Marin et al., 2019) був представлений більший спектр злочинів. У цьому плані варто зазначити, що результати дослідження С. Pineda-Marin та ін. (2019), а також попереднього дослідження (Pineda-Marín et al., 2018), показали, що більшість громадян Колумбії ворожо ставилися до ідеї прощення чи примирення з колишніми злочинцями.

Окремі політики розглядають правосуддя перехідного періоду, примирення і прощення як важливі політичні інструменти для пошуку виходу із конфліктних ситуацій всередині держави чи між державами.

Проблема правосуддя перехідного періоду актуалізувала таке важливе питання як співвідношення щирого покаяння і дарування прощення з політичною необхідністю. Для позначення цієї проблеми досить часто застосовується концепт «політичне прощення». Постає фундаментальне питання: чи існує політичне прощення?

На нашу думку, визнання реальної важливої ролі прощення в політиці є проблематичним.

D. Rondeau (2017) зазначає, що політичне прощення передбачає колективне примирення і здійснює надмірний тиск на жертв, оскільки очікується, що від їх прощення ніби залежить доля нації, замість того, щоб політичне прощення представити як етичну вимогу, звернену до колишнього злочинця.

Дослідники J. Gomez, V. Caro і L. Alvarez (2019) зазначають, що сценарії прощення і примирення в правосудді перехідного періоду створювали певні проблеми в Колумбії, оскільки через високий ступінь безкарності не існувало ефективних процесів розшуку зниклих осіб, продовжували існувати умови соціальної несправедливості, насильства і нерівності.

Африканський архієпископ Десмонд Туту (Desmond Tutu) і африканський мислитель Воуле Соїнка (Wole Soyinka) – обидва були свідками насильства, а також особисто зазнали жорстокості і порушень прав людини, вчинених співгромадянами і урядами.

Десмонд Туту виступав за прощення, на відміну від Воуле Соїнки, який захищав реституцію.

Політика правосуддя перехідного періоду з її позасудовими установами, такими як Комісія з встановлення правди та примирення у 1990-х роках, дала поштовх розвитку ідеї прощення в політиці.

Комісії з встановлення правди та примирення являли собою альтернативний механізм правосуддя, який мав на меті не покарання, а встановлення істини і можливості для примирення.

Яскравим прикладом такого правосуддя є комісія з встановлення правди та примирення в Південній Африці після закінчення апартеїду. Комісія з встановлення правди та примирення працювала у 1995-1998 роках і, розслідуючи злочини апартеїду, сприяла наданню амністії тим, хто розкався, а також її дії були спрямовані на відновлення мирних відносин в країні.

Створення Комісії з встановлення правди та примирення в Південній Африці було одним із способів використання ремісії на користь примирення за допомогою таких інструментів, як-от: визнання статусу жертви, зняття завіси мовчання про злочинні події через особисті заяви жертв, компенсація жертвам і умовна амністія злочинців за умови визнання ними своєї провини за злочини, пов'язані з режимом апартеїду. Примирення у відновному правосудді ідеалістично ґрунтувалося на каятті злочинців і прощенні жертв (Rosoux, 2014).

На нашу думку, справжнє прощення є не очевидним у учасників Комісії з правди та примирення щодо відстоювання прав жертви. Проаналізуємо певні факти.

Д. Туту відстоював принцип ubuntu з його оптимістичним поглядом на людську природу, який стверджує гуманність як кривдників, так і їх жертв, і пояснював впевненість мислителя у можливостях учасників Комісії з правди та примирення прощати один одного, незалежно від їхніх позицій, статусу і поведінки. Д. Туту сформулював свою точку зору у своїй книзі «Не має майбутнього без прощення» (Tutu, 2000), в якій він дає оцінку успіхів та невдач південноафриканської комісії з питань правди та примирення, яку він очолював.

Д. Туту розглядає судовий процес не тільки як засіб покарання за злочини, але і як спосіб відстоювання і підтвердження прав жертв (Battle, 2000).

В. Соїнка (Soyinka, 1999), посилаючись на значне поширення жорстокості, вважає, що недостатньо визнати минуле порушення прав людини, необхідно

створити структури та механізми, які могли б стримувати подібні дії в майбутньому і гарантували захист прав людини, які найкраще гарантуються, якщо порушники караються, а жертви отримують належну компенсацію.

Д. Туту не заперечує право жертв кривд пред'являти кримінальні звинувачення і вимагати реституції у кривдників, які знущалися над ними.

В. Соїнка звинувачує Д. Туту в применшенні каральної (vindicative) функції призначеного вироку, відстоюючи односторонню мораль, яка ставить перед жертвами завдання проявляти «колективну щедрість духу». Так, В. Соїнка зазначав, що світ побачив у Комісії з встановлення правди безризиковий парад лиходіїв, які спокійно, а іноді з незрозумілою насолодою розповідали про свою роль у викраденнях людей, тортурах, вбивствах і каліцтвах (Soyinka, 1999). В кінці таких розповідей, як вказує В. Соїнка, відпущення злочинців надається без покарання чи конфіскації, що є «прославленням безкарності» (Soyinka, 1999).

Чи має місце справжнє прощення в правосудді перехідного періоду? Концепт «політичне прощення» піднімає проблему справжнього і умовного прощення.

Помилування після некоректних судових процесів і безумовні амністії після злочинів проти людяності призводять до принесення в жертву справедливості. Через своєрідну «комедію вибачення», злочинці отримали амністію в обмін на зізнання, але без необхідності шкодувати про свої вчинки. До речі, тягар прощення перекладався з кривдників, які не вибачалися, на сім'ї жертв апартеїду.

Комісія з встановлення правди та примирення дає можливість окремим правопорушникам вибачитись, але можливими є корупція, компроміс і потурання страшним вчинкам (Minow, 2019). На думку жертв насильницьких зникнень, практики прощення від держави сприймаються як нав'язані і безглузді (Gomez et al., 2019). Зарубіжним вченим М. Мінамі (2020) в дослідженні виявлено, що жертви часто не відчують щирості чи каяття у вибаченнях кривдників. Так, жертви кажуть: «Вам легко сказати вибачте. Але ви насправді це маєте на увазі?» (Minami, 2020, p. 134). Слова кривдників у їх каяттях не звучать переконливо для тих, хто вижив; слова не передають щирості кривдників (Minami, 2019, 2020).

С. Лефранк (Lefranc, 2004) висловлює думку, що політичне прощення має прагматичну мету.

На думку Ж. Дерріди (Derrida, 2003), примус, пропозиція чи нав'язування державною владою прощення порушує логіку безоплатності чи чистоти прощення. Ж. Дерріда вважає, що прощення, яке застосовується в політиці, призводить до помилкового ототожнення прощення з поняттям «амністія». На думку Ж. Дерріди, у політичному контексті таке прощення є ні чистим, ні безкорисливим. Філософ вважає, що прощення не повинно бути ні нормативним, ні нормалізуючим. Прощення повинно залишатися винятковим і надзвичайним (Derrida, 2003). К. Бронеус (Brounéus, 2003) також застерігає нас, що індивідуальне прощення не можна нав'язувати.

Дж. Мілбенк зазначає, що в публічному прощенні міститься загроза того, що воно приведе до подальших небажаних наслідків, зокрема повторення того, що сталося, в майбутньому (Milbank, 1993).

Зазначимо, що жертви злочинів проти людяності мають право на непростення своїх кривдників і право вимагати їх справедливого покарання.

В зарубіжному дослідженні вчені P. Pham, M. Balthazard, N. Gibbons і P. Vinck (Pham et al., 2019) виявили, що через тридцять років після режиму червоних кхмерів камбоджійці характеризувались обмеженими знаннями про минуле, сильним прагненням до правди і затяжним переживанням ненависті. J. Lederach (2007) зазначає, що люди потребують вираження болю від травми, спричиненого тим, що було втрачено, і гніву, що супроводжує біль і несправедливість, які спричинені подіями, через які вони постраждали.

De Greiff (2002) відмічає, що в ситуаціях правосуддя перехідного періоду політичне прощення може призвести до забуття і безкарності.

J. Gomez, V. Caro, L. Alvarez (2019) вказують, що акти публічного прощення чи прохання про прощення на судових засіданнях оцінюються як не дуже справжні та наближаються до практики примирення, що включає колективні та соціальні виміри, оскільки вони зумовлені політичними чи правовими чинниками, і не обов'язково враховують вимоги жертв.

Канцлер Віллі Брандт (Willyho Brandt) у 1970 р. з нагоди підписання німецько-польського договору у Варшаві став на коліна перед пам'ятником єврейським героям Гета. В. Брандт захопив увесь світ символічним жестом покаяння за злочини

нацистської Німеччини. Цей жест сприймався як благання про прощення за нацистські злочини (Hazan, 2012). P. Hazan зазначає, що цим жестом В. Брандт символічно провів межу між минулим і сьогоденням та створив нову німецьку ідентичність, взявши на себе провину за темне минуле. Завдяки визнанню минулих злочинів і публічному висловленню покаяння були позитивно трансформовані відносини з державами чи громадами, які стали жертвами цих злочинів (Hazan, 2012).

Жест вибачення В. Брандта може розцінюватись як прохання про прощення та був застосований як інструмент нормалізації міждержавних відносин. В той же час слід зазначити, що справжнє прощення може прийти тільки від жертв злочинів проти людяності.

Зарубіжні вчені C. Veristain та ін. (2010) стверджують, що наслідки ритуалів правосуддя перехідного періоду сприймаються як позитивні на соціальному рівні, але не на рівні подолання страждань жертв.

Необхідно розрізнявати концепти прощення і примирення: прощення є індивідуальним, а примирення може бути як індивідуальним, так і колективним.

В окремих наукових роботах розглядається концепція примирення згідно міждисциплінарного підходу з соціальною перспективою (Huuse, 2003; Bloomfield, 2003; Veristain, 2009; Villa, 2016; Villa et al., 2007). Прикладом перших кроків до примирення на інституційно-релігійному рівні можна вважати звернення представників німецької євангелістської Церкви у посланні до всіх країн Східної Європи з висловленням покаяння і примирення.

Зарубіжні дослідники J. Gomez, V. Caro, L. Alvarez (2019) розглядають примирення як колективний чи соціальний процес, як форму побудови колективних/соціальних, громадських сценаріїв спільних дій, що вимагають відновлення довіри, правди, справедливості і відшкодування збитків, а також дій, спрямованих на неповторення.

D. Solomons (2020) зазначає, що труднощі примирення нерозривно пов'язані зі справедливістю. Примирення буде успішним тільки в тому випадку, якщо воно включає відновлення справедливості.

К. Brounéus (2003) висловив критичне занепокоєння стосовно взаємозв'язку між прощенням і примиренням. На думку вченого, коли прощення тлумачиться як передумова до примирення, тоді можуть бути актуалізовані негативні наслідки.

Структура «логіки» прощення не відповідає політичній і юридичній логіці примирювальних процесів (Chaouad, 2012). Примирення не завжди передбачає прощення (Rosoux, 2014).

М. García (2016) зазначає, що на першому етапі примирення умови страху замінюються на умови, в яких жертви і кривдники співіснують, не вбиваючи один одного.

У випадку політичних інтересів, заснованих на угодах, пактах та домовленостях між тими, хто здійснює політичну владу, з метою закриття циклів насильства з боку головним чином, правосуддя, прощення перестає бути добровільним, воно стає обов'язком (Gomez et al., 2019).

Ж. Дерріда зазначає, що представник держави може судити, але прощення не має нічого спільного з рішенням суду; навіть не з громадським чи політичним простором (Derrida, 2005).

Французький філософ В. Янкелевич (Jankélévitch, 1986, 1996, 1999) зазначає, що прощення нацистів означало б знищити імена жертв. На думку вченого, про злочини проти людяності слід пам'ятати заради дотримання наших норм гуманності і з поваги до тих, чиє існування було заперечено і стерте. Вимога від німців щодо визнання провини могла бути реалізована лише через покаєння, а, отже, одночасно була і прийняттям ними повної відповідальності за те, що сталося (Jankélévitch, 1999).

К. Jaspers (1961) вважає, що існує солідарність між людьми як людськими істотами, що робить кожного співвідповідальними за кожне зло і кожну несправедливість у світі, особливо за злочини, скоєні в його присутності або з його відома. На думку К. Jaspers (1961), проблема провини є передусім інтернальною справою кожної людини.

Для нацистів жертви, зокрема євреї, були деперсоналізованими, тому визнання злочинцями власної відповідальності за злочин, покаєння, прохання про прощення у жертв свідчило би про відновлення особистісного статусу жертв.

Одним з неоднозначних прикладів щодо прощення злочинів проти людяності є заява про амністію нацистів Єви Мозес Кор (Eva Mozes Kor), яка стала жертвою медичних експериментів Йозефа Менгеле (Josef Mengele), втратила обох своїх батьків і двох старших сестер в Освенцімі. У 1995 році на 50-му святкуванні звільнення від нацистського режиму Є. Мозес Кор прочитала заяву в Освенцімі, в якій вона амністувала нацистів, котрі були задіяні прямо чи опосередковано у вбивстві її родини і мільйонів інших людей (Flaßröhler, 2017).

На нашу думку, досить сумнівно висловлювати прощення злочинцям від імені мільйонів жертв, якщо жертви злочинів вже померли.

У книзі «Прощення і листування з молодою німкою Вірд Равелінг (Wiard Raveling)» В. Янкелевич розповідає про покоління, яке пережило страждання і біль таборів, і зазначає, що тільки наступні покоління змогли з часом висловити скорботу і простити.

На думку В. Янкелевича, онтологічне зло Шоа (the Shoah) не можна пробачити, оскільки життя, які були загублені в Освенцімі, не можуть бути повернені, час не впливає на них. Як пише В. Янкелевич, прощення померло в таборах смерті, жертви військових злочинів – єдині, хто мав би право прощати, є мертвими (Jankélévitch, 1986). В. Янкелевич зазначає, що час належить до природного порядку, а здійснення злочинів належить до порядку моралі.

Н. Arendt (1945) вважає, що у тій чи іншій формі люди повинні взяти на себе відповідальність за всі злочини, скоєні людьми, і що всі нації поділяють тягар зла, скоєного всіма іншими. Х. Arendt закликає до засудження відповідальних за нацистські злочини (Arendt, 2012). Вчена закликає до їх колективного осуду і індивідуальної відповідальності.

П. Рікер вважає, що передумовою для прощення винного є усвідомлення ним своєї провини (Ricoeur, 1983). В герменевтичній феноменології П. Рікера у зв'язку із прощенням постає питання про відповідальність за дії (Ricoeur, 1992). На думку П. Рікера, умовою прощення зі сторони тих, хто прощає, є визнання винною особою відповідальності за власні вчинки.

Зняття індивідуальної відповідальності може привести до феномену «колективного прощення» (Pettigrove, 2006). Прощення є індивідуальним, навіть у рамках збройного конфлікту (Garrido-Rodríguez, 2008).

Х. Арендт розглядає прощення як акт, винятковий для спільного буття, але накладає на прощення додаткові обмеження. Вчена зазначає, що існують злочини, які не підлягають прощенню, зокрема злочини проти людяності (Arendt, 1998). На думку Х. Арендт, застосування колективної відповідальності до післявоєнної Німеччини на практиці виявилось ефективним обіленням (whitewash) військових злочинців (Arendt, 2003).

П. Рікер також дотримується точки зору про неможливість прощення злочинів проти людяності, але не через неможливість забуття, а у зв'язку з тим, що прощення є феноменом, що знаходиться на перетині пам'яті і забуття (Ricoeur, 1983).

Дж. Мілбенк також дотримується думки, що ні жертва, ні суверенна влада не можуть прощати злочини, які пов'язані з масовою загибеллю людей (Milbank, 1993). На думку Д. Розо, акт прощення злочинів проти людяності суперечить моралі, а саме: він буде новим злочином проти людяності людини і проти прав людини (Rozo, 2004).

Умовою повернення Німеччини до повного суверенітету і встановлення дипломатичних відносин з молодою державою Ізраїль було визнання відповідальності за страждання євреїв під час війни і виплата військової репарації німцями.

Дехто відстоює стратегії соціального забуття та публічного мовчання, наприклад, прийнятих у Сьєрра-Леоне (Sierra Leone) і Мозамбіку (Mozambique) в прагненні до політичного примирення. Але чи доцільними є такі стратегії в забезпеченні дотримання справедливості? Чи можна будувати своє майбутнє на колективній амнезії?

Вираз «політичне прощення» піднімає проблему справедливості.

Застосування амністії до злочинців означає відмову від здійснення правосуддя та завдання подальшої несправедливості жертвам шляхом стирання пам'яті про минулі злочини.

Зарубіжними вченими М. Eisma та ін. (2015) показано, що роздуми про несправедливість після втрати передбачають вищий рівень симптомів ускладненого горя.

На основі отриманих результатів дослідники дійшли висновку, що страшний досвід несправедливості як у випадку вбивства, так і геноциду похитує власну систему вірувань, викликає негативні знання, стилі боротьби та ускладнює адаптаційні реакції (Eisma et al., 2015).

Претензії жертв колумбійського збройного конфлікту були пов'язані з правами на правду, справедливість і відшкодування кривди.

Д. Туту і В. Соїнка відводять позитивну роль історичній пам'яті і висловлюванню правди на відміну від стратегій соціального забуття і публічного мовчання (Tutu, 2000; Soyinka, 1999).

Д. Туту і В. Соїнка погоджуються з необхідністю визнання минулого, оскільки без моральної поваги до нього було б неможливо розкрити неправду, висловлену попередніми режимами з метою приховування своїх зловживань.

В. Соїнка в книзі «Тягар пам'яті, муза прощення» («The Burden of Memory, the Muse of Forgiveness» (Soyinka, 1999)) підкреслює важливу роль колективної пам'яті, яка може сприяти спільному майбутньому громадян. На думку В. Соїнки, люди, які не зберігають пам'ять, ризикують втратити свою історію (Soyinka, 1999).

Південноафриканський правозахисник, політик і юрист Н. Мандела вважає, що справжнє примирення не полягає в простому забутті минулого. На думку Н. Мандели, для того, щоб ми могли «поховати» злий досвід минулого, ми повинні спочатку пам'ятати (Edwards, 2019).

Х. Арендт у філософсько-політичних есе, розмірковуючи про трагедію Другої світової війни, зауважує про важливість пам'яті про авторів злочинів проти людяності (Arendt, 2003). Ті, хто не випробували цього на собі, ніколи не зможуть зрозуміти; ті, хто не пережили цього, ніколи не зможуть розповісти; все це буде неточно і недостатньо; минуле у владі померлих (Agamben, 2019).

Х. Арендт виступає проти застосування принципу колективної відповідальності до військових злочинів, оскільки такий підхід передбачає забуття їх акторів. Х. Арендт пише: «Де винні всі, не винен ніхто» (Arendt, 2003, p. 173).

Таким чином, жертви мають право вимагати покарання кривдників та відшкодування шкоди, яку вони зазнали, незалежно від того, вирішили вони в кінцевому підсумку особисто пробачити кривдників, які заподіяли їм страждання, чи ні.

Саме через включення прощення до політико-правового контексту, воно стає синонімом безкарності і несправедливості.

Немає моральної причини прощати злочини проти людяності через їх вкрай нелюдський характер і відсутність докорів сумління злочинців.

Політика і прощення є два незалежні феномени, оскільки сферою прощення є міжособові стосунки, а не політичні чи правові відносини. Прощення у міжособовій взаємодії жертви і кривдника є окремим від політичних цілей.

Справжнє прощення не може бути політичним актом. Включення прощення в сферу політики спотворює, знецінює значення справжнього прощення, змінює його основні риси, скасовує винятковий і унікальний характер.

2. 4. Інтегративно-структурна концепція прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій

Актуальність розробки інтегративної моделі прощення полягає насамперед у тому, що психологічний зміст прощення у контексті взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій не набув достатнього висвітлення в науковому просторі. Зазначимо, що поряд з цінними напрацюваннями науковців з проблематики прощення є чимало суперечностей саме в питаннях теорії і методології дослідження даного феномена. Звертає на себе увагу і те, що єдиної думки щодо психологічного змісту прощення серед науковців немає.

Окремо відзначимо, що деякі з моделей прощення ґрунтуються переважно на філософських, теологічних працях та/або клінічному і консультативному досвіді авторів. Зокрема, модель Т. Hargrave (1994) засновується на контекстуальній сімейній терапії. Зарубіжними науковцями К. Gordon і D. Vaucom (1998) розроблено модель прощення відповідно стадій психологічної травми. Модель W. Malcolm і L. Greenberg (2000) заснована на моделюванні вирішення незавершених справ.

Ключовими компонентами моделі Е. Worthington (1998) виступають співпереживання, смирення, прихильність. Зазначимо, що модель Е. Worthington була заснована на гіпотезі емпатії – альтруїзмі науковця С. Watson (1991). Е. Worthington (1998) запропонував метод REACH (Recall, Empathy, Altruism, Commit and Hold), який спрямований на надання психологічної допомоги парам чи партнерам. Згідно із Е. Worthington (1998), кроки до прощення включають нагадування про образу, заохочення до співчуття, співпереживання між жертвою і кривдником, пропозицію прощення як альтруїстичний подарунок один одному, відкрите словесне зобов'язання пробачити і утримувати прощення.

Окремо відзначимо, що серед найпоширеніших моделей прощення є такі: модель справляння зі стресом і переживаннями (Strelan, Covic, 2006; Worthington, 2006), модель процесу прощення (Enright, Fitzgibbons, 2000) та еволюційна модель прощення (McCullough, 2008).

У випадку міжособових переступів, таких як порушення довіри до чоловіка/дружини, друга чи важливого члена родини, К. Gordon з колегами запропонували модель прощення, згідно якої, першим кроком є реалістична оцінка стосунків між двома особами (Gordon et al., 2004). Другий крок – спонукати до розірвання зв'язку між негативними емоціями і кривдником. Останній крок – допомогти жертві усунути або зменшити його/її бажання покарати кривдника.

Важливо звернути увагу на те, що одна з дискусій серед науковців щодо прощення полягає в тому, чи наявна чітка лінійна послідовність в етапах або, навпаки, прощення дотримується нелінійної послідовності.

На думку R. Enright, у психологічному контексті процес прощення означає просування людини через ряд взаємозалежних, хоча не обов'язково лінійних етапів, кожний з яких складається з когнітивних, афективних і поведінкових складових (Enright et al., 1998). Водночас, R. Enright вказує, що процеси прощення іншої особи, отримання прощення від іншої особи і самопрощення не треба сприймати як шляхи, які виникають послідовно. R. Enright зазначає, що багато людей слідують одночасно трьома шляхами, але треба робити це гнучко, не жорстко, з'єднуючи їх у власну послідовність.

Зазначимо, що, згідно окремих розроблених моделей прощення, останнє відбувається як послідовний процес, під час якого окремі особи повинні адекватно дотримуватись певних когнітивних, афективних і поведінкових завдань, перш ніж вони зможуть перейти до наступного етапу (наприклад, Hargrave, 1994; Gordon, Vaucou, 1998).

Важливо взяти до уваги і те, що науковці погоджуються щодо ймовірного порядку лише тільки деяких компонентів процесу прощення, зокрема, що усвідомлення і вираження гніву, образи відбуваються першими. Однак порядок решти компонентів не є таким однозначним. Наприклад, E. Worthington (1998) припускає, що емпатія, смиренність і прагнення прощати відбуваються саме в такому порядку, тоді як R. Enright з колегами вважають, що прагнення прощати настає задовго до смирення і емпатії, а емпатія має виникнути перед смиренням (Enright, 1996a).

Терапевтична модель прощення передбачає такі два головні етапи: по-перше, усунення гніву та, по-друге, співчуття до кривдника (Erzar et al., 2019). Наступні етапи, на думку T. Erzar, L. Yu, R. Enright, K. Erzar (2019), пов'язані з такими трьома моментами: пам'яттю про власні кривди, досвідом прощення і визнанням джерела добра.

Окремо відзначимо, що моделі за етапами з певними завданнями нечітко визначають те, як відбувається прощення. Водночас, слід зазначити, що незрозуміло, які з когнітивних, афективних і поведінкових вимірів на кожному етапі є найбільш значимими. До речі, труднощі у визначенні порядку етапів в процесі прощення можуть стати проблемою для майбутніх досліджень, особливо тому, що порядок етапів визначає те, як психотерапевтами здійснюється терапія через прощення.

На нашу думку, особливий інтерес викликають такі питання: які етапи в процесі прощення є найважливішими; який порядок цих етапів, якщо дійсно можна встановити порядок; які з когнітивних, афективних і поведінкових показників є найбільш важливими та як ці показники пов'язані між собою.

Якщо конкретизувати сказане, то огляд наукових джерел, близьких за тематикою, не виявив переконуючих результатів стосовно певної моделі прощення,

оскільки практично не існує лонгітюдних досліджень, які б підтверджували ту чи іншу гіпотезу.

Важливо взяти до уваги і те, що залишається невирішеним ще одне важливе питання: «Що являє собою кінцева точка прощення?». Звертає на себе увагу і те, що в наукових джерелах з даної проблематики наявна відсутність згоди науковців щодо кінцевої точки прощення. Слід зазначити, що спроба вказати кінцеву точку прощення є проблематичною не тільки для теоретиків і дослідників, але також і для клініцистів.

Зазначимо, що відсутність консенсусу щодо визначення концепту прощення багато в чому пояснює відсутність консенсусу щодо кінцевої точки процесу прощення.

Поставимо питання: «Як люди дізнаються, що пробачили?».

На нашу думку, основне питання полягає в тому, що призначення кінцевої точки передбачає наявність певних вимірів прощення і непростення. Проте, не всі науковці погоджуються стосовно існування цієї кінцевої точки.

Особливий інтерес викликають спроби психологічної інтерпретації кінцевої точки процесу прощення різними дослідниками.

Деякі дослідники припускають, що прощення настає тоді, коли особа, якій було спричинено біль, більше не демонструє негативних когніцій, емоцій та поведінки (наприклад, Gordon, Baucom, 1998; Thompson et al., 2005). Вчений McCullough з колегами концептуалізують кінцеву точку прощення як функцію зміненого мотиваційного стану, завдяки чому потерпіла особа переходить від мотивації уникання чи помсти до позитивної мотивації щодо кривдника (McCullough et al., 1997).

В окремих наукових джерелах (наприклад, Augsberger, 1981; Donnelly, 1982; Brandsma, 1982; Coleman, 1989; Cunningham, 1985; Benson, 1992; Enright et al., 1998) зазначено, що люблячі, співчутливі і доброзичливі реакції жертви по відношенню до кривдника характеризують кінцеву точку процесу прощення. Окремі дослідники (Fitzgibbons, 1986; Hargrave, 1994; Pollard et al., 1998; Malcolm, Greenberg, 2000; Worthington, 2001) висловлюють припущення, що міжособова взаємодія і примирення з кривдником є важливими для досягнення кінцевої точки прощення.

Відсутність згоди науковців щодо кінцевої точки прощення має важливе значення для розробки моделі процесу прощення.

Наша *інтегративно-структурна концепція прощення* у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій спирається на використання методології суб'єктно-вчинкового, структурно-функціонального, екопсихологічного та синергетичного підходів.

Вагомий внесок в розвиток суб'єктно-вчинкового підходу здійснено такими українськими вченими: В. Васютинським (2005, 2016, 2021), З. Карпенко (2006), Г. Костюком (1955, 1966, 1976), В. Роменцем (1999, 2006), М. Слюсаревським (2003, 2008а, 2008б, 2009, 2014), О. Старовойтенко (1992), Т. Титаренко (2003, 2017, 2018), Г. Челпановим (1906), Н. Чепелевою (2009) та ін.

Цікаво звернути увагу на те, що український психолог і філософ Г. Челпанов (1906) у своїх наукових працях з метою пояснення природи психічних явищ застосовує категорію суб'єкта.

М. Слюсаревський (2008а), здійснюючи ґрунтовний аналіз принципів науково-психологічного пізнання, вважає одним з найважливіших принципів – принцип суб'єкта.

Цікаво звернути увагу на те, що у розробках Г. Костюка суб'єктність пов'язана зі здатністю індивіда свідомо скеровувати свою активність (Костюк, 1955, 1966, 1976; Балл, 1999).

Розроблений українським вченим О. Татенком (2006, 2013, 2015) суб'єктно-вчинковий підхід креативно поєднує філософсько-психологічні положення С. Рубінштейна про людину як суб'єкта життєдіяльності і положення В. Роменця про вчинок як вузловий осередок людського буття.

В. Роменець визначає вчинок як інструмент розкриття світу, набування ним визначеностей (Роменець, 1999). На думку В. Роменця (2006), вчинок є «подією у бутті», який утримує в собі відношення «суб'єкт-об'єкт» і «мислення-буття» як суперечливу єдність своїх невід'ємних сторін.

Згідно В. Роменця, психічне як «дзеркало Всесвіту» являє собою своєрідний спосіб самовідображення світу, де світ стає «видимим», а це відбувається у вчинку. В. Роменець (1999) зазначає, що діалектичний перехід людини і світу – це і є вчинок.

У цьому плані варто також згадати, що серед складових вчинку В. Роменець виокремлює ситуацію і післядію, саме так світ відкривається у його змістовності і неповторній фактичності (Татенко, Титаренко, 2017). Цікаво відмитити, що В. Роменець застосовує поняття «суб'єкт психічної активності», розглядаючи суб'єкта у його дієвості, а саме: ситуативній, мотиваційній, суто дійовій, а також післядійовій. Згідно В. Роменця, суб'єкт прагне звільнитися від об'єктивних залежностей і досягти стану свободи. В. Роменець (1999) зазначає, що коли суб'єкт досягає стану свободи, то знаходить його «нестерпним», а, отже, це нова ситуація, мотивація, дія, післядія. Цікаво, що така вчинкова спіраль, за словами В. Роменця, не має кінця.

О. М. Кочубейник (2010) зазначає, що конструювання автентичності постає постійним процесом, оскільки постійним є рух як особистості, та і її життєвого світу.

Згідно В. Татенка (2013), соціально-психологічна природа вчинкової активності виявляє себе в тих внесках, які суб'єкт вчинку більш чи менш цілеспрямовано робить у розвиток інших людей. Вчений зазначає, що кожна людина виявляє свою вчинкову активність вибірково.

Зазначимо, що вченою З. Карпенко (2006) розроблено холістичний суб'єктно-ціннісний підхід до вивчення психічних феноменів.

Цікаво відмитити, що українським вченим В. Васютинським (2005) проведено фундаментальне психологічне дослідження феномену влади, зокрема владно-підвладних стосунків в контексті інтрасуб'єктної і інтерсуб'єктної теоретично-методологічних диспозицій у психології. Відмитимо, що В. Васютинським (2005) здійснено ґрунтовний психологічний аналіз мотивації влади як сили, що спонукає до прояву відповідного виду суб'єктної активності, а саме: суб'єктно-суб'єктної, суб'єктно-об'єктної, об'єктно-суб'єктної і об'єктно-об'єктної.

Підсумовуючи, зазначимо, що суб'єкт є вищим рівнем розвитку людини, якому притаманні такі характеристики: свідомо довільна діяльність, активність, здатність до саморегуляції, авторське творення проекту свого майбутнього, здатність до самодетермінації, розвитку і саморозвитку, самовдосконалення.

Системний підхід є одним з найважливіших пояснювальних принципів наукового пізнання.

Цікаво відмітити, що саме австрійського біолога Л. Берталанфі (Bertalanffy et al., 1951) вважають засновником системного підходу, який був визнаний як науковий у кінці 40-х – на початку 50-х років ХХ століття.

Зокрема, К. Бернардом введено поняття «саморегуляція» в нову наукову модель організму і запропоновано теорію «двох середовищ», в якій внутрішнє середовище організму розглядалось як система, котра забезпечує його виживання в зовнішньому середовищі (Bernard, 1974). У цьому плані варто також згадати наукові розробки У. Кеннона, який розглядав принцип системності як принцип гомеостазу, що забезпечує динамічну сталість властивостей системи в її протидії факторам, котрі загрожують їй руйнуванням (Dale, 1947). Зазначимо, що У. Кеннон сформулював загальні принципи організацій, які відрізняють системи від несистем.

У конкретних галузях психологічного знання системний підхід яскраво представили у наукових працях такі вітчизняні науковці, як: В. Татенко (2003, 2008), М. Слюсаревський (2014), О. Малхазов (2002), С. Максименко (2006), Л. Сердюк (2012), В. Циба (2003), О. Кокун (2004), О. Яковенко (2018), І. Галецька (2002), М. Казанжи (2009) та ін.

З позицій системного підходу вчені особливу увагу приділяють виявленню структури і закономірностей зв'язків, взаємодій між компонентами системи.

Компоненти системи із специфічними зв'язками і взаємодіями упорядковуються в певну структуру, яка визначає поведінку системи в цілісності (Горностаї та ін., 2018). Кожен компонент системи науковцями розглядається як система, в яку входить інша система. Серед суттєвих ознак системи дослідники виокремлюють такі: система є елементом більш загальної системи; всі елементи взаємодіють як одне ціле; елементи системи взаємодіють між собою за чітко визначеними законами. Згідно системного підходу, психічні явища розглядаються як багатовимірні, система психічних явищ є багаторівневою і ієрархічною, елементи багаторівневої системи характеризуються набуттям нових властивостей, які задаються її цілісністю (Татенко, 2003).

Кожна система існує в просторі і часі, тому вченими здійснюється її пізнання спочатку в статиці, за умов якої аналізується її структура, а потім у динаміці, виявляючи перебіг її дії в часі.

В основі структурно-функціонального підходу знаходиться ідея взаємопов'язаності і взаємозалежності цілого й структурних одиниць, структурних одиниць між собою, способів їх функціонування.

У вітчизняній психології структурно-функціональний підхід застосовували як методологічний принцип дослідження такі вчені: І. Губеладзе (2021), О. Кононенко (2012), В. Панченко (2017), А. Стеценко, Г. Хомич (2020), Я. Сухенко (2019), Т. Титаренко і Т. Ларіна (2009), І. Топоркова (2018), О. Чиханцова (2021), І. Шаповал (2021), О. Яремчук (2018, 2020) та ін.

Синергетика як міждисциплінарний науковий напрям вивчає закономірності виникнення, формування і розвитку складних систем, для яких характерні самоорганізація, відкритість і нелінійність.

Цікаво звернути увагу на те, що засновником синергетики вважається німецький науковець Г. Хакен (Haken, 1993).

Проблемі застосування синергетичного підходу в наукових дослідженнях присвятили свої праці такі українські вчені: О. Вознюк (2009), Ю. Козловський (2012), В. Кремень (2012), А. Свідзинський (2008), Л. Сердюк (2012), Г. Чайка (2012), М. Чепа (2003) та ін.

В центрі уваги синергетики знаходиться визначення таких аспектів: особливості самоорганізації складних систем; особливості нелінійності, неврівноваженості, біфуркаційних змін, незворотності часу; особливості створення нового; специфіка перебігу процесу.

У цьому плані варто також відмітити, що неврівноваженість відкриває можливість для виникнення унікальних подій, оскільки спектр можливих способів існування об'єктів в таких умовах значно розширюється (Кремень, 2012). При вивченні законів самоорганізації систем, синергетика представляє необхідні новітні закони їх розвитку, змінюючи статус наукового знання класичної парадигми мислення (Вознюк, 2009).

Синергетика наголошує на процесах росту, розвитку чи ентропії (Сердюк, 2012). В процесі переходу через нестійкість система може розділятися, зливатися з іншими системами тощо. Синергетичний підхід полягає у виявленні можливостей поєднання, кооперування і самоорганізації елементів систем з метою виявлення

фундаментальної ролі самоорганізації в нелінійних динамічних відкритих системах (Чепа та ін., 2013).

Синергетичні дослідження є перспективними, оскільки в них немає обмежень загальнотеоретичними моделями (Кремень, 2013). Синергетика вивчає такі явища, які виникають в процесі взаємодії компонентів системи, що веде до утворення її трансформаційного потенціалу.

До сказаного варто додати, що синергетичний підхід дозволяє усвідомити багатофакторність, нелінійність, поліваріантність розвитку складних систем, на відміну від класичних теорій з лінійними моделями розвитку.

Екопсихологічний підхід, розроблений українським психологом П. Лушиним (2007), виступає одним з напрямів екзистенційно-гуманістичного підходу. Сутність екопсихологічного підходу полягає у підтримці ритму реконструктивної і трансформаційної активності, сприянні виникненню нових смислів особистості в умовах, які суб'єктивно переживаються як несприятливі (Лушин, 2016, 2017).

П. Лушин визначає кризу як буфер появи додаткових можливостей, які не виникають у буденному житті, у стабільності. На думку вченого, у зазначених обставинах утворюється особливий тип саморозвитку – за типом самозмінювання.

Цікаво звернути увагу на те, що особистісну зміну П. Лушин інтерпретує з таких позицій:

- 1) зумовлюється міжсистемним переходом до нової ідентичності;
- 2) цей перехід суміщає негативні (травматичні симптоми, пов'язані з позбавленням стабільності) та позитивні (виникнення принципово нових можливостей) аспекти;
- 3) є безповоротним, нелінійним, непередбачуваним процесом переходу до нової ідентичності за типом метаморфози;
- 4) перехід від негативного до позитивного аспекту особистісного змінювання, пов'язаний із процесом конструювання нового образу «Я» особистості;
- 5) природа особистості, як відкритої системи, зумовлює потребу в особистісному змінюванні (Лушин, 2007, 2017).

Постановка проблематики концептуалізації прощення у міждисциплінарному дискурсі виводить нас у площину певних принципово значимих положень

інтегративно-структурної концепції прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

Злочини проти людяності та інші тяжкі злочини не підлягають прощенню і вимагають справедливого покарання.

На нашу думку, *феномен прощення* постає як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до них, як власний вибір суб'єкта – активного автора вчинків – та має процесуальний і синергетичний характер.

Прощення – це багатовимірне і різнорівневе явище, включає когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання.

В процесі прощення суб'єкт переосмислює переступ в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах. Прощення не є жорсткою послідовністю строго визначених етапів і набору завдань, які необхідно вирішити.

Процес прощення характеризується думками, мотивацією і переживаннями, що дають змогу людині відчувати себе його свідомим, активним суб'єктом, який переосмислює переступ/кривду в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах та вільно й гнучко рухається на *внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях*.

У міжособовому процесі прощення завжди присутня інша особа незалежно від її позиції як учасника. Прощення передбачає *інтраіндивідуальну просоціальну трансформацію* думок, емоцій, мотивації, поведінки.

Феномен прощення має *багатокомпонентну структуру* і включає в себе когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти.

Когнітивний компонент процесу прощення в міжособовій взаємодії пов'язаний із переосмисленням і трансформацією ставлення до кривдника та ситуації образи і супроводжується подоланням негативних суджень. Позитивна

переоцінка мотивів кривдника, ситуації образи, змісту емоційних подій та надання їм нового значення правлять за ефективну стратегію регулювання емоцій і трансформації ситуації шкоди в менш стресогенну. На когнітивному рівні *значущими психологічними механізмами* готовності до прощення в міжособовій взаємодії постають позитивна переоцінка завданої шкоди, соціальний інтелект і самоконтроль.

Емоційний компонент процесу прощення в міжособовій взаємодії реалізується шляхом подолання скривдженим суб'єктом негативних афектів і заміни їх більш нейтральними і/або позитивними. *Психологічними механізмами* готовності до прощення на емоційному рівні є емоційний інтелект та емпатія.

В процесі прощення у міжособовій взаємодії жертва проходить через певні *мотиваційні зміни* (від мотивації помсти, відчуження, уникання до просоціальної мотивації, завдяки яким стає все більш мотивованою до примирення і доброзичливості до кривдника) і *просоціальні зміни в поведінці* по відношенню до кривдника.

Багатовимірність і різнорівневість феномена прощення зумовлюється його складною структурою та характеризується різними типами готовності до прощення:

1) *готовність до реституційного прощення заснована на відшкодуванні*: якщо особа отримає назад те, що втратила через переступ/кривду, якщо отримає компенсацію за свої страждання, тоді зможе пробачити;

2) *готовність до прощення через очікування інших*: особа зможе простити, якщо її спонукають до цього інші;

3) *готовність до релігійного прощення*: на виконання вимог своєї релігії;

4) *готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії*: особа зможе простити, оскільки це сприяє відновленню соціальної гармонії і добрих відносин в суспільстві;

5) *готовність до безумовного прощення*: особа зможе пробачити без будь-яких умов, з любові до кривдника, оскільки відчуває щире любов до нього/неї, і поведінка кривдника, яка ущемлює, не відбивається на любові до нього/неї.

Мотиваційні зміни визначають готовність до прощення, прощення за рішенням і/або емоційне прощення, які пов'язані між собою.

Зміни *конативного компонента* прощення постають як відмова від помсти і/або уникання та вияв доброзичливої поведінки.

Процес прощення характеризується переживаннями, які дають змогу людині відчувати себе в якості свідомого, активного суб'єкта – автора думок, інтерпретацій, переоцінок, реальних і потенційних вчинків.

Прощення в міжособовій взаємодії постає як процес, у якому відповіді суб'єкта на завдану шкоду зумовлено такими *психологічними механізмами*, як позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль.

Сприйняття ситуації переступу, оцінка і переоцінка визначаються каузальною атрибуцією як механізмом міжособового сприйняття і розуміння.

Процес прощення визначається *соціальним інтелектом* як механізмом соціального пізнання, як загальної пізнавальної здібності, що забезпечує пізнання, орієнтацію в життєвих відносинах особистості із соціальною дійсністю, а також соціальну адаптацію. Здатність розпізнавати структуру міжособових ситуацій у динаміці, вміння аналізувати складні ситуації взаємодії людей, відчуття зміни змісту ситуації при включенні в комунікацію різних учасників, здатність передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування зумовлюють процес прощення.

Процес прощення зумовлюють *багатократні позитивні переоцінки* ракурсу сприйняття переступу, зокрема переоцінки мотивів кривдника, ситуації образи, ставлення скривдженого суб'єкта до кривдника через зміну свого розуміння емоційних подій, надання їм нового значення. Позитивні переоцінки відіграють важливу роль у переосмисленні міжособового переступу, виступають в якості ефективної стратегії регулювання емоцій і трансформації ситуації переступу в менш стресогенну.

Процес прощення визначається *емоційним інтелектом* як здатністю до розуміння і управління емоціями. Внутрішньоособистісний і міжособовий інтелекти, розуміння своїх і чужих емоцій, управління своїми емоціями і контроль експресії зумовлюють процес прощення.

Процес прощення у міжособовій взаємодії зумовлений певними стратегіями первинного і вторинного особового контролю поведінки, зовнішніх реалій соціального чи фізичного оточення суб'єкта як копінг-стратегій, спрямованих на досягнення намічених цілей, бажаних результатів і відчуття самоефективності.

Значну роль в процесі прощення у міжособовій взаємодії відіграють *інтерпретуючий первинний контроль*, мета якого полягає у розумінні чи інтерпретації об'єктивних умов з метою справляння з ними, наприклад, розуміння сутності проблеми з метою її рішення і/або *інтерпретуючий вторинний контроль*, мета якого полягає у виявленні смислу чи доцільності існуючої реальності (об'єктивних умов), щоб отримати більш глибоке задоволення від неї (визначення даних стратегій за Ф. Ротбаумом (Rothbaum et al., 1982)).

Емпатія у формі співчуття і співпереживання є психологічним механізмом прощення. В процесі прощення у міжособовій взаємодії емпатія відкриває можливість до когнітивних, емоційних, мотиваційних і поведінкових змін суб'єкта, готовності до конструктивної взаємодії, в якій суб'єкт здатний почути і зрозуміти переживання, стани, слова і дії іншої особи, здатний до співчуття і співпереживання. В процесі прощення у міжособовій взаємодії жертва проходить через певні просоціальні мотиваційні зміни: стає менш мотивованою до помсти і більш мотивованою до доброзичливості і примирення.

Визнання відповідальності кривдником за власні вчинки виступає психологічним механізмом прощення.

Критеріями прощення в міжособовій взаємодії виступають подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника; заміна негативних емоцій/почуттів до кривдника більш нейтральними і/або позитивними; відмова від мстивої поведінки щодо кривдника; брак мотивації уникання щодо кривдника; доброзичливість до кривдника.

Негативними вимірами прощення є прагнення до помсти, мстива поведінка та уникання. *Позитивним виміром прощення* є доброзичливість до кривдника.

Процес прощення в міжособовій взаємодії характеризується просоціальними змінами на континуумі настановлень від прагнення до помсти – до доброзичливості.

Психологічними механізмами помсти як особливого виду агресивної поведінки виступають, по-перше, каузальна атрибуція, зокрема інтерпретації поведінки іншої особи як такої, що характеризується образливими символічними значеннями, або як провокації, котрі викликають і пролонгують негативні емоції, сприяючи негативним почуттям і роздумам, спонукають до відплати, і, по-друге, почуття несправедливості через оцінку кривди, завданої іншою особою.

Вважаємо, що процес прощення у міжособовій взаємодії виконує такі *функції*: регуляторну, трансформаційну, експресивну, пізнавальну, стабілізаційну, інформаційну, стимуляційну, координувальну, сигнальну.

Регуляторна функція процесу прощення полягає у знятті емоційного напруження через подолання/звільнення негативних думок і емоцій; відіграє роль певної форми катарсису, а також полягає в зосередженні на предметному змісті з певним емоційним забарвленням.

Трансформаційна функція процесу прощення полягає у трансформації стосунків, психічного стану (зокрема відбувається позбавлення гніву, озлобленості, образи, провини, відчаю від екзистенційної провини тощо), поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери суб'єкта/ів, рівня комунікативної компетентності. Процес прощення виступає важливим чинником особистісного зростання, розвитку трансформаційного досвіду суб'єктів процесу прощення, сприяє розвитку взаєморозуміння між суб'єктами взаємодії. В процесі прощення зміни відбуваються у думках, емоціях, мотивації і поведінці, зокрема відмові від мстивої поведінки.

Експресивна функція процесу прощення полягає у емоційно-виразній передачі інформації, вираженні суб'єктом/-тами певних емоційних переживань і ставлення до себе / іншої особи.

Пізнавальна функція процесу прощення полягає у сприйнятті, розумінні, осмисленні ситуації переступу/кривди, змісту інформації і пізнанні внутрішнього стану суб'єкта/-ів, самопізнанні, усвідомленні власного місця в системі міжособової взаємодії.

Стабілізаційна функція процесу прощення полягає у підтримуванні/відновленні міжособових стосунків, міжособового спілкування, підвищенні міжособової довіри і сприянні вирішення міжособових конфліктів.

Інформаційна функція процесу прощення полягає в отриманні і/або обміні суб'єктом/-тами даного процесу повідомленнями, зокрема думками, емоційними переживаннями, рішеннями тощо.

Стимуляційна функція процесу прощення полягає в спричиненні позитивних психологічних змін в думках, емоціях, мотивації, поведінці по відношенню до кривдника; здійсненні реалізації потреби в певних емоційних переживаннях, стимуляції активності суб'єкта/-ів процесу, спрямування його/їх на певні дії.

Координувальна функція процесу прощення полягає в орієнтуванні суб'єкта/-ів та/або узгодженні дій у міжособовій взаємодії.

Сигнальна функція процесу прощення полягає у відображенні особливостей міжособової взаємодії суб'єкта/-ів, показників наявності/відсутності труднощів у міжособовій взаємодії.

Вважаємо, що *психологічними ефектами процесу прощення у міжособовій взаємодії* є такі: поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти.

В основу концепції покладено *структурно-змістову модель прощення*, що відображає компоненти, типи, чинники, ефекти прощення, його соціально-психологічний контекст і ресурс.

Структурно-змістова модель прощення дає змогу вивчити закономірності прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій (див. рис. 2.1).

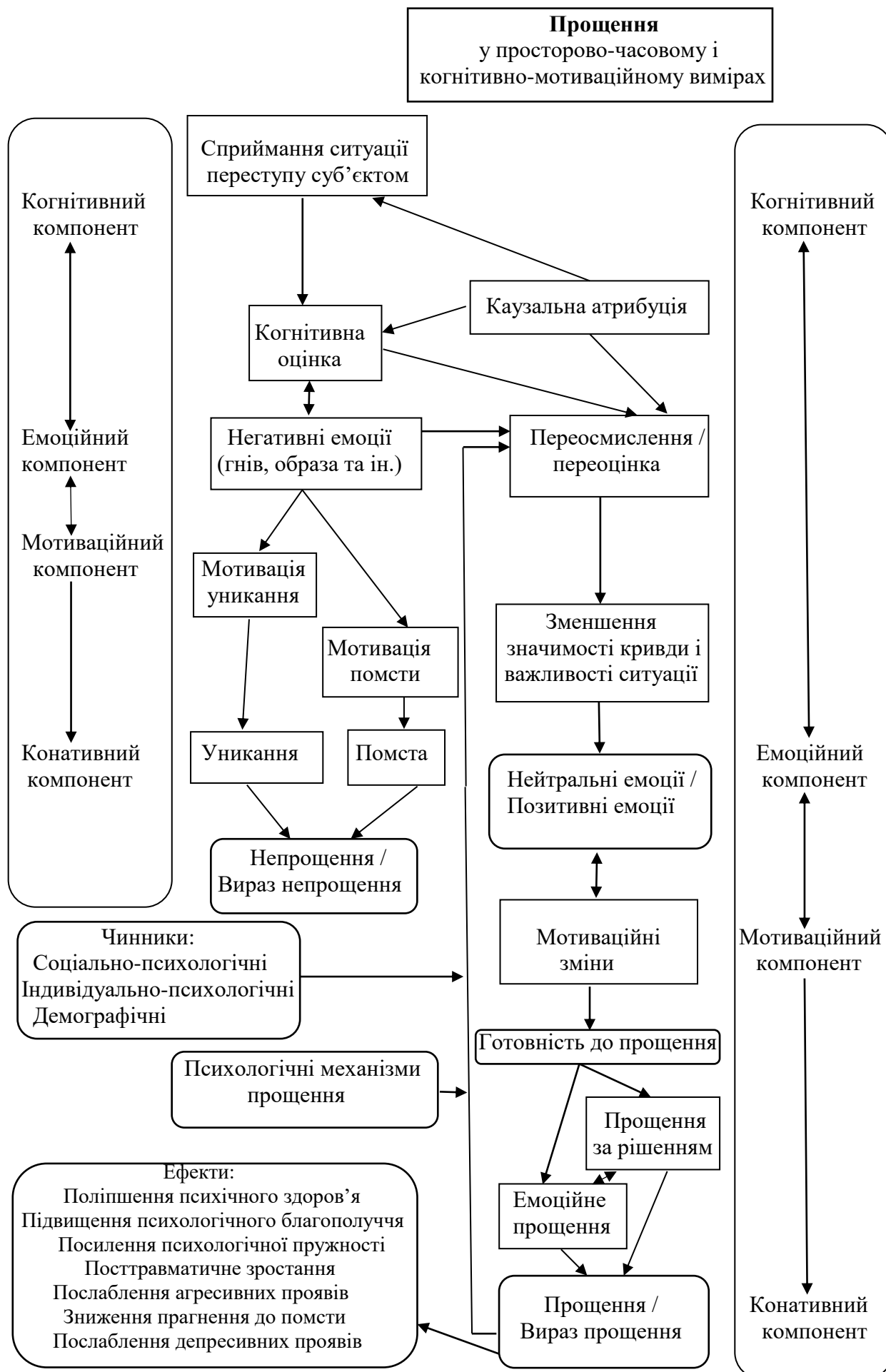

Рис. 2.1. Структурно-змістова модель прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій

Висновки до розділу 2

Інтегративно-структурна концепція прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій спирається на використання методології суб'єктно-вчинкового, структурно-функціонального, екопсихологічного та синергетичного підходів.

Структурно-змістова модель прощення відображає компоненти, типи, механізми, чинники, ефекти прощення, його соціально-психологічний контекст і ресурс; дає змогу вивчити закономірності прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

Феномен *прощення* постає як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до них, як власний вибір суб'єкта – активного автора вчинків – та має процесуальний і синергетичний характер.

Прощення – це багатовимірне і різнорівневе явище, включає когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання.

Прощення в міжособовій взаємодії постає як процес, у якому відповіді суб'єкта на завдану шкоду зумовлено такими *психологічними механізмами*: позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль.

Процес прощення характеризується переживаннями, які дають змогу людині відчувати себе його свідомим, активним суб'єктом, який переосмислює кривду, переступ, несправедливе ставлення в просторово-часовому і когнітивно-

мотиваційному вимірах, та вільно й гнучко рухається на внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях.

Прощення є міжособовим процесом, у центрі якого завжди присутня інша особа незалежно від її позиції як учасника.

Процес прощення характеризується інтраіндивідуальною просоціальною трансформацією думок, емоцій, мотивації, поведінки щодо кривдника.

Критеріями прощення виступають подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника; заміна негативних емоцій/почуттів до кривдника більш нейтральними і/або позитивними; відмова від мстивої поведінки щодо кривдника; брак мотивації уникання щодо кривдника; доброзичливість до кривдника.

Доброзичливість до кривдника є позитивним виміром прощення.

Прагнення до помсти, мстива поведінка та уникання є негативними вимірами прощення.

Процес прощення у міжособовій взаємодії виконує такі *функції*: регуляторну, трансформаційну, експресивну, пізнавальну, стабілізаційну, інформаційну, стимуляційну, координувальну, сигнальну.

Психологічними ефектами процесу прощення в міжособовій взаємодії є: поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти.

Справжнє самопрощення постає процесом визнання кривдником свого переступу, не потураючи і не виправдовуючи своїх дій, визнання своєї відповідальності за переступ, звільнення від самоосудження з пов'язаними емоційними, когнітивними, мотиваційними і конативними наслідками, зокрема зменшенням негативних емоційних переживань у зв'язку з цим переступом і виявленням більшої доброзичливості до себе, більшого співчуття, відновлення самоповаги і позитивного образу себе.

Справжнє прощення не може бути політичним актом. Включення прощення в сферу політики спотворює, знецінює значення справжнього прощення, змінює його основні риси, скасовує винятковий і унікальний характер.

Жертва не може бути виключена з міжособових стосунків, а також не може бути заміненою надперсональною колективною групою, якій делеговано право прощати винних.

Прощення не може бути політично інституціоналізованим. Відпущення минулих злочинів за політичною вимогою підриває віру в справедливість.

Поняття «примирення», «політичне примирення», «амністія» не доцільно змішувати з поняттям «прощення».

В процесі пошуку виходу із ситуацій політичного і військового насильства важливими є такі політичні інструменти, як політика компенсації чи політичне примирення, а не політичне прощення.

Результати досліджень цього розділу наведено в таких публікаціях здобувача: (Кравчук, 2006, 2011, 2012а, 2013, 2014г, 2015а, 2015в, 2020в, 2020г, 2020д, 2021а, 2021б, 2021г, 2021в, 2023в; Кравчук, Ковпак, 2020; Kravchuk, 2020, 2021а, 2022b).

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЩЕННЯ У ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ

3. 1. Етапи емпіричного дослідження прощення

Виходячи з основних положень суб'єктно-вчинкового, системного, структурно-функціонального, екопсихологічного і синергетичного підходів, нами було розроблено структуру емпіричного дослідження феномену прощення.

На пілотажному етапі була здійснена розробка, апробація, стандартизація авторських методик «Діагностика готовності до прощення», «Діагностика психологічної пружності особистості», «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»; розробка авторської дослідницької анкети «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»; розробка дослідницької анкети «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей»; розробка біполярного семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії»; розробка біполярного семантичного диференціалу з метою визначення особливостей розуміння і оцінки концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»; адаптація опитувальника «Шкала рішення пробачити» (автори: D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren, C. DeBlaere, K. Rice, E. Worthington (2015b)); адаптація опитувальника «Шкала емоційного прощення» (автори: E. Worthington, J. Hook, S. Utsey, J. Williams, R. Neil (Worthington et al., 2007)), адаптація методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (автори: M. McCullough, K. Rachal, S. Sandage, E. Worthington, S. Brown, T. Hight (1998)); адаптація опитувальника релігійного копінгу (Brief-RCOPE) (автори: K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy (2011)).

На першому етапі було проведено емпіричне дослідження розуміння концептів «прощення», «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії», умов неможливості прощення із застосуванням методів біполярного семантичного диференціалу і анкетування різних категорій респондентів.

На другому етапі емпіричного дослідження із застосуванням методів біполярного семантичного диференціалу, анкетування, психодіагностичних методик нами був здійснений аналіз особливостей типів готовності до прощення в міжособовій взаємодії, розуміння концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»; особливостей прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії; особливостей зв'язку прощення за рішенням та емоційного прощення з помстою, униканням і доброзичливістю у різних категорій респондентів.

На третьому етапі із застосуванням психодіагностичних методик було проведено емпіричне дослідження особливостей зв'язку образливості, почуття провини з психологічною пружністю, прагненням до помсти, готовністю до самопрощення, прощення в міжособовій взаємодії і прощення ситуації.

На четвертому етапі із застосуванням психодіагностичних методик було здійснено дослідження психологічних чинників та механізмів прощення.

На п'ятому етапі емпіричного дослідження із застосуванням анкетування, психодіагностичних методик нами було визначено особливості взаємозв'язку психологічної пружності із задоволеністю життям у контексті прощення і самопрощення у різних категорій респондентів; виявлено особливості готовності до самопрощення як предиктора психологічного благополуччя і зниження депресії у добровольців-ветеранів.

На шостому етапі на основі анкетування було здійснено аналіз особливостей сприймання батьківських практик виховання дітей як предиктора готовності до самопрощення, прощення інших в міжособовій взаємодії, прощення ситуації.

На сьомому етапі емпіричного дослідження із застосуванням анкетування та психодіагностичних методик було виявлено особливості чинників психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС.

На восьмому етапі було здійснено визначення особливостей чинників посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій.

Всього в ході емпіричного дослідження було задіяно 4858 респондентів.

На кожному етапі було застосовано адекватні методи математичної статистики для обробки отриманих даних, які представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

**Етапи емпіричного дослідження і відповідні методи
математичної статистики**

Етапи дослідження	Кількість респондентів	Методи математичної статистики
<i>Пілотажний етап.</i> Розробка, апробація, стандартизація авторських методик; адаптація опитувальників.	2067	Описові статистики, факторний аналіз, коефіцієнт альфа Кронбаха; кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена.
<i>Перший етап.</i> Дослідження розуміння концептів «прощення», «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії», умов неможливості прощення різними категоріями респондентів.	944	Описові статистики, факторний аналіз, кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, критерій узгодженості Колмогорова-Смірнова.
<i>Другий етап.</i> Дослідження особливостей типів готовності до прощення в міжособовій взаємодії, розуміння концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»; особливостей прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії; особливостей зв'язку прощення за рішенням та емоційного прощення з помстою, униканням і доброзичливістю у різних категорій респондентів.	1186	Критерій Н-Краскала-Уоллеса, кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, описові статистики, критерій Хі-квадрат Пірсона, факторний аналіз.
<i>Третій етап.</i> Дослідження особливостей зв'язку образливості, почуття провини з психологічною пружністю, прагненням до помсти, готовністю до самопрощення, прощення в міжособовій взаємодії і прощення ситуації.	944	Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена.

Продовж. табл. 3.1

<p><i>Четвертий етап.</i> Дослідження психологічних чинників та механізмів прощення.</p>	938	Критерій U-Манна-Уїтні, кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, простий лінійний регресійний аналіз, множинний регресійний аналіз, факторний аналіз.
<p><i>П'ятий етап.</i> Дослідження взаємозв'язку психологічної пружності із задоволеністю життям у контексті прощення і самопрощення у різних категорій респондентів; визначення особливостей готовності до самопрощення як предиктора психологічного благополуччя і зниження депресії у добровольців-ветеранів.</p>	944	Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, простий лінійний регресійний аналіз, факторний аналіз.
<p><i>Шостий етап.</i> Дослідження особливостей сприймання батьківських практик виховання дітей як предиктора готовності до самопрощення, прощення в міжособовій взаємодії, прощення ситуації.</p>	254	Критерій U-Манна-Уїтні.
<p><i>Сьомий етап.</i> Дослідження чинників психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС.</p>	166	Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, простий лінійний регресійний аналіз, множинний лінійний регресійний аналіз.
<p><i>Восьмий етап.</i> Дослідження чинників ПТЗ учасників воєнно-політичних подій.</p>	583	Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, простий лінійний регресійний аналіз, факторний аналіз.

Застосування даних методів математичної статистики дозволило визначити особливості психологічних механізмів та чинників прощення.

3. 2. Методичне забезпечення дослідження прощення

В психологічних дослідженнях з різних аспектів прощення актуальною постає проблема пошуку адекватних методів емпіричного дослідження, оскільки наявні труднощі з вимірюванням конструктів прощення і самопрощення. Саме тому надзвичайно важливою є розробка нових підходів до вимірів прощення і самопрощення.

В психологічних дослідженнях феномени прощення і самопрощення часто вивчаються за допомогою наративного методу, коли люди пригадують ситуації, в яких вони прощали інших, себе або не прощали іншим, собі. Досить часто з отриманих результатів емпіричних досліджень незрозуміло: вимірюється безумовне прощення чи обумовлене прощення, справжнє прощення чи псевдопрощення, прощення за рішенням чи емоційне прощення.

На думку деяких вчених, справжнє прощення і псевдопрощення важко розрізнити, оскільки обидва ведуть до однієї і тієї ж кінцевої точки: людина відмовляється від образи на себе і знову почуває себе добре (наприклад, Hall, Fincham, 2005).

Окремі дослідження спрямовані на розрізнення справжнього самопрощення від простого звільнення себе від відповідальності через самовиправдання чи здатності звільнитися від негативних емоцій після невдачі (наприклад, Cornish et al., 2018). У визначенні самопрощення зміна в мотивації є ключовим елементом, який часто ігнорується (Hall, Fincham, 2005).

Цікаво відмітити, що при вимірюванні самопрощення зарубіжні вчені в більшій мірі орієнтовані на визначення міри доброзичливої позиції до себе, самоповаги, співчуття і любові до себе, прийняття себе, відновлення позитивної самооцінки, відсутності самоосудження і бажання самопокарання, відсутності образи на себе і негативного самопогляду (наприклад, Fisher, Exline, 2006; Hall, Fincham, 2005, 2008; Tangney et al., 2005; Wenzel et al., 2012). Емпірично виявлено, що за псевдосамопрощення кривдники применшують свою відповідальність чи відмовляються від неї за вчинені переступи, мінімізують шкоду чи звинувачують жертву (наприклад, Tangney et al., 2005; Wenzel et al., 2012).

З метою дослідження особливостей прощення і самопрощення нами було розроблено методики, анкети, варіанти методу семантичного диференціалу, адаптовано певні іноземні методики і підібрано певні психодіагностичні методи емпіричного дослідження (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Методи емпіричного дослідження прощення і самопрощення

Вимірювання показників	Методи емпіричного дослідження
Вимірювання прощення і самопрощення	Дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій» (автор: С. Л. Кравчук)
	Методика «Діагностика готовності до прощення» (автор: С. Л. Кравчук)
	Опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (автори: L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко, А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018))
	Методика «Шкала рішення пробачити» (автори: D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren, C. DeBlare, K. Rice, E. Worthington (Davis et al., 2015b)) (в адаптації С. Л. Кравчук)
	Методика «Шкала емоційного прощення» (автори: E. Worthington, J. Hook, S. Utsey, J. Williams, R. Neil (Worthington et al., 2007) (в адаптації С. Л. Кравчук)
	Авторський варіант методу біполярного семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії» (автор: С. Л. Кравчук)
Вимірювання прагнення до помсти у відповідь на переступ/кривду в міжособовій взаємодії та психологічних чинників прагнення до помсти	Дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій» (автор: С. Л. Кравчук)
	Методика «Діагностика міжособового непрощення в близьких стосунках» (автори: M. E. McCullough, K. C. Rachal, S. J. Sandage, E. L. Worthington, S. W. Brown, T. L. Hight) (в адаптації С. Л. Кравчук)

Продовж. табл. 3.2

	Метод біполярного семантичного диференціалу «Розуміння і оцінка концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»» (автор: С. Л. Кравчук)
	Методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори: Є. Ільїн, П. Ковальов)
	Методика «Агресивна поведінка» (автори: Є. Ільїн, П. Ковальов)
	16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла
Вимірювання механізмів прощення	Методика «Діагностика емоційного інтелекту» (автор: Д. В. Люсін)
	Методика дослідження соціального інтелекту (автор: Дж. Гілфорд)
	Методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (автор: В. В. Бойко)
	Опитувальник копінг-стратегій (автори: Р. Лазарус, С. Фолкман)
Вимірювання чинників прощення, самопрощення; чинників психологічної пружності та посттравматичного зростання	Дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій» (автор: С. Л. Кравчук)
	Опитувальник релігійного копінгу (Brief-RCOPE) (автори: K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy (2011)) (в адаптації С. Л. Кравчук)
	Методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю» (автор: С. Л. Кравчук)
	Анкета «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей» (автор: С. Л. Кравчук)
	Методика «Діагностика психологічної пружності особистості» (автор: С. Л. Кравчук)
	Шкала резильєнтності (CD-RISC-10) (автори: L. Campbell-Sills, M. Stein, адаптація: З. О. Кіреєва, О. С. Односталко, Б. В. Бірон)
	Опитувальник посттравматичного зростання (автори: R. Tedeschi, L. Calhoun) (в адаптації Д. С. Зубовського)

Продовж. табл. 3.2

Методика «Вимірювання почуття провини і сорому» (Test of Self-Conscious Affect (TOSCA)) (автор: J. Tangney)
Симптоматичний опитувальник (автор: Л. Дерогатіс) (в адаптації С. Дембицького і Ю. Середи)
Особистісний опитувальник «Діагностика агресивних і ворожих реакцій» (автори: А. Басс і А. Дарки)
Особистісний опитувальник «Інтерперсональний діагноз» (автор: Т. Лірі)
Шкала психологічного благополуччя (автор: К. Ріфф)
Тест життєстійкості (автор: С. Мадді)
Тест «Ціль в житті» (автори: J. Crumbaugh, L. Maholick в адаптації Д. Леонтьєва)
Шкала диспозиційної надії (автор: M. Snyder та ін. (Snyder et al., 1991)) (в адаптації К. Муздибаєва)
Опитувальник копінг-стратегій (автори: Р. Лазарус, С. Фолкман)
Методика «Індекс життєвого стилю» (автори: Р. Плутчик, Х. Келлерман, Х. Конте)
Методика «Ціннісні орієнтації» (автор: М. Рокич)
Опитувальник колективної ідентичності (автори: Р. Лухтанен, Дж. Крокер)
Опитувальник «Громадянська ідентичність» (автор: І. Петровська (2016))

Розглянемо методи емпіричного дослідження.

Авторська дослідницька анкета

«Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»

З метою дослідження особливостей ставлення респондентів до прощення нами розроблено авторську дослідницьку анкету «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій» (Кравчук, 2024а). Анкету побудовано на основі авторських питань, окремих переформульованих питань шкали процвітання

T. J. VanderWeele (2017) і шкали толерантності авторів M. Y. Ho, S. Liang (Ho, Liang, 2021).

Анкета складається з 41 питання, серед яких: 3 відкритих, 32 закритих і 6 напівзакритих. Текст анкети представлено в додатку А.

Авторська методика «Діагностика готовності до прощення»

З метою дослідження особливостей готовності до прощення нами була розроблена методика «Діагностика готовності до прощення».

На основі типології прощення R. Enright, M. Santos і R. Al-Mabuk (1989) нами розроблено типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії: реституційного прощення, прощення через очікування інших, релігійного прощення, прощення як засобу досягнення соціальної гармонії, безумовного прощення.

Методика «Діагностика готовності до прощення» складається з 38 питань (Кравчук, 2024г). Інструкція до методики, текст питань і ключі наведено у додатку Б.

Авторська методика «Діагностика готовності до прощення» включає 5 основних шкал:

- 1) *готовність до реституційного прощення, заснованого на відшкодуванні*: якщо особа отримає назад те, що втратила через переступ/кривду, якщо отримає компенсацію за свої страждання, тоді зможе пробачити;
- 2) *готовність до прощення через очікування інших*: особа зможе простити, якщо її спонукають до цього інші;
- 3) *готовність до релігійного прощення*: на виконання вимог своєї релігії;
- 4) *готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії*: особа зможе простити, оскільки це сприяє відновленню соціальної гармонії і добрих відносин в суспільстві;
- 5) *готовність до безумовного прощення*: особа зможе пробачити без будь-яких умов, з любові до кривдника, оскільки відчуває щире любов до нього/неї, і поведінка кривдника, яка ущемлює, не відбивається на любові до нього/неї.

Авторська методика «Діагностика готовності до прощення» також включає одну додаткову шкалу: *прагнення до помсти*: бажання покарати кривдника в мірі, пропорційній стражданню скривдженого (Кравчук, 2020б).

З метою підтвердження змістовної валідності методики нами було запрошено п'ять експертів – професорів і доцентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, у яких напрямки досліджень чи предмети, які вони викладають, пов'язані з проблематикою, що вивчається. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності методики здійснювалась на вибірці 486 осіб – українських студентів, з якої було відібрано 384 особи – українських студентів (195 жінок і 189 чоловіків): 196 українських студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту та 188 українських студентів віком від 25 до 44 років, які здобувають другу вищу освіту. Характеристика вибірки відображена в додатку В (див. табл. В.1). Вибірка респондентів була зібрана з 4-х українських університетів: Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Київського університету імені Бориса Грінченка, Університету економіки і права «КРОК». Дослідження проводилось офлайн та онлайн (через Google Forms).

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані були зібрані анонімно.

З метою підтвердження конструктивної валідності методики нами був застосований експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,87; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера, за критерієм «кам'янистого осипу» було виокремлено такі шість факторів: 1) перший фактор (F1) з власним значенням 9,538 пояснює 25,099 відсотків дисперсії змінних; 2) другий фактор (F2) отримав власне значення 6,234 і пояснює 16,405 відсотків дисперсії змінних; 3) третій фактор (F3) отримав власне значення 2,650 і пояснює 6,973

відсотків дисперсії змінних; 4) четвертий фактор (F4) з власним значенням 1,838 пояснює 5,436 відсотків дисперсії змінних; 5) п'ятий фактор (F5) з власним значенням 1,706 пояснює 5,289 відсотків дисперсії змінних; 6) шостий фактор (F6) з власним значенням 1,467 пояснює 5,014 відсотків дисперсії змінних.

Шість факторів разом пояснюють 64,216 відсотків дисперсії змінних. Факторні навантаження наведено в додатку В (див. табл. В.2).

Отримані результати факторного аналізу, зокрема виокремлені шість факторів (F1 – прагнення до помсти; F2 – готовність до релігійного прощення; F3 – готовність до безумовного прощення; F4 – готовність до прощення через очікування інших; F5 – готовність до реституційного прощення; F6 – готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії) і факторні навантаження пунктів за кожним фактором свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури методики.

Нами здійснено перевірку внутрішньої узгодженості шкал методики на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха. Методика «Діагностика готовності до прощення» первісно включала 48 тверджень. Після проведення аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха було видалено 10 питань, котрі порушували внутрішню узгодженість шкал.

У додатку В (див. табл. В.3) наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалами методики «Діагностика готовності до прощення». Коефіцієнти альфа Кронбаха (від 0,77 до 0,94) для всіх шести шкал свідчать про прийнятну внутрішню узгодженість шкал методики.

У додатку В (див. табл. В.4) представлено кореляції пунктів шкал методики «Діагностика готовності до прощення» з сумарним балом та показники альфа Кронбаха при видаленні пункту. Як свідчать отримані результати, які представлено в таблиці В.4 додатка В, наявні явно виражені кореляції всіх пунктів шкал з сумарним балом.

У додатку В (див. табл. В.5) також представлено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів методики «Діагностика готовності до прощення». В додатку В (див. табл. В.6) відображено

показники середнього арифметичного значення, дисперсії і стандартного відхилення для шкал методики «Діагностика готовності до прощення».

Ретестова надійність обраховувалась за даними 172 учасників з загальної вибірки дослідження (97 жінок та 75 чоловіків), які заповнили бланк шкали повторно з інтервалом в чотири тижні. За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$). Значення коефіцієнтів кореляцій Ч. Спірмена за шкалами методики встановлено в діапазоні від 0,81 до 0,92 ($p < 0,001$).

З метою перевірки конкурентної валідності авторської методики «Діагностика готовності до прощення» нами застосовувалися такі психодіагностичні методи: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (автори: L. Thompson, C. Snyder, L. Hoffman, S. Michael, H. Rasmussen, L. Billings, L. Heinze, J. Neufeld, H. Shorey, J. Roberts, D. Roberts (Thompson et al., 2005)) в адаптації Е. Л. Носенко та А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори: J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020а)); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори Є. Ільїн, П. Ковальов).

Нами виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника нашої методики «Діагностика готовності до прощення» (сума балів за п'ятьма основними шкалами) з інтегральним показником опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює 0,62 ($p < 0,01$).

Також нами емпірично встановлено прямий значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника нашої методики «Діагностика готовності до прощення» з інтегральним показником за опитувальником «Шкала прощення як риси характеру» (Berry et al., 2005). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює 0,67 ($p < 0,01$).

Нами виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок показника додаткової шкали – прагнення до помсти нашої методики з показником схильність до мстивості за методикою Є. Ільїна і П. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність».

Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює 0,71 ($p < 0,01$).

Отже, отримані емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність авторської методики «Діагностика готовності до прощення».

*Авторський варіант методу біполярного семантичного диференціалу
«Визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій
взаємодії»*

З метою визначення особливостей характеристик людини, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії, нами був розроблений авторський варіант методу біполярного семантичного диференціалу (Кравчук, 2024в).

Оцінюючи об'єкт-стимул, респондент демонструє, по-перше, розуміння його значення, тобто смисл даного об'єкта для даного учасника дослідження. По-друге, досліджуваний демонструє міру відношення до даного об'єкта. Чим більш значимим для респондента є об'єкт, тим вищою за абсолютною величиною є його оцінка. Таким чином, положення кожної крапки на шкалі визначається двома показниками: якісним – спрямованістю (позитивною чи негативною) і кількісним – інтенсивністю (абсолютною величиною балу).

Респондентам було запропоновано сімнадцять двополюсних семибальних шкал. Інструкція і шкали авторського варіанту методу семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії» наведено в додатку Д.

*Методика «Діагностика міжособового непростення
в близьких стосунках»
(McCullough et al., 1998)*

З метою дослідження показників непростення і прощення нами була адаптована методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, S. J. Sandage, Е. L. Worthington, S. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998).

Методика складається з 18 питань і містить три шкали: помста, уникання і доброзичливість. Інструкція до методики, текст питань і ключі наведено у додатку

Е. За кожним питанням представлено п'ять варіантів відповідей за шкалою Лайкерта.

Нами застосовувалась техніка подвійного перекладу методики: з мови оригіналу на українську мову і з української мови на мову оригіналу.

З метою підтвердження змістовної валідності нами було запрошено п'ять експертів – професорів і доцентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, у яких напрямки досліджень пов'язані з проблематикою міжособових стосунків, духовності, просоціальної поведінки, агресії, цінностей. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності української версії методики здійснювалась на вибірці 792 осіб (406 жінок і 386 чоловіків) віком від 18 до 60 років (Кравчук, 2023а). Характеристика вибірки відображена в додатку Ж (див. табл. Ж.1).

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані були зібрані анонімно, офлайн та онлайн (через Google Forms).

З метою підтвердження конструктивної валідності методики нами був застосований експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,94; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» було виокремлено такі три фактори: 1) перший фактор (F1) з власним значенням 8,847 пояснює 49,151 відсотків дисперсії змінних; 2) другий фактор (F2) отримав власне значення 2,214 і пояснює 12,301 відсотків дисперсії змінних; 3) третій фактор (F3) отримав власне значення 1,603 і пояснює 8,907 відсотків дисперсії змінних.

Три фактори разом пояснюють 70,359 відсотків дисперсії змінних.

Факторні навантаження наведено в додатку Ж (див. табл. Ж.2).

Отримані результати факторного аналізу, зокрема виокремлені три фактори і факторні навантаження пунктів, свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури методики: виокремлено три основні фактори: уникання, помста, доброзичливість.

Нами здійснено перевірку надійності шкал методики за коефіцієнтом альфа Кронбаха, а також проведено дослідження з метою оцінки внеску кожного пункту у внутрішню узгодженість шкал на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха.

У таблиці 3.3 наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалами методики.

Таблиця 3.3

Статистики надійності (N = 792)

Шкали	альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Помста	0,899	0,902	5
Уникання	0,941	0,941	7
Доброзичливість	0,877	0,875	6

Коефіцієнти альфа Кронбаха (від 0,88 до 0,94) для всіх трьох шкал свідчать про прийнятну внутрішню узгодженість шкал методики.

Кореляції пунктів шкали з сумарним балом наведено в додатку Ж (див. табл. Ж.3). Як свідчать отримані результати, які представлено в таблиці Ж.3, наявні явно виражені кореляції всіх пунктів шкал з сумарним балом.

В додатку Ж (див. табл. Ж.4) представлено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів методики «Діагностика міжособового непростощення в близьких стосунках». В додатку Ж (див. табл. Ж.5) відображено показники середнього арифметичного значення, дисперсії і стандартного відхилення для шкал методики.

Ретестова надійність обраховувалась за даними 204 учасників з загальної вибірки дослідження (105 жінок і 99 чоловіків), які заповнили бланк методики повторно з інтервалом в чотири тижні. За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від

нормального ($p < 0,05$). Значення коефіцієнтів кореляцій Ч. Спірмена за шкалами методики встановлено в діапазоні від 0,83 до 0,93 ($p < 0,001$).

З метою підтвердження конкурентної валідності методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» нами застосовувалися такі психодіагностичні методи: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (автори: L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005)) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори: J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020а)); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори Є. Ільїн, П. Ковальов).

Нами виявлено зворотний значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника непростення (сума балів за помстою, униканням, а також недоброзичливістю (зворотним підрахунком балів за шкалою доброзичливість)) з інтегральним показником опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» авторів L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005)) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює $-0,68$ ($p < 0,001$).

Також емпірично виявлено зворотний значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника непростення з інтегральним показником за опитувальником «Шкала прощення як риси характеру» авторів J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020а)). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює $-0,65$ ($p < 0,001$).

Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок показника помсти з показником схильність до мстивості за методикою Є. Ільїна та П. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність». Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює $0,76$ ($p < 0,001$).

Отже, отримані емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність україномовної версії методики «Діагностика міжособового непростощення в близьких стосунках».

Шкала рішення пробачити (DTFS)

(Davis et al., 2015b)

З метою дослідження особливостей прощення за рішенням нами була адаптована методика «Шкала рішення пробачити» (автори: D. E. Davis, J. N. Hook, D. R. Van Tongeren, C. DeBlaere, K. G. Rice, E. L. Worthington (Davis et al., 2015b)).

Шкала складається з шести питань. Інструкція до методики, текст питань і ключі наведено у додатку II. За кожним питанням представлено п'ять варіантів відповідей за шкалою Лайкерта.

Нами застосовувалась техніка подвійного перекладу методики: з мови оригіналу на українську мову і з української мови на мову оригіналу.

З метою підтвердження змістовної валідності нами було запрошено п'ять експертів – професорів і доцентів університетів, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, у яких напрямки досліджень пов'язані з проблематикою міжособових стосунків, духовності, просоціальної поведінки, агресії, цінностей. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності української версії методики здійснювалась на вибірці 792 осіб (406 жінок і 386 чоловіків) віком від 18 до 60 років. Характеристику вибірки представлено в додатку К (див. табл. К.1).

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані були зібрані анонімно, офлайн та онлайн (через Google Forms).

З метою підтвердження конструктивної валідності методики нами був застосований експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,89; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» був виокремлений єдиний фактор (F1) з власним значенням 4,151, який пояснює 69,178 відсотків дисперсії змінних. Факторні навантаження відображено в додатку К (див. табл. К.2).

Результати факторного аналізу свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури методики: виокремлено єдиний основний фактор: прощення за рішенням.

Нами здійснено перевірку надійності шкали методики за коефіцієнтом альфа Кронбаха, а також проведено дослідження з метою оцінки внеску кожного пункту у внутрішню узгодженість шкали на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха. У таблиці 3.4 наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалою методики.

Таблиця 3.4

Статистики надійності (N = 792)

Шкала	альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Прощення за рішенням	0,910	0,910	6

Коефіцієнт альфа Кронбаха (0,910) для шкали свідчить про прийнятну внутрішню узгодженість пунктів за шкалою методики.

Кореляції пунктів шкали з сумарним балом наведено в додатку К (див. табл. К.3). Отримані результати, які відображено в таблиці К.3, демонструють, що наявні явно виражені кореляції всіх пунктів шкали з сумарним балом.

В додатку К (див. табл. К.4) представлено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів методики «Шкала рішення пробачити». В додатку К (див. табл. К.5) відображено показники середнього арифметичного значення, дисперсії і стандартного відхилення для шкали методики.

Ретестова надійність обраховувалась за даними 172 учасників з загальної вибірки дослідження (92 жінок і 80 чоловіків), які заповнили бланк методики повторно з інтервалом в чотири тижні. За статистичним критерієм нормальності

Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$). Значення коефіцієнту кореляції Ч. Спірмена за шкалою методики 0,79 ($p < 0,001$).

З метою підтвердження конкурентної валідності методики «Шкала рішення пробачити» нами застосовувалися такі психодіагностичні методи: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (автори: L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005)) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори: J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020а)); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори Є. Ільїн, П. Ковальов).

Нами виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок прощення за рішенням з інтегральним показником опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» авторів L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005)) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює 0,69 ($p < 0,001$).

Емпірично виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок прощення за рішенням з інтегральним показником за опитувальником «Шкала прощення як риси характеру» авторів J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює 0,67 ($p < 0,001$).

Виявлено зворотний значущий кореляційний зв'язок прощення за рішенням з показником схильність до мстивості за методикою Є. Ільїна та П. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність». Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює -0,74 ($p < 0,001$).

Отже, отримані емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність україномовної версії методики «Шкала рішення пробачити».

Методика «Шкала емоційного прощення» (автори: E. Worthington, J. Hook, S. Utsey, J. Williams, R. Neil (Worthington et al., 2007) (в адаптації С. Л. Кравчук)

З метою дослідження особливостей емоційного прощення нами була адаптована методика «Шкала емоційного прощення» (автори: E. Worthington, J. Hook, S. Utsey, J. Williams, R. Neil (Worthington et al., 2007).

Шкала має дві субшкали (позитивні емоції по відношенню до кривдника; зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника) та складається з восьми питань. Інструкція до методики, текст питань і ключі наведено у додатку И. За кожним питанням представлено п'ять варіантів відповідей за шкалою Лайкерта.

Нами застосовувалась техніка подвійного перекладу методики: з мови оригіналу на українську мову і з української мови на мову оригіналу.

З метою підтвердження змістовної валідності нами було запрошено п'ять експертів – професорів і доцентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, у яких напрямки досліджень пов'язані з проблематикою міжособових стосунків, духовності, просоціальної поведінки, агресії, цінностей. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності української версії методики здійснювалась на вибірці 792 осіб (406 жінок і 386 чоловіків) віком від 18 до 60 років. Характеристику вибірки представлено в додатку К (див. табл. К.1).

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані були зібрані анонімно, офлайн та онлайн (через Google Forms).

З метою підтвердження конструктної валідності методики нами був застосований експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,79; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» було виокремлено два фактори, які разом пояснюють 58,060 відсотків дисперсії змінних.

Перший фактор (F1) з власним значенням 2,643 пояснює 33,039 відсотків дисперсії змінних; 2) другий фактор (F2) отримав власне значення 2,002 і пояснює 25,021 відсотків дисперсії змінних.

Факторні навантаження відображено в додатку К (див. табл. К.6).

Результати факторного аналізу свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури методики: виокремлено два основні фактори: 1) позитивні емоції по відношенню до кривдника; 2) зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника.

Нами здійснено перевірку надійності шкали методики за коефіцієнтом альфа Кронбаха, а також проведено дослідження з метою оцінки внеску кожного пункту у внутрішню узгодженість шкали на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха.

У таблиці 3.5 наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалою методики.

Таблиця 3.5

Статистики надійності (N = 792)

Субшкали	альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Позитивні емоції по відношенню до кривдника	0,800	0,797	4
Зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника	0,782	0,783	4

Коефіцієнт альфа Кронбаха для двох субшкал свідчить про прийнятну внутрішню узгодженість пунктів за субшкалами методики.

Кореляції пунктів субшкал з сумарним балом наведено в додатку К (див. табл. К.7). Отримані результати, які відображено в таблиці К.7, демонструють, що наявні явно виражені кореляції всіх пунктів шкали з сумарним балом.

В додатку К (див. табл. К.8) представлено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів методики «Шкала емоційного прощення». В додатку К (див. табл. К.9) відображено показники середнього арифметичного значення, дисперсії і стандартного відхилення для субшкал і загальної шкали методики.

Ретестова надійність обраховувалась за даними 159 учасників з загальної вибірки дослідження (81 жінка і 78 чоловіків), які заповнили бланк методики повторно з інтервалом в чотири тижні. За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$). Значення коефіцієнту кореляцій Ч. Спірмена за загальною шкалою методики 0,72 ($p < 0,001$).

З метою підтвердження конкурентної валідності методики «Шкала емоційного прощення» нами застосовувалися такі психодіагностичні методи: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (автори: L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005)) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (автори: J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020а)); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори Є. Ільїн, П. Ковальов).

Нами виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника емоційного прощення з інтегральним показником опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» авторів L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005)) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює 0,64 ($p < 0,001$).

Емпірично виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника емоційного прощення з інтегральним показником за опитувальником «Шкала прощення як риси характеру» авторів J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor,

L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює 0,71 ($p < 0,001$).

Виявлено зворотний значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника емоційного прощення з показником схильність до мстивості за методикою Є. Ільїна та П. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність». Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює -0,69 ($p < 0,001$).

Отже, отримані емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність україномовної версії методики «Шкала емоційного прощення».

Опитувальник релігійного копінгу (Brief-RCOPE)

(Pargament, Feuille, Burdzy, 2011)

З метою дослідження особливостей релігійного копінгу нами був адаптований опитувальник релігійного копінгу (Brief-RCOPE) (автори: К. Pargament, М. Feuille, D. Burdzy (Pargament, Feuille, Burdzy, 2011)).

Опитувальник складається з 14-и питань і містить дві шкали: позитивний і негативний релігійні копінги.

Інструкція до опитувальника, текст питань і ключі наведено у додатку Л. За кожним питанням представлено чотири варіанти відповідей за шкалою Лайкерта.

Нами застосовувалась техніка подвійного перекладу методики: з мови оригіналу на українську мову і з української мови на мову оригіналу.

З метою підтвердження змістовної валідності нами було запрошено п'ять експертів – професорів і доцентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, у яких напрямки досліджень пов'язані з проблематикою міжособових стосунків, духовності, просоціальної поведінки, агресії, цінностей. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності української версії методики здійснювалась на вибірці 594 осіб (312 жінок і 282 чоловіків) віком від 18 до 60 років. Характеристику вибірки представлено в додатку М (див. табл. М.1).

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані були зібрані анонімно, онлайн (через Google Forms).

З метою підтвердження конструктної валідності опитувальника нами був застосований експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,90; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» було виокремлено такі два фактори: 1) перший фактор (F1) з власним значенням 5,761, який пояснює 41,150 відсотків дисперсії змінних; 2) другий фактор (F2) з власним значенням 2,949, який пояснює 21,063 відсотків дисперсії змінних. Разом обидва фактори пояснюють 62,213 відсотків дисперсії змінних. Факторні навантаження відображено в додатку М (див. табл. М.2).

Результати факторного аналізу свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури опитувальника релігійного копінг (Brief-RCOPE), а саме: виокремлено два фактори: позитивний релігійний копінг, негативний релігійний копінг.

Нами здійснено перевірку надійності шкал опитувальника за коефіцієнтом альфа Кронбаха, а також проведено дослідження з метою оцінки внеску кожного пункту у внутрішню узгодженість двох шкал на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха. У таблиці 3.6 наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалами опитувальника.

Таблиця 3.6

Статистики надійності (N = 594)

Шкала	альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Позитивний релігійний копінг	0,922	0,921	7
Негативний релігійний копінг	0,851	0,850	7

Коефіцієнти альфа Кронбаха для обох шкал свідчать про прийнятну внутрішню узгодженість пунктів за шкалами опитувальника.

Кореляції пунктів шкал з сумарним балом наведено в додатку М (див. табл. М.3). Отримані результати, які відображено в таблиці М.3, демонструють, що наявні явно виражені кореляції всіх пунктів за кожною із шкал з сумарним балом.

В додатку М (див. табл. М.4) представлено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів опитувальника релігійного копінгу (Brief-RCOPE). В додатку М (див. табл. М.5) відображено показники середнього арифметичного значення, дисперсії та стандартного відхилення для шкал опитувальника.

Ретестова надійність обраховувалась за даними 212 учасників з загальної вибірки дослідження (108 жінок і 104 чоловіків), які заповнили бланк методики повторно з інтервалом в чотири тижні. За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$). Значення коефіцієнту кореляцій Ч. Спірмена за шкалою позитивний релігійний копінг 0,82 ($p < 0,001$), за шкалою негативний релігійний копінг 0,79 ($p < 0,001$).

З метою підтвердження конкурентної валідності опитувальника релігійного копінгу (Brief-RCOPE) нами застосовувався опитувальник для визначення структури індивідуальної релігійності (автор: Ю. В. Щербатих).

Нами виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок позитивного релігійного копінгу з тенденцією шукати в релігії підтримку і розраду. Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за цими двома показниками дорівнює 0,76 ($p < 0,001$). Слід зазначити, що виявлено явно виражений зворотний кореляційний зв'язок між негативним релігійним копінгом і тенденцією шукати в релігії підтримку і розраду. Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за цими двома показниками дорівнює -0,34 ($p < 0,001$).

Отже, отримані емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність україномовної версії опитувальника релігійного копінгу (Brief-RCOPE).

Авторська методика

«Діагностика психологічної пружності особистості»

З метою визначення особливостей психологічної пружності особистості нами була розроблена *авторська методика «Діагностика психологічної пружності особистості»*. Методику побудовано на основі біполярного семантичного диференціалу (Кравчук, 2019а). Інструкція, текст методики, ключ представлено в додатку Н.

Здійснено перевірку валідності і надійності методики.

З метою підтвердження змістовної валідності в дослідженні взяли участь п'ять експертів – професорів і доцентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, у яких напрямки досліджень чи предмети, які вони викладають, пов'язані з проблематикою психологічної пружності, психологічного благополуччя, психічного здоров'я, життєстійкості. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Серед 296 респондентів, які взяли участь в дослідженні, спрямованому на перевірку валідності і надійності методики, 289 (98%) завершили опитування.

Учасниками дослідження були 289 українських студентів (149 жінок і 140 чоловіків): 123 українських студенти, які отримують першу вищу освіту (64 жінок і 59 чоловіків), віком від 19 до 23 років та 166 українських студентів, які отримують другу вищу освіту (85 жінок і 81 чоловіків), віком від 25 до 44 років. Характеристику вибірки учасників дослідження відображено у додатку П (див. табл. П.1).

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані були зібрані анонімно, офлайн та онлайн (через Google Forms).

З метою підтвердження конструктивної валідності методики нами був застосований експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,86; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» був виокремлений один фактор (F1) з власним значенням 3,730, який пояснює 62,172 відсотків дисперсії змінних.

Факторні навантаження наведено в додатку П (див. табл. П.2). Факторний аналіз одинадцяти пунктів виявив чітку і єдину факторну структуру.

Методика «Діагностика психологічної пружності особистості» первісно включала 20 пар протилежних суджень. Нами було проведено дослідження з метою оцінки внеску кожного пункту у внутрішню узгодженість шкали на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха. Після проведення аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха було видалено 9 завдань, котрі порушували внутрішню узгодженість шкали психологічної пружності.

У таблиці 3.7 наведено результати аналізу коефіцієнта альфа Кронбаха за шкалою, що містить 11 пунктів.

Таблиця 3.7

Статистики надійності (N = 289)

альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
0,775	0,782	11

Коефіцієнт альфа Кронбаха (0,78) свідчить про прийнятну внутрішню узгодженість шкали психологічної пружності. Кореляції пунктів шкали з сумарним балом наведено в додатку П (див. табл. П.3). Як свідчать отримані результати, які представлено в таблиці П.3, наявні явно виражені кореляції всіх 11 пунктів шкали з сумарним балом.

Описові статистики для пунктів шкали психологічної пружності наведено в додатку П (див. табл. П.4). Показники середнього арифметичного значення, стандартного відхилення для шкали психологічної пружності наведено в додатку П (див. табл. П.5).

Ретестова надійність обраховувалась за даними 215 учасників з загальної вибірки дослідження (109 жінок та 106 чоловіків), які заповнили бланк шкали повторно з інтервалом в чотири тижні. За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за шкалою психологічної пружності встановлено 0,76 ($p < 0,001$).

Конкурентну валідність було підтверджено шляхом виявлення значущих прямих кореляційних зв'язків психологічної пружності з показниками тесту життєстійкості С. Мадді: інтегральним показником життєстійкості і трьома компонентами життєстійкості – залученістю, контролем та прийняттям ризику.

Життєстійкість як багатокомпонентне особистісне утворення включає в себе три порівняно автономних атитюди: «залученість», «контроль», «прийняття ризику», які детермінують стратегію поведінки особистості у складних життєвих обставинах та в індивідуально своєрідних поєднаннях визначають особливості самоствалення особистості та її віру в свою здатність впливати на ситуацію, боротися з труднощами і долати перешкоди (Maddi, Khoshaba, 1994).

Отримані результати кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена представлено в таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Кореляційні зв'язки за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена психологічної пружності з життєстійкістю та трьома компонентами життєстійкості – залученістю, контролем та прийняттям ризику

Показники	Коефіцієнти кореляції	Рівень значущості
Життєстійкість	0,72	$p < 0,0001$
Залученість	0,68	$p < 0,0001$
Контроль	0,66	$p < 0,0001$
Прийняття ризику	0,52	$p < 0,0001$

Отримані кореляційні зв'язки, представлені в таблиці 3.8, свідчать, що, чим вище виражена у осіб життєстійкість, тим в більшій мірі у них виражена психологічна пружність, тобто, тим в більшій мірі вони здатні зберігати у критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного і фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін.

З метою підтвердження конкурентної валідності методики «Діагностика психологічної пружності особистості» нами застосовувалася адаптована версія шкали резильєнтності (CD-RISC-10) (автори: L. Campbell-Sills, M. Stein, адаптація: Кіреєва З. О., Односталко О. С., Бірон Б. В. (2020)). Нами виявлено прямий

значущий кореляційний зв'язок між двома показниками психологічної пружності. Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за цими показниками дорівнює 0,68 ($p < 0,001$).

Отже, отримані емпіричні результати підтверджують надійність та валідність методики «Діагностика психологічної пружності особистості».

*Авторський варіант біполярного семантичного диференціалу
«Розуміння і оцінка концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за
кривду в міжособовій взаємодії»»*

З метою визначення особливостей розуміння і оцінки концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» нами був розроблений *авторський варіант біполярного семантичного диференціалу* (Кравчук, 2024б). Опис інструкцій і шкал наведено в додатку Р.

Авторська методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю» (Кравчук, 2024д).

В основу розробки методики нами було покладено розуміння конструктів «первісний контроль» і «вторинний контроль» F. Rothbaum, J. Weisz, S. Synder (Rothbaum et al., 1982) та J. Weisz, F. Rothbaum, T. Blackburn (Weisz et al., 1984).

За первісного контролю об'єктом є зовнішні реалії фізичного чи соціального оточення особи. J. Weisz, F. Rothbaum, T. Blackburn (Weisz et al., 1984) зазначають, що за первісного контролю особа намагається збільшити винагороду, здійснюючи вплив на оточуючу реальність (інших людей, обставини, симптоми, проблеми, що стосуються поведінки).

За вторинного контролю об'єктом контролю стає сама особа. J. Weisz, F. Rothbaum, T. Blackburn (Weisz et al., 1984) відмічають, що за вторинного контролю особа намагається збільшити винагороду, пристосовуючись до існуючої реальності і отримуючи від неї максимальне задоволення чи максимальну користь з обставин, які залишились незмінними.

Згідно F. Rothbaum, J. Weisz, S. Synder (Rothbaum et al., 1982), первісний і вторинний контролю включають чотири різновиди: прогнозуючий, ілюзорний, заміщуючий, інтерпретуючий.

Наша методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю» складається з 60 питань і містить такі шкали:

1. Прогнозуючий первинний контроль: намагання передбачити події, поведінку, вчинки інших осіб з метою успішного досягнення особою власних цілей.
2. Заміщуючий первинний контроль: намагання маніпулювати іншими людьми, які мають відповідні можливості для досягнення особою власних цілей.
3. Ілюзорний первинний контроль: намагання особою контролювати некеровані події випадкового характеру.
4. Інтерпретуючий первинний контроль: намагання особою зрозуміти сутність проблеми з метою її рішення чи подолання.
5. Прогнозуючий вторинний контроль: намагання особою точного передбачення зовнішніх подій і умов з метою отримання можливості контролювати їх психологічний вплив.
6. Заміщуючий вторинний контроль: намагання особою здобути відчуття самоєфективності через наближення до інших людей чи групи/груп, які мають більші, порівняно з нею, можливості, що дозволяють досягнути те, що для самої особи є недоступним.
7. Ілюзорний вторинний контроль: намагання особою діяти заодно з силою випадку, щоб бути причетним/-ою до контролю, що здійснюється цією силою; намагання особою об'єднати свої дії із випадковістю чи діяти синхронно з нею з метою отримання відчуття спокою і прийняття своєї долі.
8. Інтерпретуючий вторинний контроль: намагання особою виявити смисл чи доцільність існуючої реальності і таким способом отримати більш глибоке задоволення від цієї реальності.

Текст методики та ключі до шкал представлено в додатку С.

Здійснено перевірку валідності і надійності методики.

З метою підтвердження змістовної валідності в дослідженні взяли участь шість експертів – професорів і доцентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, у яких напрямки досліджень чи предмети, які вони викладають, пов'язані з проблематикою копінг-стратегій, когнітивного контролю. Експерти

оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності методики здійснювалась на вибірці 602 осіб молодого віку (344 жінки і 258 чоловіків). Характеристику вибірки учасників дослідження відображено у додатку Т (див. табл. Т.1).

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані були зібрані анонімно, офлайн та онлайн (через Google Forms).

З метою підтвердження конструктної валідності методики нами був застосований експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики.

За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» було виокремлено вісім факторів: 1) перший фактор (F1) з власним значенням 10,523 пояснює 16,973 відсотків дисперсії змінних; 2) другий фактор (F2) отримав власне значення 4,904 і пояснює 7,909 відсотків дисперсії змінних; 3) третій фактор (F3) отримав власне значення 3,792 і пояснює 6,115 відсотків дисперсії змінних; 4) четвертий фактор (F4) з власним значенням 3,013 пояснює 5,860 відсотків дисперсії змінних; 5) п'ятий фактор (F5) з власним значенням 2,754 пояснює 5,442 відсотків дисперсії змінних; 6) шостий фактор (F6) з власним значенням 2,453 пояснює 4,956 відсотків дисперсії змінних; 7) сьомий фактор (F7) з власним значенням 2,298 пояснює 4,706 відсотків дисперсії змінних; 8) восьмий фактор (F8) отримав власне значення 2,181 і пояснює 4,518 відсотків дисперсії змінних.

Вісім факторів разом пояснюють 56,479 відсотків дисперсії змінних.

Факторні навантаження наведено в додатку Т (див. табл. Т.2).

Отримані результати факторного аналізу свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури методики.

Перевірка надійності шкал методики на першому етапі здійснювалась за коефіцієнтом альфа Кронбаха. Методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю» первісно включала 76 тверджень.

Нами було проведено дослідження з метою оцінки внеску кожного пункту у внутрішню узгодженість шкал на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха.

Після проведення аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха було видалено 16 завдань, котрі порушували внутрішню узгодженість шкал.

У додатку Т (див. табл. Т.3) наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалами методики.

Коефіцієнт альфа Кронбаха свідчить про прийнятну внутрішню узгодженість шкал методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю».

Кореляції пунктів шкали з сумарним балом наведено у додатку Т (див. табл. Т.4). Як свідчать отримані результати, які представлено в таблиці Т.4, наявні явно виражені кореляції всіх пунктів шкал з сумарним балом.

В додатку Т (див. табл. Т.5) наведено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів методики, а у додатку Т (див. табл. Т.6) представлено показники середнього арифметичного значення, дисперсії і стандартного відхилення для шкал методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю».

Ретестова надійність обраховувалась за даними 207 учасників з загальної вибірки дослідження (104 жінок та 103 чоловіків), які заповнили бланк шкали повторно з інтервалом в чотири тижні. За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$). Значення коефіцієнтів кореляцій Ч. Спірмена за шкалами методики встановлено в діапазоні від 0,67 до 0,78 ($p < 0,001$).

Опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення»

(автори: L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael,

H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts,

D. E. Roberts в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур)

З метою дослідження особливостей готовності до прощення інших, себе і ситуації нами застосовувався опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (Thompson et al., 2005).

Опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» був адаптований

до україномовної вибірки Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, Сокур, 2018).

Дана шкала складається з таких трьох субшкал: 1) готовність до пробачення себе; 2) готовність до пробачення іншого; 3) готовність до пробачення ситуації. Також шкала вимірює інтегральний показник готовності до пробачення.

Готовність до пробачення розглядається як передуготованість бути відкритим до участі у процесі відпущення образи, обурення, що можуть з'явитись у міжособовій взаємодії (Сокур, Носенко, 2018а).

Опитувальник включає 18 тверджень, кожне з яких оцінюється за 7-бальною шкалою від «Майже завжди це не про мене» до «Майже завжди це про мене».

Дослідницька анкета «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей»

З метою дослідження особливостей батьківських практик виховання дітей як предиктора готовності їх до самопрощення і прощення іншого в міжособовій взаємодії в дорослому віці нами на основі німецького біографічного опитувальника (автори: R. Jager, S. Lischer, V. Munster, V. Ritz) була розроблена дослідницька анкета «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей». Анкета складається з 9 закритих питань. Текст анкети представлено у додатку У.

*Опитувальник посттравматичного зростання
(автори: R. Tedeschi, L. Calhoun (2004))*

З метою дослідження особливостей посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій нами застосовувався опитувальник посттравматичного зростання (автори: R. Tedeschi, L. Calhoun (2004) в адаптації Д. С. Зубовського (2018а)). Опитувальник посттравматичного зростання містить 21 питання, за кожним з яких пропонуються п'ять варіантів відповідей за шкалою Лайкерта.

*Симптоматичний опитувальник Л. Дерогатіса
в адаптації С. Дембицького і Ю. Середи (2015)*

З метою виміру депресії і тривоги ми застосовували симптоматичний опитувальник Л. Дерогатіса в адаптації С. Дембицького і Ю. Середи (2015).

Опитувальник складається з 90 питань, за кожним з яких пропонуються п'ять варіантів відповідей за шкалою Лайкерта.

Тест життєстійкості С. Мадді

Тест життєстійкості С. Мадді складається з 45 питань, за кожним з яких пропонуються чотири варіанти відповідей за шкалою Лайкерта. Тест включає три шкали: залученість, контроль і прийняття ризику. Інтегральний показник, який вимірюється тестом: життєстійкість.

Шкала диспозиційної надії

М. Snyder і його колег (Snyder et al., 1991)

З метою дослідження предикторів посттравматичного зростання нами застосовувалась шкала диспозиційної надії М. Snyder і його колег (Snyder et al., 1991) в адаптації К. Муздибаєва. Шкала надії для дорослих містить 12 питань, за кожним з яких пропонуються чотири варіанти відповідей за шкалою Лайкерта.

Методика діагностики соціального інтелекту Дж. Гілфорда

(в адаптації О. С. Михайлової)

Методика включає чотири субтести, з них три включають невербальний стимульний матеріал і один – вербальний.

Субтести вимірюють чотири здібності в структурі соціального інтелекту та розраховані на віковий діапазон, починаючи з 9-ти років.

Кожен субтест містить від 12 до 15 завдань. Час проведення субтестів обмежений.

Методика «Діагностика емоційного інтелекту»

(автор: Д. В. Люсін)

Методика складається з 46 тверджень, які оцінюються за 4-ма варіантами відповідей від «зовсім не згодний» до «повністю згодний».

У структурі емоційного інтелекту виокремлюються міжособовий емоційний інтелект як розуміння емоцій інших людей і управління ними та внутрішньоособистісний емоційний інтелект як розуміння власних емоцій і управління ними.

Методика містить дві субшкали, що вимірюють різні аспекти міжособового емоційного інтелекту: 1) розуміння чужих емоцій; 2) управління чужими емоціями.

Методика містить три субшкали, що вимірюють різні аспекти внутрішньоособистісного емоційного інтелекту: 1) розуміння своїх емоцій; 2) управління своїми емоціями; 3) контроль експресії.

Методика «Шкала психологічного благополуччя»

(автор: К. Ріфф)

Методика складається з 84 тверджень, кожне з яких оцінюється за 6-бальною шкалою від 1 – «абсолютно не згодний» до 6 – «абсолютно згодний».

Методика включає такі шість шкал: 1) позитивні стосунки з іншими; 2) автономія; 3) управління оточенням; 4) особистісне зростання; 5) цілі в житті; 6) самоприйняття.

Інтегральний показник шкали – психологічне благополуччя як суб'єктивне самовідчуття цілісності і осмисленості особою свого буття (Ryff, Keyes, 1995).

Методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей»

(автор: В. В. Бойко)

Методика складається з 36 питань і включає такі 6 шкал: 1) раціональний канал емпатії; 2) емоційний канал емпатії; 3) інтуїтивний канал емпатії; 4) ідентифікація в емпатії; 5) проникаюча здатність в емпатії; 6) настановлення, що сприяють емпатії.

З метою виміру схильності до мстивості і образливості нами застосовувалась методика *«Особистісна агресивність і конфліктність»* (автори: Є. Ільїн, П. Ковальов).

З метою виміру прямої вербальної агресії, непрямой вербальної агресії, прямої фізичної агресії, непрямой фізичної агресії нами застосовувалась методика *«Агресивна поведінка»* (автори: Є. Ільїн, П. Ковальов).

З метою виміру індексу агресивності застосовувався *особистісний опитувальник «Діагностика агресивних і ворожих реакцій»* (автори: А. Басс і А. Дарки).

З метою виміру особистісних рис нами застосовувався *16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (форма С)*.

З метою дослідження особливостей типів міжособистісних стосунків використовувався *особистісний опитувальник «Інтерперсональний діагноз»* (автор: Т. Лірі).

З метою дослідження особливостей контролю подій власного життя, емоційної насиченості життя, задоволеності самореалізацією застосовувався тест «Ціль в житті» (автори: J. Crumbaugh, L. Maholick в адаптації Д. Леонтєва).

З метою виміру почуття провини нами застосовувалась *методика «Вимірювання почуття провини і сорому»* (автор: J. Tangney).

Методика складається з 15 питань з різними варіантами відповідей, які оцінюються за 5-бальною шкалою.

З метою виміру копінг-стратегій нами застосовувався *опитувальник копінг-стратегій* (автори: Р. Лазарус, С. Фолкман).

Опитувальник складається з таких субшкал: конфронтаційний копінг, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникання, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка.

З метою виміру термінальних та інструментальних ціннісних орієнтацій нами застосовувалась *методика «Ціннісні орієнтації»* (автор: М. Рокич).

З метою виміру механізмів психологічного захисту особистості нами застосовувалась *методика «Індекс життєвого стилю»* (автори: Р. Плутчик, Х. Келлерман, Х. Конте). Методика складається з таких субшкал: витіснення, регресія, заміщення, реактивні утворення, заперечення, проєкція, компенсація, раціоналізація.

З метою виміру національної ідентичності нами застосовувався *опитувальник колективної ідентичності* (автори: Р. Лухтанен, Дж. Крокер) в адаптації Т. С. Воропаєвої та В. С. Костенко (2016).

З метою виміру патріотизму і активної громадянської позиції нами застосовувався *опитувальник «Громадянська ідентичність»* (автор: І. Петровська (2016)), який містить 20 суджень.

3. 3. Соціально-демографічні характеристики вибірки дослідження

В нашому емпіричному дослідженні взяли участь 4858 респондентів.

При формуванні цільових вибірок учасників дослідження ми враховували такі критерії: стать; вік; національність; статус учасника дослідження; регіон постійного проживання до російсько-української війни; основний рід занять; сповідання віри/релігії.

Стосовно визначення віку в діапазоні від 25 до 60 років ми враховували зміни за віковою класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я, де молодий вік – 25-44 роки, а середній вік – 45-60 років.

Нами були сформовані вибірки респондентів молодого і середнього віку, оскільки в наукових дослідженнях було виявлено, що літні люди більш готові прощати, ніж люди середнього і молодого віку (Mullet et al., 1998; Cheng, Yim, 2008).

За *цільові групи* було взято: добровольців-ветеранів чоловічої статі; цивільних чоловіків і жінок, які не брали участі у воєнних діях; дружин активних учасників бойових дій; внутрішньо переміщених жінок. Додатковими групами були: цивільні особи, яких війна зачепила емоційно й морально, але не фізично; внутрішньо переміщені жінки, які покинули в зоні воєнних дій своїх близьких; внутрішньо переміщені особи, які втратили родичів.

Основною цільовою групою є добровольці-ветерани, які проявили свою суб'єктну активність, ставши на захист країни з мужнім спротивом повномасштабній російській збройній агресії, жертвуючи власним фізичним і психологічним здоров'ям та життям.

В пілотажному етапі дослідження (розробка, апробація, стандартизація авторських методик; адаптація опитувальників) взяли участь 2067 респондентів. Характеристику вибірок респондентів наведено в додатку В (див. табл. В.1), додатку Ж (див. табл. Ж.1), додатку К (див. табл. К.1), додатку М (див. табл. М.1), додатку П (див. табл. П.1), додатку Т (див. табл. Т.1).

На першому етапі дослідження (визначення розуміння концептів «прощення», «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії», умов неможливості прощення) нами було сформовано п'ять груп учасників дослідження:

1) група 1: добровольці-ветерани чоловічої статі (212 осіб чоловічої статі: 119 осіб молодого віку і 93 особи середнього віку);

2) група 2: цивільні особи чоловічої статі (124 особи чоловічої статі: 68 осіб молодого віку і 56 осіб середнього віку);

3) група 3: цивільні особи жіночої статі (344 особи жіночої статі: 176 осіб молодого віку і 168 осіб середнього віку);

4) група 4: дружини активних УБД (76 осіб жіночої статі: 44 особи молодого віку і 32 особи середнього віку);

5) група 5: ВПО жіночої статі (188 осіб жіночої статі: 102 особи молодого віку і 86 осіб середнього віку).

У даному етапі дослідження взяли участь 944 респонденти, з них: 608 жінок (322 особи молодого віку і 286 осіб середнього віку) і 336 чоловіків (187 осіб молодого віку і 149 осіб середнього віку). Характеристика вибірки респондентів відповідно першого етапу емпіричного дослідження відображена в додатку Ф (див. табл. Ф.1).

У другому етапі дослідження (аналіз особливостей типів готовності до прощення в міжособовій взаємодії, розуміння концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»; особливостей прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії; особливостей зв'язку прощення за рішенням і емоційного прощення з помстою, униканням і доброзичливістю) взяли участь 944 респонденти, які належали до раніше описаних нами груп (характеристику вибірки наведено у додатку Ф (див. табл. Ф.1) та 242 цивільні особи, з них: 160 жінок (89 осіб молодого віку і 71 особа середнього віку) і 82 чоловіки (44 особи молодого віку і 38 осіб середнього віку). Характеристику вибірки представлено у додатку Ф (див. табл. Ф.2).

У третьому етапі дослідження (виявлення особливостей зв'язку образливості, почуття провини з психологічною пружністю, прагненням до помсти, готовністю до самопрощення, прощення інших в міжособовій взаємодії і прощення ситуації) взяли участь 944 респонденти, які належали до раніше описаних нами груп (характеристику вибірки представлено у додатку Ф (див. табл. Ф.1)).

У четвертому етапі дослідження (виявлення психологічних чинників та механізмів прощення) взяли участь 938 респондентів (212 добровольців-ветеранів; 602 цивільні особи, з них: 344 жінок (179 осіб молодого віку і 165 осіб середнього віку) та 258 чоловіків (136 осіб молодого віку і 122 особи середнього віку); 124 цивільні особи чоловічої статі: 68 осіб молодого віку і 56 осіб середнього віку)). Характеристики вибірок респондентів наведено в додатку Ф (див. табл. Ф.1 і табл. Ф.3).

На п'ятому етапі дослідження (виявлення особливостей взаємозв'язку психологічної пружності із задоволеністю життям у контексті прощення і самопрощення у різних категорій респондентів; визначення особливостей готовності до самопрощення як предиктора психологічного благополуччя і зниження депресії у добровольців-ветеранів) взяли участь 944 респондентів, які належали до раніше описаних нами груп. Характеристику вибірки представлено у додатку Ф (див. табл. Ф.1).

У шостому етапі дослідження (виявлення особливостей сприймання батьківських практик виховання дітей як предиктора готовності до самопрощення, прощення інших в міжособовій взаємодії, прощення ситуації) взяли участь 254 респонденти (130 жінок і 124 чоловіки). Характеристику вибірки респондентів наведено в додатку Ф (див. табл. Ф.4).

У сьомому етапі дослідження (виявлення особливостей чинників психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС) взяли участь 166 осіб жіночої статі. Характеристику вибірки респондентів наведено в додатку Ф (див. табл. Ф.5).

На восьмому етапі дослідження (виявлення особливостей чинників посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій) нами було сформовано такі чотири групи учасників дослідження:

1) група 1а: 74 добровольці-ветерани, які брали безпосередню участь в бойових діях (39 осіб молодого віку і 35 осіб середнього віку);

2) група 2а: 244 особи, які зазначили, що війна не торкнулась їх фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально (128 жінок (72 особи молодого

віку і 56 осіб середнього віку) і 116 чоловіків (64 особи молодого віку і 52 особи середнього віку));

3) група 3а: 198 осіб, які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і покинути там своїх близьких (198 жінок, з них: 109 осіб молодого віку і 89 осіб середнього віку);

4) група 4а: 67 осіб, родина яких втратила родича/-ів (36 жінок (20 осіб молодого віку і 16 осіб середнього віку) і 31 чоловіків (17 осіб молодого віку і 14 осіб середнього віку)).

У восьмому етапі дослідження взяли участь 583 респонденти, з них: 362 жінки (201 особа молодого віку і 161 особа середнього віку) і 221 чоловіків (120 осіб молодого віку і 101 особа середнього віку). Характеристика вибірки респондентів відповідно восьмого етапу емпіричного дослідження відображена в додатку Ф (див. табл. Ф.6).

Висновки до розділу 3

1. Емпіричне дослідження проходило в такі вісім етапів: 1) дослідження розуміння концептів «прощення», «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії», умов неможливості прощення різними категоріями респондентів; 2) дослідження особливостей типів готовності до прощення в міжособовій взаємодії, розуміння концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»; особливостей прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії; особливостей зв'язку прощення за рішенням та емоційного прощення з помстою, униканням і доброзичливістю у різних категорій респондентів; 3) дослідження особливостей зв'язку образливості, почуття провини з психологічною пружністю, прагненням до помсти, готовністю до самопрощення, прощення в міжособовій взаємодії і прощення ситуації; 4) дослідження психологічних чинників та механізмів прощення; 5) дослідження взаємозв'язку психологічної пружності із задоволеністю життям у контексті прощення і самопрощення у різних категорій респондентів; визначення особливостей готовності до самопрощення як предиктора психологічного благополуччя і

зниження депресії у добровольців-ветеранів; 6) дослідження особливостей сприймання батьківських практик виховання дітей як предиктора готовності до самопрощення, прощення в міжособовій взаємодії, прощення ситуації; 7) дослідження особливостей чинників психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС; 8) дослідження чинників ПТЗ учасників воєнно-політичних подій.

2. Вимірювання прощення і самопрощення здійснювалося за допомогою таких психодіагностичних методів: авторської анкети «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»; авторської методики «Діагностика готовності до прощення»; авторського варіанту методу біполярного семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»; опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» L. Thompson, C. Snyder, L. Hoffman, S. Michael, H. Rasmussen, L. Billings, L. Heinze, J. Neufeld, H. Shorey, J. Roberts, D. Roberts в адаптації Е. Носенко, А. Сокур; методики «Шкала рішення пробачити» D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren, C. DeBlaere, K. Rice, E. Worthington в адаптації С. Кравчук; методики «Шкала емоційного прощення» (автори: E. Worthington, J. Hook, S. Utsey, J. Williams, R. Neil (Worthington et al., 2007) (в адаптації С. Л. Кравчук).

3. Дослідження прагнення до помсти у відповідь на переступ в міжособовій взаємодії та психологічних чинників прагнення до помсти здійснювалось за допомогою таких психодіагностичних методів: методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» M. McCullough, K. Rachal, S. Sandage, E. Worthington, S. Brown, T. Hight в адаптації С. Кравчук; авторського варіанту методу біполярного семантичного диференціалу «Розуміння і оцінка концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить в міжособовій взаємодії»; методики «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. Ільїна, П. Ковальова; 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла.

4. Дослідження психологічних механізмів і чинників прощення та самопрощення, а також чинників посттравматичного зростання було здійснено із застосуванням таких психодіагностичних методів: авторської анкети «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»; опитувальника

релігійного копінгу (Brief-RCOPE) К. Pargament, М. Feuille, D. Burdzy в адаптації С. Кравчук; авторської методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»; анкети «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей»; авторської методики «Діагностика психологічної пружності особистості»; шкали резильєнтності (CD-RISC-10) L. Campbell-Sills, M. Stein в адаптації З. О. Кіреєвої, О. С. Односталка, Б. В. Бірона; опитувальника посттравматичного зростання R. Tedeschi, L. Calhoun в адаптації Д. Зубовського; методики «Вимірювання почуття провини і сорому» J. Tangney; симптоматичного опитувальника Л. Дерогатіса в адаптації С. Дембицького і Ю. Середи; методики дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда; методики «Діагностика емоційного інтелекту» Д. Люсіна; методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. Бойка; шкали психологічного благополуччя К. Ріфф; тесту життєстійкості С. Мадді; особистісного опитувальника «Інтерперсональний діагноз» (автор: Т. Лірі); тесту «Ціль в житті» (автори: J. Crumbaugh, L. Maholick в адаптації Д. Леонтьєва); методики «Індекс життєвого стилю» (автори: Р. Плутчик, Х. Келлерман, Х. Конте); методики «Ціннісні орієнтації» (автор: М. Рокич); шкали диспозиційної надії М. Snyder та ін. (Snyder et al., 1991) в адаптації К. Муздибаєва; опитувальника копінг-стратегій Р. Лазаруса, С. Фолкман; опитувальника колективної ідентичності Р. Лухтанена, Дж. Крокера в адаптації Т. С. Воропаєвої та В. С. Костенко; опитувальника «Громадянська ідентичність» І. Петровської.

5. Всього в ході емпіричного дослідження було задіяно 4858 респондентів.

6. На кожному етапі емпіричного дослідження було застосовано адекватні методи математичної статистики для обробки отриманих даних.

Основні результати досліджень цього розділу наведено в таких публікаціях здобувача: (Кравчук, 2019а, 2020а, 2020б, 2021а, 2021б, 2021в, 2023а, 2024а, 2024б, 2024в, 2024г, 2024д; Kravchuk, 2021b, 2023c; Kravchuk, Khalanskyi, 2017, 2019).

РОЗДІЛ 4

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЩЕННЯ У ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ

4. 1. Розуміння концептів, пов'язаних із прощенням

Реалізація дослідження концептосистеми дискурсу прощення здійснювалась за такою процедурою: 1) аналіз відповідей (інформаційних повідомлень) респондентів; 2) встановлення найчастотніших інформаційних елементів; 3) виокремлення основних тем.

За методом тематичного аналізу нами виявлено певні відмінності між групами респондентів в особливостях суб'єктивних інтерпретацій концепту «прощення».

В додатку X (див. табл. X.1) представлено варіанти наявності інформаційних повідомлень на питання «Як Ви розумієте, що означає прощення?» у кожній групі респондентів.

На питання «Як Ви розумієте, що означає прощення?» в групі добровольців-ветеранів (212 осіб) було отримано для тематичного аналізу 165 інформаційних повідомлень, в групі цивільних чоловіків (124 особи) – 93 інформаційних повідомлення, в групі цивільних жінок (344 особи) – 281 інформаційне повідомлення, в групі дружин активних УБД (76 осіб) – 62 інформаційних повідомлення, в групі ВПО жіночої статі (188 осіб) – 159 інформаційних повідомлень. Таким чином, було проаналізовано 760 інформаційних повідомлень.

Отримані результати стосовно тематичного аналізу представлено в додатку X (див. табл. X.2).

Аналіз відсотків частоти зустрічі тем в інформаційних повідомленнях і їх тематичний аналіз дав змогу виявити певні закономірності в особливостях розуміння прощення в різних групах респондентів.

Найчастотнішими темами, через які визначаються особливості розуміння прощення в міжособовій взаємодії на когнітивному рівні у добровольців-ветеранів, є такі: прийняття ситуації переступу/кривди (26,06 % у текстах), міркування над

причинами переступу/кривди (12,73 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (11,52 % у текстах).

У цивільних чоловіків на когнітивному рівні розуміння прощення представлено як прийняття ситуації переступу/кривди (22,58 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (19,35 % у текстах), міркування над причинами переступу/кривди (15,05 % у текстах), розуміння між людьми (11,83 % у текстах), забування переступу/кривди (8,60 % у текстах).

У цивільних жінок на когнітивному рівні прощення відображено як розуміння між людьми (26,33 % у текстах), міркування над причинами переступу/кривди (25,63 % у текстах), прийняття ситуації переступу/кривди (24,56 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (20,64 % у текстах), брак повторення негативних думок (12,46 % у текстах), забування переступу/кривди (8,54 % у текстах).

У дружин активних УБД на когнітивному рівні прощення найчастіше відображено як прийняття ситуації переступу/кривди (30,65 % у текстах), розуміння між людьми (24,19 % у текстах), міркування над причинами переступу/кривди (22,58 % у текстах), забування переступу/кривди (17,74 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (16,13 % у текстах), брак повторення негативних думок (14,52 % у текстах), збереження пам'яті про переступ/кривду за браку образи (9,68 % у текстах).

ВПО на когнітивному рівні описують прощення через такі теми: міркування над причинами переступу/кривди (27,04 % у текстах), розуміння між людьми (22,64 % у текстах), прийняття ситуації переступу/кривди (21,38 % у текстах), забування переступу/кривди (13,21 % у текстах), брак повторення негативних думок (11,95 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (11,32 % у текстах).

Психолінгвістичний аналіз вербальної репрезентації концепту «прощення» виявив, що емоційний компонент прощення більш виражений у жінок, ніж у чоловіків.

У добровольців-ветеранів емоційний компонент прощення яскраво не відображено (див. табл. X.2 у додатку X).

Цивільні чоловіки емоційний компонент прощення найчастіше визначають як відпущення негативних переживань (19,35 % у текстах), зв'язок зі спокоєм (10,75 % у текстах), зв'язок з любов'ю (7,53 % у текстах).

Цивільні жінки описують емоційний компонент прощення як відпущення негативних переживань (37,72 % у текстах), зв'язок зі спокоєм (31,32 % у текстах), зв'язок з любов'ю (28,11 % у текстах), зняття психологічного напруження (27,05 % у текстах), зв'язок зі співчуттям (27,05 % у текстах), зв'язок з довірою (25,98 % у текстах), позбавлення почуття провини (22,42 % у текстах), зв'язок з позитивними емоціями (20,64 % у текстах), позбавлення агресивності (10,32 % у текстах), зв'язок з душевною теплотою (7,47 % у текстах).

У дружин активних УБД найчастотнішими темами, через які визначаються особливості розуміння прощення на емоційному рівні, є такі: відпущення негативних переживань (41,94 % у текстах), зв'язок зі співчуттям (30,65 % у текстах), зв'язок з довірою (29,03 % у текстах), зв'язок з любов'ю (25,81 % у текстах), зняття психологічного напруження (22,58 % у текстах), зв'язок з позитивними емоціями (20,97 % у текстах), позбавлення почуття провини (17,74 % у текстах), зв'язок з душевною теплотою (16,13 % у текстах), зв'язок зі спокоєм (14,52 % у текстах), зв'язок з надією (12,90 % у текстах), позбавлення агресивності (9,68 % у текстах).

У ВПО емоційний компонент прощення відображується як зв'язок зі співчуттям (25,79 % у текстах), зв'язок з довірою (22,64 % у текстах), відпущення негативних переживань (21,38 % у текстах), зв'язок з любов'ю (18,24 % у текстах), зв'язок зі спокоєм (16,35 % у текстах), зняття психологічного напруження (13,21 % у текстах), зв'язок з позитивними емоціями (12,58 % у текстах), позбавлення почуття провини (11,95 % у текстах), зв'язок з душевною теплотою (10,06 % у текстах).

Аналіз відсотків частоти зустрічі тем в інформаційних повідомленнях свідчить, що конативний компонент прощення більш виразно представлений в групах респондентів жіночої статі.

У добровольців-ветеранів конативний компонент прощення відображається як доброзичливе ставлення (21,82 % у текстах), відновлення стосунків (17,58 % у текстах).

У цивільних чоловіків конативний компонент прощення представлено як доброзичливе ставлення (34,41 % у текстах), відновлення стосунків (22,58 % у текстах).

У цивільних жінок конативний компонент прощення відображається як доброзичливе ставлення (44,13 % у текстах), відновлення стосунків (39,86 % у текстах), конструктивна поведінка (16,37 % у текстах), перехід до мирних стосунків (9,25 % у текстах).

У дружин активних УБД конативний компонент прощення визначається як відновлення стосунків (41,94 % у текстах), доброзичливе ставлення (38,71 % у текстах), конструктивна поведінка (17,74 % у текстах), перехід до мирних стосунків (14,52 % у текстах).

У ВПО жіночої статі конативний компонент представлено як відновлення стосунків (38,99 % у текстах), доброзичливе ставлення (36,48 % у текстах), перехід до мирних стосунків (21,38 % у текстах), конструктивна поведінка (16,98 % у текстах).

Таким чином, когнітивний, емоційний і конативний компоненти прощення в більшій мірі диференційовано відображені у жінок, ніж у чоловіків.

За методом тематичного аналізу нами визначено певні відмінності між групами респондентів в особливостях суб'єктивних інтерпретацій умов непростення.

В додатку X (див. табл. X.3) представлено варіанти наявності інформаційних повідомлень на питання «На Вашу думку, коли не можна в міжособовій взаємодії простити кривдника?» у кожній групі респондентів.

На питання «На Вашу думку, коли не можна в міжособовій взаємодії простити кривдника?» в групі добровольців-ветеранів (212 осіб) було отримано для тематичного аналізу 169 інформаційних повідомлень, в групі цивільних чоловіків (124 особи) – 95 інформаційних повідомлень, в групі цивільних жінок (344 особи) – 279 інформаційних повідомлень, в групі дружин активних УБД (76 осіб) – 64 інформаційних повідомлення, в групі ВПО жіночої статі (188 осіб) – 163 інформаційних повідомлення. Таким чином, було проаналізовано 770 інформаційних повідомлень.

Отримані результати стосовно тематичного аналізу представлено в додатку X (див. табл. X.4).

У добровольців-ветеранів у когнітивній картині світу умови непростення в міжособовій взаємодії відображуються через такі найчастотніші теми: кривда близьким людям (41,42 % у текстах), убивство (31,95 % у текстах), зрада (30,18 % у текстах), брак щирого каяття (29,59 % у текстах), насильство (23,08 % у текстах), навмисні дії кривдника (21,30 % у текстах), значні втрати від кривди (18,93 % у текстах).

У цивільних чоловіків умови непростення в міжособовій взаємодії представлено як кривда близьким людям (38,95 % у текстах), убивство (36,84 % у текстах), брак щирого каяття (33,68 % у текстах), насильство (27,37 % у текстах), значні втрати від кривди (24,21 % у текстах), зрада (22,11 % у текстах), повторна кривда (15,79 % у текстах).

Цивільні жінки умови непростення в міжособовій взаємодії визначають як кривда близьким людям (50,90 % у текстах), брак щирого каяття (45,88 % у текстах), убивство (37,99 % у текстах), насильство (25,81 % у текстах), зрада (24,73 % у текстах), навмисні дії кривдника (21,86 % у текстах), повторна кривда (17,56 % у текстах).

Дружини активних УБД описують умови непростення через такі теми, як кривда близьким людям (71,88 % у текстах), убивство (59,38 % у текстах), брак щирого каяття (57,81 % у текстах), зрада (53,13 % у текстах), значні втрати від кривди (32,81 % у текстах), повторна кривда (28,13 % у текстах), насильство (28,13 % у текстах), навмисні дії кривдника (18,75 % у текстах).

ВПО визначають умови непростення в міжособовій взаємодії як кривда близьким людям (58,90 % у текстах), убивство (52,76 % у текстах), значні втрати від кривди (41,10 % у текстах), брак щирого каяття (40,49 % у текстах), насильство (36,20 % у текстах), навмисні дії кривдника (25,77 % у текстах), повторна кривда (25,15 % у текстах), зрада (23,93 % у текстах).

Важливо відмітити, що в п'яти групах респондентів виокремлено такі три найчастотніші теми, через які визначаються умови непростення: кривда близьким людям, убивство і брак щирого каяття.

На питання «В міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, для Вас важливе його/її щирі каяття і вибачення за скоєне?» розподіл

відповідей в різних групах респондентів представлено у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Розподіл відповідей (у відсотках) в різних групах респондентів

Групи респондентів	Варіанти відповіді			
	Так	Ні	Важко сказати	Інше
1. Добровольці-ветерани	45,28	11,32	34,91	8,49
2. Цивільні чоловіки	50,81	12,90	14,52	21,77
3. Цивільні жінки	71,22	9,01	7,56	12,21
4. Дружини активних УБД	69,74	11,84	10,53	7,89
5. ВПО жіночої статі	72,87	12,77	5,85	8,51

Загалом для значного відсотка респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, важливими є його/її щирі каяття і вибачення за скоєне.

За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова дані емпіричні розподіли істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$).

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена виявлено значущі кореляційні зв'язки міри важливості щирості каяття і вибачення кривдника за скоєне з готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії (див. табл. 4.2). Міра важливості щирості каяття і вибачення кривдника за скоєне в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, вимірювалась за 10-бальною шкалою (див. додаток А).

Таблиця 4.2

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: міра важливості щирості каяття і вибачення кривдника за скоєне в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи

Показники	Групи респондентів				
	Доброво- льці- ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	0,329 ($p < 0,001$)	0,420 ($p < 0,001$)	0,541 ($p < 0,001$)	0,476 ($p < 0,001$)	0,568 ($p < 0,001$)

Отримані результати, представлені в табл. 4.2, свідчать, що в усіх п'яти групах респондентів наявні явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки міри важливості щирості каяття і вибачення кривдника за скоєне з готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії.

Наші отримані результати узгоджуються з результатами окремих зарубіжних досліджень, в яких визначено, що прощення надавалось, коли кривдники висловлювали справжнє каяття (Lopez-Lopez et al., 2013), і каяття є умовою особистого прощення (Pesantini, 2020).

На питання «В міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, для Вас важливе його/її визнання відповідальності за скоєне?» розподіл відповідей в різних групах респондентів представлено у табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Розподіл відповідей (у відсотках) в різних групах респондентів

Групи респондентів	Варіанти відповіді			
	Так	Ні	Важко сказати	Інше
1. Добровольці-ветерани	37,26	11,32	16,98	34,43
2. Цивільні чоловіки	43,55	17,74	14,52	24,19
3. Цивільні жінки	66,57	13,37	6,98	13,08
4. Дружини активних УБД	56,58	18,42	10,53	14,47
5. ВПО жіночої статі	45,21	13,83	20,74	20,21

Виявлено, що для значного відсотка респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, важливим є його/її визнання відповідальності за скоєне.

Також нами були виявлені значущі кореляційні зв'язки за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена міри важливості визнання відповідальності кривдником за скоєне з готовністю до прощення іншого (див. табл. 4.4). Міра важливості визнання відповідальності кривдником за скоєне в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити його/її, вимірювалась за 10-бальною шкалою (див. додаток А).

Таблиця 4.4

**Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: міра важливості
визнання відповідальності кривдником за скоєне в міжособовій взаємодії в
ситуації кривди/образи**

Показники	Групи респондентів				
	Доброво- льці- ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	0,358 ($p < 0,001$)	0,388 ($p < 0,001$)	0,569 ($p < 0,001$)	0,494 ($p < 0,001$)	0,482 ($p < 0,001$)

Виявлено, що в усіх п'яти групах респондентів наявні явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки міри важливості визнання відповідальності кривдником за скоєне з готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії.

На питання «Злочини проти людяності підлягають прощенню?» розподіл відповідей в різних групах респондентів представлено у таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Розподіл відповідей (у відсотках) в різних групах респондентів

Групи респондентів	Варіанти відповіді			
	Так	Ні	Важко сказати	Інше
1. Добровольці-ветерани	0,94	93,40	1,42	4,24
2. Цивільні чоловіки	1,61	86,29	3,23	8,87
3. Цивільні жінки	1,16	89,53	2,33	6,98
4. Дружини активних УБД	1,32	93,42	1,32	3,94
5. ВПО жіночої статі	0,53	93,09	4,26	2,12

Отримані результати свідчать, що переважна більшість респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі вважають, що злочини проти людяності не підлягають прощенню.

На питання «Як Ви ставитесь до ідеї примирення з загарбниками/ворогами України?» розподіл відповідей в різних групах респондентів представлено у таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Розподіл відповідей (у відсотках) в різних групах респондентів

Групи респондентів	Варіанти відповіді			
	Позитивно	Негативно	Важко сказати	Інше
1. Добровольці-ветерани	0,00	100,00	0,00	0,00
2. Цивільні чоловіки	0,00	85,48	4,84	9,68
3. Цивільні жінки	1,16	86,63	4,07	8,14
4. Дружини активних УБД	0,00	92,11	0,00	7,89
5. ВПО жіночої статі	2,13	84,57	5,85	7,45

Виявлено, що переважна більшість респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі негативно ставиться до ідеї примирення з загарбниками/ворогами України.

На питання «Ваш життєвий досвід показує, що прощення в міжособовій взаємодії – це в більшій мірі добро, ніж зло?» розподіл відповідей в різних групах респондентів представлено у таблиці 4.7.

Таблиця 4.7

Розподіл відповідей (у відсотках) в різних групах респондентів

Групи респондентів	Варіанти відповіді		
	Так	Ні	Важко сказати
1. Добровольці-ветерани	61,79	23,11	15,09
2. Цивільні чоловіки	62,90	25,81	11,29
3. Цивільні жінки	80,23	17,15	2,62
4. Дружини активних УБД	72,37	26,31	1,32
5. ВПО жіночої статі	63,30	28,72	7,98

Більшість респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі вважає, що прощення в міжособовій взаємодії – це в більшій мірі добро, ніж зло.

Проаналізуємо відмінності в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» у добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі. За допомогою методу головних компонентів проводилася факторизація отриманих емпіричних даних. Факторний аналіз здійснено з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера ознак семантичного диференціалу, що змістовно

характеризують особливості розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії».

Розглянемо результати факторних аналізів окремо в кожній групі респондентів.

В групі добровольців-ветеранів, яка складається з 212 осіб, згідно результатам факторного аналізу, було виокремлено два фактори, які пояснюють 70,1 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,89; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу. Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.8.

Таблиця 4.8

**Діаграма власних значень факторів в групі добровольців-ветеранів
(n = 212)**

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	10,546	62,035	62,035
2	1,366	8,038	70,073

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.5).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (62,04) дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: життєрадісний (0,85), активний (0,82), повний сил (0,81), самопочуття хороше (0,79), щасливий (0,78), часто відчуває себе успішною людиною (0,77), хороший настрій (0,76), радісний (0,74), діяльний (0,72), здоровий (0,63), задоволений (0,52), оптимістичний (0,52). Значуще негативне навантаження на фактор має показник дуже часті почуття провини і сорому (-0,52). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі

навантаження, фактор інтерпретується нами як життєрадісність, активність, успішність, несхильність до почуття провини і сорому.

Другий фактор пояснює 8,04 відсотки дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли такі показники: розслаблений (0,85), спокійний (0,78), задоволений (0,72), повний надій (0,71), оптимістичний (0,54). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як спокій, задоволення з надіями і оптимізмом.

Таким чином, в групі добровольців-ветеранів в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» виокремлено наступні фактори: 1) життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, несхильність до почуття провини і сорому; 2) задоволення з надіями і оптимізмом.

Отримані фактори свідчать, що добровольці-ветерани описують концепт «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» позитивними індивідуально-психологічними характеристиками.

В групі цивільних чоловіків, що складається з 124 осіб, згідно результатам факторного аналізу, було виокремлено чотири фактори, які пояснюють 67,5 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,74; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу. Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.9.

Таблиця 4.9

Діаграма власних значень факторів в групі цивільних чоловіків (n = 124)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	7,323	43,076	43,076
2	1,446	8,505	51,581
3	1,362	8,013	59,594
4	1,341	7,889	67,484

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.6).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (43,1) дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: життєрадісний (0,86), радісний (0,82), оптимістичний (0,79), щасливий (0,71), розслаблений (0,67), повний надій (0,56). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як життєрадісність, оптимізм із відчуттям щастя і надіями.

Другий фактор пояснює 8,5 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: задоволений (0,84), повний сил (0,65), здоровий (0,58), спокійний (0,57). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як задоволеність, відчуття сили, здоров'я і спокій.

Третій фактор пояснює 8,0 відсотків дисперсії змінних.

Значущі навантаження на фактор мають такі показники: активний (0,79), діяльний (0,71), часто відчуває себе успішною людиною (0,60), добрий настрій (0,55). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор як активність, успішність, добрий настрій.

Четвертий фактор пояснює 7,9 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою негативною вагою у фактор ввійшов показник – дуже часті почуття провини і сорому (-0,88). Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшов показник – часто відчуває себе успішною людиною (0,56). У відповідності зі змістом показника фактор інтерпретується як успішність та несхильність до почуття провини, сорому.

Таким чином, в групі цивільних чоловіків в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» виокремлено наступні фактори: 1) життєрадісність, оптимізм із відчуттям щастя і надіями; 2) задоволеність, відчуття сили, здоров'я і спокій; 3) активність, успішність, добрий настрій; 4) успішність та несхильність до почуття провини, сорому.

Отримані фактори свідчать, що цивільні чоловіки пов'язують концепт «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» з позитивними індивідуально-психологічними характеристиками.

В групі цивільних жінок, що складається з 344 осіб, згідно результатам факторного аналізу, було виділено три фактори, які пояснюють 63,9 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,86; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.10.

Таблиця 4.10

Діаграма власних значень факторів в групі цивільних жінок (n = 344)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	7,487	44,040	44,040
2	1,907	11,220	55,260
3	1,475	8,678	63,938

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.7).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (44,0) дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: радісний (0,84), повний сил (0,84), самопочуття добре (0,83), життєрадісний (0,80), щасливий (0,75), добрий настрій (0,73), здоровий (0,72), задоволений (0,68). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як відчуття сили, життєрадісність, задоволеність.

Другий фактор пояснює 11,2 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: повний надій (0,83), спокійний (0,76), оптимістичний (0,75), розслаблений (0,52). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як сповнення надій, спокій, оптимізм.

Третій фактор пояснює 8,7 відсотків дисперсії змінних.

Значущі навантаження на фактор мають такі показники: діяльний (0,79), часто почуває себе успішною людиною (0,79), активний (0,78). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор як діяльність, активність, успішність.

Отже, в групі цивільних жінок в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» виокремлено такі фактори: 1) відчуття сили, життєрадісність, задоволеність; 2) сповнення надій, спокій, оптимізм; 3) діяльність, активність, успішність.

Отримані фактори свідчать, що цивільні жінки описують концепт «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» позитивними індивідуально-психологічними характеристиками.

В групі дружин активних УБД, що складається з 76 осіб, згідно результатам факторного аналізу, було виокремлено чотири фактори, які пояснюють 82,4 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,76; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.11.

Таблиця 4.11

Діаграма власних значень факторів в групі дружин активних УБД

(n = 76)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	7,300	42,940	42,940
2	3,172	18,660	61,599
3	2,048	12,045	73,644
4	1,487	8,749	82,393

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.6).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (42,9) дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: часто відчуває себе успішною людиною (0,93), щасливий (0,91), добрий настрої (0,84), радісний (0,78), життєрадісний (0,74), активний (0,69). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як успішність, щастя, життєрадісність, активність.

Другий фактор пояснює 18,7 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: повний сил (0,90), повний надій (0,89), діяльний (0,89), здоровий (0,84), добре самопочуття (0,75). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як сповнення сил і надій, діяльність, здоров'я.

Третій фактор пояснює 12,0 відсотків дисперсії змінних.

Значущі навантаження на фактор мають такі показники: спокійний (0,90), оптимістичний (0,88), розслаблений (0,76), задоволений (0,70). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор як спокій, оптимізм, задоволеність.

Четвертий фактор пояснює 8,7 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою негативною вагою у фактор ввійшов показник – дуже часті почуття провини і сорому (-0,89). Фактор можна інтерпретувати як несхильність до почуття провини і сорому.

Таким чином, в групі дружин активних УБД в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» виокремлено такі фактори:

- 1) успішність, щастя, життєрадісність, активність;
- 2) сповнення сил і надій, діяльність, здоров'я;
- 3) спокій, оптимізм, задоволеність;
- 4) несхильність до почуття провини і сорому.

Отримані фактори свідчать, що дружини активних УБД розглядають концепт «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» у зв'язку з позитивними індивідуально-психологічними характеристиками.

В групі ВПО жіночої статі, що складається з 188 осіб, згідно результатам факторного аналізу, було виділено три фактори, які пояснюють 73,8 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,87; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.12.

Таблиця 4.12

Діаграма власних значень факторів в групі ВПО жіночої статі (n = 188)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	10,310	60,648	60,648
2	1,159	6,818	67,466
3	1,077	6,333	73,799

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.9).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (60,6) дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: добре самопочуття (0,85), часто відчуває себе успішною людиною (0,83), повний сил (0,79), активний (0,78), діяльний (0,78), життєрадісний (0,78), здоровий (0,76), щасливий (0,76), радісний (0,74), добрий настрій (0,71). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як успішність, відчуття сили, активність, життєрадісність, здоров'я.

Другий фактор пояснює 6,8 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: повний надій (0,81), задоволений (0,75), оптимістичний (0,67), добрий настрої (0,50). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як сповнення надій, задоволеність і оптимізм.

Третій фактор пояснює 6,3 відсотків дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають такі показники: спокійний (0,79), розслаблений (0,57). Із значущою негативною вагою у фактор ввійшов показник – дуже часті почуття провини і сорому (-0,72). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор як спокій, неохочість до почуття провини і сорому.

Таким чином, в групі ВПО жіночої статі в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» виокремлено наступні фактори: 1) успішність, відчуття сили, активність, життєрадісність, здоров'я; 2) сповнення надій, задоволеність і оптимізм; 3) спокій, неохочість до почуття провини і сорому.

В усіх п'яти групах респондентів концепт «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» пов'язаний з позитивними індивідуально-психологічними характеристиками.

Отримані результати підтверджуються особливостями зворотних зв'язків прощення за рішенням і емоційного прощення з помстою, униканням у відповідь на кривду і, відповідно, позитивного зв'язку із доброзичливістю у відповідь на кривду.

Проаналізуємо особливості зв'язку прощення за рішенням і емоційного прощення з помстою, униканням і доброзичливістю у відповідь на кривду в таких групах респондентів:

1) група 1 – 74 особи чоловічої статі – добровольці-ветерани, які брали активну участь в бойових діях;

2) група 2 – 244 особи (136 жінок і 108 чоловіків), які зазначили, що війна не торкнулась їх фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально;

3) група 3 – 198 осіб (119 жінок і 79 чоловіків), які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів;

4) група 4 – 67 осіб (38 жінок і 29 чоловіків), родина яких втратила родича/ів.

За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова дані емпіричні розподіли істотно відрізняються від нормального ($p < 0,05$).

Коефіцієнти кореляції Ч. Спірмена в чотирьох групах відображено в табл. 4.13 та табл. 4.14.

Таблиця 4.13

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: прощення за рішенням в чотирьох групах респондентів

Показники	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4
Емоційне прощення	0,394 ($p < 0,01$)	0,462 ($p < 0,001$)	0,419 ($p < 0,001$)	0,329 ($p < 0,01$)
Помста у відповідь на кривду	- 0,265 ($p < 0,05$)	- 0,517 ($p < 0,001$)	- 0,442 ($p < 0,001$)	- 0,516 ($p < 0,001$)
Уникання у відповідь на кривду	- 0,261 ($p < 0,05$)	- 0,342 ($p < 0,001$)	- 0,353 ($p < 0,001$)	- 0,315 ($p < 0,01$)
Доброзичливість у відповідь на кривду	0,347 ($p < 0,01$)	0,435 ($p < 0,001$)	0,517 ($p < 0,001$)	0,471 ($p < 0,001$)

Таблиця 4.14

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: емоційне прощення в чотирьох групах респондентів

Показники	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4
Помста у відповідь на кривду	- 0,530 ($p < 0,001$)	- 0,540 ($p < 0,001$)	- 0,518 ($p < 0,001$)	- 0,606 ($p < 0,001$)
Уникання у відповідь на кривду	- 0,580 ($p < 0,001$)	- 0,636 ($p < 0,001$)	- 0,498 ($p < 0,001$)	- 0,587 ($p < 0,001$)
Доброзичливість у відповідь на кривду	0,609 ($p < 0,001$)	0,628 ($p < 0,001$)	0,619 ($p < 0,001$)	0,428 ($p < 0,001$)

У добровольців-ветеранів виявлено явно виражені зворотні значущі ($p < 0,001$) кореляційні зв'язки емоційного прощення з помстою ($p = -0,53$) і униканням ($p = -0,58$) у відповідь на кривду. Також у добровольців-ветеранів виявлено явно виражені прямі значущі ($p < 0,01$) кореляційні зв'язки емоційного прощення з доброзичливістю у відповідь на кривду ($p = 0,61$) та прощення за рішенням з доброзичливістю у відповідь на кривду ($p = 0,35$).

Отримані результати, відображені в табл. 5, свідчать, що у респондентів групи 2 (війна не торкнулась їх фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально), групи 3 (були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів) і групи 4 (родина втратила родича/-ів) виявлено такі закономірності:

1) явно виражені зворотні значущі ($p < 0,01$) кореляційні зв'язки прощення за рішенням з помстою і униканням у відповідь на кривду;

2) явно виражені зворотні значущі ($p < 0,001$) кореляційні зв'язки емоційного прощення з помстою і униканням у відповідь на кривду;

3) явно виражений прямий значущий ($p < 0,001$) кореляційний зв'язок прощення за рішенням з доброзичливістю у відповідь на кривду;

4) явно виражений прямий значущий ($p < 0,001$) кореляційний зв'язок емоційного прощення з доброзичливістю у відповідь на кривду.

Таким чином, виявлено певні відмінності між групами респондентів в особливостях суб'єктивних інтерпретацій прощення і умов непростення.

У добровольців-ветеранів умови непростення у міжособовій взаємодії відображуються через такі найчастотніші теми: кривда близьким людям, убивство, зрада, брак щирого каяття, насильство, навмисні дії кривдника, значні втрати від кривди.

Виявлено, що для значного відсотка респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, важливими є його/її щирі каяття, вибачення і визнання відповідальності за скоєне.

Виявлено, що переважна більшість респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі вважає, що злочини проти людяності не підлягають прощенню.

Визначено, що переважна більшість респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі негативно ставиться до ідеї примирення з загарбниками/ворогами України.

Добровольці-ветерани, цивільні чоловіки, цивільні жінки, дружини активних УБД, ВПО жіночої статі пов'язують концепт «людина, яка схильна до прощення в

міжособовій взаємодії» з позитивними індивідуально-психологічними характеристиками.

4.2. Особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії

Проаналізуємо відмінності в структурі розуміння концепту «помста» окремо в групі цивільних жінок та групі цивільних чоловіків. Характеристику вибірки наведено у додатку Ф (див. табл. Ф.2).

За допомогою методу головних компонентів проводилася факторизація отриманих емпіричних даних за авторським варіантом біполярного семантичного диференціалу «Визначення особливостей розуміння і оцінки концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» (додаток Р).

Згідно результатам факторного аналізу, який було здійснено з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера ознак семантичного диференціалу, що змістовно характеризують особливості розуміння концепту «помста», в групі жінок було виокремлено два фактори, які пояснюють 54,74 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна становить 0,912; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.15.

Таблиця 4.15

Діаграма власних значень факторів в групі цивільних жінок (n = 160)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	4,284	38,946	38,946
2	1,738	15,797	54,743

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.10).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (38,9) дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: приносить печаль (0,83), викликає огиду (0,79), спричинює моральне незадоволення (0,78), неприємна (0,68), приносить нещастя (0,67), несправедлива (0,63), погана (0,56). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як спричинення помстою печалі, огиди, морального незадоволення, нещастя, несправедливості.

Другий фактор пояснює 15,8 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: страшна (0,88), жорстока (0,84), пов'язана з гнівом (0,73). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як страшна, жорстока, пов'язана з гнівом.

Таким чином, у цивільних жінок в структурі розуміння концепту «помста» виявлено такі два фактори: 1) спричинення помстою печалі, огиди, морального незадоволення, нещастя, несправедливості; 2) страшна, жорстока, пов'язана з гнівом.

Згідно результатам факторного аналізу (з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера), в групі цивільних чоловіків було виділено чотири фактори, які пояснюють 70,06 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна становить 0,82; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.16.

Таблиця 4.16

Діаграма власних значень факторів в групі цивільних чоловіків (n = 82)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	3,539	32,174	32,174

Продовж. табл. 4.16

2	1,740	15,820	47,994
3	1,388	12,618	60,613
4	1,039	9,448	70,061

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,60 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.11).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (32,2) дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: приносить печаль (0,85), неприємна (0,84), спричинює моральне незадоволення (0,68). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як спричинення печалі, морального незадоволення.

Другий фактор пояснює 15,8 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: не має важливого значення (0,75), несправедлива (0,74), погана (0,69). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як брак важливого значення, несправедливість.

Третій фактор пояснює 12,6 відсотків дисперсії змінних.

Значущі навантаження на фактор мають такі показники: приносить нещастя (0,83), викликає огиду (0,73). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор: приносить нещастя і викликає огиду.

Четвертий фактор пояснює 9,4 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: жорстока (0,83) та пов'язана з гнівом (0,82). У відповідності зі змістом показників фактор інтерпретується: жорстока і пов'язана з гнівом.

Отже, у цивільних чоловіків в структурі розуміння концепту «помста» виявлено такі чотири фактори: 1) спричинення печалі, морального незадоволення; 2) брак важливого значення, несправедливість; 3) приносить нещастя і викликає огиду; 4) жорстока і пов'язана з гнівом.

Розглянемо статеві відмінності у цивільних осіб в особливостях оцінки концепту «помста» (див. додаток X, табл. X.12).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона не виявлено значущих статевих відмінностей за оцінкою помсти як доброї/поганої, приємної/неприємної ($p > 0,05$). Значний відсоток цивільних жінок і чоловіків розглядають помсту як погане та неприємне явище, про що свідчить розподіл відсотків за оцінкою «-2» (відповідно у жінок – 40,0 % та 34,4 % і у чоловіків – 39,0 % та 26,8 %). Лише незначний відсоток респондентів вважають помсту доброю та приємною за оцінкою «+2» (відповідно у жінок – 2,5 % і 7,5 % та у чоловіків – 7,3 % і 12,2 %).

Значний відсоток цивільних жінок та чоловіків вважають помсту жорстокою та пов'язаною з гнівом, про що свідчать відсотки вибору оцінки «-2» (відповідно 36,3 % і 50,6 % у жінок та 36,6 % і 43,9 % у чоловіків).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона не виявлено значущих статевих відмінностей ($p > 0,05$) в оцінках помсти як такої, що спричинює / не спричинює моральне задоволення та приносить щастя/нещастя. Цікаво, що значний відсоток як цивільних жінок (38,1 % за оцінкою «-2»), так і цивільних чоловіків (31,7 % за оцінкою «-2») вважають, що помста приносить нещастя.

За критерієм Хі-квадрат Пірсона виявлено значущі ($p < 0,01$) статеві відмінності за оцінкою помсти як нестрашної/страшної. Цивільним жінкам в більшій мірі властиво розглядати помсту як страшну, порівняно з чоловіками (відповідно оцінку «-2» обрали 20,0 % жінок та оцінку «-1» обрали 45,0 % жінок). У цивільних чоловіків вибори оцінок «-2» та «-1» є нижчими, порівняно із жінками (відповідно оцінку «-2» обрали 19,5 % чоловіків та оцінку «-1» обрали 29,3 % чоловіків).

Не менш цікавими є статеві відмінності в розумінні концепту «Людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії».

Спочатку розглянемо результати факторних аналізів окремо в групі цивільних жінок і групі цивільних чоловіків.

В групі цивільних жінок, згідно результатам факторного аналізу (з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера) ознак семантичного диференціалу, що змістовно характеризують особливості розуміння концепту «Людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії», було виокремлено п'ять факторів, які пояснюють

60,5 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,84; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.17.

Таблиця 4.17

Діаграма власних значень факторів в групі цивільних жінок (n = 160)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	4,295	26,845	26,845
2	1,697	10,607	37,452
3	1,348	8,427	45,879
4	1,290	8,062	53,941
5	1,047	6,546	60,487

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.13).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (26,8) дисперсії змінних. Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: відлюдний (0,83), печальний (0,65), егоїстичний (0,61), злий (0,51). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується нами як відлюдність із схильністю до печалі, егоїстичності і злоби.

Другий фактор пояснює 10,6 відсотків дисперсії змінних. Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли такі показники: дратівливий (0,83), тривожний (0,68) та нерозумний (0,68). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як дратівливість із схильністю до тривожності і нерозумної поведінки.

Третій фактор пояснює 8,4 відсотків дисперсії змінних. Значущі навантаження на фактор мають такі показники: підозрілий (0,83) та потайний (0,73). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор як підозрілість і скритність.

Четвертий фактор пояснює 8,1 відсотків дисперсії змінних. Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшов тільки один показник – несправедливий (0,81). У відповідності зі змістом показника фактор інтерпретується як несправедливий.

П'ятий фактор пояснює 6,5 відсотків дисперсії змінних. Значущі позитивні навантаження на фактор мають такі показники: демонстративний (0,59), схильний до суперництва (0,56), байдужий (0,53). У відповідності зі змістом показника фактор інтерпретується як демонстративність із схильністю до суперництва.

Таким чином, у цивільних жінок в структурі розуміння концепту «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» виявлено такі п'ять факторів: 1) відлюдність із схильністю до печалі, егоїстичності і злоби; 2) дратівливість із схильністю до тривожності і нерозумної поведінки; 3) підозрілість і потайність; 4) несправедливість; 5) демонстративність із схильністю до суперництва.

В групі цивільних чоловіків за результатами факторного аналізу (з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера) серед ознак семантичного диференціалу, що змістовно характеризують особливості розуміння концепту «Людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії», було виділено шість факторів, які пояснюють 77,1 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,80; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.18.

Таблиця 4.18

Діаграма власних значень факторів в групі цивільних чоловіків

(n = 82)

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	4,911	30,697	30,697
2	2,271	14,195	44,892
3	1,667	10,421	55,313
4	1,328	8,299	63,612

Продовж. табл. 4.18

5	1,155	7,219	70,830
6	1,003	6,268	77,099

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку X (див. табл. X.14).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (30,7) дисперсії змінних. Значущі позитивні навантаження на фактор мають показники: тривожний (0,87), дратівливий (0,86), нерозумний (0,79), не схильний до лідерства (0,70). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як тривожність, дратівливість, нерозумність та не схильність до лідерства.

Другий фактор пояснює 14,2 відсотків дисперсії змінних. Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли показники: відлюдний (0,86), підозрілий (0,86) та егоїстичний (0,50). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як відлюдність, підозрілість, егоїстичність.

Третій фактор пояснює 10,4 відсотків дисперсії змінних. Значущі навантаження на фактор мають такі показники: печальний (0,71) та потайний (0,69). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор як схильність до печалі і потайності.

Четвертий фактор пояснює 8,3 відсотків дисперсії змінних. Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли два показники: байдужий (0,88) та егоїстичний (0,53). У відповідності зі змістом показників фактор інтерпретується як байдужість і егоїстичність.

П'ятий фактор пояснює 7,2 відсотків дисперсії змінних. Значуще позитивне навантаження на фактор має показник – несправедливий (0,81). У відповідності зі змістом показника фактор інтерпретується як несправедливий.

Шостий фактор пояснює 6,3 відсотки дисперсії змінних. Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшов один показник – схильний до суперництва (0,91). Фактор можна інтерпретувати як схильність до суперництва.

Таким чином, у цивільних чоловіків в структурі розуміння концепту «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» виокремлено такі шість факторів: 1) тривожність, дратівливість, нерозумність та не схильність до лідерства; 2) відлюдність, підозрілість, егоїстичність; 3) схильність до печалі і потайності; 4) байдужість і егоїстичність; 5) несправедливість; 6) схильність до суперництва.

Розглянемо статеві відмінності у цивільних осіб в особливостях оцінки концепту «Людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» (додаток X, табл. X.15).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона значний відсоток цивільних жінок і цивільних чоловіків вважають людину, яка мстить, печальною, потайною, підозрілою, відлюдною, дратівливою та жорстокою, про що свідчать відсотки за оцінками «-2» та «-1» (див. додаток X, табл. X.15).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона виявлено значущі ($p < 0,01$) статеві відмінності за оцінкою людини, яка мстить як доброзичливої/злої. Цивільні жінки більш схильні розглядати таку людину як злу, про що свідчать відсотки за оцінками «-2» та «-1», порівняно із чоловіками (відповідно оцінку «-2» обрали 38,8 % жінок і 34,1 % чоловіків, оцінку «-1» обрали 43,8 % жінок і 34,1 % чоловіків).

Як цивільні чоловіки, так і цивільні жінки більш схильні розглядати людину, яка мстить як демонстративну, ніж скромну та як лідера, ніж людину, яка не схильна до лідерства, про що свідчать відповідні розподіли відсотків за даними показниками (див. додаток X, табл. X.15).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона виявлено значущі ($p < 0,05$) статеві відмінності за оцінкою людини, яка мстить, як такої, що схильна до співробітництва/суперництва. Цивільні жінки більш схильні розглядати таку людину як схильну до суперництва, про що свідчать відсотки за оцінками «-2» та «-1», порівняно із цивільними чоловіками (відповідно оцінку «-2» обрали 45,0 % жінок і 34,1 % чоловіків, оцінку «-1» обрали 31,3 % жінок і 26,8 % чоловіків).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона виявлено значущі ($p < 0,01$) статеві відмінності за оцінкою людини, яка мстить, як привабливої/відразливої. Цивільні жінки більш схильні розглядати таку людину як відразливу, про що свідчать відсотки за оцінкою

«-1», порівняно з цивільними чоловіками (відповідно оцінку «-1» обрали 33,8 % жінок і 17,1 % чоловіків).

Залежно від критерія «помста приємна/неприємна» нами було сформовано дві групи респондентів: в групі 1а представлено 74 респонденти з оцінками «+2» та «+1» (які вважають помсту приємною), а в групі 1в – 130 респондентів з оцінками «-1» та «-2» (які розглядають помсту як неприємну).

Проаналізуємо особистісні характеристики у респондентів обох груп за особистісним опитувальником 16PF Р. Б. Кеттелла на основі критерія U Манна-Уїтні. В таблиці 4.19 відображено результати тільки за значущими відмінностями ($p < 0,05$).

Таблиця 4.19

Відмінності в особистісних властивостях у цивільних осіб залежно від розгляду помсти як приємної та неприємної (n = 204)

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
E- Субмісивність – E+ Домінантність	1а 1в	74 130	119,42 92,87	8837,00 12073,00	3558,000	0,002 ($p < 0,01$)
G- Слабкість Зверх- «Я» – G+ Сила Зверх- «Я»	1а 1в	74 130	85,53 112,16	6329,00 14581,00	3554,000	0,002 ($p < 0,01$)
Q3- Низький самоконтроль поведінки – Q3+ Високий самоконтроль поведінки	1а 1в	74 130	79,53 115,58	5885,00 15025,00	3110,000	0,000 ($p < 0,001$)
Q4- Низька ергічна напруга – Q4+ Висока ергічна напруга	1а 1в	74 130	125,23 89,56	9267,00 11643,00	3128,000	0,000 ($p < 0,001$)
Непряма вербальна агресія	1а 1в	74 130	123,82 90,36	9163,00 11747,00	3232,000	0,000 ($p < 0,001$)
Непряма фізична агресія	1а 1в	74 130	116,96 94,27	8655,00 12255,00	3740,000	0,007 ($p < 0,01$)
Пряма фізична агресія	1а 1в	74 130	121,74 91,55	9009,00 11901,00	3386,000	0,000 ($p < 0,001$)

Виявлено такі відмінності: 1) респонденти, які розглядають помсту як приємну, в більшій мірі схильні до використання прямої фізичної агресії, непрямой вербальної і фізичної агресії, порівняно з досліджуваними, які розглядають помсту як неприємну; 2) цивільні особи, які розглядають помсту як приємну, в більшій мірі характеризуються домінуванням, самовпевненістю, впертістю, гордістю, порівняно з досліджуваними, які розглядають помсту як неприємну; 3) у цивільних осіб, які розглядають помсту як приємну, в більшій мірі виражені слабкість Зверх «Я», низький самоконтроль поведінки та висока ергічна напруга, порівняно з тими особами, які вважають помсту неприємною. В свою чергу, такі показники свідчать про те, що для досліджуваних, які розглядають помсту як приємну, характерні: легковажність, прагматичність, безпринципність, схильність захоплюватись, безладність, імпульсивність, неуважність, нетерплячість, напруженість, неспокійність, перевтомлюваність.

Розглянемо відмінності між двома групами досліджуваних за критерієм «помста приємна/неприємна» в особливостях оцінки концепту «Людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії». Отримані результати відображено у додатку X (див. табл. X.16).

В групі 1а представлено 74 респонденти з оцінками «+2» та «+1» (які вважають помсту приємною), а в групі 1в – 130 респондентів з оцінками «-1» та «-2» (які розглядають помсту як неприємну).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона цивільні особи, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що людина, яка мстить, є несправедливою, ніж ті респонденти, які розглядають помсту приємною, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «-2» та «-1» (відповідно в групі 1в оцінку «-1» обрали 29,2 % осіб, а в групі 1а – 16,2 % осіб; в групі 1в оцінку «-2» обрали 18,5 % осіб, а в групі 1а – всього 5,4 % осіб). В той же час значний відсоток осіб, які розглядають помсту як приємну, вважають, що людина, яка мстить, є справедливою, порівняно з іншою групою (відповідно сума відсотків за оцінками «+1» та «+2» по групі 1а складає 37,8 %, а по групі 1в – 21,5 %).

Також, за критерієм Хі-квадрат Пірсона, виявилось, що цивільні особи, які розглядають помсту як приємну, в більшій мірі вважають, що людина, яка мстить, є

схильною до лідерства, ніж ті респонденти, які розглядають помсту як неприємну, про що свідчить розподіл відсотків за оцінкою «+2» (відповідно в групі 1а оцінку «+2» обрали 29,7 % осіб, а в групі 1в – 18,5 % осіб). В той же час значний відсоток осіб, які розглядають помсту як неприємну, вважають, що людина, яка мстить, є несхильною до лідерства порівняно з іншою групою (відповідно сума відсотків за оцінками «-1» та «-2» по групі 1в складає 24,6 %, а по групі 1а – 10,8 %).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона, цивільні особи, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що людина, яка мстить, є егоїстичною, ніж ті респонденти, які розглядають помсту як приємну, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «-2» та «-1» (відповідно в групі 1в сума відсотків за оцінками «-1» та «-2» складає 65,4 %, а по групі 1а – 54,0 % осіб).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона, цивільні особи, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що людина, яка мстить, є байдужою, ніж ті респонденти, які розглядають помсту як приємну, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «-2» та «-1» (відповідно в групі 1в сума відсотків за оцінками «-1» та «-2» складає 55,4 %, а по групі 1а – 29,7 % осіб).

Обидві групи респондентів вважають, що людина, яка мстить, є в більшій мірі: 1) печальною, ніж життєрадісною; 2) потайною, ніж щирою; 3) підозрілою, ніж довірливою; 4) злою, ніж доброзичливою; 5) егоїстичною, ніж дбайливою; 6) жорстокою, ніж ласкавою; 7) дратівливою, ніж врівноваженою; 8) демонстративною, ніж скромною; 9) схильною до суперництва, ніж до співробітництва; 10) відлюдною, ніж товариською (додаток X, табл. X.16).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона цивільні особи, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що людина, яка мстить, є жорстокою, ніж ті респонденти, які розглядають помсту приємною, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «-2» (відповідно в групі 1в оцінку «-2» обрали 46,2 % осіб, а в групі 1а – 24,3 % осіб). Сума відсотків за оцінками «-1» та «-2» по групі 1в складає 90 %, а по групі 1а – 72,9 %.

За критерієм Хі-квадрат Пірсона цивільні особи, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що людина, яка мстить, є тривожною, ніж ті респонденти, які розглядають помсту приємною, про що свідчить розподіл відсотків

за оцінками «-2» (відповідно в групі 1в оцінку «-2» обрали 23,1 % осіб, а в групі 1а – 16,2 % осіб). Сума відсотків за оцінками «-1» та «-2» по групі 1в складає 62,3 %, а по групі 1а – 51,3 %.

За критерієм Хі-квадрат Пірсона досліджувані, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що людина, яка мстить, є відразливою, ніж ті респонденти, які розглядають помсту приємною, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «-2» та «-1» (відповідно в групі 1в оцінку «-2» обрали 29,2 % осіб, а в групі 1а – 13,5 % осіб; в групі 1в оцінку «-1» обрали 33,8 % осіб, а в групі 1а – 18,9 % осіб). Сума відсотків за оцінками «-1» та «-2» по групі 1в складає 63 %, а по групі 1а – 32,4 %.

Досить цікавими виявились відмінності між двома групами в оцінці концепту «життя».

Розглянемо відмінності між двома групами досліджуваних за критерієм «помста приємна/неприємна» в особливостях оцінки концепту «життя». Отримані результати також відображено у додатку Х (див. табл. Х.17).

В групі 1а представлено 74 респонденти з оцінками «+2» та «+1» (які вважають помсту приємною), а в групі 1в – 130 респондентів з оцінками «-1» та «-2» (які розглядають помсту як неприємну).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона досліджувані, які розглядають помсту приємною, в більшій мірі вважають, що життя є жорстоким, ніж ті респонденти, які розглядають помсту неприємною, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «-2» та «-1» (відповідно сума відсотків за оцінками «-1» та «-2» по групі 1а складає 43,2 %, а по групі 1в – 21,5 %).

Цивільні особи, які розглядають помсту неприємною, в більшій мірі вважають, що життя приносить моральне задоволення, ніж ті респонденти, які розглядають помсту приємною, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «+2» та «+1» (відповідно сума відсотків за оцінками «+1» та «+2» по групі 1в складає 81,6 %, а по групі 1а – 62,1 %).

Також виявилось, що цивільні особи, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що життя приносить щастя, ніж ті респонденти, які вважають помсту приємною, про що свідчить розподіл відсотків за оцінками «+2» та «+1»

(відповідно сума відсотків за оцінками «+1» та «+2» по групі 1в складає 83,1 %, а по групі 1а – 64,8 %).

За критерієм Хі-квадрат Пірсона цивільні особи, які розглядають помсту неприємною, в більшій мірі вважають, що життя нестрашне, ніж ті респонденти, які розглядають помсту приємною, про що свідчить сума розподілу відсотків за оцінками «+2» та «+1» (відповідно сума відсотків за оцінками «+1» та «+2» по групі 1в складає 49,2 %, а по групі 1а – 29,7 %).

Цивільні особи, які вважають помсту неприємною, в більшій мірі вважають, що життя спокійне, ніж ті респонденти, які розглядають помсту як приємну, про що свідчить сума розподілу відсотків за оцінками «+2» та «+1» (відповідно сума відсотків за оцінками «+1» та «+2» по групі 1в складає 47,7 %, а по групі 1а – 24,3 %).

Цивільні особи, які розглядають помсту як неприємну, в більшій мірі вважають, що життя викликає насолоду, ніж ті респонденти, які вважають помсту приємною, про що свідчить сума розподілу відсотків за оцінками «+2» та «+1» (відповідно сума відсотків за оцінками «+1» та «+2» по групі 1в складає 82,3 %, а по групі 1а – 67,6 %).

Обидві групи респондентів вважають, що життя в більшій мірі є: 1) добрим, ніж поганим; 2) приємним, ніж неприємним; 3) приносить радість, ніж приносить печаль; 4) має важливе значення, ніж не має важливого значення.

На основі критерія «помста має важливе значення / не має важливого значення» ми сформуваємо дві групи респондентів: в групі 2а представлено 72 респонденти з оцінками «+2» та «+1» (які вважають, що помста має важливе значення), а в групі 2в – 80 респондентів з оцінками «-1» та «-2» (які вважають, що помста не має важливого значення).

Розглянемо особистісні характеристики у респондентів обох груп за особистісним опитувальником 16PF Р. Б. Кеттелла на основі критерія U Манна-Уїтні. В таблиці 4.20 можна побачити результати тільки за значущими відмінностями ($p < 0,05$).

Таблиця 4.20

Відмінності в особистісних властивостях у цивільних осіб залежно від розгляду помсти як такої, що має важливе значення / не має важливого

значення

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
E- Субмісивність – E+ Домінантність	2а 2в	72 80	83,94 69,80	6044,00 5584,00	2344,000	0,044 (p<0,05)
H- Фректія – H+ Пармія	2а 2в	72 80	84,25 69,53	6066,00 5562,00	2322,000	0,037 (p<0,05)
I- Харія – I+ Премсія	2а 2в	72 80	69,22 83,05	4984,00 6644,00	2356,000	0,050 (p=0,05)
L- Алаксія – L+ Протенсія	2а 2в	72 80	84,08 69,68	6054,00 5574,00	2334,000	0,039 (p<0,05)
O- Самовпевненість – O+ Схильність переживати почуття провини	2а 2в	72 80	87,22 66,85	6280,00 5348,00	2108,000	0,004 (p<0,01)
Пряма вербальна агресія	2а 2в	72 80	88,56 65,65	6376,00 5252,00	2012,000	0,001 (p<0,01)
Непряма фізична агресія	2а 2в	72 80	85,78 68,15	6176,00 5452,00	2212,000	0,012 (p<0,05)
Пряма фізична агресія	2а 2в	72 80	99,69 55,63	7178,00 4450,00	1210,000	0,000 (p<0,001)

Отримані результати свідчать, що між двома групами респондентів наявні значущі відмінності за показниками субмісивність – домінантність, фректія – пармія, харія – премсія, алаксія – протенсія, самовпевненість – схильність переживати почуття провини, пряма вербальна агресія, непряма фізична агресія, пряма фізична агресія.

Виявилось, що цивільні особи, які розглядають помсту як таку, що має важливе значення, в більшій мірі схильні до використання прямої вербальної і фізичної агресії, непрямой фізичної агресії, порівняно з досліджуваними, які розглядають помсту як таку, що не має важливого значення.

Цивільні особи, які розглядають помсту як таку, що має важливе значення, в більшій мірі характеризуються домінуванням, самовпевненістю, впертістю,

гордістю, порівняно з досліджуваними, які розглядають помсту як таку, що не має важливого значення.

У цивільних осіб, які розглядають помсту як таку, що має важливе значення, в більшій мірі виражені сміливість, зухвалість, суворість, нечулість, раціоналістичність (діє на основі розрахунку, зважає за і проти, обирає саме вигідне рішення, не довіряючи інтуїції та емоціям), підозрілість, ревнивість (стурбованість тим, що хтось претендує зайняти його/її місце, перевершити за роботою, завоювати симпатії особи), дратівливість, очікування раптових змін ситуації до гіршого варіанту, мобілізованість на активні дії у відповідь на підступи супротивників, уразливість, образливість, схильність до самобичування та сумнівів.

На рис. 4.1 представлено діаграму з середніми значеннями за змінною прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії для різних груп респондентів: 1 – дружини активних УБД; 2 – ВПО жіночої статі; 3- добровольці-ветерани; 4 – цивільні чоловіки; 5 – цивільні жінки.

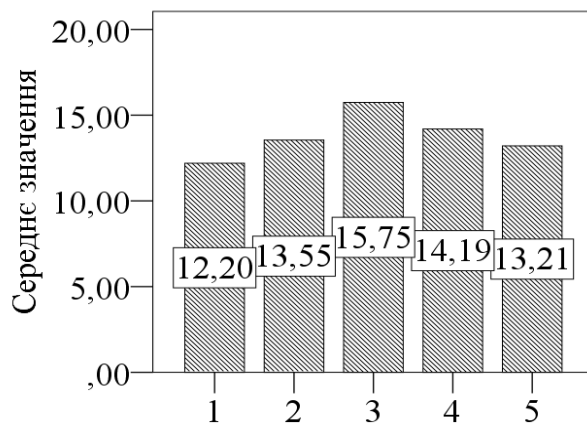

Рис. 4.1. Відмінності в середніх значеннях за змінною прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії для різних груп респондентів

Отримані результати свідчать, що прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії більш виражено у добровольців-ветеранів, порівняно з іншими групами респондентів.

Окремо відмітимо, що у цивільних чоловіків прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії більш виражено, ніж у цивільних жінок (див. рис. 4.1).

Співставлення результатів за групами добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків представлено в таблиці 4.21.

Таблиця 4.21

Критерій U Манна-Уїтні: прагнення до помсти у відповідь на кривду в добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Прагнення до помсти	3	212	179,21	37992,00	10874,000	0,008
	4	124	150,19	18624,00		

У добровольців-ветеранів прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії більш виражено на значущому рівні ($p < 0,01$), ніж у цивільних чоловіків.

Співставлення результатів окремо по групах жінок відображено в таблиці 4.22.

Таблиця 4.22

Критерій Краскела-Уоллеса: прагнення до помсти у відповідь на кривду у дружин активних УБД, ВПО жіночої статі, цивільних жінок

Групи респондентів	Кількість учасників	Середній ранг	Хі-квадрат	Рівень значущості
Дружини активних УБД	76	275,22	2,500	0,287 ($p > 0,05$)
ВПО жіночої статі	188	306,83		
Цивільні особи жіночої статі	344	309,70		

Отримані результати демонструють, що у дружин активних УБД, ВПО жіночої статі, цивільних жінок не виявлено значущих відмінностей прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії.

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена у добровольців-ветеранів виявлено зворотні значущі кореляційні зв'язки прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії з певними індивідуально-психологічними характеристиками (додаток Ц, табл. Ц.1).

Отримані результати свідчать, що у добровольців-ветеранів виявлено такі значущі зв'язки: прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії негативно значущо пов'язане з інтересом і емоційною насиченістю життя ($p=-0,56$, $p<0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=-0,55$, $p<0,001$); задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками ($p=-0,52$, $p<0,001$); розумінням важливості своєї діяльності в житті ($p=-0,47$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=-0,46$, $p<0,001$); контролем подій власного життя ($p=-0,46$, $p<0,001$); психологічною пружністю ($p=-0,43$, $p<0,001$); задоволеністю самореалізацією ($p=-0,38$, $p<0,001$); психічним здоров'ям ($p=-0,37$, $p<0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=-0,36$, $p<0,01$); добрим душевним станом в останній час ($p=-0,35$, $p<0,001$); сприянням добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях ($p=-0,29$, $p<0,001$). Чим вище виражені дані показники у добровольців-ветеранів, тим менш у них виражене прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії.

У цивільних чоловіків виявлено іншу конфігурацію обернених кореляційних зв'язків за тісністю між прагненням до помсти в міжособовій взаємодії і такими показниками: сприянням добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях ($p=-0,71$, $p<0,001$); відчуттям щастя ($p=-0,42$, $p<0,001$); інтересом і емоційною насиченістю життя ($p=-0,40$, $p<0,001$); розумінням важливості своєї діяльності в житті ($p=-0,38$, $p<0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=-0,34$, $p<0,001$); добрим душевним станом в останній час ($p=-0,31$, $p<0,001$); задоволеністю самореалізацією ($p=-0,30$, $p<0,001$).

Важливо відмітити, що у добровольців-ветеранів прагнення до помсти в міжособовій взаємодії прямо пов'язане з такими механізмами психологічного захисту: компенсацією ($p=0,80$, $p<0,001$); реактивними утвореннями ($p=0,64$, $p<0,001$); регресією ($p=0,62$, $p<0,001$); проекцією ($p=0,55$, $p<0,001$); заміщенням ($p=0,49$, $p<0,001$) (див. додаток Ц, табл. Ц. 1).

У цивільних чоловіків виявлено іншу конфігурацію кореляційних зв'язків за силою між прагненням до помсти в міжособовій взаємодії і механізмами психологічного захисту: регресією ($p=0,67$, $p<0,001$); проекцією ($p=0,67$, $p<0,001$);

компенсацією ($p=0,53$, $p<0,001$); реактивними утвореннями ($p=0,43$, $p<0,001$); заміщенням ($p=0,43$, $p<0,001$) (див. додаток Ц, табл. Ц.1).

Отримані результати узгоджуються з результатами деяких зарубіжних дослідників. Зокрема, в зарубіжних дослідженнях було емпірично встановлено, що помста була значущо негативно пов'язаною з психічним здоров'ям (Ysseldyk et al., 2007; Akin et al., 2012), психологічним благополуччям (Bono et al., 2008; Ysseldyk, 2005; Wulandari, Megawati, 2020), задоволеністю життям (McCullough et al., 2001), суб'єктивним благополуччям (McCullough et al., 2001; Satici, 2016), з щастям і прощенням (Karduz, Saricam, 2018).

В нашому емпіричному дослідженні у добровольців-ветеранів виявлено прямі значущі явно виражені кореляційні зв'язки прагнення до помсти загарбникам/ворогам України з національною ідентичністю ($p=0,76$, $p<0,001$), громадянською ідентичністю ($p=0,68$, $p<0,001$), психологічною пружністю ($p=0,61$, $p<0,001$).

Таким чином, виявлено, що прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії більш виражено на значущому рівні у добровольців-ветеранів, порівняно з іншими групами респондентів.

У добровольців-ветеранів та цивільних чоловіків виявлено різні конфігурації обернених кореляційних зв'язків між прагненням до помсти в міжособовій взаємодії з певними індивідуально-психологічними характеристиками.

У добровольців-ветеранів прагнення до помсти загарбникам/ворогам України позитивно значущо пов'язано з національною і громадянською ідентичностями, психологічною пружністю.

Виявлено статеві відмінності у цивільних осіб в особливостях розуміння і оцінки концептів «помста», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії».

У цивільних жінок в структурі розуміння концепту «помста» виявлено такі два фактори: 1) спричинення помстою печалі, огиди, морального незадоволення, нещастя, несправедливості; 2) страшна, жорстока, пов'язана з гнівом. У цивільних чоловіків в структурі розуміння концепту «помста» виявлено такі чотири фактори: 1) спричинення печалі, морального незадоволення; 2) брак важливого значення,

несправедливість; 3) приносить нещастя і викликає огиду; 4) жорстока і пов'язана з гнівом.

У цивільних жінок в структурі розуміння концепту «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» виявлено такі п'ять факторів: 1) відлюдність із схильністю до печалі, егоїстичності і злоби; 2) дратівливість із схильністю до тривожності і нерозумної поведінки; 3) підозрілість і потайність; 4) несправедливість; 5) демонстративність із схильністю до суперництва. У цивільних чоловіків в структурі розуміння концепту «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» виокремлено такі шість факторів: 1) тривожність, дратівливість, нерозумність та не схильність до лідерства; 2) відлюдність, підозрілість, егоїстичність; 3) схильність до печалі і потайності; 4) байдужість і егоїстичність; 5) несправедливість; 6) схильність до суперництва.

Виявлено індивідуально-психологічні характеристики цивільних осіб, які розглядають помсту у міжособовій взаємодії як приємну та як таку, що має важливе значення.

4. 3. Типи готовності до прощення в міжособовій взаємодії

Виокремлення психологічних особливостей типів готовності до прощення у різних груп респондентів сприяє розкриттю багатогранного характеру цього феномена.

На основі критеріїв Краскела-Уоллеса і U Манна-Уїтні нами були визначені особливості типів готовності до прощення в міжособовій взаємодії у різних категорій респондентів: 1 – дружини активних УБД; 2 – ВПО жіночої статі; 3 – добровольці-ветерани; 4 – цивільні чоловіки; 5 – цивільні жінки.

Результати стосовно особливостей готовності до реституційного прощення в міжособовій взаємодії представлено на рис. 4.2.

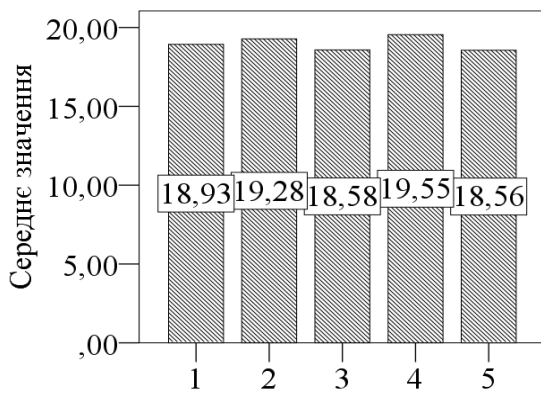

Рис. 4.2. Відмінності в середніх значеннях за змінною готовність до реституційного прощення в міжособовій взаємодії для різних груп респондентів

Співставлення отриманих результатів за даним типом готовності до прощення у цивільних чоловіків і цивільних жінок за критерієм U Манна-Уїтні відображено в таблиці 4.23.

Таблиця 4.23

Критерій U Манна-Уїтні: готовність до реституційного прощення в міжособовій взаємодії у цивільних чоловіків і цивільних жінок

Показник	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до реституційного прощення	4	124	255,34	31662,00	18744,000	0,045
	5	344	226,99	78084,00		

Отримані результати свідчать про таку закономірність: у цивільних чоловіків готовність до реституційного прощення в міжособовій взаємодії є більш вираженою, ніж у цивільних жінок на значущому рівні ($p < 0,05$).

Результати стосовно особливостей готовності до реституційного прощення в міжособовій взаємодії в добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків представлено в табл. 4.24.

Таблиця 4.24

Критерій U Манна-Уїтні: готовність до реституційного прощення в міжособовій взаємодії у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

Показник	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до реституційного прощення	3	212	162,43	34436,00	11858,000	0,133 ($p>0,05$)
	4	124	178,87	22180,00		

Отримані результати, які представлено в табл. 4.24, демонструють, що немає значущих відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками в готовності до реституційного прощення в міжособовій взаємодії (відповідно рівень значущості $p>0,05$).

Співставлення отриманих результатів за готовністю до реституційного прощення в міжособовій взаємодії у жінок за критерієм Краскела-Уоллеса відображено в таблиці 4.25.

Таблиця 4.25

Критерій Краскела-Уоллеса: готовність до реституційного прощення в міжособовій взаємодії у жінок

Групи респондентів	Кількість учасників	Середній ранг	Хі-квадрат	Рівень значущості
Дружини активних УБД	76	310,92	2,869	0,238 ($p>0,05$)
ВПО жіночої статі	188	320,63		
Цивільні особи жіночої статі	344	294,27		

Не виявлено значущих відмінностей в готовності до реституційного прощення між цивільними жінками, дружинами активних УБД, ВПО жіночої статі (відповідно рівень значущості $p>0,05$).

Розглянемо кореляційні зв'язки за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена між готовністю до реституційного прощення з певними індивідуально-психологічними характеристиками в п'яти групах респондентів. Результати представлено в додатку Ш (див. табл. Ш.4).

Отримані результати кореляційного аналізу, що відображено в таблиці Ш.4, свідчать, що у цивільних чоловіків виявлено такі закономірності: наявні виражені

зворотні кореляційні зв'язки готовності до реституційного прощення з відчуттям щастя ($p=-0,669$, $p<0,001$); розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p=-0,781$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=-0,540$, $p<0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=-0,305$, $p<0,01$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=-0,338$, $p<0,01$). Окремо відзначимо, що в інших групах респондентів виявлено слабкі обернені кореляційні зв'язки між готовністю до реституційного прощення з певними індивідуально-психологічними характеристиками (див. додаток III, табл. III.4).

Результати стосовно особливостей готовності до прощення через очікування інших представлено в табл. 4.26.

Таблиця 4.26

**Критерій Краскела-Уоллеса: готовність до прощення через очікування інших
(n = 944)**

Групи респондентів	Кількість учасників	Середній ранг	Хі-квадрат	Рівень значущості
1. Дружини активних УБД	76	477,38	37,879	0,000 ($p<0,001$)
2. ВПО жіночої статі	188	371,45		
3. Добровольці-ветерани	212	518,29		
4. Цивільні особи чоловічої статі	124	531,16		
5. Цивільні особи жіночої статі	344	477,28		

На рис. 4.3 відображено діаграму з середніми значеннями за змінною готовність до прощення через очікування інших для різних груп респондентів.

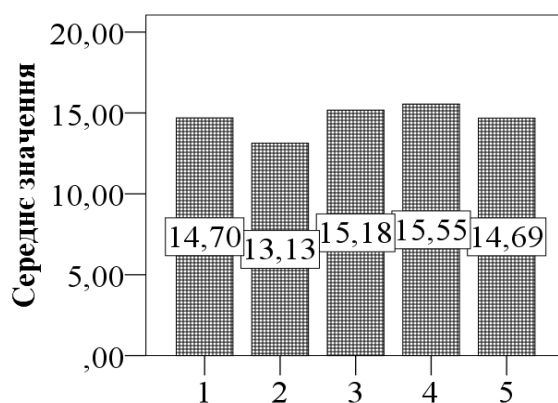

Рис. 4.3. Відмінності в середніх значеннях за змінною готовність до прощення через очікування інших для різних груп респондентів

Отримані результати, які представлено в табл. 4.26 і на рис. 4.3 демонструють такі закономірності:

- 1) в міжособовій взаємодії готовність до прощення через очікування інших у цивільних чоловіків є більш вираженою, ніж у цивільних жінок;
- 2) не виявлено значущих відмінностей в готовності до прощення через очікування інших між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками;
- 3) у ВПО жіночої статі готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД.

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена були виявлені певні кореляційні зв'язки між готовністю до прощення через очікування інших в міжособовій взаємодії з певними індивідуально-психологічними характеристиками в п'яти групах респондентів. Результати відображено в додатку III (див. табл. III.2).

Отримані результати, які відображено в таблиці III.2, свідчать про такі закономірності: у цивільних чоловіків і цивільних жінок готовність до прощення через очікування інших в міжособовій взаємодії позитивно значущо пов'язана із сприянням добру у будь-яких обставинах (відповідно у цивільних чоловіків $p=0,520$, $p<0,001$; у цивільних жінок $p=0,331$, $p<0,001$).

Також у цивільних жінок готовність до прощення через очікування інших в міжособовій взаємодії позитивно значущо пов'язана із щасливим сімейним життям ($p=0,355$, $p<0,001$).

Окремо відмітимо, що в усіх інших групах респондентів виявлено слабкі кореляції готовності до прощення через очікування інших в міжособовій взаємодії з певними індивідуально-психологічними характеристиками (див. табл. III.2).

На рис. 4.4 представлено діаграму з середніми значеннями за змінною готовність до релігійного прощення для різних груп респондентів.

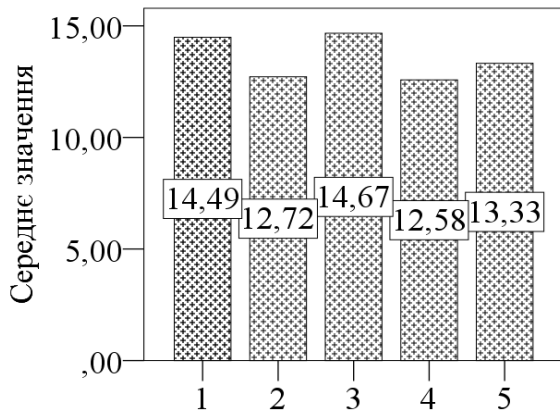

Рис. 4.4. Відмінності в середніх значеннях за змінною готовність до релігійного прощення для різних груп респондентів

Результати стосовно особливостей готовності до релігійного прощення у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків представлено в табл. 4.27.

Таблиця 4.27

Критерій U Манна-Уїтні: готовність до релігійного прощення у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

Показник	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до релігійного прощення	3	212	180,64	38296,00	10570,000	0,003
	4	124	147,74	18320,00		

Отримані результати, які представлено в табл. 4.27, демонструють таку закономірність: у добровольців-ветеранів готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків (на рівні значущості $p < 0,01$).

Співставлення отриманих результатів за готовністю до релігійного прощення в міжособовій взаємодії у жінок за критерієм Краскела-Уоллеса відображено в таблиці 4.28.

Таблиця 4.28

Критерій Краскела-Уоллеса: готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії у жінок

Групи респондентів	Кількість учасників	Середній ранг	Хі-квадрат	Рівень значущості
Дружини активних УБД	76	355,19	9,774	0,008 ($p < 0,01$)
ВПО жіночої статі	188	281,10		
Цивільні особи жіночої статі	344	306,09		

Також виявлено таку закономірність: у дружин активних УБД готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії є більш вираженою, ніж у цивільних жінок і ВПО жіночої статі.

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена в п'яти групах респондентів виявлено слабкі кореляційні зв'язки готовності до релігійного прощення з певними індивідуально-психологічними характеристиками. Результати відображено в додатку Ш (див. табл. Ш.3).

Розглянемо отримані результати стосовно особливостей готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії.

На рис. 4.5 представлено діаграму з середніми значеннями за змінною готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії для різних груп респондентів.

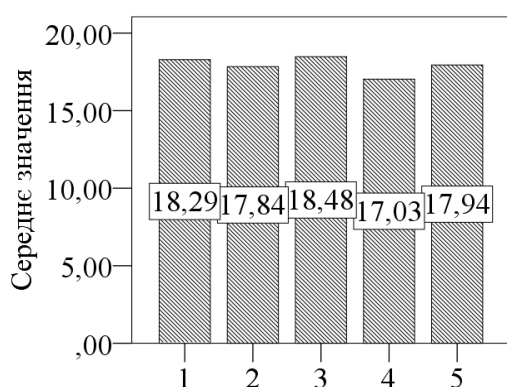

Рис. 4.5. Відмінності в середніх значеннях за змінною готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії для різних груп респондентів

Співставлення отриманих результатів у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків за готовністю до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії за критерієм U Манна-Уїтні відображено в таблиці 4.29.

Таблиця 4.29

Критерій U Манна-Уїтні: готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

Показник	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії	3	212	183,92	38992,00	9874,000	0,000
	4	124	142,13	17624,00		

Отримані результати свідчать про таку закономірність: у добровольців-ветеранів готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків на значущому рівні ($p < 0,001$).

В таблиці 4.30 представлено результати за даним типом готовності до прощення у цивільних чоловіків і цивільних жінок за критерієм U Манна-Уїтні.

Таблиця 4.30

Критерій U Манна-Уїтні: готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії у цивільних чоловіків і цивільних жінок

Показник	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії	4	124	206,18	25566,00	17816,000	0,006
	5	344	244,71	84180,00		

Отримані результати свідчать і про таку закономірність: у цивільних жінок готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків на значущому рівні ($p < 0,01$).

Окремо відмитимо, що у цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі не виявлено значущих відмінностей в готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії (див. табл. 4.31).

Таблиця 4.31

Критерій Краскела-Уоллеса: готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії у жінок

Групи респондентів	Кількість учасників	Середній ранг	Хі-квадрат	Рівень значущості
Дружини активних УБД	76	309,51	0,092	0,955 ($p > 0,05$)
ВПО жіночої статі	188	305,28		
Цивільні особи жіночої статі	344	302,97		

Розглянемо отримані кореляційні зв'язки за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена між готовністю до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії з певними індивідуально-психологічними характеристиками в п'яти групах респондентів. Результати відображено в додатку III (див. табл. III.1).

Результати, представлені в таблиці III. 1, демонструють такі закономірності: в чотирьох групах респондентів – у цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі – виявлено явно виражені значущі позитивні зв'язки готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії із задоволеністю життям останнім часом; відчуттям щастя; розумінням важливості своєї діяльності у житті; сприянням добру у будь-яких обставинах; задоволеністю стосунками з іншими людьми; щасливим сімейним життям; добрим душевним станом. В трьох групах респондентів – у цивільних жінок, ВПО жіночої статі, дружин активних УБД – виявлено явно виражені значущі позитивні зв'язки готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії у міжособовій взаємодії із задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками.

Результати стосовно особливостей готовності до безумовного прощення представлено в табл. 4.32.

Таблиця 4.32

**Критерій Краскела-Уоллеса: Готовність до безумовного прощення
(n = 944)**

Групи респондентів	Кількість учасників	Середній ранг	Хі-квадрат	Рівень значущості
1. Дружини активних УБД	76	483,57	13,707	0,008 ($p < 0,001$)
2. ВПО жіночої статі	188	465,09		
3. Добровольці-ветерани	212	428,67		
4. Цивільні особи чоловічої статі	124	445,98		
5. Цивільні особи жіночої статі	344	510,67		

На рис. 4.6 відображено діаграму з середніми значеннями за змінною готовність до безумовного прощення для різних груп респондентів.

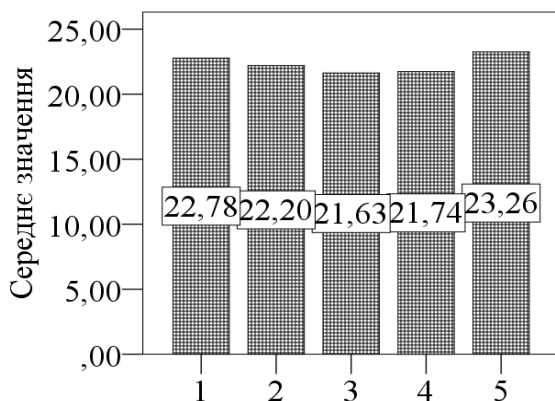

Рис. 4.6. Відмінності в середніх значеннях за змінною готовність до безумовного прощення для різних груп респондентів

Співставлення отриманих результатів за готовністю до безумовного прощення у цивільних чоловіків і цивільних жінок за критерієм U Манна-Уїтні відображено в таблиці 4.33.

Таблиця 4.33

Критерій U Манна-Уїтні: у міжособовій взаємодії готовність до безумовного прощення у цивільних чоловіків і цивільних жінок

Показник	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до безумовного прощення	4	124	212,05	26294,00	18544,000	0,031
	5	344	242,59	83452,00		

Отримані результати свідчать про таку закономірність: у цивільних жінок готовність до безумовного прощення є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків на значущому рівні ($p < 0,05$).

В таблиці 4.34 представлено співставлення результатів за готовністю до безумовного прощення у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків за критерієм U Манна-Уїтні.

Таблиця 4.34

Критерій U Манна-Уїтні: у міжособовій взаємодії готовність до безумовного прощення у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

Показник	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до безумовного прощення	3	212	167,01	35406,00	12828,000	0,712 ($p > 0,05$)
	4	124	171,05	21210,00		

Не виявлено значущих відмінностей в готовності до безумовного прощення між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками.

Співставлення результатів за готовністю до безумовного прощення у цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі за критерієм Краскела-Уоллеса відображено в таблиці 4.35.

Таблиця 4.35

Критерій Краскела-Уоллеса: готовність до безумовного прощення у жінок

Групи респондентів	Кількість учасників	Середній ранг	Хі-квадрат	Рівень значущості
Дружини активних УБД	76	296,99	3,038	0,219 ($p>0,05$)
ВПО жіночої статі	188	288,13		
Цивільні особи жіночої статі	344	315,10		

Не виявлено значущих відмінностей в готовності до безумовного прощення між цивільними жінками, дружинами активних УБД, ВПО жіночої статі.

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена нами виявлено кореляційні зв'язки готовності до безумовного прощення з певними індивідуально-психологічними характеристиками в різних групах респондентів (додаток Ш, табл. Ш.5).

Розглянемо конфігурацію кореляційних зв'язків в різних групах респондентів.

Проведений кореляційний аналіз свідчить, що у добровольців-ветеранів виявлено таку закономірність: готовність до безумовного прощення значущо позитивно пов'язана із сприянням добру у будь-яких обставинах ($p=0,319$, $p<0,001$). На нашу думку, цей зв'язок є дуже цікавим: чим в більшій мірі добровольці-ветерани сприяють добру у будь-яких обставинах, тим в більшій мірі у них виражена готовність до безумовного прощення. До речі, у цивільних осіб чоловічої статі такий зв'язок є більш сильним ($p=0,659$, $p<0,001$).

Виявлено також таку закономірність: готовність до безумовного прощення значущо обернено пов'язана із мстивістю у добровольців-ветеранів ($p=-0,507$, $p<0,001$) та цивільних чоловіків ($p=-0,524$, $p<0,001$) (додаток Ш, табл. Ш.6).

У добровольців-ветеранів готовність до безумовного прощення обернено пов'язана з такими механізмами психологічного захисту: витісненням ($p=-0,761$, $p<0,001$), регресією ($p=-0,611$, $p<0,001$), проекцією ($p=-0,603$, $p<0,001$), заміщенням ($p=-0,588$, $p<0,001$). Прямі зв'язки виявлено – із запереченням ($p=0,709$, $p<0,001$) і раціоналізацією ($p=0,618$, $p<0,001$) (додаток Ш, табл. Ш.6).

У цивільних чоловіків готовність до безумовного прощення обернено пов'язана з такими механізмами психологічного захисту: витісненням ($p=-0,613$, $p<0,001$), проекцією ($p=-0,423$, $p<0,001$), регресією ($p=-0,377$, $p<0,001$), заміщенням

($p=-0,379$, $p<0,001$). Прямі зв'язки виявлено – із запереченням ($p=0,521$, $p<0,001$) і раціоналізацією ($p=0,259$, $p<0,05$) (додаток Ш, табл. Ш.6).

У цивільних чоловіків виявились явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки готовності до безумовного прощення з такими показниками: сприянням добру у будь-яких обставинах ($p=0,659$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,340$, $p<0,001$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,318$, $p<0,001$); добрим душевним станом ($p=0,312$, $p<0,001$).

Нами виявлено значущі кореляційні зв'язки готовності до безумовного прощення з наданням переваги певним термінальним і інструментальним цінностям у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків. Учасники дослідження ранжували термінальні і інструментальні цінності за їх особистою значимістю (від 1 – дуже важлива до 18 – дуже неважлива). Зворотній кореляційний зв'язок свідчить, що, чим в більшій мірі виражена готовність до безумовного прощення, тим в більшій мірі надається перевага певній термінальній або інструментальній цінності.

У добровольців-ветеранів готовність до безумовного прощення пов'язана з наданням переваги таким термінальним цінностям при їх ранжуванні: впевненості у собі ($p=-0,621$, $p<0,001$); життєвій мудрості ($p=-0,554$, $p<0,001$); наявності добрих і вірних друзів ($p=-0,499$, $p<0,001$); свободі ($p=-0,431$, $p<0,001$); матеріально забезпеченому життю ($p=-0,487$, $p<0,001$); щастю інших ($p=-0,466$, $p<0,001$); продуктивному життю ($p=-0,408$, $p<0,01$); любові ($p=-0,380$, $p<0,01$); розвитку ($p=-0,310$, $p<0,05$) (додаток Ш, табл. Ш.7).

У цивільних чоловіків готовність до безумовного прощення пов'язана з наданням переваги таким термінальним цінностям при їх ранжуванні: життєвій мудрості ($p=-0,682$, $p<0,001$); любові ($p=-0,664$, $p<0,001$); впевненості у собі ($p=-0,584$, $p<0,001$); продуктивному життю ($p=-0,571$, $p<0,001$); свободі ($p=-0,511$, $p<0,001$); щастю інших ($p=-0,433$, $p<0,01$) (додаток Ш, табл. Ш.7).

Чим вище виражена у добровольців-ветеранів готовність до безумовного прощення, тим в більшій мірі надається перевага таким інструментальним цінностям при їх ранжуванні: відповідальності ($p=-0,771$, $p<0,001$), вихованості ($p=-0,471$, $p<0,001$), раціоналізму ($p=-0,300$, $p<0,05$), життєрадісності ($p=-0,297$, $p<0,05$) та в меншій мірі – високим вимогам до життя та високим домаганням ($p=0,339$, $p<0,01$),

непримиренності до недоліків у собі та інших ($p=0,315$, $p<0,05$) (додаток Ш, табл. Ш.8).

У цивільних чоловіків готовність до безумовного прощення пов'язана з наданням переваги таким інструментальним цінностям при їх ранжуванні: відповідальності ($p=-0,795$, $p<0,001$), вихованості ($p=-0,504$, $p<0,001$), самоконтролю ($p=-0,384$, $p<0,01$), життєрадісності ($p=-0,339$, $p<0,01$) (додаток Ш, табл. Ш.8). Чим вище виражена у цивільних чоловіків готовність до безумовного прощення, тим в меншій мірі надається перевага високим вимогам до життя та високим домаганням ($p=0,406$, $p<0,01$) (додаток Ш, табл. Ш.8).

У цивільних жінок наявні такі закономірності: готовність до безумовного прощення значущо позитивно корелює із задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками ($p=0,378$, $p<0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=0,364$, $p<0,001$); добрим душевним станом ($p=0,362$, $p<0,01$); відчуттям щастя ($p=0,334$, $p<0,001$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,329$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,301$, $p<0,001$).

У дружин активних УБД виявлено такі закономірності: готовність до безумовного прощення позитивно значущо пов'язана з такими показниками: добрим душевним станом ($p=0,379$, $p<0,01$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=0,361$, $p<0,01$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,337$, $p<0,01$); відчуттям щастя ($p=0,329$, $p<0,01$); задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками ($p=0,318$, $p<0,01$); щасливим сімейним життям ($p=0,316$, $p<0,01$).

У ВПО жіночої статі наявні такі закономірності: готовність до безумовного прощення значущо позитивно пов'язана із задоволеністю життям останнім часом ($p=0,366$, $p<0,001$); задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками ($p=0,334$, $p<0,001$); відчуттям щастя ($p=0,330$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,328$, $p<0,001$); добрим душевним станом в останній час ($p=0,325$, $p<0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=0,314$, $p<0,01$).

Співставлення отриманих результатів кореляційного аналізу, відображеного в таблиці Ш.5 (додаток Ш), свідчить, що в усіх п'яти групах респондентів конфігурація зв'язків готовності до безумовного прощення з індивідуально-психологічними характеристиками є різною.

В двох групах респондентів чоловіків – у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків – готовність до безумовного прощення значущо позитивно пов'язана із сприянням добру у будь-яких обставинах.

В трьох групах респондентів – у цивільних жінок, дружин активних УБД і ВПО жіночої статі – наявні явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки готовності до безумовного прощення із відчуттям щастя, задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками, задоволеністю стосунками з іншими людьми.

В чотирьох групах респондентів – у цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД і ВПО жіночої статі – наявні явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки готовності до безумовного прощення із задоволеністю життям останнім часом, щасливим сімейним життям і добрим душевним станом в останній час.

Співставимо отримані результати нашого дослідження з дослідженнями інших вчених щодо зв'язку прощення із задоволеністю життям.

В наукових дослідженнях показано, що задоволеність життям є показником психологічного благополуччя (Diener et al., 2009).

Бути задоволеним життям означає мати прихильне ставлення до свого життя в цілому (Haybron, 2007), що передбачає глобальну оцінку людиною свого життя (Pavot et al., 1991). Задоволеність життям – це когнітивний процес суб'єктивної оцінки особистістю свого життя (Diener et al., 1999). Задоволеність життям демонструє результат співставлення особистих очікувань і реальних досягнень (Alam, Ansari, 2019).

Деякі дослідники зазначають, що задоволеність життям може бути як швидкоплинною, так і стабільною протягом часу (Veenhoven et al., 1996). Зарубіжні вчені F. Fujita, E. Diener (2005) вважають, що більшість людей демонструють тривалу стабільність задоволеності життям.

J. Alam, M. Ansari (2019) зазначають, що самопрощення, прощення інших і прощення ситуації позитивно корелюють із задоволеністю життям. Позитивний зв'язок між прощенням і задоволеністю життям виявлений і в інших дослідженнях (Munoz et al., 2003; Lawler-Row, Piferi, 2006; Szcześniak, Soares, 2011; Macaskill, 2012; Ayten, Ferhan, 2016).

Про зв'язок між прощенням і щастям вказується в дослідженні J. Maltby і його колег (2005). Також у зарубіжному дослідженні M. Vatık та ін. (2017) показано, що прощення є значущим предиктором суб'єктивного щастя. До речі, в ряді інших досліджень показано, що суб'єктивне щастя позитивно корелює з позитивними емоціями і задовільними стосунками (Diener, Seligman, 2002), задоволеністю життям (Diener, 2000) і прощенням (Maltby et al., 2005). Людина, яка прощає, має низький рівень дистресу і вищий рівень щастя (Toussaint et al., 2016).

Прощення допомагає людям підтримувати і відновлювати близькі стосунки (Karremans et al., 2003). В декількох дослідженнях вченими виявлено зв'язок між прощенням і високою якістю близьких стосунків (Fincham et al., 2004). В той же час виявлено, що люди, які мають нижчий рівень прощення, є більш ворожими і характеризуються нижчим рівнем толерантності до дистресу (Matheny et al., 2017).

В деяких дослідженнях також виявлено позитивну кореляцію між прощенням і психологічним благополуччям (Toussaint et al., 2016). Вищий рівень прощення пов'язаний зі зменшенням симптомів депресії і тривоги; зниженням фізіологічної реактивності; зростанням психологічного благополуччя і задоволеності життям (McCullough et al., 2001).

Таким чином, виявлено певні *психологічні закономірності* готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій:

1) не виявлено значущих відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками в готовності до реституційного прощення в міжособовій взаємодії. У цивільних чоловіків готовність до реституційного прощення є більш вираженою, ніж у цивільних жінок на значущому рівні. Не виявлено значущих відмінностей в готовності до реституційного прощення між цивільними жінками, дружинами активних УБД, ВПО жіночої статі;

2) готовність до прощення через очікування інших є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками. Не виявлено значущих відмінностей в готовності до прощення через очікування інших між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. У ВПО жіночої статі готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД;

3) у добровольців-ветеранів готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків. У дружин активних УБД готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії є більш вираженою, ніж у цивільних жінок і ВПО жіночої статі;

4) у добровольців-ветеранів готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків. У цивільних жінок готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків. У цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі не виявлено значущих відмінностей в готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії;

5) не виявлено значущих відмінностей в готовності до безумовного прощення між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. У цивільних жінок готовність до безумовного прощення є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків. Не виявлено значущих відмінностей в готовності до безумовного прощення між цивільними жінками, дружинами активних УБД, ВПО жіночої статі.

Виявлено різні конфігурації кореляційних зв'язків типів готовності до прощення з індивідуально-психологічними характеристиками в п'яти групах респондентів.

4.4. Образливість і почуття провини в контексті прощення і психологічної пружності

Зв'язки образливості і почуття провини з прощенням, прагненням до помсти і психологічною пружністю недостатньо вивчені у вітчизняній і зарубіжній психології, що, в свою чергу, спонукає до більш цілеспрямованого дослідження співвідношень між цими змінними.

На основі кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена нами було виявлено особливості зв'язку образливості і почуття провини з психологічною пружністю, готовністю до самопрощення, прощення інших в міжособовій взаємодії та прощення ситуації у добровольців-ветеранів як активних УБД, дружин активних

УБД, ВПО жіночої статі, цивільних чоловіків і цивільних жінок. Характеристику вибірки наведено у додатку Ф (див. табл. Ф.1).

Результати кореляційного аналізу на вибірці добровольців-ветеранів представлено у додатку Щ (див. табл. Щ.1), а також на рис. 4.7 і рис. 4.8.

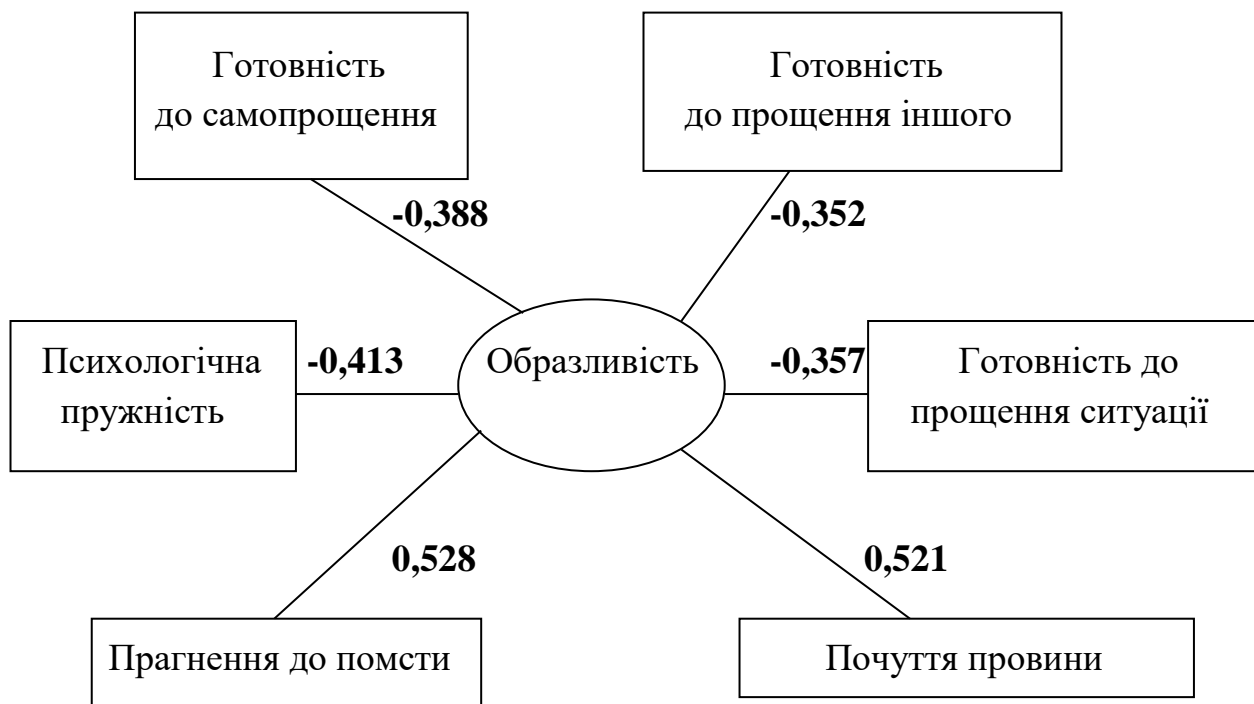

Рис. 4.7. Значущі кореляційні зв'язки образливості у добровольців-ветеранів з індивідуально-психологічними характеристиками

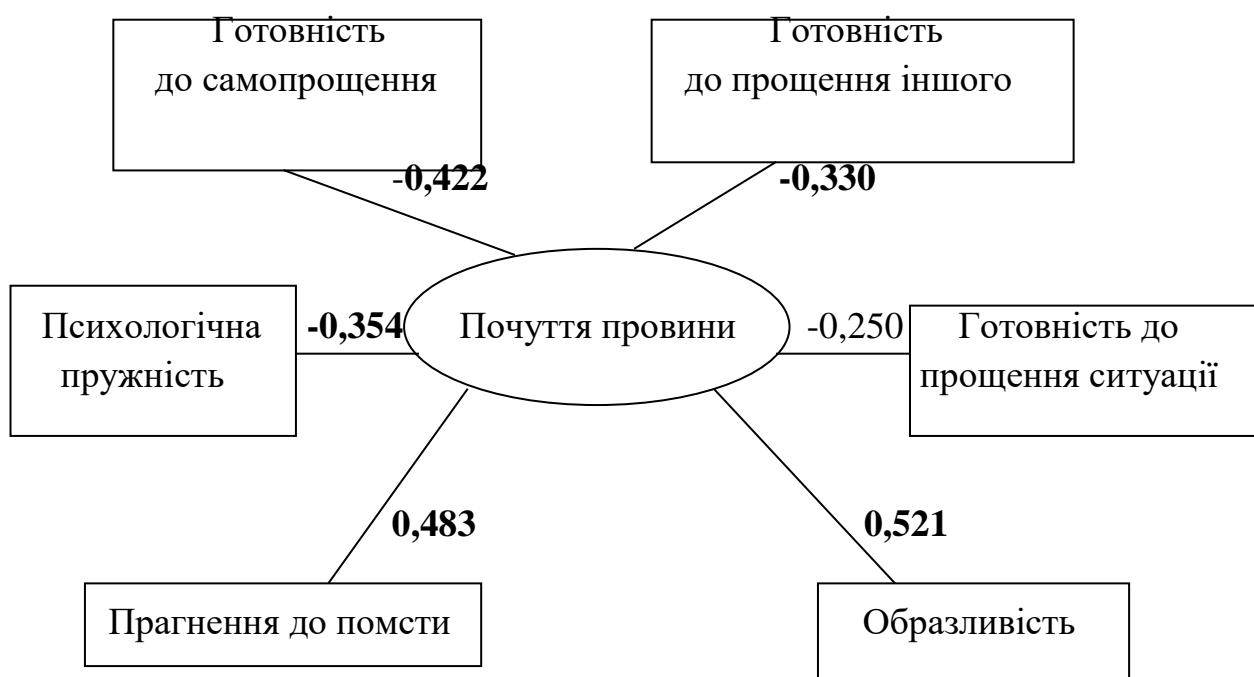

Рис. 4.8. Значущі кореляційні зв'язки почуття провини у добровольців-ветеранів з індивідуально-психологічними характеристиками

У добровольців-ветеранів виявлено явно виражені значущі негативні кореляційні зв'язки психологічної пружності з образливістю ($p=-0,413$, $p<0,001$) і почуттям провини ($p=-0,354$, $p<0,001$), які свідчать про те, що, чим в більшій мірі у добровольців-ветеранів виражені образливість і почуття провини, тим в меншій мірі у них виражена психологічна пружність.

У добровольців-ветеранів наявні значущі явно виражені зворотні кореляційні зв'язки образливості з готовністю до самопрощення ($p=-0,388$, $p<0,001$), готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії ($p=-0,352$, $p<0,001$) і готовністю до прощення ситуації ($p=-0,357$, $p<0,001$).

Стосовно переживання почуття провини слід зазначити, що у добровольців-ветеранів виявлено явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки цього показника з готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії ($p=-0,330$, $p<0,001$) та з готовністю до самопрощення ($p=-0,422$, $p<0,001$). В той же час виявилось, що у добровольців-ветеранів образливість ($p=0,528$, $p<0,001$) і почуття провини ($p=0,483$, $p<0,001$) значущо позитивно пов'язані з прагненням до помсти.

Чим в більшій мірі у добровольців-ветеранів виражені образливість і почуття провини, тим в більшій мірі у них виражене прагнення до помсти.

Для співставлення отриманих результатів на вибірці добровольців-ветеранів доцільно розглянути кореляційні зв'язки, отримані на вибірці цивільних чоловіків. Результати такого кореляційного аналізу відображено в додатку Щ (див. табл. Щ.2), а також на рис. 4.9 і рис. 4.10.

Результати, які представлено в таблиці Щ.2 (додаток Щ) свідчать, що у цивільних чоловіків образливість значущо негативно пов'язана з готовністю до прощення ситуації ($p=-0,352$, $p<0,001$). Чим в більшій мірі у цивільних чоловіків виражена образливість, тим в меншій мірі вони готові до прощення ситуації.

Також у цивільних чоловіків наявні явно виражені зворотні значущі кореляційні зв'язки між почуттям провини з готовністю до прощення іншого ($p=-$

0,324, $p < 0,001$), готовністю до прощення ситуації ($p = -0,406$, $p < 0,001$), а також з готовністю до самопрощення ($p = -0,316$, $p < 0,001$).

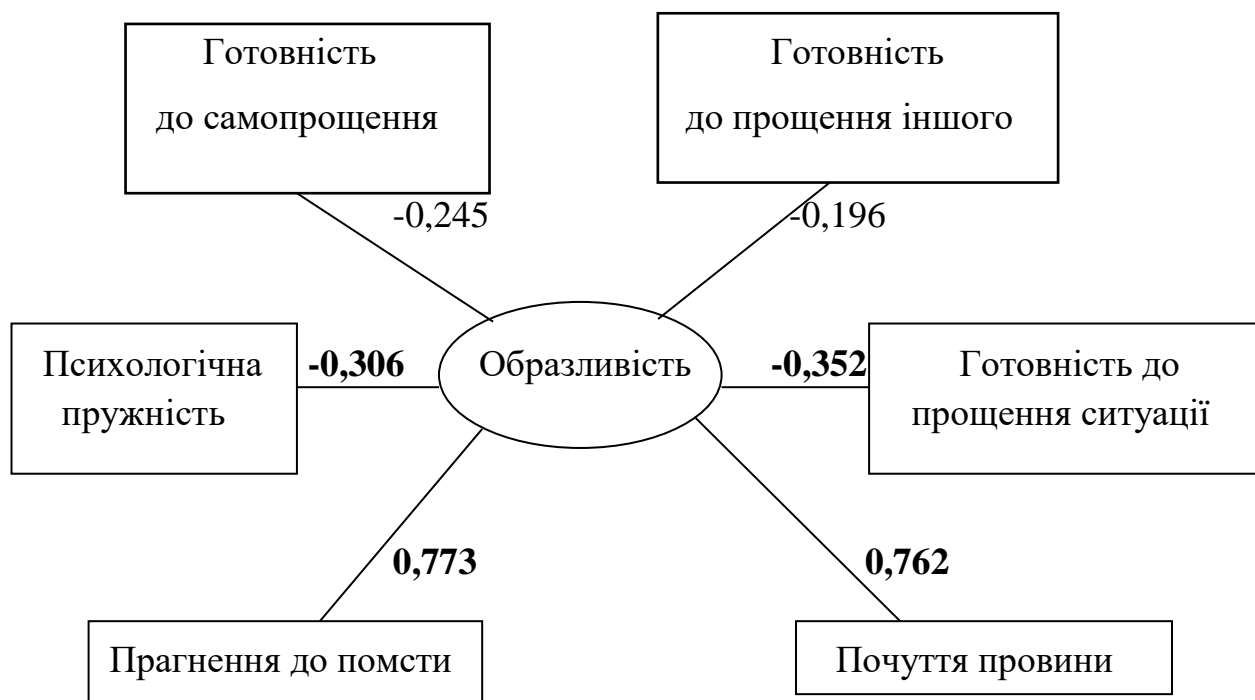

Рис. 4.9. Значущі кореляційні зв'язки образливості у цивільних чоловіків з індивідуально-психологічними характеристиками

Рис. 4.10. Значущі кореляційні зв'язки почуття провини у цивільних чоловіків з індивідуально-психологічними характеристиками

У цивільних чоловіків виявлено явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки образливості ($p=-0,306$, $p<0,001$) і почуття провини ($p=-0,316$, $p<0,001$) з психологічною пружністю.

Цікаво відмітити, що у цивільних чоловіків виявлено більш сильніші значущі позитивні кореляційні зв'язки образливості з прагненням до помсти ($p=0,773$, $p<0,001$), а також між прагненням до помсти з почуттям провини ($p=0,791$, $p<0,001$), порівняно з добровольцями-ветеранами (додаток Щ, табл. Щ.2). Чим в більшій мірі у цивільних чоловіків виражені образливість і почуття провини, тим в більшій мірі їм властиве прагнення до помсти.

У цивільних чоловіків виявлено значущі слабкі зворотні кореляційні зв'язки між образливістю з готовністю до самопрощення і готовністю до прощення іншого (див. табл. Щ.2).

Розглянемо отримані кореляційні зв'язки на вибірці дружин активних УБД. Отримані результати представлено у додатку Щ (див. табл. Щ.3), на рис. 4.11. і рис. 4.12.

Рис. 4.11. Значущі кореляційні зв'язки образливості у дружин активних УБД з індивідуально-психологічними характеристиками

Отримані результати кореляційного аналізу свідчать, що у дружин активних УБД наявні явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки образливості з

готовністю до самопрощення ($p=-0,331$, $p<0,001$), готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії ($p=-0,311$, $p<0,001$) і готовністю до прощення ситуації ($p=-0,372$, $p<0,001$).

Рис. 4.12. Значущі кореляційні зв'язки почуття провини у дружин активних УБД з індивідуально-психологічними характеристиками

Також у дружин активних УБД наявні значущі, але слабкі зворотні кореляційні зв'язки почуття провини з готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії, готовністю до прощення ситуації та готовністю до самопрощення (див. табл. Щ.3).

У дружин активних УБД виявлені явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки психологічної пружності з образливістю ($p=-0,508$, $p<0,001$) і почуттям провини ($p=-0,374$, $p<0,001$).

Цікаво відмітити, що на відміну від двох попередніх груп респондентів, у дружин активних УБД виявлено значущі, але слабкі кореляційні зв'язки прагнення до помсти з образливістю і почуттям провини (див. табл. Щ.3).

Співставимо кореляційні зв'язки, отримані на вибірці дружин УБД, з результатами, отриманими на вибірці ВПО жіночої статі. Результати кореляційного

аналізу для даної вибірки відображено в додатку Щ (див. табл. Щ.4), а також на рис. 4.13 і рис. 4.14.

Рис. 4.13. Значущі кореляційні зв'язки образливості у ВПО жіночої статі з індивідуально-психологічними характеристиками

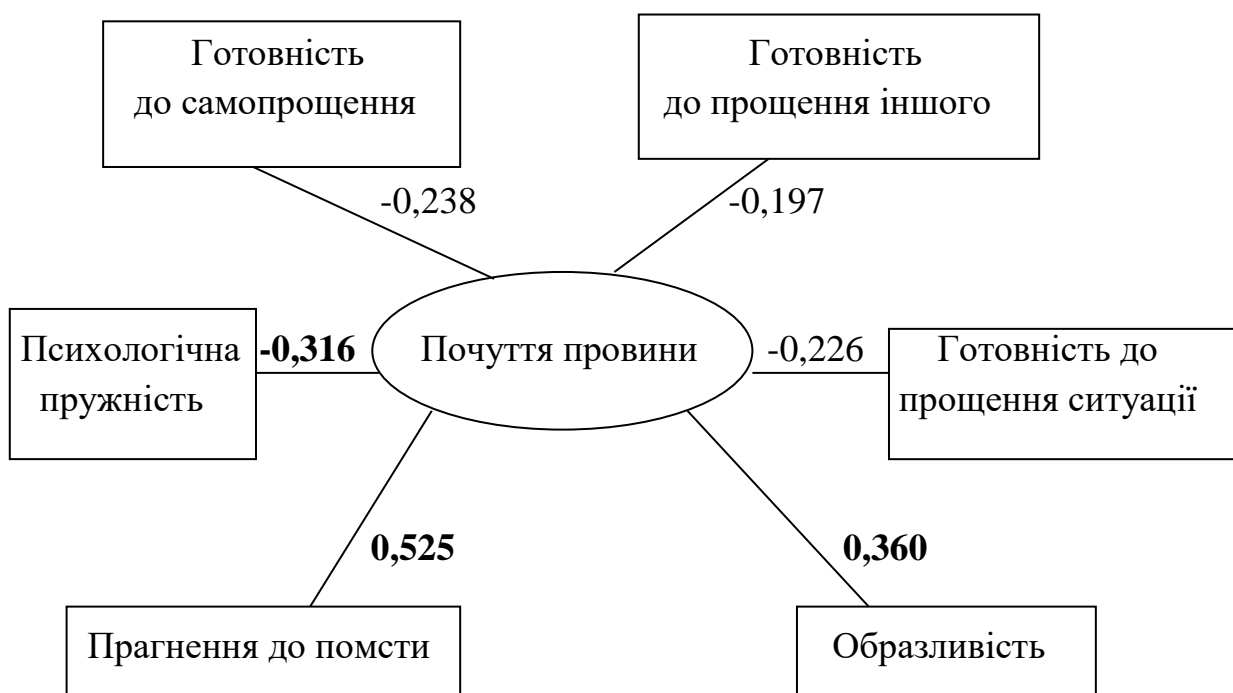

Рис. 4.14. Значущі кореляційні зв'язки почуття провини у ВПО жіночої статі з індивідуально-психологічними характеристиками

У ВПО жіночої статі виявились явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки образливості з психологічною пружністю ($p=-0,423$, $p<0,001$) і готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії ($p=-0,315$, $p<0,001$).

Також у ВПО жіночої статі виявились явно виражені значущі позитивні кореляційні зв'язки образливості з прагненням до помсти ($p=0,526$, $p<0,001$) і почуттям провини ($p=0,360$, $p<0,001$).

Слід зазначити, що у ВПО жіночої статі виявився явно виражений значущий зворотній кореляційний зв'язок почуття провини з психологічною пружністю ($p=-0,316$, $p<0,001$) і також явно виражений значущий позитивний кореляційний зв'язок почуття провини з прагненням до помсти ($p=0,525$, $p<0,001$).

Співставимо отримані результати кореляційного аналізу з результатами, отриманими на вибірці цивільних жінок. Отримані результати відображено у додатку Щ (див. табл. Щ.5), а також на рис. 4.15 і рис. 4.16.

Рис. 4.15. Значущі кореляційні зв'язки образливості у цивільних жінок з індивідуально-психологічними характеристиками

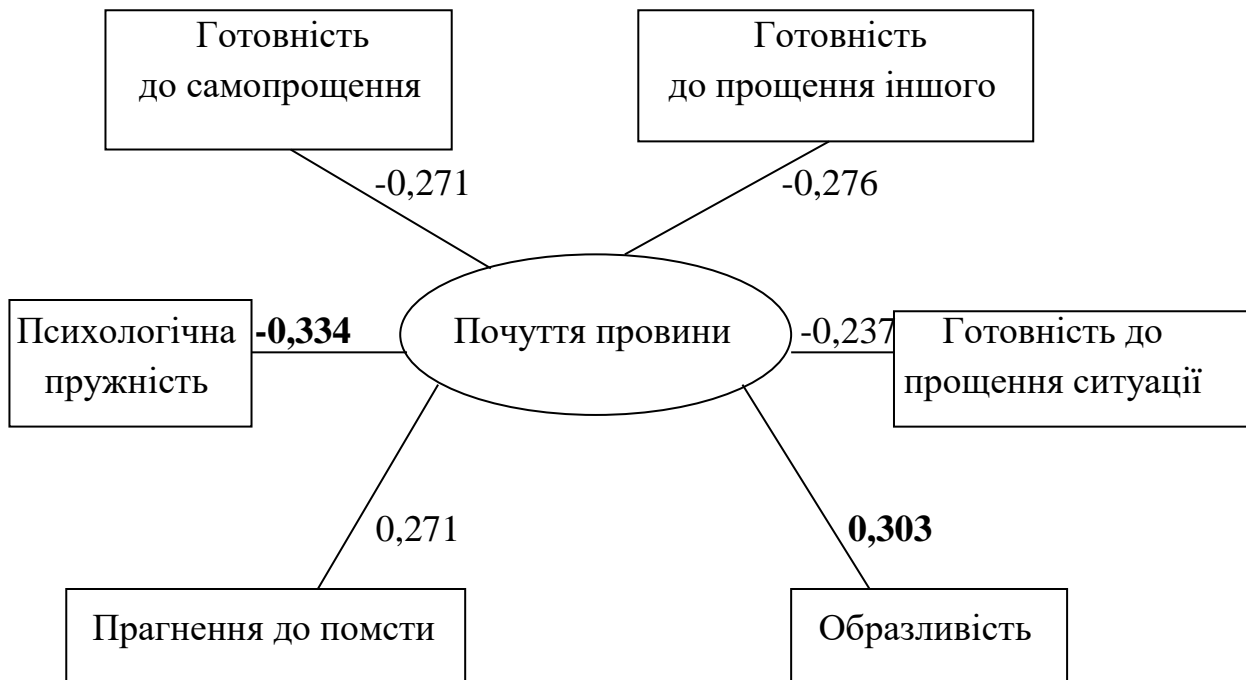

Рис. 4.16. Значущі кореляційні зв'язки почуття провини у цивільних жінок з індивідуально-психологічними характеристиками

У цивільних жінок виявилися явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки образливості ($p=-0,314$, $p<0,001$) і почуття провини ($p=-0,334$, $p<0,001$) з психологічною пружністю. Також у цивільних жінок виявилися явно виражені значущі прямі кореляційні зв'язки образливості з прагненням до помсти ($p=0,461$, $p<0,001$) і почуттям провини ($p=0,303$, $p<0,001$).

На відміну від ситуативної образи, образливість як особистісна риса здійснює більш істотний вплив на міжособові стосунки.

Образа може викликати недовіру і відчуження. В зарубіжних дослідженнях підкреслюється, що образа найчастіше призводить до дистанціювання і мінімізації контактів з кривдником.

Незважаючи на те, що образа не завжди є токсичною (Кравчук, 2006), вона може трансформуватись в інтенсивні злість і ворожість. Більш сильна образа може призвести до бажання помститися і покарати винну в переступі особу. Встановлено, що часто навіть близькі люди в ситуації образи сприяють ескалації агресії і насилля (Kelty et al., 2011). У ображеної особи виражена соціальна ізоляція і установка на

помсту, які сприяють збереженню образи і перешкоджають прощенню (Stackhouse et al., 2016).

Коли особа прощає, вона відмовляється від образи і перестає дозволяти минулій образі впливати на його/її ставлення до особи, яка здійснила переступ. Потрібна мужність, щоб позбутися сильної образи, спричиненої несправедливістю (Morris, 1988). Прощення дозволяє позбутися образи і ненависті (Swickert et al., 2016). Після того, як образа знята, може прийти прощення (Roadevin, 2017).

Здатність прощати себе за минулі образи може призвести до зниження сорому і провини, і може збільшити доброту і співчуття до себе (Cornish, Wade, 2015b).

В окремих дослідженнях відмічається, що, зазвичай, образа триває до повного прощення, яке може так і не відбутись (Rapske et al., 2010). Можна припустити, що прощення характеризується своїми специфічними механізмами.

До речі, в окремих дослідженнях показано, що нездатність простити себе є чинником більш високого рівня нейротизму (Ross et al., 2004), низької самооцінки (Mauger et al., 1992), а також почуття провини (Zechmeister, Romero, 2002). В той же час встановлено, що високі рівні сорому і провини тісно пов'язані з психопатологією (Abe, 2004). Почуття провини є бар'єром до самопрощення (Fincham et al., 2005). Особи, які схильні до переживання провини як реакції на свої неправомірні вчинки, швидше за все покарають себе, не займаючись самопрощенням (Strelan, 2007). В той же час нижчий рівень провини і жалю, а також нижчий рівень стресу, тривоги і депресії був властивий особам з високим рівнем психологічної пружності (Bozkurt, 2017).

Згідно нашого дослідження, у осіб з високими рівнями образливості і почуття провини, індивідуальне прагнення до помсти є більш сильнішим, а рівень готовності до прощення знижується. На нашу думку, зниження почуття провини і зниження прагнення до помсти посилять мотивацію прощення. Готовність до прощення інших і себе є важливими індикаторами психологічної пружності, здатності особи долати почуття провини і ненависть як до інших, так і до себе.

Таким чином, в різних групах респондентів виявлено відмінності в структурі кореляційних зв'язків образливості і почуття провини з психологічною пружністю,

прагненням до помсти, готовністю до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації.

В усіх п'яти групах респондентів виявлено явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки образливості з психологічною пружністю. Більш сильніші такі кореляційні зв'язки наявні у дружин активних УБД, ВПО жіночої статі і добровольців-ветеранів, порівняно з іншими групами респондентів.

В усіх п'яти групах респондентів також виявлено явно виражені значущі зворотні кореляційні зв'язки почуття провини з психологічною пружністю. Більш сильніші такі кореляційні зв'язки виражені у дружин активних УБД і добровольців-ветеранів, порівняно з іншими групами респондентів.

В усіх п'яти групах респондентів виявлено явно виражені значущі позитивні кореляційні зв'язки образливості з почуттям провини.

В усіх п'яти групах респондентів виявлено значущі зворотні кореляційні зв'язки образливості з готовністю до прощення іншого. Явно виражені такі зворотні кореляційні зв'язки наявні у добровольців-ветеранів, дружин активних УБД і ВПО жіночої статі.

В усіх п'яти групах респондентів також виявлено значущі зворотні кореляційні зв'язки образливості з готовністю до самопрощення. Явно виражені такі зворотні кореляційні зв'язки наявні у добровольців-ветеранів і дружин активних УБД.

В усіх п'яти групах респондентів виявлено значущі зворотні кореляційні зв'язки почуття провини з готовністю до самопрощення, готовністю до прощення іншого і готовністю до прощення ситуації.

4. 5. Психологічні чинники та механізми прощення

Копінг виступає психологічним механізмом, з допомогою якого люди відновлюють відчуття особистого контролю ситуації у відповідь на стресовий досвід. Відчуття особистого контролю – це переконаність в тому, що особа може самостійно визначати свої власні внутрішні стани і поведінку, впливати на довкілля та/або домагатися бажаних результатів (Wallston et al., 1987).

До речі, концепт контролю часто застосовується науковцями як синонім концепту копінгу (Langer, 1983; Lazarus, Folkman, 1984; Blackburn, 1984; Lazarus, 1999; English et al., 2015).

Прощення характеризується не тільки важливими внутрішніми мотиваційними змінами, подоланням сильних негативних емоцій чи заміною негативних емоцій на позитивні, але і когнітивною переоцінкою сприйняття переступу, подоланням нав'язливих думок і прагнення до помсти. Наявність таких компонентів в процесі прощення, як рішення пробачити і стримування помсти, свідчить про істотну роль когнітивної переоцінки як ефективною стратегією регулювання емоцій.

Зіткнувшись з несприятливими умовами, зокрема важкими життєвими ситуаціями, конфліктами в міжособовій взаємодії, образами, переступами, люди часто використовують певні стратегії особистого контролю з метою компенсації загрози.

Первинний контроль передбачає спроби змінювати чи виправляти довкілля, зокрема зовнішні реалії фізичного чи соціального оточення особи (Rothbaum et al., 1982). За такого контролю люди в безпосередній взаємодії з навколишнім середовищем прагнуть впливати на оточуючу реальність, зокрема обставини, інших людей, проблеми тощо з метою зменшення покарання чи посилення винагороди (Weisz et al., 1994, p. 325). Вторинний контроль включає реструктуризацію внутрішнього «Я», тобто пристосування своїх переконань, надій, цілей, інтерпретацій, атрибуцій до досягнення «доброї відповідності» об'єктивним обставинам (Weisz et al., 1994; English et al., 2015).

На основі критерія U Манна-Уїтні нами виявлено відмінності в готовності до самопрощення і в готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії у цивільних осіб ($n = 602$) залежно від міри вираженості стратегій первинного і вторинного контролю. Характеристику вибірки наведено в додатку Ф (див. табл. Ф.3). За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова дані емпіричні розподіли істотно відрізняються від нормального ($p < 0,05$).

На основі методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю» нами було сформовано групи респондентів з високим і низьким рівнями вираженості контролю.

Стосовно прогнозуючого первинного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 1а – з високим рівнем (78 осіб, з них – 40 жінок та 38 чоловіків); група 2а – з низьким рівнем (81 особи, з них – 42 жінки та 39 чоловіків). Результати співставлення двох груп респондентів за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 4.36 і на рис. 4.17.

Таблиця 4.36

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості первинного прогнозуючого контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1а	78	94,63	7381,00	2018,000	0,000
	2а	81	65,91	5339,00		
Готовність до прощення іншого	1а	78	93,93	7326,50	2072,500	0,000
	2а	81	66,59	5393,50		
Готовність до прощення ситуації	1а	78	85,92	6701,50	2697,500	0,110
	2а	81	74,30	6018,50		
Інтегральний показник готовності до прощення	1а	78	92,30	7199,50	2199,500	0,001
	2а	81	68,15	5520,50		

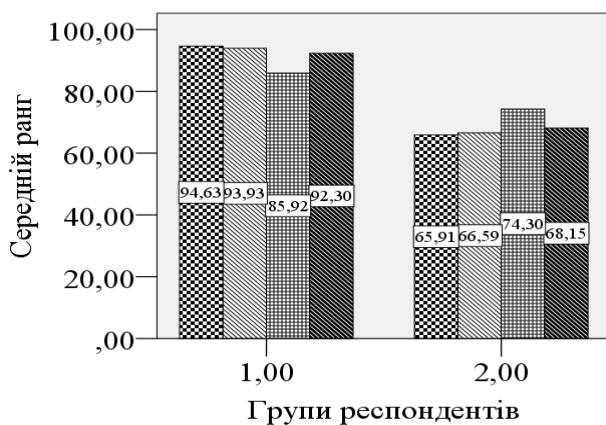

Рис. 4.17. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості первинного прогнозуючого контролю

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 1а готовність до самопрощення, готовність до прощення іншого і інтегральний показник готовності до прощення є більш вираженими на значущому рівні, порівняно з респондентами групи 2а. Цивільні особи з високим рівнем прогнозуючого первинного контролю (зусиллями передбачити події і умови для вибору стратегій, які з найбільшою ймовірністю узгодять об'єктивні умови з власними потребами, бажаннями, цілями; зусиллями передбачити події для успішного досягнення цілей) мають більш виражені готовність до самопрощення, прощення іншого, порівняно з цивільними особами, що мають низький рівень прогнозуючого первинного контролю.

Стосовно заміщуючого первинного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 3а – з високим рівнем (57 осіб, з них – 29 жінок та 28 чоловіків); група 4а – з низьким рівнем (68 осіб, з них – 33 жінок та 35 чоловіків). Отримані результати порівняння двох груп респондентів за критерієм U Манна-Уїтні відображено таблиці 4.37 і на рис. 4.18.

Таблиця 4.37

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості заміщуючого первинного контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	3а	57	65,04	3707,00	1822,000	0,562
	4а	68	61,29	4168,00		
Готовність до прощення іншого	3а	57	49,24	2806,50	1153,500	0,000
	4а	68	74,54	5068,50		
Готовність до прощення ситуації	3а	57	54,32	3096,00	1443,000	0,014
	4а	68	70,28	4779,00		

Продовж. табл. 4.37

Інтегральний показник готовності до прощення	3а	57	50,39	2872,00	1219,000	0,000
	4а	68	73,57	5003,00		

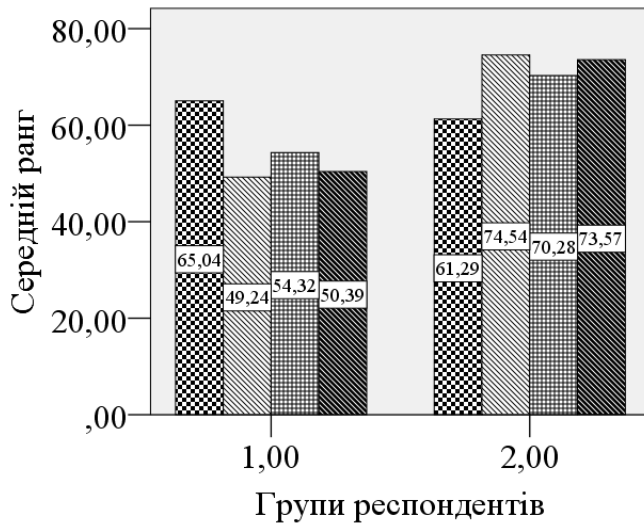

Рис. 4.18. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості заміщуючого первинного контролю

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 4а готовність до прощення іншого, готовність до прощення ситуації, інтегральний показник готовності до прощення є більш вираженими на значущому рівні, порівняно з респондентами групи 3а. Цивільні особи з високим рівнем заміщуючого первинного контролю (зусиллями маніпулювати тими особами, які мають відповідні можливості для досягнення цілей) мають менш виражену готовність до прощення іншого та до прощення ситуації, порівняно з цивільними особами, що мають низький рівень заміщуючого первинного контролю.

Стосовно ілюзорного первинного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 5а – з високим рівнем (84 особи, з них – 43 жінки та 41 чоловіків); група 6а – з низьким рівнем (58 осіб, з них – 28 жінок та 30 чоловіків). Отримані результати для двох груп респондентів за критерієм U Манна-Уїтні наведено на рис. 4.19 та у таблиці 4.38.

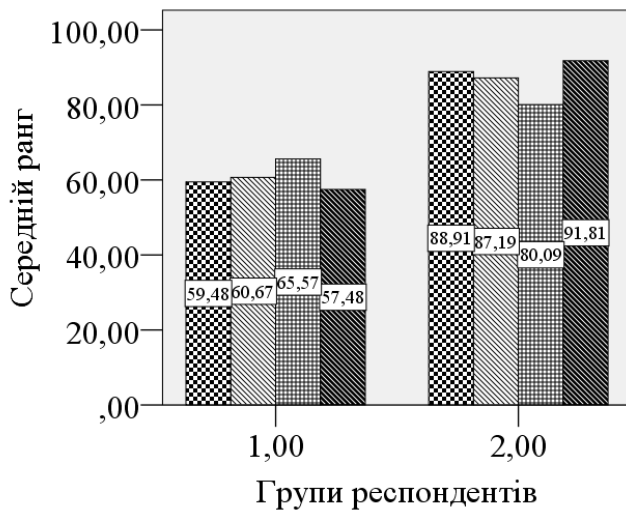

Рис. 4.19. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості ілюзорного первинного контролю

Таблиця 4.38

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості ілюзорного первинного контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	5а	84	59,48	4996,00	1426,000	0,000
	6а	58	88,91	5157,00		
Готовність до прощення іншого	5а	84	60,67	5096,00	1526,000	0,000
	6а	58	87,19	5057,00		
Готовність до прощення ситуації	5а	84	65,57	5508,00	1938,000	0,037
	6а	58	80,09	4645,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	5а	84	57,48	4828,00	1258,000	0,000
	6а	58	91,81	5325,00		

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 6а готовність до самопрощення, прощення іншого, прощення ситуації та інтегральний показник готовності до прощення є більш вираженими на значущому рівні, порівняно з

респондентами групи 5а. Цивільні особи з низьким рівнем ілюзорного первинного контролю (зусиллями контролювати некерованими подіями, зокрема подіями випадкового характеру; спробами впливати на випадковість чи отримати користь з неї, щоб збільшити ймовірність того, що доля буде відповідати потребам, бажанням, цілям) мають більш виражені готовність до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації, порівняно з цивільними особами, що мають високий рівень ілюзорного первинного контролю.

Стосовно інтерпретуючого первинного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 7а – з високим рівнем (62 особи, з них – 30 жінок та 32 чоловіків); група 8а – з низьким рівнем (88 осіб, з них – 45 жінок та 43 чоловіків). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 4.39 і на рис. 4.20.

Таблиця 4.39

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості інтерпретуючого первинного контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	7а	62	114,58	7104,00	305,000	0,000
	8а	88	47,97	4221,00		
Готовність до прощення іншого	7а	62	84,02	5209,00	2200,00	0,043
	8а	88	69,50	6116,00		
Готовність до прощення ситуації	7а	62	85,34	5291,00	2118,000	0,020
	8а	88	68,57	6034,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	7а	62	101,52	6294,00	1115,000	0,000
	8а	88	57,17	5031,00		

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 7а готовність до самопрощення, прощення іншого, прощення ситуації та інтегральний показник готовності до прощення є більш вираженими на значущому рівні, порівняно з респондентами групи 8а.

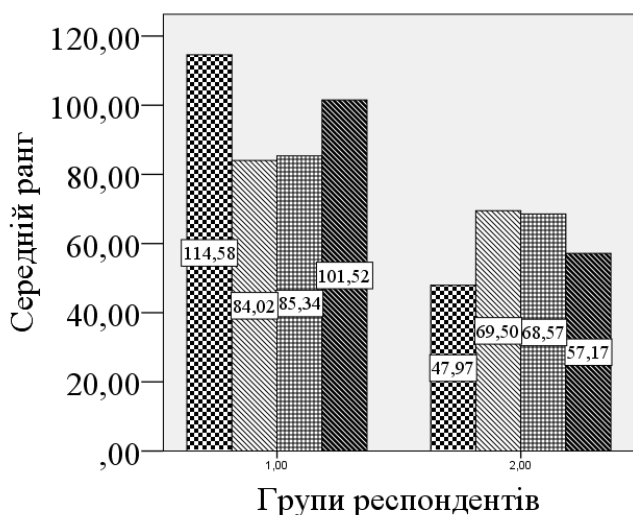

Рис. 4.20. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості інтерпретуючого первинного контролю

Цивільні особи з високим рівнем інтерпретуючого первинного контролю (зусиллями інтерпретувати об'єктивні умови, щоб впоратися з ними; зусиллями зрозуміти сутність проблеми з метою її рішення чи подолання) мають більш виражені готовність до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації, порівняно з цивільними особами, що мають низький рівень інтерпретуючого первинного контролю.

Стосовно прогнозуючого вторинного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 9а – з високим рівнем (73 особи, з них – 36 жінок та 37 чоловіків); група 10а – з низьким рівнем (67 осіб, з них – 34 жінок та 33 чоловіків). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 4.40 і на рис. 4.21.

Таблиця 4.40

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості прогнозуючого вторинного контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості

Продовж. табл. 4.40

Готовність до самопрощення	9а	73	66,18	4831,50	2130,500	0,186
	10а	67	75,20	5038,50		
Готовність до прощення іншого	9а	73	51,85	3785,00	1084,000	0,000
	10а	67	90,82	6085,00		
Готовність до прощення ситуації	9а	73	62,72	4578,50	1877,500	0,017
	10а	67	78,98	5291,50		
Інтегральний показник готовності до прощення	9а	73	56,86	4150,50	1449,500	0,000
	10а	67	85,37	5719,50		

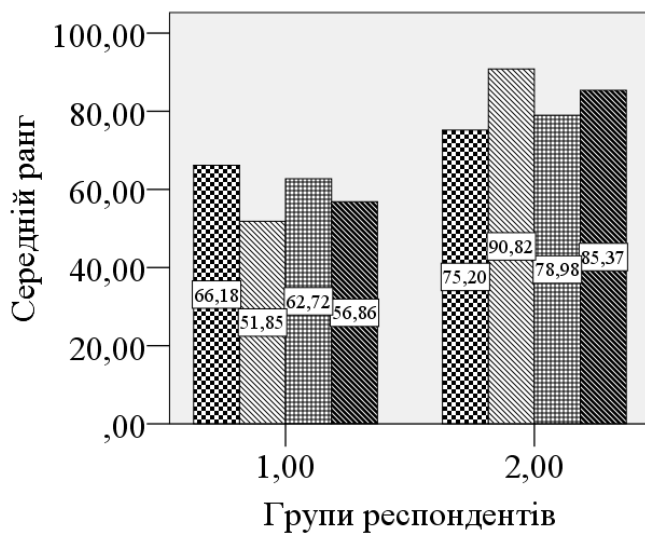

Рис. 4.21. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості прогнозуючого вторинного контролю

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 10а готовність до прощення іншого, готовність до прощення ситуації і інтегральний показник готовності до прощення є більш вираженими на значущому рівні, порівняно з респондентами групи 9а. Цивільні особи з низьким рівнем прогнозуючого вторинного контролю (зусиллями точного передбачення зовнішніх подій і умов з метою отримання можливості контролювати їх психологічний вплив на себе) мають більш виражені готовність до прощення іншого, прощення ситуації, порівняно з

цивільними особами, що мають високий рівень прогнозуючого вторинного контролю.

Стосовно заміщуючого вторинного когнітивного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 11а – з високим рівнем (90 осіб, з них – 46 жінок та 44 чоловіків); група 12а – з низьким рівнем (56 осіб, з них – 27 жінок та 29 чоловіків). Результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 4.41 і на рис. 4.22.

Таблиця 4.41

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості заміщуючого вторинного контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	11а	90	76,74	6907,00	2228,000	0,236
	12а	56	68,29	3824,00		
Готовність до прощення іншого	11а	90	58,97	5307,00	1212,000	0,000
	12а	56	96,86	5424,00		
Готовність до прощення ситуації	11а	90	66,50	5985,00	1890,000	0,011
	12а	56	84,75	4746,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	11а	90	65,50	5895,00	1800,000	0,004
	12а	56	86,36	4836,00		

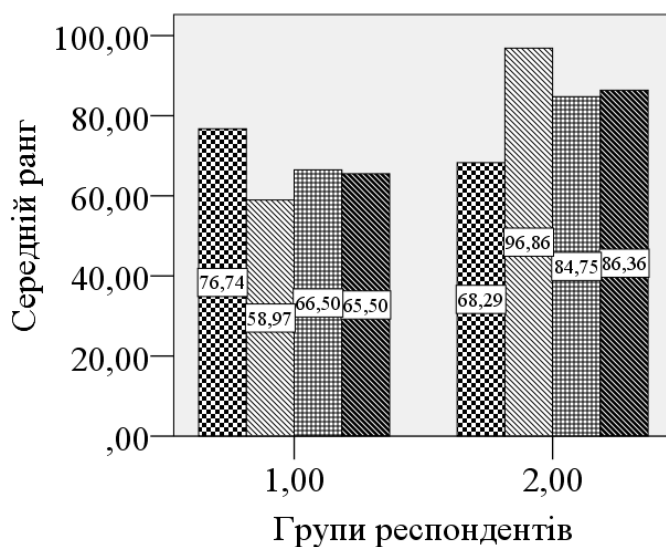

Рис. 4.22. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості заміщуючого вторинного контролю

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 12а готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії, готовність до прощення ситуації і інтегральний показник готовності до прощення є більш вираженими на значущому рівні, порівняно з респондентами групи 11а. Цивільні особи з низьким рівнем заміщуючого вторинного контролю (зусиллями отримати відчуття самоефективності, рівняючись на інших людей чи групи, які мають можливості для досягнення того, що є недоступним самій особі) мають більш виражені готовність до прощення іншого, прощення ситуації, порівняно з цивільними особами, що мають високий рівень заміщуючого вторинного контролю.

Стосовно ілюзорного вторинного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 13а – з високим рівнем (74 особи, з них – 36 жінок та 38 чоловіків); група 14а – з низьким рівнем (53 особи, з них – 27 жінок та 26 чоловіків). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 4.42 і на рис. 4.23.

Таблиця 4.42

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості ілюзорного вторинного контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	13а	74	46,53	3443,00	668,000	0,000
	14а	53	88,40	4685,00		
Готовність до прощення інших осіб	13а	74	62,84	4650,00	1875,000	0,673
	14а	53	65,62	3478,00		
Готовність до прощення ситуації	13а	74	81,58	6037,00	660,000	0,000
	14а	53	39,45	2091,00		

Продовж. табл. 4.42

Інтегральний показник готовності до прощення	13a	74	63,35	4688,00	1913,000	0,814
	14a	53	64,91	3440,00		

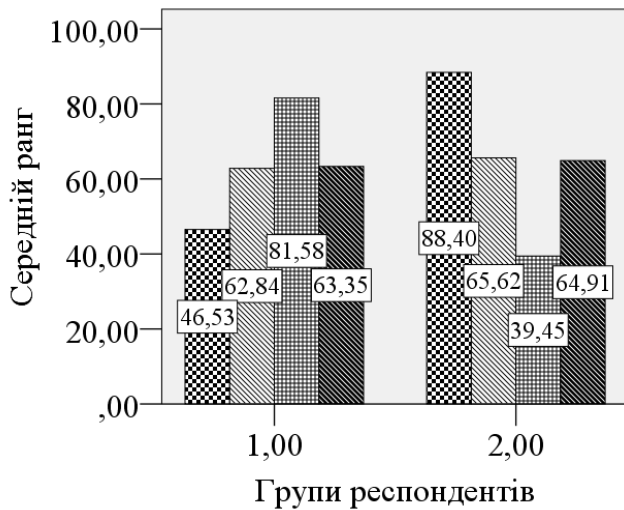

Рис. 4.23. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості ілюзорного вторинного контролю

Отримані результати свідчать, що у цивільних осіб з низьким рівнем ілюзорного вторинного контролю (зусиллями діяти синхронно з некерованими подіями/випадковістю з метою підвищення комфорту, отримання відчуття спокою і прийняття долі) більш виражена готовність до самопрощення, порівняно з цивільними особами, що мають високий рівень ілюзорного вторинного контролю. В той же час виявилось, що у цивільних осіб з високим рівнем ілюзорного вторинного контролю більш виражена готовність до прощення ситуації, порівняно з цивільними особами, що мають низький рівень ілюзорного вторинного контролю.

Стосовно інтерпретуючого вторинного контролю нами було сформовано дві групи респондентів: група 15a – з високим рівнем (79 осіб, з них – 41 жінок та 38 чоловіків); група 16a – з низьким рівнем (78 осіб, з них – 38 жінок та 40 чоловіків). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 4.43 і на рис. 4.24.

Таблиця 4.43

Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого та прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості інтерпретуючого вторинного контролю

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	15a	79	93,42	7380,00	1942,000	0,000
	16a	78	64,40	5023,00		
Готовність до прощення інших осіб	15a	79	97,56	7707,50	1614,500	0,000
	16a	78	60,20	4695,50		
Готовність до прощення ситуації	15a	79	89,16	7044,00	2278,000	0,005
	16a	78	68,71	5359,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	15a	79	100,69	7954,50	1367,500	0,000
	16a	78	57,03	4448,50		

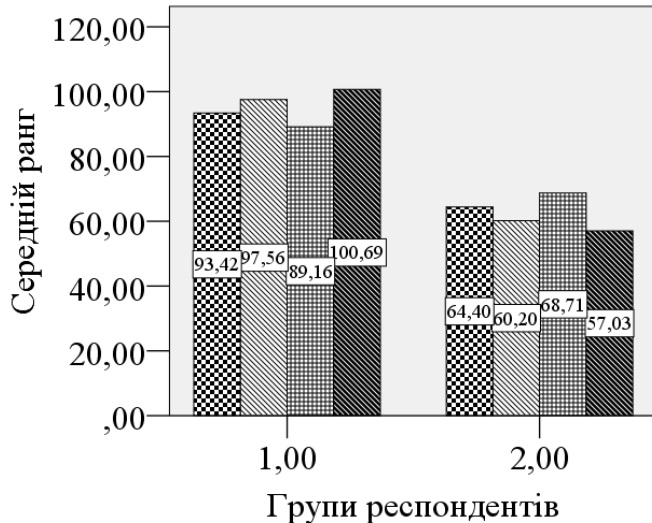

Рис. 4.24. Відмінності в готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації у цивільних осіб залежно від вираженості інтерпретуючого вторинного контролю

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 15a готовність до самопрощення, прощення іншого в міжособовій взаємодії, готовність до прощення

ситуації та інтегральний показник готовності до прощення є більш вираженими на значущому рівні, порівняно з респондентами групи 16а. Цивільні особи з високим рівнем інтерпретуючого вторинного контролю (зусиллями зрозуміти чи витлумачити об'єктивні умови з метою знаходження смислу чи доцільності існуючої реальності і таким шляхом отримати більш глибоке задоволення від неї) мають більш виражені готовність до самопрощення, прощення іншого, прощення ситуації, порівняно з цивільними особами, що мають низький рівень інтерпретуючого вторинного контролю.

Отримані результати свідчать, що істотними предикторами готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації виступають інтерпретуючий первинний контроль і інтерпретуючий вторинний контроль.

Прощення потребує певної контекстуалізації або когнітивної переоцінки подій з метою розуміння намірів і поведінки кривдника, зменшення емоційного впливу ситуації переступу.

Цікаво відмітити, що також виявлено значущі ($p < 0,001$) явно виражені позитивні кореляційні зв'язки психологічної пружності з інтерпретуючим первинним контролем і інтерпретуючим вторинним контролем як у добровольців-ветеранів ($n = 212$), так і у цивільних чоловіків ($n = 124$) (див. табл. 4.44).

Таблиця 4.44

Кореляційний зв'язок психологічної пружності з інтерпретуючим первинним контролем і інтерпретуючим вторинним контролем

Види інтерпретуючого контролю	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки
Первинний	0,358 ($p < 0,001$)	0,361 ($p < 0,001$)
Вторинний	0,397 ($p < 0,001$)	0,403 ($p < 0,001$)

Зарубіжні вчені R. Lazarus і S. Folkman визначають копінг як динамічний процес, своєрідний спосіб психологічного подолання, реагування на несприятливі і потенційно стресові ситуації (Lazarus, Folkman, 1984).

R. Lazarus (1999) розглядає копінг-поведінку як когнітивні і поведінкові зусилля, які особа докладає для того, щоб справитися з певними внутрішніми і зовнішніми вимогами, які надмірно напружують чи перевищують її ресурси.

Копінг-стратегія позитивної переоцінки передбачає зусилля подолання негативних переживань, пов'язаних з певною проблемою, за рахунок її позитивного переосмислення, розгляду її як стимулу для особистісного зростання.

За допомогою простого лінійного регресійного аналізу нами визначено особливості позитивної переоцінки як предиктора готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії у добровольців-ветеранів (див. табл. 4.45).

Таблиця 4.45

**Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом: позитивна переоцінка
(n = 108)**

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
		B	Стандарт-на помилка	Бета		
1	(Константа)	15,839	1,090		14,537	0,000
	Позитивна переоцінка	1,165	0,116	0,698	10,035	0,000
$R = 0,698$; $R^2 = 0,487$; Скорегований $R^2 = 0,482$ $F = 100,711$, $p < 0,001$						

Як видно з таблиці 4.45 позитивна переоцінка як незалежна змінна має статистично значимий позитивний стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно 0,698). Отримані дані свідчать, що позитивна переоцінка у добровольців-ветеранів є предиктором готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії.

Ключовим кроком у процесі прощення є когнітивна переоцінка минулих негативних подій, зокрема переоцінка мотивів кривдника, ситуації образи. Когнітивна переоцінка включає зміну інтерпретації ситуації з метою зменшення її емоційного впливу (Gross, 1998). Переосмислення подій, що потенційно викликають емоції, зокрема міжособових провин, впливає на готовність людини прощати в міжособовому контексті (Ho et al., 2020).

Когнітивна переоцінка є стратегією регулювання емоцій, яка відіграє важливу роль у переосмисленні міжособового переступу. Прощення може функціонувати як процес когнітивної переоцінки, яка призводить до зниження гніву і ворожості, зменшення роздумів та їх несприятливих наслідків, незважаючи на почуття емоційного болю і бажання помститися (Worthington, 2007).

Копінг-стратегія планування рішення проблеми полягає у зусиллях подолання проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, побудови стратегії рішення проблеми, планування власних дій з врахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів. Нами виявлено, що у добровольців-ветеранів готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює із плануванням вирішення проблеми ($p=0,654$, $p<0,001$) (див. додаток Ю, табл. Ю.1).

Копінг-стратегія самоконтролю полягає у подоланні негативних переживань, пов'язаних з певною проблемою за рахунок цілеспрямованого їх стримування, мінімізації їх впливу на сприймання ситуації і вибір стратегії поведінки.

Також виявлений прямий значущий кореляційний зв'язок у добровольців-ветеранів готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії з самоконтролем ($p=0,447$, $p<0,001$) (див. додаток Ю, табл. Ю.1).

Науковцями застосовується концепт «когнітивний контроль» для позначення здатності людини регулювати думки і дії (Braver, 2012).

Окремими дослідниками підкреслюється центральна роль когнітивного контролю в зниженні стресу (Marks et al., 2013; Gabrys et al., 2018).

У цьому плані варто також зазначити, що нами були емпірично визначені особливості емоційного інтелекту як предиктору готовності до прощення в міжособовій взаємодії у добровольців-ветеранів за допомогою простого лінійного регресійного аналізу (див. табл. 4.46 і табл. 4.47).

Таблиця 4.46

**Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом:
внутрішньоособистісний емоційний інтелект (n = 110)**

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
		B	Стандартна помилка	Бета		
1	(Константа)	9,472	1,536		6,167	0,000
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	0,657	0,059	0,734	11,224	0,000
R = 0,734; R ² = 0,538; Скорегований R ² = 0,534 F = 125,988, p<0,001						

Таблиця 4.47

Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом: міжособовий емоційний інтелект (n = 110)

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
		B	Стандартна помилка	Бета		
1	(Константа)	7,951	1,585		5,015	0,000
	Міжособовий емоційний інтелект	0,747	0,063	0,751	11,816	0,000
R = 0,751; R ² = 0,564; Скорегований R ² = 0,560 F = 139,618, p<0,001						

Отримані результати, відображені в табл. 4.46 і табл. 4.47 свідчать, що внутрішньоособистісний і міжособовий емоційні інтелекти як незалежні змінні мають статистично значимі позитивні стандартизовані коефіцієнти Бета (відповідно 0,734 і 0,751). Отримані дані свідчать, що емоційний інтелект у добровольців-ветеранів є предиктором готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії.

Зарубіжними вченими D. Carvalho, F. Neto і S. Mavroveli емпірично виявлено, що показники емоційного інтелекту негативно пов'язані з тривалим обуренням і негативним афектом і позитивно пов'язані з прощенням та позитивним афектом (Carvalho et al., 2010).

L. Hodgson і E. Wertheim виявили, що здатність керувати емоціями передбачає більшу готовність прощати (Hodgson, Wertheim, 2007).

Вченими Н. Ahn, Y. Sung, M. Drumwright виявлено, що особи з низьким рівнем емоційного інтелекту, які стикаються з конфліктами, образами у стосунках, частіше реагують на них деструктивно, ніж ті, хто мають високий рівень емоційного інтелекту (Ahn et al., 2016).

Емпірично встановлено, що у осіб з високим самоконтролем виражена просоціальна поведінка по відношенню до людей, які їх раніше образили (Liu, Li, 2020).

Е. W. Hill (2001) виявив, що прощення позитивно пов'язано з емоційним інтелектом і емпатією.

В нашому емпіричному дослідженні були визначені особливості емпатії як предиктору готовності до прощення в міжособовій взаємодії у добровольців-ветеранів за допомогою простого лінійного регресійного аналізу (див. табл. 4.48).

Таблиця 4.48

Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом: емпатія (n = 96)

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
	B	Стандарт-на помилка	Бета		
1 (Константа)	7,186	1,742		4,125	0,000
Емпатія	0,795	0,070	0,761	11,370	0,000
R = 0,761; R ² = 0,579; Скорегований R ² = 0,575 F = 129,277, p < 0,001					

Як видно з табл. 4.48 емпатія як незалежна змінна має статистично значимий позитивний стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно 0,761). Отримані дані свідчать про таку закономірність: емпатія у добровольців-ветеранів є предиктором готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії.

Згідно поглядам R. Enright (2001), E. Worthington (2009), R. Emmons (2000), необхідним кроком до прощення є розвиток у жертви співчуття до кривдника. Здатність до прощення ґрунтується на здатності усвідомлювати власні емоції і керувати ними, а також на здатності і готовності проявляти емпатію по відношенню до кривдника (Mullet, Girard, 2000; Berry et al., 2005).

A. Macaskill, J. Maltby і L. Day (2002) зазначають, що людям з більш високим рівнем емпатії легше простити інших.

Згідно нашого дослідження, виявлено, що у добровольців-ветеранів готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) із співробітництвом ($p=0,380$, $p<0,001$) та альтруїстичністю ($p=0,327$, $p<0,001$) як типами міжособових стосунків, а також обернено корелює з прямолінійно-агресивним типом міжособових стосунків ($p=-0,353$, $p<0,001$) та індексом агресивності ($p=-0,359$, $p<0,001$) (див. додаток Ю і табл. Ю.2).

У цивільних чоловіків виявлено більш сильніші позитивні кореляційні зв'язки (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії з співробітництвом ($p=0,649$, $p<0,001$) та альтруїстичністю ($p=0,415$, $p<0,001$) як типами міжособових стосунків, а також більш сильніші обернені зв'язки з прямолінійно-агресивним типом міжособових стосунків ($p=-0,567$, $p<0,001$) та індексом агресивності ($p=-0,505$, $p<0,001$) (див. додаток Ю і табл. Ю.2).

Копінг-стратегія пошуку соціальної підтримки характеризується орієнтованістю на взаємодію з іншими людьми, очікування підтримки, уваги, поради, співчуття, конкретної дієвої допомоги.

Згідно нашого дослідження виявлено таку закономірність: у добровольців-ветеранів готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) із пошуком соціальної підтримки як копінг-стратегією ($p=0,387$, $p<0,001$) (див. додаток Ю і табл. Ю.1).

Говорячи про зв'язок прощення з емпатією, слід враховувати проблему механізмів соціального пізнання. Сьогодні зростає дослідницький інтерес до концепції соціального пізнання та здатності до прощення.

Особливо відмітимо точку зору R. Enright, що позитивний ефект прощення пов'язується не з представленнями про прощення як про благо чи цінності, а з безпосередньою «роботою прощення», з опорою на емпатію і рефлексивну складову соціального пізнання (Enright, 1996a). R. Enright вважає, що адаптивний характер здатності до прощення визначається якістю процесів соціального пізнання, зокрема

рефлексивною менталізацією. До речі, в когнітивній моделі прощення М. Cullough також відображений зв'язок між прощенням і соціальною перцепцією (McCullough et al., 2013a). Особи, які в більшій мірі схильні до прощення, характеризуються більш розвиненим вмінням розв'язувати міжособові проблеми (Кравчук, 2020д). Виявлено, що особи, які в більшій мірі схильні до прощення, здатні в більшій мірі розпізнавати структуру міжособових ситуацій в динаміці, вміють аналізувати складні ситуації взаємодії людей (Кравчук, Ковпак, 2020).

В нашому емпіричному дослідженні у добровольців-ветеранів були виявлені особливості соціального інтелекту як предиктора готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії (див. табл. 4.49). Загальний рівень розвитку соціального інтелекту визначався на основі композитної оцінки.

Таблиця 4.49

**Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом: соціальний інтелект
(n = 56)**

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
	B	Стандарт-на помилка	Бета		
1 (Константа)	14,313	1,474		9,714	0,000
1 Соціальний інтелект	0,398	0,046	0,762	8,640	0,000
R = 0,762; R ² = 0,580; Скорегований R ² = 0,572 F = 74,654, p<0,001					

Отримані результати свідчать, що соціальний інтелект як незалежна змінна має статистично значимий позитивний стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно 0,762). Отримані дані свідчать, що соціальний інтелект у добровольців-ветеранів є предиктором готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії.

Деякі зарубіжні вчені (Pronk et al., 2010) зазначають, що когнітивний контроль необхідний для психічного здоров'я і процесу прощення. Труднощі когнітивного контролю призводять до неефективних стратегій регуляції емоцій (Villalobos et al., 2021). Результати цих досліджень свідчать про те, що когнітивний контроль полегшує прощення, зменшуючи румінацію, особливо для тяжких правопорушень.

Виявлено прямий зв'язок між процесами когнітивного контролю і схильністю людини прощати (Pronk et al., 2010). Прощені образи призводять до меншої румінації та більшої психологічної дистанції від переступу, порівняно з непрощеними образами (McCullough, 2008).

Згідно нашого дослідження виявлено, що у добровольців-ветеранів готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) із прийняттям відповідальності як копінг-стратегією ($p=0,590$, $p<0,001$) (див. додаток Ю, табл. Ю.1).

Копінг-стратегія прийняття відповідальності передбачає визнання особою своєї ролі у виникненні проблеми і відповідальності за її рішення.

В ряді зарубіжних досліджень також виявлено, що без взяття відповідальності немає чого пробачити (Hall, Fincham, 2005; Wenzel et al., 2012; Woodyatt, Wenzel, 2013).

Цікаво звернути увагу на те, що згідно М. Holmgren, для досягнення справжнього самопрощення необхідними є усвідомлення і визнання того, що був здійснений переступ з прийняттям повної відповідальності за скоєне (Holmgren, 1998). Самопрощення насправді є результатом прийняття відповідальності (Griffin et al., 2018).

Також у добровольців-ветеранів виявлено два обернені явно виражені значущі кореляційні зв'язки готовності до прощення в міжособовій взаємодії з утечею-униканням ($p=-0,458$, $p<0,001$) та конфронтаційним копінгом ($p=-0,320$, $p<0,01$) (див. додаток Ю, табл. Ю.1).

Відмітимо, що у цивільних чоловіків виявлено позитивні явно виражені значущі кореляційні зв'язки (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії з позитивною переоцінкою ($p=0,658$, $p<0,001$), плануванням вирішення проблеми ($p=0,577$, $p<0,001$), прийняттям відповідальності ($p=0,506$, $p<0,001$), пошуком соціальної підтримки ($p=0,458$, $p<0,001$), самоконтролем ($p=0,452$, $p<0,001$) як копінг-стратегіями. У цивільних чоловіків також виявлено обернені явно виражені значущі кореляційні зв'язки (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) готовності до прощення іншого в міжособовій

взаємодії з втечею-униканням ($p=-0,540$, $p<0,001$), дистанціюванням ($p=-0,361$, $p<0,001$) та конфронтаційним копінгом ($p=-0,349$, $p<0,001$).

В окремих дослідженнях показано важливу роль когнітивного контролю в зниженні стресу (Marks et al., 2013; Gabrys et al., 2018). До речі, виявлено, що відсутність когнітивного контролю пов'язана з різними психічними розладами (Ehlig et al., 2008; Fallgatter et al., 2005; Rosenbaum et al., 2018). Когнітивна регуляція, зокрема контрфактичне мислення, є одним з ефективних способів усунення небажаного емоційного стану (Кравчук, 2013).

Цікаво, що в дослідженні L. Toussaint та ін. (2015) виявлено, що більша ворожість пов'язана з розвитком когнітивних розладів протягом 10 років. Розвинений когнітивний контроль пов'язаний із зменшенням частоти гніву і агресії (Denson et al., 2012). Розвинений когнітивний контроль передбачає прощення провокацій і подальше зниження гніву і агресії (Wilkowski et al., 2010). За розвинутого когнітивного контролю виявляється менша ймовірність агресивних дій щодо кривдника (Wilkowski et al., 2010; Chester et al., 2014).

З метою виявлення психологічних механізмів готовності до прощення в міжособовій взаємодії проаналізуємо особливості факторного аналізу окремо на вибірках добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків, які не брали участі у воєнних діях. В факторний аналіз було включено такі показники: готовність до прощення в міжособовій взаємодії, позитивна переоцінка, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, міжособовий емоційний інтелект, емпатія, соціальний інтелект, самоконтроль, прийняття відповідальності.

У добровольців-ветеранів згідно результатам факторного аналізу, який було здійснено з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера, був виокремлений єдиний фактор, який пояснює 61,520 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,831; критерій сферичності Бартлетта $p<0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.50.

Таблиця 4.50

Діаграма власних значень факторів в групі добровольців-ветеранів

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	4,922	61,520	61,520

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку Ю (див. табл. Ю.3).

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли такі показники: готовність до прощення в міжособовій взаємодії (0,94), прийняття відповідальності (0,88), самоконтроль (0,81), соціальний інтелект (0,77), позитивна переоцінка (0,73), міжособовий емоційний інтелект (0,73), внутрішньоособистісний емоційний інтелект (0,72), емпатія (0,66). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як готовність до прощення в міжособовій взаємодії.

У цивільних чоловіків, які не брали участі у військових діях, згідно результатам факторного аналізу, який було здійснено з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера, також був виокремлений єдиний фактор, який пояснює 62,171 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,861; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 4.51.

Таблиця 4.51

Діаграма власних значень факторів в групі цивільних чоловіків

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	4,974	62,171	62,171

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,50 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку Ю (див. табл. Ю.4).

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли такі показники: готовність до прощення в міжособовій взаємодії (0,95), прийняття відповідальності (0,86), соціальний інтелект (0,82), самоконтроль (0,77), внутрішньоособистісний емоційний інтелект (0,75), міжособовий емоційний інтелект (0,74), позитивна переоцінка (0,72), емпатія (0,67). У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор також інтерпретується як готовність до прощення в міжособовій взаємодії.

Таким чином, виявлено, що у добровольців-ветеранів і у цивільних чоловіків, які не брали участі у воєнних діях, психологічними механізмами готовності до прощення в міжособовій взаємодії є: прийняття відповідальності, самоконтроль, соціальний інтелект, позитивна переоцінка, міжособовий емоційний інтелект, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, емпатія.

У добровольців-ветеранів готовність до прощення в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює з такими копінг-стратегіями: позитивною переоцінкою, плануванням вирішення проблеми, прийняттям відповідальності, пошуком соціальної підтримки і самоконтролем.

Виявлено обернені явно виражені значущі кореляційні зв'язки готовності до прощення іншого в міжособовій взаємодії з втечею-униканням та конфронтаційним копінгом.

Готовності до прощення іншого, готовності до самопрощення і готовності до прощення ситуації сприяють інтерпретуючий первинний і інтерпретуючий вторинний контроль.

У добровольців-ветеранів та цивільних чоловіків готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює із співробітництвом і альтруїстичністю як типами міжособових стосунків, а також обернено корелює з прямолінійно-агресивним типом міжособових стосунків та індексом агресивності.

Висновки до розділу 4

1. Стосовно компонентів процесу прощення в міжособовій взаємодії визначено такі *психологічні закономірності*:

1) *когнітивний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії пов'язаний із переосмисленням і трансформацією ставлення до кривдника та ситуації образи і супроводжується подоланням негативних суджень. Найчастотнішими темами, через які визначаються особливості прощення в міжособовій взаємодії на когнітивному рівні у добровольців-ветеранів – це прийняття ситуації, міркування над причинами переступу/кривди, зв'язок із вірою в Бога; в групі цивільних чоловіків спостерігаються також розуміння між людьми та забування переступу/кривди, а в групі дружин активних УБД – брак повторення негативних думок та збереження пам'яті про переступ/кривду за браку образи. Позитивна переоцінка мотивів кривдника, ситуації образи, змісту емоційних подій та надання їм нового значення правлять за ефективну стратегію регулювання емоцій і трансформації ситуації шкоди в менш стресогенну. На когнітивному рівні *значущими психологічними механізмами* готовності до прощення в міжособовій взаємодії є позитивна переоцінка завданої шкоди, соціальний інтелект і самоконтроль. У добровольців-ветеранів як найбільш активних суб'єктів воєнно-політичних подій готовність до прощення прямо корелює з такими копінг-стратегіями, як позитивна переоцінка і планування розв'язання проблеми. Психологічними чинниками готовності до прощення є інтерпретаційний первинний і вторинний контроль;

2) *емоційний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії реалізується шляхом подолання скривдженим суб'єктом негативних афектів і заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; найчастотнішими темами, через які визначаються особливості прощення на емоційному рівні, є: відпущення негативних переживань, зняття психологічного напруження, позбавлення почуття провини та агресивності, зв'язок зі спокоєм, любов'ю, співчуттям, довірою, позитивними емоціями, душевною теплотою, надією. У цивільних чоловіків найчастотнішими темами були відпущення негативних переживань, зв'язок зі спокоєм, любов'ю, а в

дружин активних УБД – відпущення негативних переживань, зняття психологічного напруження, зв'язок зі співчуттям, довірою, любов'ю, надією, душевною теплотою. У добровольців-ветеранів емоційний компонент прощення яскраво не відобразився, проте в структурі концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» виділились такі складові, як життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, задоволеність, надія, оптимізм, несхильність до провини й сорому. Психологічними механізмами готовності до прощення на емоційному рівні є емоційний інтелект та емпатія;

3) зміни *мотиваційного компонента* прощення полягають у зниженні мотивації помсти і/або уникання та посиленні просоціальної мотивації. Мотиваційні зміни визначають прощення за рішенням і/або емоційне прощення. Прощення за рішенням і емоційне прощення прямо пов'язані з доброзичливістю у відповідь на кривду та обернено – із помстою та униканням;

4) зміни *конативного компонента* прощення постають як відмова від помсти і/або уникання та вияв доброзичливої поведінки. Найчастотнішими темами, які описують особливості прощення на конативному рівні в добровольців-ветеранів та цивільних чоловіків, є доброзичливе ставлення і відновлення стосунків. У жіночих групах – це також конструктивна поведінка і перехід до мирних стосунків. Готовність до прощення прямо пов'язана з такими конативними показниками: доброзичливістю, співробітництвом та альтруїстичністю, сприянням добру, визнанням кривдником відповідальності за скоєне, щирістю каяття і вибаченням, а також із такими копінг-стратегіями, як прийняття відповідальності, пошук соціальної підтримки, самоконтроль. У добровольців-ветеранів готовність до прощення обернено корелює з утечею-униканням та конфронтаційним копінгом. У цивільних чоловіків – також з дистанціюванням.

2. Прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії більш виражено на значущому рівні у добровольців-ветеранів, порівняно з іншими групами респондентів. У добровольців-ветеранів воно обернено пов'язане з інтересом і емоційною насиченістю життя, задоволеністю стосунками з іншими людьми, задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками, розумінням важливості своєї діяльності в житті, щасливим сімейним життям, контролем подій

власного життя, психологічною пружністю, задоволеністю самореалізацією, психічним здоров'ям, розумінням свого призначення у житті, добрим душевним станом в останній час, сприянням добру у будь-яких обставинах. У добровольців-ветеранів прагнення до помсти в міжособовій взаємодії прямо пов'язане з такими механізмами психологічного захисту: компенсацією, реактивними утвореннями, регресією, проекцією, заміщенням.

3. В п'яти групах респондентів виокремлено такі три найчастотніші теми, через які визначаються умови непростення: кривда близьким людям, убивство і брак щирого каяття. У добровольців-ветеранів умови непростення у міжособовій взаємодії відображуються через такі найчастотніші теми: кривда близьким людям, убивство, зрада, брак щирого каяття, насильство, навмисні дії кривдника, значні втрати від кривди.

4. Для значного відсотка респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, важливими є його/її щирі каяття, вибачення і визнання відповідальності за скоєне. Переважна більшість респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі вважає, що злочини проти людяності не підлягають прощенню. Визначено, що переважна більшість респондентів серед добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків і жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі негативно ставиться до ідеї примирення з загарбниками/ворогами України.

5. Визначено *психологічні закономірності* готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій:

1) готовність до *реституційного* прощення (на основі відшкодування) більш виражена в цивільних чоловіків, ніж у цивільних жінок. Не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. Проте в цивільних чоловіків виявлено обернені кореляційні зв'язки такої готовності з відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, задоволеністю стосунками з іншими людьми;

2) готовність до прощення *через очікування інших* є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками. У цивільних чоловіків і цивільних жінок

вона прямо пов'язана із сприянням добру, у цивільних жінок – також із щасливим сімейним життям. У ВПО жіночої статі готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД;

3) готовність до *релігійного* прощення більш властива добровольцям-ветеранам та дружинам активних УБД порівняно з іншими групами респондентів;

4) готовність до прощення як *засобу досягнення соціальної гармонії* більш характерна для добровольців-ветеранів порівняно з цивільними чоловіками. У цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі виявлено прямі зв'язки такої готовності із задоволеністю життям, відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності, сприянням добру, задоволеністю стосунками з іншими людьми, щасливим сімейним життям, добрим душевним станом;

5) готовність до *безумовного* прощення як виразу безумовної любові сильніше притаманна цивільним жінкам, ніж цивільним чоловікам. Не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. В обох цих групах готовність до безумовного прощення прямо пов'язана зі сприянням добру та обернено – із мстивістю. У всіх жіночих групах виокремлено позитивні зв'язки з відчуттям щастя та задоволеністю стосунками з людьми. У жіночих групах та в цивільних чоловіків ця готовність пов'язана також із задоволеністю життям, щасливим сімейним життям і добрим душевним станом.

Результати досліджень цього розділу наведено в таких публікаціях здобувача: (Кравчук, 2005, 2006, 2012а, 2013, 2014б, 2015в, 2018б, 2018в, 2019б, 2020в, 2020г, 2020д, 2021б, 2021в, 2023в, 2023г; Kravchuk, 2020, 2021а, 2021b; Кравчук, Ковпак, 2020).

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВІДНОВЛЕННЯ АДАПТАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ УЧАСНИКІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ У КОНТЕКСТІ ПРОЩЕННЯ І САМОПРОЩЕННЯ

5.1. Сприймання батьківських практик виховання як предиктор готовності до прощення і самопрощення

У різноманітних вітчизняних і зарубіжних наукових дослідженнях показано, що ставлення батьків до дітей відіграє вирішальну роль у розвитку їх особистості. Хоча емпірично визначено, що сімейні стосунки відіграють важливу роль у психологічному здоров'ї членів сім'ї (Павелків, 2013; Москаленко, 2013; Левшунова, 2014, Корчакова, 2015б; Марушкевич, 2010; Берегова, Федорчук, 2020; Padilla-Walker et al., 2018; Rohner, Lansford, 2017; Luo et al., 2020), її добробуті (Beach, Whisman, 2012; Fincham, Beach, 2010), дуже мало серйозних наукових психологічних досліджень стосовно зв'язку індивідуально-психологічних характеристик батьків, батьківських практик виховання дітей з готовністю останніх до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації в дорослому віці.

На основі критерія U Манна-Уїтні нами виявлено відмінності в готовності до прощення у цивільних осіб залежно від психологічних характеристик їх батьків і батьківських практик виховання.

В даному емпіричному дослідженні взяли участь 312 цивільних осіб, з яких нами було відібрано 254 особи (130 жінок та 124 чоловіки) за критеріями необхідних характеристик вибірки і за повнотою відповідей на питання психодіагностичних методів.

Характеристику вибірки респондентів наведено в додатку Ф (табл. Ф.4).

За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$).

Зупинимось на розгляді особливостей сприймання певних індивідуально-психологічних характеристик батьків як предиктора готовності прощення інших і ситуації, готовності самопрощення у їх дітей в дорослому віці.

На основі питання «Коли я подумки повертаюсь у своє дитинство, я можу сказати, що а) мої батьки часто були налаштовані песимістично і багато чого бачили з поганого боку; б) мої батьки були оптимістами і сприймали життя з кращого боку» було сформовано дві групи респондентів: група 1а – ті учасники, що обрали першу відповідь на питання (104 особи) і група 2а – ті учасники, що обрали другий варіант відповіді (150 осіб). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Песимістичне/оптимістичне сприймання життя батьками: готовність до прощення у їх дітей в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1а	104	110,81	11524,00	6064,0	0,002
	2а	150	139,07	20861,00		
Готовність до прощення іншого	1а	104	116,44	12110,00	6650,0	0,045
	2а	150	135,17	20275,00		
Готовність до прощення ситуації	1а	104	105,60	10982,00	5522,0	0,000
	2а	150	142,69	21403,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	1а	104	103,40	10754,00	5294,0	0,000
	2а	150	144,21	21631,00		

Отримані результати показують, що у респондентів групи 2а готовність до прощення ситуації, готовність до самопрощення і готовність до прощення іншого є більш вираженими на значущому рівні ($p < 0,05$), порівняно з респондентами групи 1а. Оптимізм батьків щодо життя є значущим предиктором готовності до прощення ситуації, самопрощення себе і прощення іншого у їх дітей в дорослому віці.

На основі питання «Моя думка про моїх батьків така: а) в дитинстві один з моїх батьків домінував, істотно задавав тон у відносинах; б) в дитинстві мої батьки добре взаємно доповнювали один одного» нами було сформовано дві групи респондентів: група 1б – ті учасники, що обрали перший варіант відповіді (130 осіб)

та група 2b – ті учасники, що обрали другий варіант відповіді (124 особи). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

Домінування одного з батьків у відносинах: готовність до прощення у їх дітей в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1b	130	115,95	15073,00	6558,0	0,010
	2b	124	139,61	17312,00		
Готовність до прощення іншого	1b	130	129,13	16787,0	7848,0	0,717
	2b	124	125,79	15598,0		
Готовність до прощення ситуації	1b	130	127,19	16535,0	8020,0	0,945
	2b	124	127,82	15850,0		
Інтегральний показник готовності до прощення	1b	130	122,28	15897,0	7382,0	0,246
	2b	124	132,97	16488,0		

Результати, які представлено в таблиці 5.2, свідчать, що тільки за одним показником – готовністю до самопрощення – виявлено значущі відмінності між респондентами двох груп. Так, у респондентів групи 2b є більш вираженою на значущому рівні ($p < 0,05$) готовність до самопрощення, порівняно з респондентами групи 1b. Відсутність домінування одного з батьків у відносинах, наявність гармонії у стосунках (взаємного доповнення) є значущим предиктором готовності до самопрощення у їх дітей в дорослому віці.

На основі питання «Моя мати (або батько) – ідеаліст. Вона (він) має підвищені вимоги до дійсності, тому часто багато в чому розчаровується» ми сформували дві групи респондентів: група 1с – ті учасники, що відповіли «Вірно» (104 особи) та група 2с – ті учасники, що відповіли «Невірно» (150 осіб). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.3.

Таблиця 5.3

Підвищені вимоги до дійсності і часті розчарування у батьків: готовність до прощення у їх дітей в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1с	104	113,67	11822,00	6362,0	0,012
	2с	150	137,09	20563,00		
Готовність до прощення іншого	1с	104	113,79	11834,00	6374,0	0,013
	2с	150	137,01	20551,00		
Готовність до прощення ситуації	1с	104	106,67	11094,00	5634,0	0,000
	2с	150	141,94	21291,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	1с	104	103,35	10748,00	5288,0	0,000
	2с	150	144,25	21637,00		

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 2с готовність до прощення є більш вираженою на значущому рівні ($p < 0,05$), порівняно з респондентами групи 1с. Підвищені вимоги матері (батька) до дійсності, що є причинами їх частих розчарувань, не сприяють готовності до самопрощення, прощення інших осіб, прощення ситуації у дітей в дорослому віці.

На основі питання «Яке з таких тверджень описує Ваше ставлення до своїх батьків? а) іноді я не можу відчувати повагу до своїх батьків; б) я поважаю своїх батьків і пишаюся ними» нами було сформовано дві групи респондентів: група 1d – ті учасники, що обрали перший варіант відповіді (76 осіб) і група 2d – ті учасники, що обрали другий варіант відповіді (178 осіб). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.4.

Таблиця 5.4

Повага до батьків: готовність до прощення

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
-----------	-------	-----------	---------------	-------------	------------------------	-------------------

Продовж. табл. 5.4

Готовність до самопрощення	1d	76	132,63	10080,00	6374,0	0,466
	2d	178	125,31	22305,00		
Готовність до прощення іншого	1d	76	111,47	8472,00	5546,0	0,023
	2d	178	134,34	23913,00		
Готовність до прощення ситуації	1d	76	123,92	9418,00	6492,0	0,611
	2d	178	129,03	22967,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	1d	76	118,39	8998,00	6072,0	0,197
	2d	178	131,39	23387,00		

Результати показують, що наявні значущі відмінності між респондентами двох груп тільки за одним показником. У респондентів групи 2d більш вираженою на значущому рівні ($p < 0,05$) є готовність до прощення іншого, порівняно з респондентами групи 1d. Повага до своїх батьків виступає значущим предиктором готовності до прощення іншого в дорослому віці.

Розглянемо також особливості зв'язку сприймання батьківських практик виховання дітей і готовності цих дітей до прощення вже в дорослому віці.

На основі питання «В дитинстві батьки були задоволені Вашими успіхами і поведінкою? а) ні, батько чи мати завжди знаходили у мене недоліки; я рідко щось робив/-ла правильно; інші – «кращі» діти часто ставилися мені як приклад; б) мої батьки розуміли мене; вони були задоволені моїми успіхами і поведінкою» ми сформували дві групи респондентів: група 1e – ті учасники, що обрали перший варіант відповіді (82 особи) та група 2e – ті респонденти, що обрали другий варіант відповіді (172 особи). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.5.

Таблиця 5.5

Задоволеність батьків успіхами і поведінкою дітей: готовність до прощення у їх дітей в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
-----------	-------	-----------	---------------	-------------	------------------------	-------------------

Продовж. табл. 5.5

Готовність до самопрощення	1e	82	113,26	9287,00	5884,0	0,032
	2e	172	134,29	23098,00		
Готовність до прощення іншого	1e	82	122,43	10039,00	6636,0	0,446
	2e	172	129,92	22346,00		
Готовність до прощення ситуації	1e	82	106,18	8707,00	5304,0	0,001
	2e	172	137,66	23678		
Інтегральний показник готовності до прощення	1e	82	109,72	8997,00	5594,0	0,008
	2e	172	135,98	23388,00		

Отримані результати свідчать, що у респондентів групи 2e є більш вираженими на значущому рівні ($p < 0,05$) готовність до самопрощення і готовність до прощення ситуації, порівняно з респондентами групи 1e. Задоволеність батьків успіхами і поведінкою своєї дитини є значущим предиктором готовності до самопрощення і готовності до прощення ситуації у їх дітей в дорослому віці.

На основі питання «В дитинстві часто Вас карали батьки? а) не часто; б) часто» нами було сформовано дві групи респондентів: група 1f – ті учасники, що відповіли «Не часто» (194 особи) та група 2f – ті учасники, що відповіли «Часто» (60 осіб). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.6.

Таблиця 5.6

Часті покарання батьками дітей: готовність до прощення у їх дітей в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1f	194	133,09	25819,00	4736,0	0,029
	2f	60	109,43	6566,00		
Готовність до прощення іншого	1f	194	128,90	25007,00	5548,0	0,584
	2f	60	122,97	7378,00		
Готовність до прощення ситуації	1f	194	127,23	24683,00	5768,0	0,916
	2f	60	128,37	7702,00		

Продовж. табл. 5.6

Інтегральний показник готовності до прощення	1f	194	130,28	25275,00	5280,0	0,277
	2f	60	118,50	7110,00		

Отримані результати свідчать, що тільки за одним показником – готовністю до самопрощення – виявлено значущі відмінності ($p < 0,05$) між респондентами двох груп. У респондентів групи 1f є більш вираженою на значущому рівні готовність до самопрощення, порівняно з респондентами групи 2f. Часті покарання батьками своїх дітей знижують у останніх готовність до самопрощення у дорослому віці.

На основі питання «Як поводитися Ваші батьки в дитинстві, якщо Ви зверталися до них з будь-яким питанням? а) вони не дуже охоче відповідали на мої запитання, у них не було часу і бажання відповідати на них; б) вони були дуже терплячі і намагалися відповісти на всі мої запитання» нами були сформовані дві групи респондентів: група 1g – ті учасники, що обрали перший варіант відповіді (70 осіб) та група 2g – ті учасники, що обрали другий варіант відповіді (184 особи). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.7.

Таблиця 5.7

Особливості терплячості батьків до дітей в дитинстві: готовність до прощення у їх дітей в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1g	70	122,41	8569,00	6084,0	0,495
	2g	184	129,43	23816,00		
Готовність до прощення іншого	1g	70	111,56	7809,00	5324,0	0,033
	2g	184	133,57	24576,00		
Готовність до прощення ситуації	1g	70	102,36	7165,00	4680,0	0,001
	2g	184	137,07	25220,00		

Продовж. табл. 5.7

Інтегральний показник готовності до прощення	1g	70	105,19	7363,00	4878,0	0,003
	2g	184	135,99	25022,00		

Отримані результати демонструють, що виявлено значущі відмінності ($p < 0,05$) між респондентами двох груп, а саме: у респондентів групи 2g більш вираженими на значущому рівні є готовність до прощення іншого і готовність до прощення ситуації, порівняно з респондентами групи 1g. Терплячість батьків, наявність часу і бажання відповідати на питання своїх дітей виступає значущим предиктором готовності до прощення іншого і готовності до прощення ситуації у їх дітей в дорослому віці.

На основі питання «В дитинстві я не був/-ла повністю відвертий/-а зі своєю матір'ю, вона часто була для мене чужою: а) вірно; б) не вірно» нами сформовано дві групи респондентів: група 1h – ті учасники, що обрали перший варіант відповіді (112 осіб) та група 2h – ті учасники, що обрали другий варіант відповіді (142 особи). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.8.

Таблиця 5.8

Відвертість і близькість дитини з матір'ю: готовність до прощення в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1h	112	111,61	12500,00	6172,0	0,002
	2h	142	140,04	19885,00		
Готовність до прощення іншого	1h	112	119,64	13400,00	7072,0	0,129
	2h	142	133,70	18985,00		
Готовність до прощення ситуації	1h	112	118,02	13218,00	6890,0	0,067
	2h	142	134,98	19167,00		

Продовж. табл. 5.8

Інтегральний показник готовності до прощення	1h	112	115,18	12900,00	6572,0	0,018
	2h	142	137,22	19485,00		

Отримані результати свідчать, що виявлено значущі відмінності між респондентами двох груп за двома показниками. У респондентів групи 2h наявна більш вираженою на значущому рівні ($p < 0,05$) готовність до самопрощення, порівняно з респондентами групи 1h. Відвертість і близькість дитини з матір'ю виступає значущим предиктором готовності до самопрощення у дітей в дорослому віці.

На основі питання «Як Ви оцінюєте, озирнувшись назад в дитинство, стосунки з Вашими батьками? а) мої батьки у взаєминах зі мною були холодними і чужими; б) взаємини між мною і батьками були теплими і добрими» ми сформували дві групи респондентів: група 1i – ті учасники, що обрали перший варіант відповіді (70 осіб) та група 2i – ті учасники, що обрали другий варіант відповіді (184 особи). Отримані результати порівняння двох груп за критерієм U Манна-Уїтні представлено у таблиці 5.9.

Таблиця 5.9

Особливості взаємин дитини з батьками: готовність дитини до прощення в дорослому віці

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Готовність до самопрощення	1i	70	113,19	7923,00	5438,0	0,049
	2i	184	132,95	24462,00		
Готовність до прощення іншого	1i	70	112,07	7845,00	5360,0	0,039
	2i	184	133,37	24540,00		
Готовність до прощення ситуації	1i	70	99,76	6983,00	4498,0	0,000
	2i	184	138,05	25402,00		
Інтегральний показник готовності до прощення	1i	70	102,50	7175,00	4690,0	0,001
	2i	184	137,01	25210,00		

Результати показують, що наявні значущі відмінності між респондентами двох груп за певними показниками. У респондентів групи 2і існують більш виражені на значущому рівні ($p < 0,05$) готовність до прощення іншого, готовність до прощення ситуації і готовність до самопрощення, порівняно з респондентами групи 1і. Теплі і добрі взаємини дитини з батьками виступають значущим предиктором готовності до прощення іншого, готовності до прощення ситуації і готовності до самопрощення.

Отримані результати стосовно сприймання індивідуально-психологічних характеристик батьків і батьківських практик виховання дітей як предиктора їх готовності до самопрощення і прощення іншого в міжособовій взаємодії в дорослому віці узагальнено представлено в таблиці 5.10.

Таблиця 5.10

Значущі предиктори готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації

Показники	Предиктори
Готовність до самопрощення	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізм батьків щодо життя; - відсутність домінування одного з батьків у відносинах, наявність гармонії у стосунках (взаємного доповнення); - відсутність підвищених вимог матері (батька) до дійсності; - задоволеність батьків успіхами і поведінкою своєї дитини; - відсутність частих покарань батьками своїх дітей; - відвертість і близькість дитини з матір'ю; - теплі і добрі взаємини дитини з батьками
Готовність до прощення іншого	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізм батьків щодо життя; - відсутність підвищених вимог матері (батька) до дійсності; - повага до своїх батьків; - терплячість батьків, наявність часу і бажання відповідати на питання своїх дітей; - теплі і добрі взаємини дитини з батьками

Продовж. табл. 5.10

Готовність до прощення ситуації	<ul style="list-style-type: none"> - оптимізм батьків щодо життя; - відсутність підвищених вимог матері (батька) до дійсності; - задоволеність батьків успіхами і поведінкою своєї дитини; - терплячість батьків, наявність часу і бажання відповідати на питання своїх дітей; - теплі і добрі взаємини дитини з батьками
---------------------------------	--

Наші отримані результати узгоджуються з результатами окремих зарубіжних дослідників. Зарубіжними вченими С. Wright, L. Turner і D. McCarty зазначено, що батьківська теплота і співчуття позитивно пов'язані як з міжособистісним прощенням, так і самопрощенням у дітей (Wright et al., 2017).

Згідно з Т. Андрущенко і Н. Хворостянко (2021), сім'я – це маленький соціум, оскільки в ній створюються і розвиваються перші ознаки соціальної активності особистості.

В окремих наукових дослідженнях виявлено зв'язок між батьківською теплотою і просоціальною поведінкою (Павелків, 2013; Padilla-Walker et al., 2016). Батьківське тепло може сприяти вдячності дітей, що, у свою чергу, сприяє їх просоціальній поведінці (Luo et al., 2020). Дружелюбність і повага дорослих сприяють розвитку дитячої просоціальної поведінки (Корчакова, 2015б, с. 223).

Агресивна поведінка часто пов'язана з відсутністю морально-етичних норм з причини низької культури чи недоліків виховання (Кравчук, 2011). Негативний вплив родини та близького оточення відіграє значну роль у формуванні девіантної поведінки (Кравчук, 2017а).

Важливими психологічними чинниками міжособових стосунків дитини постають агресивні та ворожі прояви батьків (Кравчук, 2012б). Чим більше наявні в родині відкрито виражені гнів, агресія та конфлікти, тим менш теплі стосунки дитини з батьками (Кравчук, 2015б). Сильніші емоційні зв'язки дитини з батьками пов'язані з заохоченням членів родини один одного у вираженні власних почуттів; допомогою, підтримкою членів родини один одного; наявністю акценту в родині на етичні, релігійні питання та цінності (Кравчук, 2009). Одним з найважливіших

чинників особистісного самовизначення є ціннісні орієнтації (Кравчук, 2017в). Надання переваги духовним цінностям значущо пов'язано з альтруїстичністю, життєстійкістю та саморозумінням (Кравчук, 2017б). Виявлено, що надання переваги духовним цінностям в юнацькому віці позитивно значущо пов'язано з духовним задоволенням, розвитком себе, збереженням власної індивідуальності, креативністю, активними соціальними контактами (Кравчук, 2017е). Брак надання переваги духовним цінностям значущо пов'язаний із схильністю особистості часто гніватися на себе чи інших, переживати страх та тривогу, ображатися на інших, переживати сором та почуття провини (Кравчук, 2017г).

В окремих дослідженнях показано, що батьківська теплота сприяє просоціальній поведінці підлітків по відношенню до членів родини, друзів у школі і навіть незнайомих людей (Padilla-Walker et al., 2016). В основі формування альтруїзму знаходиться повага і тепло до дитини (Hastings et al., 2007; Grusec, 2011).

В емпіричному дослідженні Н. Корчакової (2015а) виявлено, що у дитинстві люди з високим рівнем спрямованості на безкорисливу допомогу іншим мали міцні, наповнені теплом стосунки з батьками, які також мали сформовану просоціальну орієнтацію.

Стилі виховання, зокрема відторгнення дитини батьками, впливають на когнітивні уявлення дітей, їх емоційний розвиток, формування поведінки. В окремих кроскультурних дослідженнях показано, що батьки висловлюють дитині своє відторгнення такими способами: холодність, брак любові і прихильності, ворожість і агресивність, байдужість і нехтування (Rohner, Lansford, 2017). Сприйняття відторгнення з боку батьків призводить до формування певних індивідуально-психологічних характеристик особистості, таких як тривожність, незахищеність, низька самоповага, негативна самоєфективність, сприймання світу як небезпечного (Rohner, Melendez-Rhodes, 2019).

Значну роль у формуванні просоціальної поведінки дитини відіграє сімейна атмосфера довіри, яка характеризується доброзичливістю, теплотою і турботою з боку батьків. В свою чергу, формування просоціальної моделі поведінки сприяє засвоєнню дитиною позитивного досвіду взаємодії з іншими людьми.

У вітчизняних емпіричних дослідженнях (Кротенко, 2001; Коган, 2005; Журавльова, 2007) показано, що діти, які здатні краще зрозуміти почуття інших, їх потреби, схильні проявляти себе більш емпатійними і співчутливими. В нашому емпіричному дослідженні виявлено, що людям з більш високим рівнем емпатії легше простити інших (Кравчук, 2020г). Згідно з поглядами R. Enright (2001), E. Worthington (2013), R. Emmons (2000), необхідним кроком до прощення є розвиток у жертви співчуття до кривдника.

Цікаво, що такі сімейні фактори, як згуртованість членів сім'ї і теплі стосунки, незважаючи на бідність або подружні розбіжності, турбота батьків за добробут своїх дітей, наявність дбайливого дорослого, наприклад, бабусі чи дідуся за відсутності у дітей чуйних батьків, виступають соціально-психологічними чинниками психологічної пружності родини (Garmezy, 1991).

Психологічна пружність родини визначається як її здатність вистояти і відновитися після стресових життєвих подій. В зарубіжних дослідженнях емпірично встановлено такі найбільш значущі характеристики родин, які відзначаються високим рівнем психологічної пружності: повага, турбота і любов між усіма членами родини; достатність ресурсів для задоволення базових матеріальних і фізичних потреб членів родини; добре налагоджена комунікація між членами родини; спільні мрії і цілі (Walsh, 2016).

Таким чином, сприймання певних індивідуально-психологічних характеристик батьків і батьківських практик виховання дітей є значущими предикторами готовності останніх до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації в дорослому віці.

Оптимізм батьків дитини щодо життя, відсутність підвищених вимог матері (батька) до дійсності, теплі і добрі взаємини дитини з батьками є значущими предикторами готовності дитини в дорослому віці як до самопрощення, так і прощення іншого, а також прощення ситуації.

Виявлено також і певні відмінності в сприйманні певних індивідуально-психологічних характеристик батьків і батьківських практик виховання дітей як предикторів готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації.

5.2. Психологічна пружність і задоволеність життям у контексті прощення і самопрощення

Воєнні дії зумовили зниження рівня якості життя українців. Через травматичний стрес внаслідок російсько-української війни почастишали депресивні симптоми, зросла схильність до насильства, агресії, різного роду залежностей.

На основі застосування коефіцієнту кореляції Ч. Спірмена нами були визначені особливості зв'язку психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками у різних категорій респондентів. Отримані результати в групі добровольців-ветеранів представлено в додатку Я (табл. Я.1) і на рисунку 5.1.

Рис. 5.1. Значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками у добровольців-ветеранів

Отримані коефіцієнти кореляції свідчать, що у добровольців-ветеранів психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із сприйняттям добру у будь-яких обставинах ($p=0,624$, $p<0,001$); відчуттям щастя ($p=0,585$, $p<0,001$); добрим душевним станом в останній час ($p=0,514$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,485$, $p<0,001$); задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками ($p=0,451$, $p<0,001$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,467$, $p<0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=0,431$, $p<0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=0,417$, $p<0,001$); відчуттям важливості своєї діяльності у житті ($p=0,410$, $p<0,001$). Досить цікавими є виявлені явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки між психологічною пружністю і готовністю до самопрощення ($p = 0,506$, $p<0,001$); готовністю до прощення іншого ($p=0,355$, $p<0,001$); готовністю до прощення ситуації ($p=0,323$, $p<0,001$) у добровольців-ветеранів.

Результати нашого емпіричного дослідження узгоджуються з деякими результатами інших досліджень. Так, виявлено, що самопрощення позитивно пов'язано з психологічним благополуччям та психічним здоров'ям (Davis et al., 2015a). В зарубіжних дослідженнях емпірично виявлено, що прощення та самопрощення значно знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів (Raj, Wiltermuth, 2016).

В зарубіжних дослідженнях було показано, що прощення та самопрощення сприяють зменшенню психологічного дистресу (Ferrario et al., 2019; Stuntzner, Dalton, 2015). Позитивні почуття до себе та інших є важливим фактором психологічного благополуччя (Maltby et al., 2001). Тепле ставлення як до інших, так і до себе зменшує депресивну симптоматику (Barcaccia et al., 2020).

Нами було також емпірично визначено кореляційні зв'язки (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) психологічної пружності з депресією, тривогою і психологічним благополуччям на вибірці добровольців-ветеранів. Отримані результати кореляційних зв'язків наведено в таблиці 5.11.

Таблиця 5.11

Взаємозв'язок психологічної пружності з депресією, тривогою і психологічним благополуччям

Показники	Коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена	Рівень значущості
Депресія	-0,468	$p < 0,01$
Тривога	-0,427	$p < 0,01$
Психологічне благополуччя	0,534	$p < 0,01$

У добровольців-ветеранів виявлено явно виражені негативні значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з депресією і тривогою та позитивний значущий кореляційний зв'язок з психологічним благополуччям.

В зарубіжному дослідженні показано, що підвищення психологічної пружності має вирішальне значення для покращення психологічного благополуччя (Chung et al., 2020). Психологічне благополуччя прямо та значущо пов'язано з психологічною пружністю (Araoz, Uchasara, 2020). Більш висока психологічна пружність збільшує ймовірність відсутності депресивних симптомів (Monteiro et al., 2021). Особи з високим рівнем депресії продемонстрували низьку пружність (Rohr et al., 2020). Психологічне благополуччя є ключовим аспектом психічного здоров'я (Penacoba, 2020).

Співставимо отримані кореляційні зв'язки на вибірці респондентів добровольців-ветеранів з кореляційними зв'язками, отриманими на вибірці респондентів цивільних чоловіків. Отримані кореляційні зв'язки представлено в додатку Я (табл. Я.2) і на рисунку 5.2.

У цивільних чоловіків наявні явно виражені значущі позитивні кореляційні зв'язки психологічної пружності з готовністю до прощення іншого ($p=0,565$, $p<0,001$); добрим душевним станом в останній час ($p=0,529$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,448$, $p<0,001$); відчуттям щастя ($p=0,422$, $p<0,001$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,358$, $p<0,01$); задоволеністю своїми дружніми й близькими стосунками ($p=0,321$, $p<0,01$); щасливим сімейним життям ($p=0,448$, $p<0,001$); розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p=0,317$, $p<0,05$); розумінням свого призначення у житті ($p=0,304$, $p<0,05$).

Рис. 5.2. Значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками у цивільних чоловіків

Слід відмітити, що у добровольців-ветеранів і у цивільних чоловіків конфігурація кореляційних зв'язків психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками є різною. Так, у добровольців-ветеранів, порівняно із цивільними чоловіками, наявні більш сильніші позитивні кореляційні зв'язки психологічної пружності із сприянням добру у будь-яких обставинах, відчуттям щастя, задоволеністю життям останнім часом, розумінням важливості своєї діяльності у житті, розумінням свого призначення у житті, задоволеністю

своїми дружніми та близькими стосунками, задоволеністю стосунками з іншими людьми, готовністю до самопрощення.

Цікаво, що у цивільних чоловіків більш сильніший зв'язок психологічної пружності з готовністю до прощення іншого, а у добровольців-ветеранів – з готовністю до самопрощення і готовністю до прощення ситуації.

У додатку Я (табл. Я.3) і на рисунку 5.3 відображено кореляційні зв'язки у групі дружин активних УБД.

Рис. 5.3. Значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками у дружин активних УБД

Результати, які представлено в додатку Я (табл. Я.3) і на рисунку 5.3, свідчать, що у дружин активних УБД психологічна пружність позитивно значущо пов'язана з розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p=0,696$, $p<0,001$); задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками ($p=0,659$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,617$, $p<0,001$), задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=0,550$, $p<0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=0,523$, $p<0,001$); готовністю до самопрощення ($p=0,489$, $p<0,001$); готовністю до прощення іншого ($p=0,332$, $p<0,01$); відчуттям щастя ($p=0,321$, $p<0,01$); добрим душевним станом в останній час ($p=0,318$, $p<0,01$); готовністю до прощення ситуації ($p=0,319$, $p<0,01$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,306$, $p<0,01$).

Співставлення кореляційних зв'язків в цих трьох групах респондентів демонструє, що, порівняно з двома попередніми групами, у дружин активних УБД більш сильніші кореляційні зв'язки психологічної пружності з розумінням важливості своєї діяльності у житті, задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками, розумінням свого призначення у житті, задоволеністю стосунками з іншими людьми, щасливим сімейним життям.

Також у дружин активних УБД, як і у добровольців-ветеранів наявна явно виражена кореляція готовності до самопрощення з психологічною пружністю, порівняно з цивільними чоловіками.

Не менш цікавою є структура кореляційних зв'язків в групі ВПО (див. додаток Я, табл. Я.4, рис. 5.4).

У ВПО жіночої статі психологічна пружність позитивно значущо пов'язана з відчуттям щастя ($p=0,651$, $p<0,001$); добрим душевним станом в останній час ($p=0,632$, $p<0,001$); задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками ($p=0,560$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,529$, $p<0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=0,483$, $p<0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=0,464$, $p<0,001$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,459$, $p<0,01$); розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p=0,457$, $p<0,01$); готовністю до прощення іншого ($p=0,404$, $p<0,001$); готовністю до прощення ситуації ($p=0,310$, $p<0,001$).

Рис. 5.4. Значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками у ВПО

Співставлення кореляційних зв'язків в чотирьох групах респондентів показує, що, порівняно з трьома попередніми групами, у ВПО жіночої статі більш сильніші кореляційні зв'язки психологічної пружності з відчуттям щастя і добрим душевним станом в останній час.

Звернемо увагу на особливість кореляційних зв'язків у цивільних жінок, представлених в додатку Я (табл. Я.5) і на рисунку 5.5.

У цивільних жінок наявні прямі значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p=0,665$, $p<0,001$);

сприянням добру у будь-яких обставинах ($p=0,625$, $p<0,001$); відчуттям щастя ($p=0,533$, $p<0,001$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,481$, $p<0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=0,423$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,419$, $p<0,001$); задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками ($p=0,414$, $p<0,001$); готовністю до самопрощення ($p=0,352$, $p<0,001$); готовністю до прощення іншого ($p=0,341$, $p<0,001$); добрим душевним станом в останній час ($p=0,307$, $p<0,001$).

Рис. 5.5. Значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками у цивільних жінок

Отримані результати по трьом вибіркам жінок свідчать, що у дружин активних УБД психологічна пружність найбільш сильно позитивно значущо пов'язана з розумінням важливості своєї діяльності у житті, задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками, щасливим сімейним життям та задоволеністю стосунками з іншими людьми. В той же час у ВПО жіночої статі психологічна пружність найбільш сильно позитивно значущо пов'язана з відчуттям щастя, добрим душевним станом в останній час. У цивільних жінок найбільш сильно психологічна пружність позитивно значущо пов'язана зі сприйняттям добру у будь-яких обставинах і відчуттям щастя.

Наші отримані результати узгоджуються з деякими результатами зарубіжних досліджень. В окремих зарубіжних дослідженнях виявлено позитивний зв'язок між психологічною пружністю і задоволеністю життям (Aboalshamat et al., 2018; Kılınc et al., 2019) та між психологічною пружністю і щастям (Aboalshamat et al., 2018; Sharma, 2019; Sudirman et al., 2019). В дослідженні T. Hu, D. Zhang, J. Wang (2015) показано, що психологічна пружність є медіатором відносин між екстраверсією і щастям.

В зарубіжних дослідженнях були також встановлені позитивні зв'язки між прощенням і психологічною пружністю (Kumar, Dixit, 2014; Mary, Patra, 2015; Nagra et al., 2016; Sudirman et al., 2019). Прощення також може служити копінг-стратегією, орієнтованою на емоції, і яка має на меті зведення до мінімуму реакцій на емоційний стрес, спричинений образою/переступом (Van Tongeren et al., 2014).

В зарубіжних дослідженнях (Cornish, Wade, 2015b; Skerrett, Fergus, 2015; Findler et al., 2016) показано, що люди з високим рівнем прощення характеризувались більшою когнітивною гнучкістю, меншими ворожістю, мстивістю, тривожністю, більшою задоволеністю життям, відчували більше позитивних емоцій і мали менше румінацій. Ці характеристики прощення нагадують внутрішні захисні фактори психологічної пружності. В дослідженнях показано, що психологічна пружність дозволяє особистості позитивно адаптуватися до несприятливих наслідків складних життєвих ситуацій, може захистити від розвитку травматичного стресу та психопатології, зокрема депресивних симптомів (Masten, 2014; Hu et al., 2015; Gong et al., 2020; Wu et al., 2020).

В емпіричному дослідженні Т. Hu, D. Zhang і J. Wang показано, що психологічна пружність позитивно корелює із задоволеністю життям, суб'єктивним благополуччям і позитивними емоціями (Hu et al., 2015).

Таким чином, виявлено певні відмінності в структурі кореляційних зв'язків психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками в різних групах респондентів.

В усіх п'яти групах респондентів виявлено явно виражені значущі прямі кореляційні зв'язки психологічної пружності із задоволеністю життям останнім часом, відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності у житті, розумінням свого призначення у житті, задоволеністю своїми дружніми й близькими стосунками, щасливим сімейним життям, добрим душевним станом в останній час, готовністю до прощення іншого.

У добровольців-ветеранів, дружин активних УБД наявні більш сильніші позитивні кореляційні зв'язки психологічної пружності з готовністю до самопрощення, порівняно з іншими групами респондентів.

У добровольців-ветеранів, дружин активних УБД і у ВПО виявлено явно виражені позитивні кореляційні зв'язки психологічної пружності з готовністю до прощення ситуації.

5.3. Чинники психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС

На сьогоднішній день – в умовах агресивної війни Росії проти України – українці все частіше зіштовхуються з необхідністю реагувати на невизначеність, ризик і небезпеку у багатьох сферах свого життя. Саме тому важливою задачею є визначення індивідуально-психологічних характеристик, відповідальних за переборення життєвих труднощів. Однією з таких індивідуально-психологічних характеристик є психологічна пружність (резилієнс).

Концепт психологічна «пружність» має багатомірні визначення, серед яких психологічна пружність розглядається як динамічний активний процес подолання стресів і труднощів, появи чи розвитку нових сил і ресурсів адаптації та відновлення

(Egeland et al., 1993; Luthar, 2000; Silk, 2007; Rutter, 2012; Masten, 2014; Britt et al., 2016; Kossek, Perrigino, 2016; Fisher et al., 2019; Intema et al., 2019, 2021); особиста риса (Block, 1980; Jacelon, 1997; Bonanno, 2007); позитивний результат у контексті процесу ефективної адаптації перед травмами, негараздами, трагедіями, загрозами чи значними джерелами стресу (Tugade, Fredrickson, 2004); Masten, 2014; Scoloveno, 2016); здатність до винахідливості, ефективного спілкування і здатність до самоорганізації перед обличчям екстремальних вимог (Doerfel et al., 2013). Індикаторами психічного здоров'я постають емоційна і поведінкова адаптивність, здатність до утримання рівноваги між контекстуальними вимогами середовища і можливостями організму, спрямованість на життєзбереження і конструктивну поведінку в складних умовах (Довгань, 2022).

Найбільш часто вченими застосовується визначення психологічної пружності як здатності до успішної адаптації, позитивного функціонування, незважаючи на ризик небезпеки, хронічний стрес, тривалу чи тяжку травму.

Індикаторами психологічної пружності (resilience) виступають процвітання, збереження стану психологічного добробуту, незважаючи на труднощі, важкі ситуації; позитивна відповідь на негативні події; компетентне функціонування в стресових умовах (Garmezy, 1991; Masten, 2014; Scoloveno, 2016; Kossek, Perrigino, 2016; Intema et al., 2021).

Деякі дослідники займаються розробкою «вузьких» моделей пружності, зокрема пружності дітей і підлітків (Garmezy, 1991; Heller et al., 1999; Silk et al., 2007; Masten, 2011; Zolkoski, Bullock, 2012; Lou et al., 2018), моделлю розвитку, що розглядає пружність у значно більших соціальних системах, а саме: родини, громади, організації (Norris et al., 2008; Henry et al., 2015; Walsh, 2016; Harrist et al., 2019).

Психологічна пружність на рівні будь-якої системи (особистості, родини, громади, суспільства) відображає її здатність успішно витримувати негаразди і напруження, здатність відновлюватися або реінтегруватися після важкого життєвого досвіду, не втрачаючи своєї структури і стабільності.

Проблема дослідження психологічної пружності в більшій мірі представлена в працях зарубіжних вчених. Найбільш вагомий внесок в концептуалізацію поняття

психологічної пружності був зроблений такими вченими: J. Block (1980), E. Werner (1989), N. Garnezy (1991), S. Luthar (2000), M. Ungar (2004), J. Silk (2007), G. Bonanno (2007), A. Masten (2011, 2014), M. Rutter (2013), F. Walsh (2016), R. Scoloveno (2016) та ін.

У вітчизняній психологічній літературі (наукових статтях, монографіях, навчально-методичних посібниках тощо), порівняно з концептом «психологічна пружність», частіше зустрічається концепт «психологічна резилентність» і концепт «резилієнс». В Україні проблемі психологічної пружності присвятили свої праці такі вчені: Т. Титаренко (2015), Л. Найдьонова (2015), Л. Коробка (2017, 2018, 2019), Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко, С. Богданов, О. Бойко (Гусак та ін., 2017), О. Хамініч (2016), Я. Каплуненко (2018), О. Кокун (Кокун та ін., 2016; Кокун, 2022), Н. Жигайло і Т. Шолубка (2022), В. Готич (2023), О. Хміляр (2023) та ін.

Психологічна пружність є динамічним конструктом, який змінюється у відповідь на контекстуальні зміни (Canetti et al., 2014; Fletcher, Sarkar, 2013; Кравчук, 2018в; Кравчук, 2023г).

На нашу думку, психологічну пружність доцільно розглядати як інтегративну властивість особистості, яка виявляється у здатності зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного і фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін.

Ми вважаємо, що психологічна пружність виявляється через такі змістовно-структурні компоненти: а) *залученість* (визначається як переконаність в тому, що особистість отримує задоволення від життя, власної діяльності. Відсутність такого переконання породжує у особистості відчуття себе «поза» життям, почуття відторгнутості); б) *потреба у пізнанні* (особистість завжди відкрита новому досвіду, новим враженням); в) *контроль* (переконаність в тому, що особистість сама обирає свій шлях в житті, власну діяльність); г) *здатність ставити реалістичні цілі і здійснювати діяльність, спрямовану на їх досягнення*; д) *прийняття ризику* (переконаність в тому, що знання, які отримуються з позитивного чи негативного досвіду, сприяють розвитку особистості. Особистість розглядає життя як спосіб

набуття позитивного і негативного досвіду. Особистість розвивається через активне засвоєння знань з позитивного і негативного досвіду та подальше їх використання); е) *винахідливість*; є) *гнучкість*; ж) *оптимізм*; з) *когнітивна складність* (особистість орієнтована на пізнання складних явищ, їй подобаються складні і важкі завдання, проявляє інтерес до складних ідей); и) *альтруїзм*.

Найменш розробленою є концепція психологічної пружності на рівні великих людських спільнот, зокрема націй. У наукових дослідженнях спостерігається стійкий інтерес до концептуалізації «соціальної ідентичності» (Kravchuk, 2023b). Досвід війни посилює взаємодію ідентичностей (Кравчук, 2023б). За кореляційним аналізом виявлено прямі значущі високі кореляційні зв'язки громадянської і національної ідентичностей, громадянської і соціокультурної ідентичностей, національної і соціокультурної ідентичностей (Кравчук, 2023д). Виявлено, що ефективній інтеграції внутрішньо переміщених осіб у територіальні спільноти сприяють гармонійна взаємодія громадянської, національної і соціокультурної ідентичностей; високий рівень розвитку громадянського суспільства на рівні територіальних спільнот; активне залучення внутрішньо переміщених осіб до соціально-політичного та культурного життя спільноти (Kravchuk, 2023a). Ефективна взаємодія локальної та міграційної ідентичностей є важливою умовою розвитку об'єднаних територіальних громад (Кравчук, 2022а).

Міць нації можна оцінювати не тільки за військовою потужністю, але і за певними політико-психологічними аспектами. Одним з таких важливих аспектів виступає національна ідентичність, яка є динамічною і пластичною.

Н. В. Хазратова (2015) зазначає, що національна ідентичність має етнонаціональну основу, і зв'язок у національній спільноті ґрунтується на етнонаціональній культурі, традиціях, генетично спільних особливостях.

Національна ідентичність сприяє близькості, емпатії і солідарності серед співгромадян (Guibernau, 2007). В дослідженнях виявлено, що національна ідентичність може створити і зміцнити солідарність між громадянами (Guibernau, 2007; Windari, 2021), допомагає згуртувати людей, незважаючи на їх суперечливі переконання і інтереси (Calhoun, 2007), може бути консолідуючою силою, яка зменшує етнічні конфлікти (Transue, 2007).

На думку Н. В. Хазратової (2015), в громадянській ідентичності етнонаціональне виявляється другорядним, незначущим. Важливим емпіричним індикатором громадянської ідентичності постає формальне усвідомлення особою власної належності до держави як її громадянина та ціннісно-сміслова залученість до організаційного й аксіологічного середовища цієї держави (Хазратова, 2018). Н. В. Хазратова (2016) зазначає, що громадянська ідентичність є різновидом організаційної ідентичності.

З метою визначення особливостей національної і громадянської ідентичностей як предикторів психологічної пружності нами був застосований множинний регресійний аналіз (метод: покроковий відбір) на вибірці українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС. Отримані результати представлено в таблиці 5.12.

Таблиця 5.12

Психологічна пружність: множинний регресійний аналіз

(n = 166)

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
	B	Стандартна помилка	Бета		
(Константа)	-6,012	1,574		-3,820	0,000
Національна ідентичність	0,100	0,018	0,378	5,548	0,000
Громадянська ідентичність	0,093	0,019	0,335	4,917	0,000

$R = 0,592$; $R^2 = 0,350$; Скорегований $R^2 = 0,342$; $F = 43,870$; $Z_{\text{нч.}} = 0,000$

Наведені в таблиці 5.12 статистично значимі регресійні коефіцієнти ($p < 0,001$) за множинним регресійним аналізом свідчать, що національна ідентичність (відповідно стандартизований коефіцієнт Бета 0,38) і громадянська ідентичність (відповідно стандартизований коефіцієнт Бета 0,34) сприяють зростанню психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС.

В окремих емпіричних дослідженнях (наприклад, Cinnirella, 1998; Vignoles et al., 2002; Jaspal, Cinnirella, 2010; Fernandes-Jesus et al., 2018; Leitch, Harrison, 2016) виявлено різні аспекти зв'язку копінгу і ідентичності.

Зарубіжна вчена М. Parmak (2015) зазначає, що національна пружність є найбільш загальним рівнем психологічної пружності, яка тісно пов'язана із спільним баченням і цінностями в суспільстві на рівні нації. Національна пружність характеризує здатність підтримувати національну соціальну структуру і згуртованість нації перед загрозами.

Пружність на національному рівні також передбачає здатність суспільства протистояти негараздам у різних сферах життя шляхом процесу адаптації і впровадження певних змін, продиктованих зовнішньою загрозою, без шкоди основним цінностям і інститутам суспільства.

Визначальною характеристикою пружної системи є збереження ідентичності (Walker et al., 2004).

Згідно із G. Breakwell та його колег (Breakwell et al., 2021), пружність особи до стресових чи загрожуючих обставин залежить від ідентичності. На думку вченого, пружність ідентичності (identity resilience) відноситься до ступеня, в якому: 1) людина має таку структуру ідентичності, яка полегшує адаптивне подолання ситуації, пов'язаної із загрозою або невизначеністю; 2) конфігурація ідентичності людини здатна поглинати зміни, зберігаючи при цьому своє суб'єктивне значення і цінність для цієї людини; 3) людина вважає себе здатною впоратися з загрозою чи невизначеністю без незворотних негативних наслідків для ідентичності. На думку дослідника, пружність ідентичності визначається як відносно стабільна Я-схема, заснована на самооцінці, самоефективності, позитивній самобутності і наступності. Самооцінка стосується суб'єктивної оцінки людиною власної цінності. В окремому зарубіжному дослідженні (Vignoles et al., 2006) виявлено, що бажання підтримувати самооцінку виступає лише одним з факторів, що впливає на вибір стратегій виживання, коли людина зіштовхується з неприємними ситуаціями. Самоефективність відображає власне судження людини про те, наскільки вона є здатною справлятися з певною ситуацією, виходячи з наявних у неї навичок і обставин, з якими вона зіштовхується (Bandura, 1977). Позитивна самобутність

пов'язана із встановленням унікальності шляхом підкреслення відмінностей між собою і іншими за ціннісними критеріями (Brewer, 2003). Наступність пов'язана з досягненням відповідності між минулою, теперішньою і майбутньою конфігураціями ідентичності (Breakwell, 2021). G. Breakwell та його колеги зазначають, що встановлення наступності обертається навколо сприйняття себе як особи, що є внутрішньо послідовною в часі (Breakwell et al., 2021). Наступність може охоплювати зміни, які сприймаються як сумісні з тим, що відбувалось раніше. Пружність ідентичності впливає на форму когнітивних, емоційних і поведінкових реакцій на невизначеність чи загрози (Breakwell et al., 2021).

З метою визначення умов формування психологічної пружності як чинника запобігання негативним наслідкам воєнних дій нами був застосований множинний регресійний аналіз на вибірці українських біженців, які перебувають за кордоном.

Проаналізуємо стандартизовані коефіцієнти регресії, які ми отримали за множинним регресійним аналізом для залежної змінної психологічної пружності. Отримані результати представлено в таблиці 5.13.

Таблиця 5.13

Коефіцієнти за множинним регресійним аналізом для залежної змінної психологічної пружності (n = 166)

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
	B	Стандартна помилка	Beta		
(Константа)	8,164	1,286		6,351	0,000
Особистісна самоефективність	0,572	0,082	0,413	6,977	0,000
Особистісне зростання	0,101	0,023	0,238	4,454	0,000
Позитивні стосунки з іншими	0,061	0,020	0,105	3,106	0,002
Самоприйняття	0,075	0,025	0,173	3,041	0,003
Цілі в житті	0,052	0,024	0,138	2,170	0,031

$R = 0,921$; $R^2 = 0,847$; Скорегований $R^2 = 0,843$; $F = 177,638$; $Z_{\text{нч.}} = 0,000$

Представлені в таблиці 5.13 позитивні статистично значимі регресійні коефіцієнти ($p < 0,05$) за множинним регресійним аналізом свідчать, що найбільший

вплив на психологічну пружність українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, здійснюють такі незалежні змінні:

- 1) особистісна самоефективність (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,413);
- 2) особистісне зростання (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,238);
- 3) самоприйняття (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,173);
- 4) цілі в житті (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,138);
- 5) позитивні стосунки з іншими (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,105).

Отримані результати свідчать, що детермінантами формування психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, є такі: 1) віра в ефективність власних дій, оптимістичні думки про власні досягнення; створення оптимістичних сценаріїв розвитку подій; 2) почуття неперервного розвитку, відкритість новому досвіду, почуття реалізації свого потенціалу, спостереження покращень в собі і своїх діях протягом часу; зміни у відповідності з власними пізнаннями і досягненнями; 3) позитивне ставлення особистості до себе, яка знає і приймає різні свої сторони, позитивно оцінює своє минуле; 4) наявність цілі/-ей в житті; дотримання переконань, що минуле і теперішнє життя має смисл; дотримання переконань, які є джерелом цілі/-ей в житті; 5) наявність близьких і довірливих стосунків з оточуючими; турбота про благополуччя інших; здатність співпереживати; розуміння того, що людські стосунки формуються на взаємних поступках.

В емпіричних дослідженнях встановлено, що більша пружність ідентичності корелює з адаптивнішими стратегіями виживання в ситуаціях, пов'язаних з загрозою, меншою кількістю небажаних змін ідентичності і меншим негативним афектом після роздумів про аверсивні переживання (Breakwell et al., 2021).

На нашу думку, національна пружність є важливим психологічним чинником здатності суспільства зміцнювати національну безпеку.

S. Kimhi, M. Goroshit, Y. Eshel (2013) розглядають національну пружність як стійкість і міцність суспільства у різноманітних сферах.

Концепт «національна пружність» розкриває різні способи, які використовує суспільство з метою збереження своєї сили в ситуаціях екстремальних труднощів (Amit, Fleischer, 2005; Obrist et al., 2010).

Національна пружність тісно пов'язана з довірою до влади, патріотизмом, оптимізмом і соціальною інтеграцією (Kimhi et al., 2013). Любов до країни у громадян відображує їх готовність йти на жертви заради країни (Sanetti et al., 2014).

В нашому емпіричному дослідженні на вибірці українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено прямі значущі явно виражені кореляційні зв'язки психологічної пружності з патріотизмом (відповідно коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена 0,472 на рівні значущості $p < 0,001$) і активною громадянською позицією (відповідно коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена 0,585 на рівні значущості $p < 0,001$). За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$).

Стосовно вираженості психологічної пружності залежно від бажання і готовності брати участь у політичному житті нами було сформовано дві групи респондентів серед українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС: група 1 – з наявністю такого бажання і готовності (94 особи жіночої статі); група 2 – з відсутністю такого бажання і готовності (72 особи жіночої статі). Отримані результати порівняння двох груп респондентів за критерієм U Манна-Уїтні відображено у таблиці 5.14. За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова дані емпіричні розподіли істотно відрізняються від нормального ($p < 0,05$).

Таблиця 5.14

Відмінності в психологічній пружності залежно від бажання і готовності брати участь у політичному житті (n = 166)

Показники	Групи	Кількість	Середній ранг	Сума рангів	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значущості
Психологічна пружність	1	94	92,59	8703,50	2529,500	0,005
	2	72	71,63	5157,50		

Отримані результати свідчать, що у респондентів з наявними бажанням і

готовністю брати участь у політичному житті психологічна пружність є більш вираженою на значущому рівні, порівняно з респондентами з відсутніми як бажанням, так і готовністю брати участь у політичному житті. В іншому нашому емпіричному дослідженні також було виявлено, що особи, які не відчують свого безсилля в спробах щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави, більшою мірою здатні до відкритого, енергійного та успішного протистояння стресовим ситуаціям порівняно з особами, які навіть не намагаються щось змінити в політико-правовій сфері своєї держави через відчуття свого безсилля (Кравчук, 2019б). У осіб з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень життєстійкості вищий порівняно із особами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (Кравчук, 2018г).

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено явно виражені прямі значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з певними індивідуально-психологічними характеристиками. Прямі значущі кореляційні зв'язки представлено на рис. 5.6.

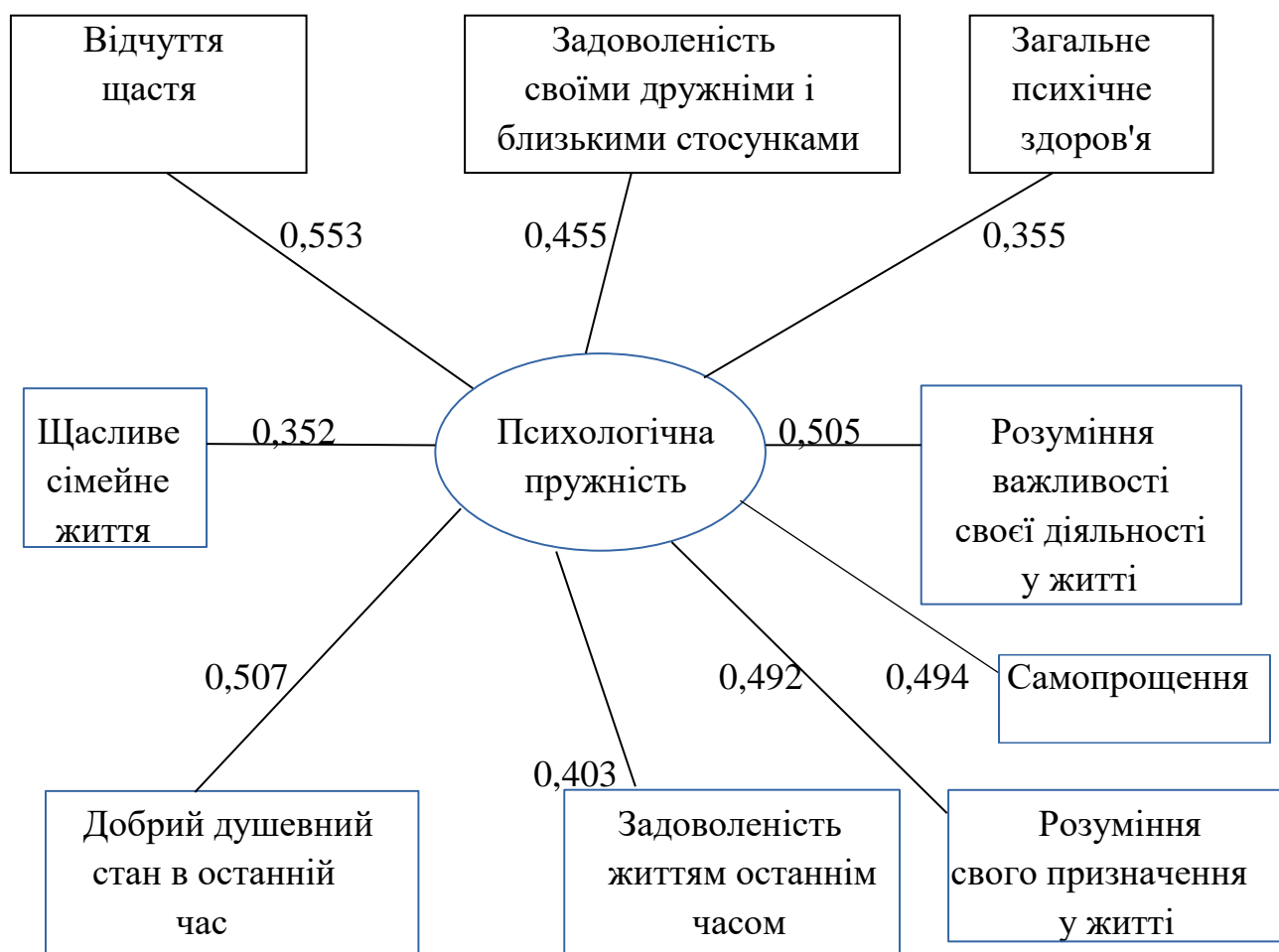

Рис. 5.6. Прямі значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, з індивідуально-психологічними характеристиками

Отримані результати свідчать, що в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із відчуттям щастя ($p=0,553$, $p<0,001$); добрим душевним станом в останній час ($p=0,507$, $p<0,001$); розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p=0,505$, $p<0,001$); самопрощенням ($p=0,494$, $p<0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=0,492$, $p<0,001$); задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками ($p=0,455$, $p<0,001$); задоволеністю життям останнім часом ($p=0,403$, $p<0,001$); загальним психічним здоров'ям ($p=0,355$, $p<0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,352$, $p<0,001$).

Також за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена в українських біженців, які перебувають за кордоном, виявлено явно виражені прямі значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з трьома автономними компонентами життєстійкості. Прямі значущі кореляційні зв'язки представлено на рис. 5.7.

Рис. 5.7. Прямі значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, з компонентами життєстійкості

Виявлено, що в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із залученістю

($p=0,509$, $p<0,001$). Чим в більшій мірі в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виражена психологічна пружність, тим в більшій мірі вони переконані, що оточуючі люди їх цінують і поважають; характеризуються впевненістю у своїх силах, в правильності і корисності виконуваної діяльності, суспільній значущості її результатів; здатні отримувати щире задоволення від життя, спілкування, роботи; схильні сприймати оточуючу дійсність і різноманітні життєві події як джерело яскравих вражень, безцінного досвіду.

Емпірично встановлено, що в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із прийняттям ризику ($p=0,470$, $p<0,001$). Чим в більшій мірі в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виражена психологічна пружність, тим в більшій мірі вони переконані в тому, що знання, які отримуються з позитивного чи негативного досвіду, сприяють розвитку особистості; тим в більшій мірі вони розглядають життя як спосіб набуття позитивного і негативного досвіду.

Виявлено, що в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із контролем ($p=0,437$, $p<0,001$). Чим в більшій мірі в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виражена психологічна пружність, тим в більшій мірі вони самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях і несуть відповідальність за власне життя; здатні вносити корективи до плану дій, не сумніваються у правильності прийнятих рішень і своїй здатності втілити їх у життя, не шкодують сил і часу на шляху до досягнення цілей.

Нам було цікаво, яка вага життестійкості у становленні психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС. На основі застосування простого регресійного аналізу нами були отримані стандартизовані коефіцієнти регресії, які дозволяють зробити висновки про вагу життестійкості в становленні психологічної пружності. Отримані результати представлено в таблиці 5.15.

Таблиця 5.15

Коефіцієнти за простим регресійним аналізом для залежної змінної психологічної пружності (n = 166)

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
		B	Стандартна помилка	Бета		
1	(Константа)	35,000	2,645		13,233	0,000
	Життєстійкість	0,266	0,034	0,523	7,860	0,000

$R = 0,523$; $R^2 = 0,274$; Скорегований $R^2 = 0,269$; $F = 61,782$; $Z_{\text{нч.}} = 0,000$

Отримані результати свідчать, що життєстійкість виступає значущим предиктором психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС.

На думку С. Мадді і Д. Кошаби (Maddi, Khoshaba, 1994), поняття *hardiness* відображує психологічну живучість та розширену ефективність людини, а також є показником її психічного здоров'я. Життєстійкість (*hardiness*) являє собою систему переконань про себе, про світ, про відношення із світом. Життєстійкість включає в себе три порівняно автономні компоненти: залученність, контроль і прийняття ризику. Згідно із С. Мадді, стресові впливи переробляються людиною саме на основі життєстійкості, і вона є каталізатором поведінки, що дозволяє трансформувати негативний досвід у нові можливості (Maddi, Khoshaba, 1994). Саме ця риса є основою енергійного протистояння стресовим подіям і кризам (Кравчук, 2014а). Переборення проблем може йти двома шляхами – чи за активним (життєстійке переборення, за С. Мадді), чи за пасивним (інфантильність, прагнення плити за течією). Виявлено зворотні значущі зв'язки життєстійкості зі злістю, гнівом, безсиллям, страхом, роздратуванням, і активною агресією в критичних провокаційних ситуаціях (Кравчук, 2018а). Визначено прямий значущий зв'язок життєстійкості з наданням переваги цінностям особистості, що самоактуалізується (Кравчук, 2014в). Життєстійкість особистості постає чинником психологічної пружності (Кравчук, 2018б; Kravchuk, 2019). Життєстійкість особистості значущо прямо пов'язана з емоційною стійкістю, а остання – значущо прямо корелює з орієнтацією в часі, саморозумінням, прагненням до самоактуалізації (Кравчук, 2014г).

D. Walker з колегами (Walker et al., 2004) визначають пружність як спроможність системи у несприятливих умовах реорганізовуватись з метою збереження функцій, структури, ідентичності і зворотних зв'язків.

Пружність цілих систем часто залежить від пружності окремих осіб у них.

На відміну від індивідуальної і сімейної пружності, наукові знання щодо пружності громади є дуже обмеженими.

Концепт «пружність громади» по-різному визначається вченими.

Психологічна пружність (resilience) громади дослідниками (Holling, 1973; Paton, Johnston, 2001; Kimhi, Shamai, 2004; Norris et al., 2008; Ellis, Abdi, 2017) розглядається як процес, який поєднує низку мережевих адаптивних здібностей груп людей, організацій, спільнот у позитивну траєкторію їх функціонування і адаптації після певного потрясіння, наприклад, конфлікту.

В окремих дослідженнях психологічна пружність громади визначається як здатність спільноти поглинати збурення (Holling, 1973), здатність спільноти відновлюватися після стресових факторів (Adger, 2000; Breton, 2001), здатність соціальної системи підтримувати постійний процес створення і відтворення, за якого спільнота не тільки реагує на негаразди, але досягає вищого рівня функціонування (Kulig, Hanson, 1996).

Результати одного з емпіричних досліджень свідчать, що життя в ситуаціях з високим рівнем загрози протягом тривалого періоду часу призводить до зниження рівня стійкості громади (Kimhi, Shamai, 2004).

За дослідженнями (Norris et al., 2008) емпірично виявлено характерні риси громад, які характеризуються високим рівнем психологічної пружності. Серед таких характеристик найбільш важливими є: гарна комунікація між членами громади; громада має базові структури і послуги: школи, заклади охорони здоров'я, громадські об'єднання, релігійні організації; члени громади вважають, що мають потрібні ресурси; лідерами громади є її члени; члени громади беруть відповідальність за покращення її життя і реалізують певні заходи.

M. Ungar (2004) серед чинників психологічної пружності виокремлює здатність впливати на соціальне і фізичне середовище з метою отримання життєво

необхідних ресурсів і досвіду, пов'язаних з пошуком власної суттєвої ролі в суспільстві, усвідомлення соціальної справедливості, рівності в умовах і правах.

Спільнота, яка характеризується психологічною пружністю, забезпечує людей і сім'ї новими можливостями і ресурсами для справляння з проблемами (Sonn, Fisher, 1998).

В окремих дослідженнях виявлено, що соціальна ідентифікація з позитивно оціненою групою може створити відчуття приналежності і підтримки, покращуючи здоров'я та благополуччя і зменшуючи негативні психологічні стани, зокрема депресію (Haslam et al., 2009; Jetten et al., 2017).

Дослідники вказують, що одні люди здатні справлятися з наслідками критичних ситуацій відносно добре, а інші мають більший ризик зазнати негативних психологічних і соціальних впливів.

Несприятливі умови навколишнього середовища, в які потрапляють люди, і брак підтримки в цьому середовищі виступають суттєвими факторами ризику, що зумовлюють розвиток психічних захворювань.

На основі численних досліджень емпірично встановлено, що люди швидше відновлюються від впливу надзвичайних ситуацій тоді, коли почуваються в безпеці, мають доступ до соціальної, фізичної і емоційної підтримки (Kimhi, Shamai, 2004; Norris et al., 2008; Rutter, 2012; Ellis, Abdi, 2017; IJntema et al., 2019) та мають тісні родинні зв'язки (Luthar, 2000; Silk et al., 2007; Masten, 2014; Lou et al., 2018; Harrist et al., 2019).

На підтримання психологічної пружності особистості спрямовані також стратегії зміцнення людського потенціалу. Такі стратегії передбачають: створення освітніх програм; забезпечення послуг з охорони здоров'я; створення центрів підтримки громад; створення груп самодопомоги; створення і підтримка реабілітаційних центрів.

М. Ungar (2004) разом з колегами визначили шість факторів психологічної пружності. До них відносяться такі:

1. Наявність фінансових, освітніх, медичних послуг, робочих місць, а також можливість отримання їжі, одягу і притулку.
2. Відносини з рідними, близькими людьми, значимими іншими людьми.

3. Особистісне і колективне значення мети, самооцінка сильних і слабких сторін, прагнення, вірування і цінності, включаючи духовну та релігійну ідентифікацію.
4. Досвід піклування про себе та оточуючих; здатність впливати на соціальне і фізичне середовище з метою отримання життєво необхідних ресурсів.
5. Досвід, пов'язаний з пошуком власної суттєвої ролі в суспільстві, та усвідомлення соціальної справедливості, рівності в умовах і правах.
6. Узгодження особистих інтересів з відчуттям відповідальності перед більшістю інших людей і відчуття себе – соціально і духовно – частиною чогось більшого, ніж власне є сама людина.

Саме тому забезпечення широкого спектру послуг для задоволення базових потреб і захисту осіб є важливою стратегією підтримання психологічної пружності особистості як запобіжника негативним наслідкам воєнних дій.

Забезпечення благополуччя передбачає задоволення мінімального рівня основних груп потреб: біологічних/фізіологічних, матеріальних, соціальних, культурних і духовних (Williamson, Robinson, 2006).

До такого широкого спектру послуг, спрямованих на задоволення базових потреб і захисту осіб, входять: житло; харчування; непродуктивна допомога; працевлаштування; охорона здоров'я і медична допомога; фінансова допомога; юридична допомога; освіта (можливість вчитися, отримувати інформацію, бути спроможним її ефективно використати); транспортне сполучення; можливість участі у громадській діяльності; групи підтримки; забезпечення можливості відтворення традиційних релігійних практик.

Комплексне задоволення біологічних/фізіологічних, матеріальних, соціальних, культурних і духовних потреб дає людині можливість почуватися добре, почувати себе в безпеці, ефективно функціонувати.

М. Ungar підкреслює важливість оточуючого середовища і пропонує соціально-екологічне розуміння психологічної пружності (Ungar, 2004). Вчений стверджує, що більшість досліджень показують, що психологічна пружність є функцією здатності оточуючого середовища сприяти зростанню. М. Ungar висловлює думку, що, якщо наявні значущі ресурси в оточуючому середовищі (наприклад, соціальна згуртованість, соціальна справедливість), то люди більш

схильні залучатися до соціальних зв'язків в соціальних спільнотах і демонструвати психологічну пружність.

Дослідники відмічають, що підтримка благополуччя повинна здійснюватися в контексті як окремої людини, так і родини, близького кола спілкування, громади і суспільства (Norris et al., 2008; Scoloveno, 2016; Walsh, 2016; Ellis, Abdi, 2017).

Формування громадянського суспільства, що передбачає посилення ролі місцевих громад і громадських організацій, їх розвиток, постає важливою стратегією підтримання психологічної пружності громади (Кравчук, 2022б).

М. Ungar (2004) вважає, що громадам потрібно створити шляхи, які полегшують: доступ до ресурсів (наприклад, медичні послуги в школах/громадських центрах тощо), які сприяють досягненню благополуччя родини та її активної участі в соціальному, релігійному і політичному житті громади; проведення громадських і культурних заходів (освітніх, батьківських заходів тощо); створення широкого простору для дитячого і сімейного розвитку для жінок, дітей, людей похилого віку; створення сприятливих умов для мобілізації громади.

Таким чином, в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, зростанню психологічної пружності сприяють національна і громадянська ідентичність. В українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено прямі значущі явно виражені кореляційні зв'язки психологічної пружності з патріотизмом, активною громадянською позицією і готовністю брати участь у політичному житті.

В українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено такі значущі предиктори психологічної пружності: особистісна самоефективність, особистісне зростання, самоприйняття, цілі в житті, позитивні стосунки з іншими.

В українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із відчуттям щастя, добрим душевним станом, розумінням важливості своєї діяльності у житті, самопрощенням, розумінням свого призначення у житті; задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками, задоволеністю життям останнім часом, загальним психічним здоров'ям, щасливим сімейним життям.

В українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено, що життєстійкість виступає значущим предиктором психологічної пружності.

5.4. Готовність до самопрощення як предиктор психологічного благополуччя добровольців-ветеранів

Військова агресія Росії проти України є серйозним психотравмуючим фактором, який негативно впливає на психологічне благополуччя і психічне здоров'я громадян. Війна створює значні ситуаційні стресори. Особливо психологічна травма війни є значною у сімей, які перебували чи перебувають на території бойових дій. У громадян, які проживали на сході України в умовах воєнних дій (дослідження було проведено у 2017-2019 роках), спостерігалась більш виражена міра тривоги і депресії, ніж у громадян, які проживали у центрі України (Kravchuk, 2020). При цьому вищий рівень щастя і задоволеності життям спостерігався серед громадян, які проживали у центрі України, порівняно з громадянами, які проживали на сході України в умовах воєнних дій (дослідження було проведено у 2019-2020 роках) (Kravchuk, Khalanskyi, 2022).

Війна створює складні життєві умови, напругу, загрозу життю, психологічному благополуччю, а отже, підвищує рівень стресу. Психічна травма проявляється в порушенні системи стосунків між людьми, ускладнює особисте життя, руйнує значуще міжособове спілкування. Саме тому особливої актуальності набуває проблема збереження психічного здоров'я особистості.

Однією з найбільш тривожних проблем громадського здоров'я є депресія. Так, щороку приблизно 800 000 людей у всьому світі помирають від самогубства (World Health Statistics, 2019). Емпірично встановлено, що кожне самогубство має прямий і глибокий вплив приблизно на 60 осіб (Maple et al., 2019; Pitman et al., 2014).

Серед військовослужбовців, самогубство є однією з провідних причин смерті (Ilgen et al., 2012a, 2012b; Bryan et al., 2013). Військовослужбовці часто стикаються з морально неоднозначними ситуаціями, що вимагають від них прийняття рішень, які можуть призвести до такого типу психологічної травми (Drescher et al., 2011; Litz et

al., 2009; Maguen, Litz, 2012). Психологічна травма може бути пов'язана з почуттям провини, соромом, самоприниженням (Drescher et al., 2011; Vargas et al., 2013). Почуття провини і сором пов'язані з думками про самогубство у військовослужбовців, особливо тих, які перебувають в зоні воєнних дій (Bryan et al., 2013, 2015).

В ряді досліджень виявлено, що у військовослужбовців і ветеранів значними факторами ризику суїцидів є посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) і депресія (Bryan et al., 2012; Ilgen et al., 2012a; LeardMann et al., 2013; Nock et al., 2014).

Встановлено, що суїцидальні думки і поведінка є результатом взаємодії біологічних, психологічних, клінічних, культурних і соціальних факторів (O'Connor, Nock, 2014). Більшість досліджень, проведених на сьогоднішній день, спрямовані на визначення і розуміння конкретних маркерів, що сприяють ризику самогубства людини. Окремими такими маркерами є почуття провини, сором, румінації, самокритика, перфекціонізм, ізоляція. Нездатність простити собі передбачає низьку самооцінку і високий рівень почуття провини.

На нашу думку, готовність до самопрощення відіграє значну роль у збереженні психологічного благополуччя і є предиктором зниження депресії.

З метою виявлення особливостей готовності до самопрощення як предиктора зниження депресії у добровольців-ветеранів нами застосовувався простий лінійний регресійний аналіз (див. табл. 5.16). Характеристику вибірки наведено в додатку Ф (табл. Ф.1). За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова даний емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального ($p < 0,05$).

Таблиця 5.16

Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом: депресія

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
	B	Стандарт-на помилка	Бета		
1 (Константа)	51,007	3,455		14,765	0,000
1 Готовність до самопрощення	-1,618	0,160	-0,586	-10,116	0,000

$R = 0,586$; $R^2 = 0,343$; Скорегований $R^2 = 0,340$; $F = 102,340$, $p < 0,001$

Виявлено, що готовність до самопрощення як незалежна змінна має статистично значимий негативний стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно - 0,586). Отримані дані демонструють, що готовність до самопрощення у добровольців-ветеранів є предиктором зниження депресії.

В окремих попередніх зарубіжних дослідженнях виявлено, що самопрощення позитивно корелює з покращенням психічного здоров'я (Mauger, 1992; Maltby et al., 2001; Macaskill, 2012; Liao, Wei, 2015; Massengale et al., 2017). В той же час вченими відмічено, що відсутність самопрощення пов'язане з невротизмом, депресією, тривогою і зниженням загальної задоволеності життям (Maltby et al., 2001; Zechmeister, Romero, 2002; Witvliet et al., 2004; Hall, Fincham, 2005; Thompson et al., 2005; Fisher, Exline, 2006; Wohl et al., 2008).

В іншому нашому емпіричному дослідженні виявлено, що особи середнього віку з депресивністю менш схильні до встановлення міцних і доброзичливих стосунків, аутентичної взаємодії з оточуючими, здатності до саморозкриття та більш схильні до нестійкості емоційного стану, невротичності, дратівливості (Кравчук, 2015в). Виявлено негативні значущі кореляційні зв'язки схильності до прощення з депресією та тривогою (Кравчук, 2021д) та позитивний значущий зв'язок схильності до прощення з психологічною пружністю (Kravchuk, 2021b). Готовність до самопрощення постає чинником особистісного зростання (Kravchuk, 2021с) та психологічного благополуччя (Kravchuk, 2022b).

Високе самопрощення слугує буфером для емоційного дистресу та психопатологічних симптомів при зіткненні зі стресовими ситуаціями і життєвими кризами (Heinze, Snyder, 2001; Friedman et al., 2010; Weinberg et al., 2014). Також в окремих дослідженнях були виявлені зворотні зв'язки між самопрощенням і самогубством (Hirsch et al., 2012; Chang et al., 2014; Bryan et al., 2015; Levi-Belz, Gilo, 2020). Цікаво, що А. Bryan, J. Theriault і С. Bryan, (2015) зазначають, що самопрощення пов'язане зі зниженим ризиком спроб самогубства незалежно від ПТСР. До речі, в окремих дослідженнях зазначено, що самопрощення позитивно пов'язане з позитивними емоціями (Tangney et al., 2005). L. Hodgson і E. Wertheim (2007) підкреслюють, що самопрощення пов'язане з психологічною гнучкістю і

емоційною стійкістю. Стійкість емоцій концептуалізується як емоційна стабільність, стійкість емоційних станів, відсутність схильності до частоті зміни емоцій (Кравчук, 2015а).

В окремих дослідженнях з проблеми самогубства через втрату близьких людей показано, що самопрощення є одним з найважчих завдань, яке має вирішальне значення для одужання (Lee et al., 2015, 2017; Testoni et al., 2019).

З допомогою простого лінійного регресійного аналізу нами визначено особливості готовності до самопрощення як предиктора психологічного благополуччя у добровольців-ветеранів (див. табл. 5.17).

Таблиця 5.17

Коефіцієнти за простим лінійним регресійним аналізом: психологічне благополуччя

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
	B	Стандарт-на помилка	Бета		
1 (Константа)	13,924	4,754		2,929	0,004
1 Готовність до самопрощення	2,494	0,220	0,629	11,329	0,000

$R = 0,629$; $R^2 = 0,396$; Скорегований $R^2 = 0,393$; $F = 128,355$, $p < 0,001$

Як видно з таблиці 5.17, готовність до самопрощення як незалежна змінна має статистично значимий позитивний стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно 0,629). Отримані дані свідчать, що готовність до самопрощення у добровольців-ветеранів є предиктором психологічного благополуччя.

В окремих зарубіжних дослідженнях виявлено, що самопрощення позитивно пов'язано з фізичним здоров'ям (Davis et al., 2015а) і психологічним благополуччям (Maltby et al., 2001; Worthington, 2007; Wohl et al., 2010; Liao, Wei, 2015; Cornish, Wade, 2015а; Davis et al., 2015а; Long et al., 2020). Результати деяких досліджень свідчать, що самопрощення пов'язано з психічним здоров'ям і благополуччям навіть в більшій мірі, ніж прощення інших (Mauger et al., 1992; Thompson et al., 2005).

Виявлено, що готовність до самопрощення є предиктором психологічної пружності (Кравчук, 2021г).

Цікаво, що і самопрощення, і міжособове прощення суттєво корелюють з суб'єктивним благополуччям (Liu, 2021). L. Toussaint з колегами (Toussaint et al., 2014) вважають, що посилення самопрощення може представляти одну із можливих стратегій підвищення когнітивної стійкості у дорослому віці.

В нашому емпіричному дослідженні за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена у добровольців-ветеранів виявлено явно виражений прямий значущий кореляційний зв'язок готовності до самопрощення з позитивними відносинами з іншими (відповідно коефіцієнт кореляції 0,361 на рівні значущості $p < 0,001$). Чим в більшій мірі у добровольців-ветеранів виражена готовність до самопрощення, тим в більшій мірі вони характеризуються наявністю довірчих відношень з оточуючими; турбуються про благополуччя інших людей; здатні співпереживати; допускають прив'язаності і близькі стосунки.

В окремих зарубіжних дослідженнях також показано, що самопрощення позитивно пов'язане з покращенням стосунків (Rusbult et al., 2005; Proulx et al., 2007). Емпірично встановлено, що схильність до самопрощення позитивно пов'язана з такими просоціальними орієнтаціями: доброзичливістю (Walker, Gorsuch, 2002), відсутністю ворожості (Ross et al., 2004) і довірливістю (Mauger et al., 1992).

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена нами був виявлений у добровольців-ветеранів явно виражений зворотний значущий кореляційний зв'язок готовності до самопрощення з мірою провини в особистій ситуації кривди (відповідно коефіцієнт кореляції -0,432 на рівні значущості $p < 0,001$).

В окремих зарубіжних дослідженнях зазначено, що почуття провини виступає перешкодою для самопрощення (Hall, Fincham, 2005). Особи, які схильні почувати провину у відповідь на свій переступ, з більшою ймовірністю покарають себе, не займаючись самопрощенням (Strelan, 2007).

В нашому емпіричному дослідженні за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена у добровольців-ветеранів також виявлено явно виражений прямий значущий кореляційний зв'язок готовності до самопрощення з особистісним зростанням

(відповідно коефіцієнт кореляції 0,441 на рівні значущості $p < 0,001$). Чим в більшій мірі у добровольців-ветеранів виражена готовність до самопрощення, тим в більшій мірі вони відкриті новому досвіду; мають відчуття реалізації свого потенціалу; спостерігають покращення в собі і своїх діях протягом часу; змінюються у відповідності з власними пізнаннями і досягненнями.

В окремих зарубіжних дослідженнях виявлено, що міжособове прощення надає можливість для особистісного зростання (Strelan, Covic, 2006), самопрощення може зменшити румінацію і негативні емоції (Wohl et al., 2010), дозволяє людині відновити позитивний образ себе (Thompson et al., 2005). Виявлено, що самопрощення може зменшити почуття провини, самозвинувачення і самоприпинення, а також може сприяти підвищенню самоцінності та співчуття до себе (Wohl, McLaughlin, 2014). Самопрощення посилює доброзичливість до себе (McConnell, 2015) і пов'язано з високою самоповагою (Mauger et al., 1992; Ross et al., 2004).

Інтервенції, засновані на концепції прощення, сприяють підвищенню оптимізму, формуванню навичок вирішення конфліктних ситуацій (Akhtar et al., 2017; Berry et al., 2005; Ricciardi et al., 2013). Сила прощення дозволяє людині змінити незворотність того, що вже сталося, і спроектувати дії до майбутнього (Beristáin, 2009). Люди, які прощають себе, мають більш позитивне ставлення до себе (Wohl et al., 2008) і в більшій мірі задоволені життям (Macaskill, 2012).

В нашому емпіричному дослідженні за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена у добровольців-ветеранів виявлено явно виражений прямий значущий кореляційний зв'язок готовності до самопрощення із самоприйняттям (відповідно коефіцієнт кореляції 0,483 на рівні значущості $p < 0,001$). Чим в більшій мірі у добровольців-ветеранів виражена готовність до самопрощення, тим в більшій мірі вони позитивно ставляться до себе; знають і приймають різні свої переваги і недоліки; позитивно оцінюють своє минуле.

В окремих зарубіжних дослідженнях виявлено, що самопрощення пов'язано із відмовою від агресивних дій, критичних думок і покарання себе на користь співчуття, турботи і навіть любові (Enright et al., 1998). Самопрощення пов'язано із відновленням цінностей (Wenzel et al., 2012) та самоприйняттям (McGaffin et al.,

2013). Метою самопрощення є захист свого благополуччя, зокрема Я-образу і Я-концепції (Pierro et al., 2018). До речі, Q. Wu та ін. (2019) відмічають, що співчуття до себе може покращити психічне здоров'я і дати можливість людям розвивати аспекти просоціальної мотивації, зокрема прощення.

Вище зазначене свідчить, що переосмислення травматичних подій, знаходження в них особистого сенсу, когнітивні зміни в поглядах на себе, самоприйняття, відновлення цінностей сприяють зниженню ризику спроб суїциду у військовослужбовців, які пережили травматичний досвід.

Таким чином, у добровольців-ветеранів готовність до самопрощення є предиктором психологічного благополуччя і зниження депресії.

У добровольців-ветеранів виявлено явно виражені прямі значущі кореляційні зв'язки готовності до самопрощення з самоприйняттям, особистісним зростанням, позитивними відносинами з іншими і зворотний значущий кореляційний зв'язок з провинною в особистій ситуації кривди.

Готовність до самопрощення, на нашу думку, слід розглядати як захисний фактор від депресії, емоційного дистресу і самогубств, як ефективний адаптивний копінг, який може бути особливо актуальним для тих осіб, які пережили травматичний досвід, зокрема добровольців-ветеранів, військових.

5.5. Чинники посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій

Проблема вивчення предикторів ПТЗ є надзвичайно важливою і актуальною у зв'язку з посттравматичними стресовими розладами, травматичними переживаннями, спричиненими воєнно-політичними подіями, пов'язаними з агресивними воєнними діями Росії проти України.

Учасники воєнно-політичних подій зазнали впливу значної кількості стресорів воєнної обстановки різної інтенсивності і сили, зокрема участь у бойових діях і військових операціях, поранення, смерть родича/-ів, близької людини, друга/подруги, потрапляння під обстріли, перебування у бомбосховищі/підвалі, фізичне і психологічне насилля, утримування в заручниках, перебування у полоні,

значні фінансові втрати тощо. Психологічна травма може виникнути і через розрив стосунків, глибоке розчарування в людях чи житті, втрату ідеалу, соціальну чи індивідуальну депривацію особистості (Stavytska et al., 2019).

Вище зазначені стресори впливають на учасників воєнно-політичних подій, змінюючи їх психічні стани, цінності, настановлення, переконання тощо.

У DSM-5 травма визначається як результат особистого і безпосереднього переживання ситуації фактичної своєї смерті, близькості до смерті; серйозного каліцтва; посягання на фізичну гідність (згвалтування чи сексуальне насильство); спостереження смерті, серйозного каліцтва чи посягання на фізичну гідність іншої особи; інформації про нещастя із членом родини чи з іншою близькою людиною (несподівану чи насильницьку смерть, серйозне ушкодження, близькість до смерті); постійного контакту з травматичними подіями.

Вплив контекстних змінних воєнно-політичних подій є значним випробуванням життєстійкості і психологічної пружності осіб, які зазнали стресорів воєнних обставин. Війна суттєво вплинула на сприймання людьми життєвих подій; внутрішньо переміщені особи підкреслюють негативний вплив війни на психологічне благополуччя членів їх родин (Kravchuk, Khalanskyi, 2017). Внутрішньо переміщені особи з зони воєнних дій зазначають, що війна: 1) спричинила непорозуміння, погіршення стосунків з родичами, які залишилися в зоні бойових дій; 2) вплинула на стосунки батьків в родині; 3) спричинила труднощі з житлом у зв'язку з переселенням; 4) створила проблеми через спільне проживання з батьками через переїзд з зони воєнних дій; 5) згуртувала членів родини; 6) спричинила сварки в родині (Kravchuk, Khalanskyi, 2019).

В результаті впливу складних стресових подій, серйозних травматичних ситуацій, життєвих криз людина зазнає не тільки патологічних змін, але може переживати і позитивні зміни, які вчені визначають як посттравматичне зростання. Страждання і горе можуть співіснувати із просвітленням і зростанням (Linley, Joseph, 2004).

Значний внесок в дослідження проблеми ПТЗ здійснили такі зарубіжні вчені: S. Joseph (2021), R. Tedeschi і L. Calhoun (2004), V. Helgeson, K. Reynolds і P. Tomich (Helgeson et al., 2006), S. Maguen, D. Vogt, L. King та ін. (Maguen et al., 2006),

M. Mitchell, M. Gallaway та ін. (Mitchell et al., 2013), I. Engelhard, M. Lommen, M. Sijbrandij (Engelhard et al., 2015), J. Tsai, R. El-Gabalawy, W. Sledge, S. Southwick, R. Pietrzak (Tsai et al., 2015), S. Staugaard, K. Johannessen (2015), S. Marotta-Walters, J. Choi, M. Shaine (Marotta-Walters et al., 2015), K. Bae, W. So, S. Jang (2023) та ін.

У вітчизняній психології проблемі ПТЗ присвятили свої праці Т. Титаренко (2018), О. Шелюг (2014), Б. Лазоренко (2015), М. Кузьменко і Д. Зубовський (2016), Д. Зубовський (2018а, 2018б, 2018в), О. Мельник (2019), В. Горбунова (2016), В. Климчук (2020), І. Приходько (2013) та ін.

Зарубіжними вченими L. Calhoun і R. Tedeschi (2006) запропоновано функціонально-дескриптивну модель ПТЗ, згідно якої останнє являє собою позитивні психологічні зміни, які виникають внаслідок боротьби з травматичними чи дуже складними життєвими обставинами. На думку вчених, ПТЗ постає в якості якісної трансформації особистості, тобто процесу глибокого самовдосконалення. L. Calhoun і R. Tedeschi характеризують такі особистісні трансформації у вимірах: 1) зміни у самосприйнятті – нові можливості; 2) особистісна сила; 3) міжособові стосунки; 4) зміни у філософії життя – духовні зміни; 5) життєві цінності.

L. Calhoun і R. Tedeschi пов'язують ПТЗ з когнітивними спробами переоцінки дотравматичних переконань особистості про себе, світ та реконструювати власні уявлення про них. Вчені пропонують розглядати травматичну подію як своєрідне зрушення початкової життєвої схеми. Дослідники вказують, чим значнішим є виклик основоположним уявленням і переконанням особистості, тим імовірнішою стає можливість ПТЗ (Calhoun, Tedeschi, 2014).

Згідно особистісно-центрованої моделі S. Joseph (2009), процес ПТЗ здійснюється шляхом трансформації Я-концепції і оновлення світогляду.

S. Joseph виокремлює три основні виміри ПТЗ: 1) стосунки (зміни на краще у стосунках: більше цінування друзів і родини, зростання співчуття до інших і рівня альтруїзму); 2) погляд на себе (покращення у сприйманні самих себе, більше розуміння, визнання і прийняття сили, мужності, здатності мати глибокі переживання смутку, щастя, радості); 3) життєва філософія (позитивні зміни у життєвій філософії, зокрема цінування кожного нового дня, переоцінка цінностей) (Joseph, 2009).

Українська вчена Т. Титаренко розглядає ПТЗ як процес збільшення антикрихкості, що забезпечує постійне самонавчання і продуктивнішу взаємодію із собою, світом, іншими людьми (Титаренко, 2018).

Дослідники L. Calhoun і R. Tedeschi підкреслюють, що за помірного і інколи високого рівнів ПТСР більш імовірним є поступове ПТЗ, а крайні прояви цього порушення (найвищі/найнижчі показники) менш імовірно сприяють зростанню (Calhoun, Tedeschi, 2014).

За дослідженням українського вченого Д. Зубовського, переважна більшість учасників АТО відзначила позитивні психологічні зміни у своїй особистості в результаті досвіду участі у збройному конфлікті на сході України (Зубовський, 2018б, с. 49). Зокрема, Д. Зубовський зазначає, що більш ніж 70 відсотків респондентів – учасників АТО – повідомили про помірний рівень ПТЗ, а у 20 відсотків учасників АТО виявився значний рівень прояву даного показника.

Проблема визначення співвідношення між ПТЗ і прощенням, релігійним копінгом, психологічною пружністю, життєстійкістю в психології вивчена недостатньо.

Проаналізуємо спочатку особливості зв'язку ПТЗ з певними індивідуально-психологічними характеристиками в таких чотирьох групах респондентів:

1) група 1 – 74 особи чоловічої статі – добровольці-ветерани, які брали активну участь в бойових діях;

2) група 2 – 244 особи (136 жінок і 108 чоловіків), які зазначили, що війна не торкнулась їх фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально;

3) група 3 – 198 осіб (119 жінок і 79 чоловіків), які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів;

4) група 4 – 67 осіб (38 жінок і 29 чоловіків), родина яких втратила родича/-ів.

За статистичним критерієм нормальності Колмогорова-Смирнова дані емпіричні розподіли істотно відрізняються від нормального ($p < 0,05$).

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена виявлено різні значущі кореляційні зв'язки ПТЗ з певними індивідуально-психологічними характеристиками (див. додаток Я, табл. Я.6).

У добровольців-ветеранів, які брали безпосередню участь в бойових діях, виявлено прямі значущі ($p < 0,05$) кореляційні зв'язки ПТЗ з надією ($p = 0,688$, $p < 0,001$), сенсом і метою ($p = 0,598$, $p < 0,001$), щастям і задоволеністю життям ($p = 0,492$, $p < 0,001$), психічним і фізичним здоров'ям ($p = 0,471$, $p < 0,001$), психологічною пружністю ($p = 0,471$, $p < 0,001$), життєстійкістю ($p = 0,457$, $p < 0,001$), позитивним релігійним копінгом ($p = 0,454$, $p < 0,001$), готовністю до самопрощення ($p = 0,432$, $p < 0,001$), рішенням пробачити образу в міжособовій взаємодії ($p = 0,416$, $p < 0,001$), сприянням добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях ($p = 0,369$, $p < 0,01$), близькими соціальними стосунками ($p = 0,344$, $p < 0,01$).

У добровольців-ветеранів, які брали безпосередню участь в бойових діях, виявлено зворотні значущі ($p < 0,001$) кореляційні зв'язки ПТЗ з депресією ($p = -0,496$, $p < 0,001$) і тривогою ($p = -0,478$, $p < 0,001$).

До речі, в усіх чотирьох групах виявлено зворотні значущі кореляційні зв'язки ПТЗ з депресією і тривогою (див. табл. Я.6).

Слід зазначити, що дослідження виявили, що ознаки ПТЗ негативно значущо пов'язані з депресією (Morrill et al., 2008) та наявна значна кореляція між суїцидом і симптоматикою посттравматичного стресового розладу (Carrol et al., 2020).

Для уточнення особливостей зв'язку між ПТЗ і певними індивідуально-психологічними характеристиками нами були застосовані декілька простих лінійних регресійних аналізів. На основі даного аналізу були отримані стандартизовані коефіцієнти регресії, які дозволяють зробити висновки про вагу конкретних предикторів у залежній змінній – ПТЗ. Отримані результати представлено в додатку Я (табл. Я.7).

Наведені в таблиці Я.7 позитивні статистично значимі регресійні коефіцієнти ($p < 0,05$) за простими лінійними регресійними аналізами свідчать, що найбільший позитивний вплив на ПТЗ здійснюють такі незалежні змінні:

- 1) надія (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,680);
- 2) психологічна пружність (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,600);
- 3) сенс і мета (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,598);
- 4) життєстійкість (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,545);

- 5) готовність до самопрощення (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,529);
- 6) щастя і задоволеність життям (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,510);
- 7) психічне і фізичне здоров'я (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,473);
- 8) позитивний релігійний копінг (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,448);
- 9) близькі соціальні стосунки (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,422);
- 10) сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних і важких ситуаціях (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,388);
- 11) рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,373).

Статистично значимий негативний стандартизований коефіцієнт Бета мають дві незалежні змінні: депресія (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно -0,861) і тривога (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно дорівнює -0,824).

Розглянемо конфігурацію зв'язків ПТЗ з індивідуально-психологічними характеристиками в групі добровольців-ветеранів. Нами використовувався метод головних компонент з подальшим обертанням факторної структури з використанням критерія варімакс.

В групі добровольців-ветеранів, які брали безпосередню участь в бойових діях, згідно результатам факторного аналізу, було виокремлено п'ять факторів, які пояснюють 68,7 відсотків загальної дисперсії змінних. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,74; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$.

Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу. Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів. Відсотки загальної дисперсії змінних та власні значення факторів наведено в таблиці 5.18.

Таблиця 5.18

**Діаграма власних значень факторів в групі добровольців-ветеранів
(n = 74)**

Фактори	Власні значення	Відсоток загальної дисперсії змінних	Кумулятивний відсоток дисперсії змінних
1	6,060	31,892	31,892
2	2,850	15,003	46,895
3	1,697	8,933	55,828
4	1,374	7,231	63,059
5	1,073	5,645	68,704

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,30 за абсолютною величиною. Навантаження на фактори наведено в додатку Я (табл. Я.8).

Перший фактор пояснює найбільший відсоток (31,9) дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають такі показники: психологічна пружність (0,89), щастя і задоволеність життям (0,83), надія (0,80), психічне та фізичне здоров'я (0,76), життєстійкість (0,74), сенс і мета (0,74), фінансова і матеріальна стабільність (0,69), близькі соціальні стосунки (0,65), ПТЗ (0,64), готовність до самопрощення (0,43), рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії (0,35). Лівий полюс фактору пов'язаний з високими значеннями цих показників.

Значущі негативні навантаження на фактор мають депресія (-0,67) і тривога (-0,37). Правий полюс фактору пов'язаний з високими значеннями саме цих показників. У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як психологічна пружність, щастя, задоволеність життям, надія, психічне і фізичне здоров'я – депресія, тривога.

Другий фактор пояснює 15,0 відсотків дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли такі показники: емоційне прощення в міжособовій взаємодії (0,86), доброзичливість (0,78), готовність до самопрощення (0,49), рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії (0,37). Значущі негативні навантаження на фактор мають такі показники: уникання (-0,82)

і помста (-0,69). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як прощення в міжособовій взаємодії, доброзичливість, готовність до самопрощення – уникання і помста.

Третій фактор пояснює 8,9 відсотків дисперсії змінних.

Значущі навантаження на фактор мають такі показники: позитивний релігійний копінг (0,89), сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях (0,44), психологічна пружність (0,40), життєстійкість (0,36), сенс і мета (0,34) і ПТЗ (0,34). Загальний зміст показників дозволяє інтерпретувати фактор як позитивний релігійний копінг, сприяння добру у будь-яких обставинах, психологічна пружність.

Четвертий фактор пояснює 7,2 відсотки дисперсії змінних.

Із значущою позитивною вагою у фактор ввійшли такі показники: толерантність і прийняття (0,84), терпимість до помилок інших (0,65), сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях (0,51) і ПТЗ (0,37). У відповідності зі змістом показника фактор інтерпретується як толерантність і прийняття.

П'ятий фактор пояснює 5,6 відсотків дисперсії змінних.

Значущі позитивні навантаження на фактор мають такі показники: тривога (0,78) і депресія (0,63). Поєднання показників дозволяє інтерпретувати фактор як тривога і депресія.

Отже, у добровольців-ветеранів були виокремлені такі фактори: 1) психологічна пружність, щастя, задоволеність життям, надія, психічне і фізичне здоров'я – депресія, тривога; 2) прощення в міжособовій взаємодії, доброзичливість, готовність до самопрощення – уникання і помста; 3) позитивний релігійний копінг, сприяння добру у будь-яких обставинах, психологічна пружність; 4) толерантність і прийняття.

Слід зазначити, що в усіх чотирьох групах (у добровольців-ветеранів; у осіб, війна яких не торкнулась фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально; у осіб, які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів; у осіб, родина яких втратила родича/-ів) виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки ПТЗ з надією, життєстійкістю, психологічною

пружністю, позитивним релігійним копінгом, готовністю до самопрощення, сенсом і метою, щастям і задоволеністю життям, психічним і фізичним здоров'ям, сприянням добру у будь-яких обставинах, близькими соціальними стосунками (див. додаток Я, табл. Я.б).

Наші результати підтверджуються деякими результатами окремих емпіричних досліджень інших науковців.

P. Linley і S. Joseph вважають, що із ПТЗ пов'язані такі змінні: когнітивна оцінка загрози, шкоди і контрольованості ситуації; фокусування на проблемі, прийняття, оптимізм, позитивна реінтерпретація, релігійність, когнітивне опрацювання травматичних спогадів (Linley, Joseph, 2004).

Результати зарубіжних емпіричних досліджень свідчать, що ПТЗ проявляється у зростанні цінності життя, наповненні сенсом відносин, зростанні почуття особистої сили, збагаченні духовного життя, зміні пріоритетів (Khursheed, Shahnawas, 2020).

Зарубіжні науковці S. Joseph і A. Linley зазначають, що стресостійкість, оптимізм, екстравертованість і самоефективність дозволяють використовувати внутрішні духовні і емоційні ресурси для подолання травматичних наслідків і подальшого зростання (Linley, Joseph, 2004). Зарубіжні вчені S. Lepore, T. Revenson (2006) вказують, що резильєнтність відіграє значиму роль у формуванні ПТЗ. ПТЗ характеризується новими шляхами, особистою силою, вдячністю, підвищенням духовності і більш близькими міжособовими стосунками (Keagy, 2020). До речі, у багатьох зарубіжних дослідженнях соціальна підтримка, близькі міжособові стосунки розглядаються як важливі фактори, які сприяють зростанню і відновленню після досвіду переживання травматичних подій.

У нашому емпіричному дослідженні привертає увагу позитивна значуща кореляція між позитивним релігійним копінгом і ПТЗ у добровольців-ветеранів. Чим більше добровольці-ветерани схильні до релігійного копінгу, тим більше вони схильні до позитивних змін (зростання особистісних сил і цінності життя, наповнення стосунків смислами, зміни цінностей, збагачення духовного життя).

Релігійний копінг визначається дослідниками як звернення до релігії, коли людина переживає життєві труднощі, шукає соціальної підтримки в групі людей з єдиною вірою (Szczesniak et al., 2020).

Зарубіжні дослідники С. Lehmann, Е. Steele (2020) зазначають, що релігія і духовність забезпечують ресурси переборення важких життєвих ситуацій. У складних життєвих ситуаціях люди знаходять спокій і розраду у своїх релігійних і духовних віруваннях/переконаннях (Van Tongeren et al., 2018). Дослідження Г. Бевз (2019) показало, що в критичних ситуаціях респонденти в більшій мірі опиралися на особистісний рівень власного функціонування, а серед соціальних ресурсів у них найбільше актуалізувалися такі: звернення до сім'ї, релігії та церкви.

D. Oman і D. Lukoff (2018) зазначають, що релігія/духовність індивіда може вплинути на його здоров'я за допомогою певних способів, які включають здорову поведінку, соціальні зв'язки і підтримку, здатність використовувати релігійний копінг.

Згідно з багатьма емпіричними дослідженнями, поняття релігійного копінгу використовується для аналізу процесів адаптації і стійкого подолання стресу (Lehmann, Steele, 2020).

Вчені розглядають релігійний копінг як адаптивний когнітивний варіант, який включає форми мислення, спрямовані на оцінку труднощів у порівнянні з іншими життєвими подіями (Sarizadeh et al., 2020).

Релігійний копінг включає різні практики подолання важких стресових подій і криз: через стосунки між особою і Богом; через власну систему цінностей, переконань, намірів і дій; через спілкування з членами своєї релігійної спільноти (Van Tongeren et al., 2018; Wilt et al., 2019).

Наші результати підтверджуються результатами досліджень інших науковців. Деякі дослідження (Lehmann, Steele, 2020) показують, що релігія і духовність мінімізують посттравматичні реакції на стрес і сприяють ПТЗ.

Окремі зарубіжні емпіричні дослідження (Van Tongeren et al., 2018) показують, що позитивний релігійний копінг відіграє важливу роль у подоланні важких подій і створенні більш значущих й духовно позитивних переживань. Віра в Бога

використовується як самодостатня релігійна стратегія подолання ситуації в якості стратегії вирішення проблем.

В нашому емпіричному дослідженні виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки ПТЗ з позитивним релігійним копінгом в усіх чотирьох групах (у добровольців-ветеранів; у осіб, війна яких не торкнулась фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально; у осіб, які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів; у осіб, родина яких втратила родича/-ів) (див. додаток Я, табл. Я.б).

Наші результати узгоджуються з дослідженнями інших науковців. Позитивний релігійний копінг може бути важливим захисним фактором від стресових подій (Carroll et al., 2020).

Зарубіжні емпіричні дослідження показують, що звернення до релігійного копіngu значно зростає у разі серйозної хвороби або наближення смерті (Teteh et al., 2020). Пов'язані зі смертю тривога, одержимість і депресія становлять три виміри страждань, з якими можна справитись з допомогою релігійного копіngu (Mohammadzadeh, Najafi, 2020). Багато людей обирають релігію як стратегію подолання ситуації у разі втрати близької людини, що супроводжується переоцінкою цінностей (Ochu et al, 2018; Mesidor, Sly, 2019). В нашому емпіричному дослідженні виявлено значущі явно виражені зворотні кореляції позитивного релігійного копіngu з тривогою і депресією у добровольців-ветеранів (Kravchuk, 2023c).

Результати деяких зарубіжних емпіричних досліджень (Imperator et al., 2020) демонструють, що релігійний копінг психологічного стресу пов'язаний з позитивними результатами як для фізичного, так і для психічного здоров'я. Результати окремих зарубіжних досліджень підтверджують, що релігійний копінг позитивно корелював із задоволеністю життям (Szczesniak et al., 2020). Релігія/духовність позитивно корелюють із благополучними міжособовими стосунками, психічним здоров'ям і психологічним благополуччям (Oman, Lukoff, 2018).

Позитивний релігійний копінг негативно значущо пов'язаний з депресією (Sarizadeh et al., 2020). Емпірично встановлено, що позитивний релігійний копінг пов'язаний з нижчими шансами гіпертонії (Teteh et al., 2020).

Науковці відзначають, що надія, прощення і загальна релігійність є важливими показниками релігійного/духовного благополуччя та є важливими ресурсами для психічного здоров'я (Malinovic et al., 2016). Релігія/духовність позитивно корелюють з прощенням, добротою/просоціальною і надією (Oman, Lukoff, 2018). Виявлено, що надія, прощення і загальна релігійність істотно пов'язані з більш адекватним подоланням стресу (Malinovic et al., 2016). Деякі дослідження відзначають, що диспозиціональне прощення і психологічний дистрес негативно пов'язані (Li et al., 2018).

Саме тому, на нашу думку, основною метою надання психологічної підтримки і психотерапевтичної допомоги особам з ПТСР є сприяння ПТЗ через переосмислення травми, під час якого здійснюється формулювання нових цілей, формування нового погляду на сенс життя, переоцінка цінностей, пошук і відкриття нових життєвих перспектив і можливостей, покращення і поглиблення міжособових стосунків з родичами, друзями, знайомими людьми тощо.

Окремі дослідники вважають, що терапевтичні інтервенції самі по собі вже можуть бути механізмами, які сприяють ПТЗ (Zoellner, Maercker, 2006).

Ми вважаємо, що вивчення предикторів ПТЗ відіграє важливу роль у розумінні наслідків посттравматичного стресового розладу.

Надія, стратегії формування психологічної пружності, позитивний релігійний копінг, близькі соціальні стосунки, самопрощення, рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії мають значний терапевтичний потенціал, профілактичне, реабілітаційне значення, виступають основою для подальшого розвитку актуальних ресурсів у психологічному консультуванні і психотерапевтичному процесі.

Таким чином, в групі добровольців-ветеранів, які брали активну участь в бойових діях, було виокремлено такі фактори: 1) психологічна пружність, щастя, задоволеність життям, надія, психічне і фізичне здоров'я – депресія, тривога; 2) готовність до прощення в міжособовій взаємодії, доброзичливість, готовність до самопрощення – уникання і помста; 3) позитивний релігійний копінг, сприяння

добру у будь-яких обставинах, психологічна пружність; 4) толерантність і прийняття; 5) тривога і депресія.

У добровольців-ветеранів найбільший позитивний вплив на ПТЗ здійснюють такі предиктори: надія; психологічна пружність; сенс і мета; життєстійкість; готовність до самопрощення; щастя і задоволеність життям; психічне і фізичне здоров'я; позитивний релігійний копінг; близькі соціальні стосунки; сприяння добру у будь-яких обставинах; рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії.

У добровольців-ветеранів найбільший негативний вплив на ПТЗ здійснюють такі предиктори: депресія і тривога.

Визначено конфігурації кореляційних зв'язків ПТЗ з індивідуально-психологічними характеристиками у добровольців-ветеранів; у осіб, війна яких не торкнулась фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально; у осіб, які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів; у осіб, родина яких втратила родича/-ів).

Висновки до розділу 5

Виявлено певні особливості сприймання батьківських практик виховання дітей як предикторів готовності до самопрощення, прощення іншого і прощення ситуації.

Значущими предикторами готовності до самопрощення виявлено такі: оптимізм батьків щодо життя; відсутність домінування одного з батьків у відносинах, наявність гармонії у стосунках (взаємного доповнення); відсутність підвищених вимог матері (батька) до дійсності; задоволеність батьків успіхами і поведінкою своєї дитини; відсутність частих покарань батьками своїх дітей; відвертість і близькість дитини з матір'ю; теплі і добрі взаємини дитини з батьками.

Значущими предикторами готовності до прощення іншого визначено: оптимізм батьків щодо життя; відсутність підвищених вимог матері (батька) до дійсності; повага до своїх батьків; терплячість батьків, наявність часу і бажання відповідати на питання своїх дітей; теплі і добрі взаємини дитини з батьками.

Значущими предикторами готовності до прощення ситуації виявлено такі: оптимізм батьків щодо життя; відсутність підвищених вимог матері (батька) до дійсності; задоволеність батьків успіхами і поведінкою своєї дитини; терплячість батьків, наявність часу і бажання відповідати на питання своїх дітей; теплі і добрі взаємини дитини з батьками.

Виявлено певні відмінності в конфігурації кореляційних зв'язків психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками в різних групах респондентів.

У добровольців-ветеранів психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із сприянням добру у будь-яких обставинах, відчуттям щастя, добрим душевним станом, щасливим сімейним життям, задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками, задоволеністю життям останнім часом, розумінням свого призначення у житті, задоволеністю стосунками з іншими людьми, відчуттям важливості своєї діяльності у житті. У добровольців-ветеранів виявлені явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки між психологічною пружністю і готовністю до самопрощення, готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії, готовністю до прощення ситуації.

Виявлено, що у добровольців-ветеранів готовність до самопрощення є предиктором психологічного благополуччя, зокрема зниження депресії.

У добровольців-ветеранів виявлено явно виражені прямі значущі кореляційні зв'язки готовності до самопрощення з самоприйняттям, особистісним зростанням, позитивними відносинами з іншими і зворотний значущий кореляційний зв'язок з провинною в особистій ситуації кривди.

Виявлено, що, чим в більшій мірі у добровольців-ветеранів виражена готовність до самопрощення, тим в більшій мірі вони характеризуються наявністю довірчих відношень з оточуючими; турбуються про благополуччя інших людей; здатні співпереживати; допускають прив'язаності і близькі стосунки. Чим в більшій мірі у добровольців-ветеранів виражена готовність до самопрощення, тим в більшій мірі вони відкриті новому досвіду; мають відчуття реалізації свого потенціалу; спостерігають покращення в собі і своїх діях протягом часу; змінюються у відповідності з власними пізнаннями і досягненнями. Чим в більшій мірі у

добровольців-ветеранів виражена готовність до самопрощення, тим в більшій мірі вони позитивно ставляться до себе; знають і приймають різні свої переваги і недоліки; позитивно оцінюють своє минуле.

Визначено предиктори психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС. Виявлено, що в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, зростанню психологічної пружності сприяють національна і громадянська ідентичність, життестійкість, особистісна самоефективність, особистісне зростання, самоприйняття, цілі в житті, позитивні стосунки з іншими.

В українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено прямі значущі явно виражені кореляційні зв'язки психологічної пружності з патріотизмом, активною громадянською позицією, готовністю брати участь у політичному житті, відчуттям щастя, добрим душевним станом в останній час, розумінням важливості своєї діяльності у житті, самопрощенням, розумінням свого призначення у житті, задоволеністю своїми дружніми і близькими стосунками, задоволеністю життям останнім часом; загальним психічним здоров'ям, щасливим сімейним життям.

Визначено предиктори ПТЗ у учасників воєнно-політичних подій.

В групі добровольців-ветеранів, які брали активну участь в бойових діях, було виокремлено такі фактори: 1) психологічна пружність, щастя, задоволеність життям, надія, психічне і фізичне здоров'я – депресія, тривога; 2) готовність до прощення в міжособовій взаємодії, доброзичливість, готовність до самопрощення – уникання і помста; 3) позитивний релігійний копінг, сприяння добру у будь-яких обставинах, психологічна пружність; 4) толерантність і прийняття; 5) тривога і депресія.

У добровольців-ветеранів найбільший позитивний вплив на ПТЗ здійснюють такі предиктори: надія, психологічна пружність, сенс і мета, життестійкість, готовність до самопрощення, щастя і задоволеність життям, психічне і фізичне здоров'я, позитивний релігійний копінг, близькі соціальні стосунки, сприяння добру у будь-яких обставинах, рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії.

У добровольців-ветеранів, у осіб, війна яких не торкнулась фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально, у осіб, які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів, а також у осіб, родина яких втратила родича/-ів виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки ПТЗ з надією, життєстійкістю, психологічною пружністю, позитивним релігійним копінгом, готовністю до самопрощення, сенсом і метою, щастям і задоволеністю життям, психічним і фізичним здоров'ям, сприянням добру у будь-яких обставинах, близькими соціальними стосунками.

Основні наукові результати розділу опубліковані в працях: (Кравчук, 2009, 2011, 2012б, 2014а, 2014в, 2014г, 2015а, 2015б, 2015в, 2017а, 2017б, 2017в, 2017г, 2017е, 2018а, 2018б, 2018в, 2018г, 2019б, 2020г, 2021г, 2021д, 2022а, 2022б, 2023б, 2023г, 2023д; Kravchuk, 2019, 2020, 2021b, 2021c, 2022b, 2023a, 2023b, 2023c; Kravchuk, Khalanskyi, 2017, 2019, 2022).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, що виявляється в розкритті психологічного змісту прощення, визначенні його психологічних закономірностей у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій. Здійснене теоретико-емпіричне дослідження феномена прощення стало підставою для формулювання таких висновків.

1. Феномен *прощення* розглядається як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до цього змісту, як власний вибір суб'єкта – активного автора вчинків – та має процесуальний і синергетичний характер. Прощення – це багатовимірне і різнорівневе явище, включає когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання.

2. Запропонована *інтегративно-структурна концепція прощення* у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій спирається на використання методології суб'єктно-вчинкового, структурно-функціонального, екопсихологічного та синергетичного підходів. Покладена в основу цієї концепції *структурно-змістова модель прощення* в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій відображає його соціально-психологічний контекст і ресурс.

У міжособовій взаємодії прощення постає як процес, у якому відповіді суб'єкта на завдану шкоду зумовлено такими *психологічними механізмами*, як позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль. Процес прощення характеризується думками, мотивацією і переживаннями, що дають змогу людині відчувати себе його свідомим, активним суб'єктом, який переосмислює переступ/кривду в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах та вільно й гнучко рухається на внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях. У міжособовому процесі

прощення завжди присутня інша особа незалежно від її позиції як учасника. Прощення передбачає інтраіндивідуальну просоціальну трансформацію думок, емоцій, мотивації, поведінки.

Психологічними ефектами процесу прощення в міжособовій взаємодії є: поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти.

3. У процесі обґрунтування методологічних засад емпіричного дослідження розроблено й апробовано *авторські психодіагностичні методики* для діагностики готовності до прощення, стратегій первинного і вторинного контролю, психологічної пружності, визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії, ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій, розуміння й оцінки концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії». Адаптовано методики «Шкала рішення пробачити» (D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren et al.), «Шкала емоційного прощення» (E. Worthington, J. Hook, S. Utsey et al.), «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (M. McCullough, K. Rachal, S. Sandage et al.) та опитувальник релігійного копінгу (K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy).

За *цільові групи* було взято: добровольців-ветеранів чоловічої статі; цивільних чоловіків і жінок, які не брали участі у воєнних діях; дружин активних учасників бойових дій; внутрішньо переміщених жінок. Додатковими групами були: цивільні особи, яких війна зачепила емоційно й морально, але не фізично; внутрішньо переміщені особи, які покинули в зоні воєнних дій своїх близьких; внутрішньо переміщені особи, які втратили родичів.

4. Багатовимірність і різнорівневність феномена прощення зумовлюється його складною структурою та характеризується різними типами готовності до прощення. Визначено такі *психологічні закономірності*:

1) *когнітивний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії пов'язаний із переосмисленням і трансформацією ставлення до кривдника та ситуації образи і супроводжується подоланням негативних суджень. Позитивна переоцінка мотивів кривдника, ситуації образи, змісту емоційних подій та надання

їм нового значення правлять за ефективну стратегію регулювання емоцій і трансформації ситуації шкоди в менш стресогенну. На когнітивному рівні *значущими психологічними механізмами* готовності до прощення в міжособовій взаємодії є позитивна переоцінка завданої шкоди, соціальний інтелект і самоконтроль. У добровольців-ветеранів як найбільш активних суб'єктів воєнно-політичних подій готовність до прощення прямо корелює з такими копінг-стратегіями, як позитивна переоцінка і планування розв'язання проблеми. Психологічними чинниками готовності до прощення є інтерпретаційний первинний і вторинний контроль. Найчастотнішими темами, через які визначаються особливості прощення в міжособовій взаємодії в добровольців-ветеранів на когнітивному рівні, стали: прийняття ситуації, міркування над причинами переступу/кривди, зв'язок із вірою в Бога. Порівняно з добровольцями-ветеранами в групі цивільних чоловіків спостерігаються також розуміння між людьми та забування переступу/кривди, а в групі дружин активних УБД – брак повторення негативних думок та збереження пам'яті про переступ/кривду за браку образи;

2) *емоційний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії реалізується шляхом подолання скривдженим суб'єктом негативних афектів і заміни їх більш нейтральними і/або позитивними. Психологічними механізмами готовності до прощення на емоційному рівні є емоційний інтелект та емпатія. У добровольців-ветеранів емоційний компонент прощення яскраво не відобразився, проте в структурі концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» найбільше виділились такі складові, як життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, задоволеність, надія, оптимізм, несхильність до провини й сорому. Натомість у цивільних чоловіків найчастотнішими темами були відпущення негативних переживань, зв'язок зі спокоєм, любов'ю, а в дружин активних УБД – відпущення негативних переживань, зняття психологічного напруження, зв'язок зі співчуттям, довірою, любов'ю, надією, душевною теплотою;

3) у процесі прощення в міжособовій взаємодії жертва проходить через зміни мотиваційного і конативного компонентів. Зміни *мотиваційного компонента* прощення полягають у зниженні мотивації помсти і/або уникання та посиленні просоціальної мотивації. Мотиваційні зміни визначають прощення за рішенням і/або

емоційне прощення, які прямо пов'язані з доброзичливістю у відповідь на кривду та обернено – із помстою та униканням;

4) зміни *конативного компонента* прощення постають як відмова від помсти і/або уникання та вияв доброзичливої поведінки. Готовність до прощення прямо пов'язана з такими конативними показниками: доброзичливістю, співробітництвом та альтруїстичністю, сприянням добру, визнанням кривдником відповідальності за скоєне, щирістю каяття і вибаченням, а також із такими копінг-стратегіями, як прийняття відповідальності, пошук соціальної підтримки, самоконтроль. У добровольців-ветеранів готовність до прощення обернено корелює з утечею-униканням та конфронтаційним копінгом. У цивільних чоловіків – також з дистанціюванням. Найчастотнішими темами, які описують особливості прощення на конативному рівні в добровольців-ветеранів та цивільних чоловіків, є доброзичливе ставлення і відновлення стосунків. У жіночих групах – це також конструктивна поведінка і перехід до мирних стосунків.

5. *Помста та уникання* постають як негативні виміри прощення і водночас як форми непростення.

Прагнення до помсти в міжособовій взаємодії найбільш виражене в добровольців-ветеранів, меншою мірою в інших групах. У добровольців-ветеранів воно обернено пов'язане з інтересом та емоційною насиченістю життя, задоволеністю стосунками з іншими людьми, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, контролем подій власного життя, психологічною пружністю, задоволеністю самореалізацією, добрим душевним станом, сприянням добру. У цивільних чоловіків – також із відчуттям щастя.

У добровольців-ветеранів прагнення до помсти загарбникам прямо пов'язане з національною та громадянською ідентичностями і психологічною пружністю.

Найчастотнішими темами непростення в міжособовій взаємодії є кривда близьким людям, убивство і брак щирого каяття. У добровольців-ветеранів – це також зрада, насильство, навмисні дії кривдника, значні втрати від кривди.

Переважає більшість респондентів вважає, що злочини проти людяності не підлягають прощенню, і негативно ставиться до ідеї примирення із загарбниками.

Прощення не може бути політично інституціоналізованим, оскільки його включення у сферу політики спотворює і знецінює його значення, скасовує винятковий та унікальний характер. Жертва не може бути виключена з міжособових стосунків і замінена надперсональною колективною групою, якій делеговано право прощати.

6. Типологію прощення R. Enright, M. Santos і R. Al-Mabuk розвинуто в *типологію готовності до прощення* в міжособовій взаємодії.

Визначено *психологічні закономірності* готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій: 1) готовність до *реституційного* прощення (на основі відшкодування) більш виражена в цивільних чоловіків, ніж у цивільних жінок. Не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. Проте в цивільних чоловіків виявлено обернені кореляційні зв'язки такої готовності з відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, задоволеністю стосунками з іншими людьми; 2) готовність до прощення *через очікування інших* є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками. У цивільних чоловіків і цивільних жінок вона прямо пов'язана із сприянням добру, у цивільних жінок – також із щасливим сімейним життям. У ВПО жіночої статі готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД; 3) готовність до *релігійного* прощення більш властива добровольцям-ветеранам та дружинам активних УБД порівняно з іншими групами респондентів; 4) готовність до прощення як *засобу досягнення соціальної гармонії* більш характерна для добровольців-ветеранів порівняно з цивільними чоловіками. У цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі виявлено прямі зв'язки такої готовності із задоволеністю життям, відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності, сприянням добру, задоволеністю стосунками з іншими людьми, щасливим сімейним життям, добрим душевним станом; 5) готовність до *безумовного* прощення як виразу безумовної любові сильніше притаманна цивільним жінкам, ніж цивільним чоловікам. Не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. В обох цих групах готовність до безумовного прощення прямо пов'язана зі сприянням добру та обернено – із мстивістю. У всіх жіночих групах

виокремлено позитивні зв'язки з відчуттям щастя та задоволеністю стосунками з людьми. У жіночих групах та в цивільних чоловіків ця готовність пов'язана також із задоволеністю життям, щасливим сімейним життям і добрим душевним станом.

7. Готовність до самопрощення, рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії справляють позитивний вплив на *посттравматичне зростання*.

Готовність до самопрощення проявилася як значущий чинник зниження депресії і зростання психологічного благополуччя. Вона прямо пов'язана із самоприйняттям, особистісним зростанням, позитивними стосунками з іншими та обернено – із почуттям провини.

У добровольців-ветеранів та дружин активних УБД виявлено сильніші зв'язки психологічної пружності з готовністю до самопрощення порівняно з іншими групами.

Готовність до самопрощення і прощення істотно зумовлено *батьківськими практиками виховання*. Зокрема, чинниками готовності до самопрощення є: оптимізм батьків, брак домінування одного з них, гармонія в стосунках, брак підвищених вимог до дійсності, задоволеність успіхами і поведінкою дитини, брак частих покарань, відвертість і близькість дитини з матір'ю, теплі й добрі взаємини дитини з батьками.

Перспективи подальших досліджень становлять: розробка цілісної психологічної теорії прощення, виявлення соціально-психологічних закономірностей прощення у крос-культурному аспекті та сфері сімейно-шлюбних стосунків, створення інтегральної психологічної концепції самопрощення, розробка психологічної програми просвітницької роботи з питань прощення, образи, почуття провини, сорому та помсти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко, Т. В. (2019). Регіональна ідентичність: зміст, типи та особливості формування. *Політикус*, 4, 93–97.
2. Андрущенко, Т. В., Хворостянко, Н. А. (2021). Специфіка соціальної активності молоді: психологічний вимір. *Габітус*, 22, 129–132.
3. Арістотель, (2002). *Нікомахова етика*. [Пер. В. Ставнюка]. К.: Аквілон-Плюс.
4. Балл, Г. О. (1999). Григорій Костюк – видатний психолог України. *Освіта і управління*, 3, 218–224.
5. Бауман, З. (2008). *Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства*. [Пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького]. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
6. Бевз, Г. М. (2019). Особистісні, соціальні та суспільні ресурси урегулювання соціальних конфліктів. *Humanitarium. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Психологія*, 41(1), 7–17.
7. Берегова, Н., Федорчук, П. (2020). Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету*, 6, 10–15.
8. Бистрицький, Є. (2010). Культурна ідентичність та трансцендентальна аргументація. *Матеріали міжнародної міждисциплінарної конференції «Людина та її ідентичність у добу глобалізації» (29-30 червня, 2010)*. Львів, 2010.
9. Бусел, В. Т. (Ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. К.: Перун.
10. Васютинський, В. (2021). *Винні чи безневинні? Почуття провини в колективній свідомості українців*. К.: КСУ.
11. Васютинський, В. (2005). *Інтераційна психологія влади*. К.: КСУ.
12. Васютинський, В. О. (2016). *Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. К.: Міленіум.
13. Васютинський, В. О. (2018). Українські провини і вибачення: простір конотацій. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 25–30.

- 14.Вознюк, О. В. (2009). *Розвиток вітчизняної педагогічної думки: синергетичний підхід*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- 15.Воропаєва, Т. С., Костенко, В. С. (2016). Становлення і розвиток цивілізаційної ідентичності громадян України (1991-2016). *Молодий вчений*, 11(38), 238–243.
- 16.Галецька, І. І. (2002). Дослідження самоефективності в психології здоров'я. *Вісник Харківського ун-ту. Серія «Психологія»*, 550(2), 41–43.
- 17.Гарькавець, С. О., Яковенко, С. І. (2018). Дослідження феномену прощення: психологічні підходи та емпіричні дані. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*, 64, 13–19.
- 18.Гарькавець, С. О., Яковенко, С. І. (2015). Особливості виникнення та прояви образи на різних етапах онтогенезу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*, 3(38), 105–116.
- 19.Гарькавець, С. О., Яковенко, С. І. (2017). Проблема виникнення образи, прощення та примирення сторін. *Причорноморські психологічні студії*, 1, 24–29.
- 20.Горбунова, В. В., Климчук, В. О. (2016). Посттравматичний стресовий розлад versus: посттравматичне зростання. *Матеріали науково-практичної конференції «Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції»*, 18–21.
- 21.Горбунова, В. В. (2016). Сприяння соціального оточення відновленню та зростанню особистості при посттравматичних станах та розладах. *Наука і освіта*, 5, 40–44.
- 22.Горностаї, П. П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 8(22), 89–114.
- 23.Горностаї, П. П. (2023). *Психологія колективних травм*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- 24.Горностаї, П. П., Слюсаревський, М. М., Татенко, В. О., Титаренко, Т. М., Хазратова, Н. В. та ін. (2018). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

25. Горноста́й, П. П. (2021). Травма жертви і травма агресора у міжгрупових конфліктах. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 114–133.
26. Готич, В. О. (2023). Структурна модель психологічної стійкості студентів в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 1, 21–25. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.1.4>.
27. Гринчишин, Д. Г., Гумецька, Л. Л., Керницький, І. М. (1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* Т. 2. К.: Вид-во «Наукова думка».
28. Губеладзе, І. Г. (2021). Реалізація почуття власності в соціальних практиках: перспективи досліджень і впровадження в практику. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*, 70, 63–69.
29. Гусак, Н., Чернобровкіна, В., Чернобровкін, В., Максименко, А., Богданов, С., Бойко, О. (2017). *Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс.* Київ: Пульсари.
30. Гусєв, А. І. (2017). Прощення як психологічна проблема. *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології» (28 квітня, 2017)*, 274–276.
31. Дембіцький, С., Середа, Ю. (2015). Симптоматичний опитувальник Леонарда Дерогатиса (SCL-90-R): валідизація в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 40–71.
32. Довгань, Н. (2022). Надзвичайні ситуації і психологічне благополуччя: індикатори стану. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 31–44. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-116>.
33. Дроздов, О. Ю. (2016). *Основи психології масової геополітичної свідомості.* Чернігів: Десна Поліграф.
34. Євангеліє від Луки. *Біблія*, 17(34), 23(34).
35. Жигайло, Н., Шолубка, Т. (2022). Формування психологічної стійкості студентів ЗВО під час війни. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 14, 3–14.
36. Журавльова, Л. П. (2007). *Психологія емпатії.* Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

- 37.Зливков, В. Л. (2017). Прощення інших і прощення себе в контексті подолання особистістю кризових ситуацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 2, 103–112.
- 38.Зубовський, Д. С. (2018а). Адаптація та апробація україномовної версії методики «Опитувальник посттравматичного зростання». *Психологічний часопис: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 7(17), 121–135.
- 39.Зубовський, Д. С. (2018б). Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Молодий вчений*, 8(60), 47–52.
- 40.Зубовський, Д. С. (2018в). Структура прояву особистісного зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. пр. Східноукраїнського національного університету імені В. Даля*, 3(47), 177–188.
- 41.Казанжи, М. Й. (2009). Фасилітативний потенціал як основа фасилітативних проявів людини. *Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського*, 3, 91–99.
- 42.Калиняк, О. Т., Колядко, А. Ю. (2020). Індивідуалістичні та колективістські цінності в сучасному українському суспільстві: особливості міжпоколінневих інтерпретацій (на прикладі мешканців Львівщини). *Габітус*, 11, 41–47.
- 43.Каплуненко, Я. Ю. (2018). Психологічна пружність і крихкість: екзистенційно-аналітичний погляд. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 41–45.
- 44.Карпенко, З. С. (2006). Картографія інтегральної суб'єктності. У В. О. Татенко (Ред.), *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* (с. 157–175). К.: Либідь.
- 45.Кіреєва, З. О., Односталко О. С., Бірон, Б. В. (2020). Психометричний аналіз адаптованої версії шкали резильєнтності (CD-RISC-10). *Габітус*, 14, 110–116.
- 46.Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020.
- 47.Коган, І. М. (2005). *Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку*: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Київ.

- 48.Козловський, Ю. М. (2012). *Моделювання наукової діяльності вищого навчального закладу: теоретико-методологічний аспект*. Львів: СПОЛОМ.
- 49.Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С. (2016). Особливості ступеню вияву у військовослужбовців діагностичних індикаторів ПТСР, зумовленого впливом екстремальних чинників бойової діяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 2(20), 84–93.
- 50.Кокун, О. М. (2022). *Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій*. Київ-Одеса: Фенікс.
- 51.Кокун, О. М. (2004). *Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності*. К.: Міленіум.
- 52.Кононенко, А. О. (2012). Психологічний аспект створення концепції структурно-функціональної моделі самопрезентації. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Психологія»*, 17(9), 125–133.
- 53.Коробка, Л. М. (2019). Адаптація спільноти до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту: від переживання травми до відновлювальних зусиль та розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 4, 176–182. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-4-23>.
- 54.Коробка, Л. М. (2018). Психологічні стратегії як засоби реалізації індивідуальної і колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 41(44), 46–56. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi41\(44\).132](https://doi.org/10.33120/ssj.vi41(44).132).
- 55.Коробка, Л. М. (2017). Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39(42), 92–103.
- 56.Корчакова, Н. В. (2015а). Диспозиційні основи просоціальності. *Психологія: реальність і перспективи*, 4, 124–129.
- 57.Корчакова, Н. В. (2015б). Стимулювання дитячої просоціальності в умовах сім'ї. *Проблеми сучасної психології*, 27, 220–231.
- 58.Костюк, Г. С. (1966). Дослідження з проблем психології навчання і виховання. *Психологія: республік. наук.-метод. зб.*, 2, 3–12. К.: Рад. школа.

- 59.Костюк, Г. С. (1976). Загальна характеристика онтогенезу людської психіки. У Г. С. Костюк (Ред.), *Вікова психологія* (с. 28–52). Київ: Рад. Школа.
- 60.Костюк, Г. С. (1955). Основні форми психічної діяльності людини. У Г. С. Костюк (Ред.), *Психологія: підручник для педагогічних вузів* (с. 87–98). Київ: Рад. Школа.
- 61.Кочубейник, О. М. (2010). Постмодерн: автентичність особистості та трансформація дискурсу соціальності. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка, 1*, 113–118.
- 62.Кравчук, С. Л. (2023а). Валідизація методики «Діагностика міжособового непростання в близьких стосунках» на українській вибірці. *Проблеми політичної психології, 14(28)*, 159–173.
- 63.Кравчук, С. Л. (2020а). Валідизація опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці. *Проблеми сучасної психології, 1(17)*, 212–219.
- 64.Кравчук, С. Л. (2019а). Вивчення психологічної пружності особистості методом семантичного диференціала. *Науковий вісник Херсонського державного університету, 3*, 22–30.
- 65.Кравчук, С. Л. (2006). Гнів та образа як емоційні прояви особистості. *Соціальна психологія, 2(16)*, 104–112.
- 66.Кравчук, С. Л. (2017а). До проблеми дослідження духовних цінностей та девіантної поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (3-4 березня, 2017)*, 71–74. К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».
- 67.Кравчук, С. Л. (2017б). До проблеми дослідження життєстійкості молоді та її неконструктивних форм поведінки в політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка і психологія: виклики і сьогодення» (5-6 травня, 2017)*, II, 54–57. К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».

- 68.Кравчук, С. Л. (2014а). До проблеми дослідження життєстійкості особистості. *III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (20-22 листопада, 2014)*, 130–133. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство».
- 69.Кравчук, С. Л. (2017в). До проблеми дослідження особливостей цінностей та неконструктивних форм поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка і психологія: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (14-15 квітня, 2017)*, 39–40. Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки».
- 70.Кравчук, С. Л. (2015а). До проблеми дослідження психологічних особливостей емоційної стійкості особистості. *Materials of the XI International scientific and practical conference «Science and civilization-2015» (30 January – 07 February, 2015)*, 18, 34–36. Sheffield: Science and Education LTD.
- 71.Кравчук, С. Л. (2021а). До проблеми методів дослідження прощення. *Proceedings of the 11th International scientific and practical conference «European scientific discussions» (12-14 вересня, 2021)*, 215–217. Rome, Italy: Potere della ragione Editore.
- 72.Кравчук, С. Л. (2017г). До проблеми особливостей зв'язку духовних цінностей, життєстійкості та якості життя особистості в юнацькому віці. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»: Зб. наукових праць*, 5(50), 79–87.
- 73.Кравчук, С. Л. (2021б). Емпатія особистості та її схильність до прощення. *Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference «Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects» (29-31 August, 2021)*, 21–27. MDPC Publishing. Berlin, Germany.
- 74.Кравчук, С. Л. (2019б). Життєстійкість та психологічна пружність особистості юнацького віку як запобіжники негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 1, 142–147.
- 75.Кравчук, С. Л., Ковпак Т. В. (2020). Особливості зв'язку соціального інтелекту зі схильністю до прощення. *Габітус*, 20, 239–244.

- 76.Кравчук, С. Л. (2021в). Концептуалізація феномену прощення в міждисциплінарному дискурсі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47(50), 32–48.
- 77.Кравчук, С. Л. (2020б). Методика «Діагностика готовності до прощення». *Психологічний часопис*, 3(6), 74–83.
- 78.Кравчук, С. Л. (2011). Механізми формування порушень поведінки особистості в онтогенезі. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Перспективні інновації в науці, освіті, виробництві та транспорті – 2011» (21-30 червня, 2011)*, 16, 65–69. Одеса: Чорномор'я.
- 79.Кравчук, С. Л. (2024а). *Науковий письмовий твір «Авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123098. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.
- 80.Кравчук, С. Л. (2024б). *Науковий письмовий твір «Варіант методу біполярного семантичного диференціалу «Визначення особливостей розуміння і оцінки концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123094. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.
- 81.Кравчук, С. Л. (2024в). *Науковий письмовий твір «Варіант методу семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123095. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.
- 82.Кравчук, С. Л. (2024г). *Науковий письмовий твір «Методика «Діагностика готовності до прощення (ДГП – 38)»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123097. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.
- 83.Кравчук, С. Л. (2024д). *Науковий письмовий твір «Методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»»*. Свідоцтво на реєстрацію

- авторського права на твір № 123096. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.
- 84.Кравчук, С. Л. (2021г). Особливості готовності до самопрощення як предиктора психологічної пружності. *Габітус*, 23, 208–212.
- 85.Кравчук, С. Л. (2018а). Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 1(1), 99–105.
- 86.Кравчук С. Л. (2020в). Особливості зв'язку емоційного інтелекту зі схильністю до прощення. *Габітус*, 19, 236–240.
- 87.Кравчук, С. Л. (2020г). Особливості зв'язку емпатії зі схильністю до прощення. *Габітус*, 18(1), 117–121.
- 88.Кравчук, С. Л. (2020д). Особливості зв'язку схильності до прощення із соціально-психологічною компетентністю. *Габітус*, 16, 222–227.
- 89.Кравчук, С. Л. (2023б). Особливості оцінки воєнно-політичних подій як ефекти взаємодії локальної і громадянської ідентичностей. *Габітус*, 50, 153–157.
- 90.Кравчук, С. Л. (2018б). Особливості поведінкових проявів психологічної пружності особистості як чинника запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.» (26-27 січня, 2018)*, 1, 15–18. Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота».
- 91.Кравчук, С. Л. (2018в). Особливості психологічної пружності особистості як чинника запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Materials of the XIV International scientific and practical conference «Science and civilization-2018» (30 January-07 February, 2018)*, 8, 68–70. Sheffield: Science and Education LTD.
- 92.Кравчук, С. Л. (2015б). Особливості соціально-психологічних детермінант конфліктності в родині. *Materialy XI Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2015» (07-15 lutego, 2015)*, 14, 22–24. Przemysl: Nauka i studia.
- 93.Кравчук, С. Л. (2023в). Почуття сорому. У С. Л. Чуніхіна (Ред.), *Технології подолання важких почуттів в індивідуальній та колективній реакції на суїцид*

- або його спробу у закладі освіти. Третинна профілактика суїцидів у закладі освіти: соціально-психологічні технології кризової взаємодії педагогічної спільноти, сім'ї, громади (с. 98–105). Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2023.
- 94.Кравчук, С. Л. (2014б). Природа та функції психологічного захисту особистості. *Materiály X mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2014» (27 února – 05 března, 2014)*, 20, 28–30. Praha: Publishing House «Education and Science».
- 95.Кравчук, С. Л. (2023г). Психологічна пружність як запобіжник негативним наслідкам російсько-української війни. *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми клінічної психології, психотерапії та психологічного консультування» (17-18 жовтня, 2023)*, 101–104. Суми: Університетська книга.
- 96.Кравчук, С. Л. (2015в). Психологічні особливості депресивності та емоційної нестійкості особистості середнього віку. *Проблеми сучасної психології: Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 28, 234–249.
- 97.Кравчук, С. Л. (2017е). Психологічні особливості духовних цінностей та неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(3), 104–108.
- 98.Кравчук, С. Л. (2014в). Психологічні особливості життєстійкості особистості у зв'язку з її цінностями самоактуалізації. *Проблеми сучасної психології: Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 25, 152–166.
- 99.Кравчук, С. Л. (2018г). Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах

- воєнного конфлікту. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*, 12, 27–38.
100. Кравчук, С. Л. (2014г). Психологічні особливості емоційної стійкості та самоконтролю особистості. *Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*, X(26), 467–481.
101. Кравчук, С. Л. (2012а). Психологічні особливості образи як негативного емоційного прояву особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*, 37(61), 202–206.
102. Кравчук, С. Л. (2005). Психологічні особливості образи як негативної емоції особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка»*, 22, 27–29.
103. Кравчук, С. Л. (2013). Психологічні особливості регуляції емоційних станів особистості. *Proceedings of the 9-th International Scientific Practical Conference «Current Research and Development» (January 17-25, 2013)*, 21, 34–35. Sofia: Bual GRAD-BG.
104. Кравчук, С. Л. (2009). Соціально-психологічні фактори сімейного насилля. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*, 27(51), 54–59.
105. Кравчук, С. Л. (2012б). Специфіка соціалізації агресії особистості та напрямки психологічної допомоги. У Т. В. Бушуєва, С. О. Ставицька (Ред.), *Практична психологія в системі вищої школи* (с. 284–302). К.: НПУ імені М. П. Драгоманова.
106. Кравчук С. (2022а). Ставлення до децентралізації та інтеграції мігрантів у місцеву громаду. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 20(49), 25–36.
107. Кравчук, С. Л. (2022б). Стратегії розвитку та підтримання психологічної пружності особистості, родини, громади. *Матеріали Всеукраїнського круглого столу «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» (7 квітня, 2022)*, 17–21. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ: Талком.

108. Кравчук, С. Л. (2021д). Схильність до прощення як предиктор зниження депресії. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 2, 118–125.
109. Кравчук, С. Л. (2023д). Чинники ефективної інтеграції ВПО в територіальні громади. *Габітус*, 49, 193–198.
110. Кремень, В. Г. (2012). Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення. *Педагогіка і психологія*, 2(75), 5–11.
111. Кремень, В. (2013). Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 3, 3–19.
112. Кротенко, В. І. (2001). Розвиток емпатії в психологічній літературі. *Психологія: зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова*, 12, 89–96.
113. Кузьменко, М. Д., Зубовський, Д. С. (2016). Феномен посттравматичного зростання: основна характеристика. *Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (11–12 листопада, 2016) «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства»*, 72–74. Київ: КНУ імені Т. Шевченка.
114. Кутіщенко, В. П., Ставицька, С. О. (2019). Рефлексія як метаздібність до вибудовування цілісності життя та успішності спілкування майбутніх фахівців. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 15(6), 87–98.
115. Лазоренко, Б. П. (2015). Психотравма як ресурс соціально-психологічної реабілітації проблемної молоді, яка переживає наслідки повоєнної психотравматизації. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 4(29), 110–115.
116. Лао-Цзи (2020). *Дао де Цзін*. К.: Фоліо.
117. Левщунова, К. В. (2014). Роль сім'ї у формуванні здорового способу життя дітей старшого дошкільного віку: практичний аспект проблеми. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, 3(45), 112–115.
118. Лукомська, С. О. (2017). Прощення інших і прощення себе в контексті надання психологічної допомоги учасникам АТО. *Актуальні проблеми психології*, XI(15), 28–39.

119. Лушин, П. В. (2016). Невизначеність і види ставлення до неї: ситуація психологічної допомоги. *Теоретичні та методологічні проблеми психологічного консультування і психотерапії*, 1(5), 33–40.
120. Лушин, П. В. (2007). *Про психологію людини в перехідний період: як виживати, коли все руйнується?* К.: Наук. світ.
121. Лушин, П. В. (2017). *Хаос і невизначеність: від страждання – до зростання та розвитку*. К.: Астроя.
122. Максименко, С. Д. (2006). *Генеza здійснення особистості*. К.: Видавництво ТОВ «КММ».
123. Малінін, В. В. (2013). Соціокультурна ідентичність як чинник підвищення ефективності політичного управління. *Актуальні проблеми політики*, 48, 258–267.
124. Малхазов, О. Р. (2002). *Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю*. К.: Євролінія.
125. Марушкевич, А. А. (2010). Можливості впливу сучасної сім'ї на зміцнення здоров'я дітей та молоді. *Вісник Запорізького національного університету*, 2(13), 77–82.
126. Мельник, О. В. (2019). Посттравматичне зростання та резилентна реінтеграція учасників бойових дій на сході України. *Psychological journal*, 5(6), 79–92.
127. Миколайчук, М., Чепьолкіна, О. (2020). Психологічні особливості переживання образи та прощення у осіб з різними ранніми дезадаптивними схемами. *Наукові записки УКУ. Педагогіка. Психологія*, 3, 91–104.
128. Монтень, М. (2007). *Проби*: в 3 т. [Пер. з фран. А. Перепаді]. Київ: Дух і Літера.
129. Москаленко, В. В. (2013). *Соціалізація особистості*. Київ: Фенікс.
130. Мухіна, Л. Я. (2019). Особливості визначення поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом. *Вісник післядипломної освіти*, 10(39), 60–82.
131. Найдьонова, Л. А. (2015). Інтеграція вітчизняної психологічної науки і практики психологічної реабілітації військових: про розвиток рефлексивних

- властивостей психологічної спільноти. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4(29), 106–111.
132. Ніцше, Ф. (2002). *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі*. [Пер. з нім. А. Онишко]. Львів: Літопис.
133. Носенко, Е. Л., Коврига, Н. В. (2003). *Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції*. К.: Вища школа.
134. Носенко, Е. Л., Сокур, А. В. (2018). Шкала глибинної готовності до пробачення: опис та адаптація. *Journal of Psychology Research*, 24(7), 112–123.
135. Осьодло, В. І., Зубовський, Д. С. (2017). Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи. *Український психологічний журнал: зб. наук. пр. КНУ імені Тараса Шевченка*, 1(3), 63–79.
136. Павелків, Р. В. (2013). *Просоціальний розвиток особистості*. Рівне: вид. О. Зень.
137. Панченко, В. О. (2017). Психологічні особливості життєстійкості молоді. У А. Г. Скок, О. Ю. Дроздов, Т. В. Данильченко (Ред.), *Сучасна молодь у соціально-психологічному вимірі: здобутки чернігівських психологів* (с. 153–170). Чернігів: Десна Поліграф.
138. Петровська, І. Р. (2016). Розробка та психометрична перевірка опитувальника «громадянська ідентичність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(1), 70–75.
139. Послання до Римлян. *Біблія*, 2(5).
140. Приходько, І. І. (2013). Посттравматичне зростання як компонент емпіричної трансформаційної моделі психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*, 1(32), 269–273.
141. Ровенчак, О. А. (2012). Міграційна ідентичність як не-базова у структурі інтегральної соціокультурної ідентичності українських емігрантів та практики, пов'язані з нею. *Соціологія*, 9(89), 78–83.
142. Роменець, В. А. (2006). Вчинок і постання канонічної психології. У В. О. Татенко (Ред.), *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* (с. 11–36). К.: Либідь.

143. Роменець, В. А. (1999). Вчинок і світ людини. У О. В. Киричук, А. В. Роменець (Ред.), *Основи психології* (с. 383–402). К.: Либідь.
144. Свєртілова, Н. В. (2014). Переживання образи як чинник адаптивності. *Наука і освіта*, 11, 145–149.
145. Свідзинський, А. В. (2008). *Синергетична концепція культури*. Луцьк: Вежа.
146. Сердюк, Л. З. (2012). *Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно-синергетичний підхід*. К.: Університет «Україна».
147. Слюсаревський, М. М. (2003). Індивідуальне та надіндивідуальне у психічних станах соціуму. *Психологічні перспективи*, 4, 153–161.
148. Слюсаревський, М. М. (2008а). Методологія та методи соціальної психології. У М. М. Слюсаревський (Ред.), *Основи соціальної психології* (с. 54–74). Київ: Міленіум.
149. Слюсаревський, М. М. (2009). «Ми» і «Я» в сучасному світі: *Вибрані твори*. К.: Міленіум.
150. Слюсаревський, М. М. (2008б). Соціальна ситуація та її масштаб у контексті проблеми розвитку особистості. *Матеріали методологічного семінару НАПН України (19 березня, 2008) «Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі»*, 373–382.
151. Слюсаревський, М. М. (2014). Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34(37), 5–24.
152. Сокур, А. В., Носенко, Е. Л. (2018а). Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1(2), 119–127.
153. Сокур, А. В., Носенко, Е. Л. (2018б). Роль готовності до пробачення себе у подоланні життєвих ускладнень. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI(67/163), 74–77.
154. Сокур, А. В. (2018). Теоретичний аналіз сутності поняття пробачення в контексті психологічної травми та психоаналізу. *Молодий вчений*, 12(64), 64–69.

155. Старовойтенко, О. Б. (1992). *Життєві відносини особистості: моделі психологічного розвитку*. К.: Либідь, 1992.
156. Стеценко, А. І., Хомич, Г. О. (2020). Дослідження фрустраційних переживань у майбутніх психологів. *Paradigm of Knowledge*, 2(40), 29–43.
157. Сухенко, Я. В. (2019). Структурно-функціональна типологія особистісного потенціалу педагогічного працівника. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 8(37), 99–114. <https://doi.org/10.32405/2522-9931>.
158. Татенко, В. О. (2013). До питання про соціально-психологічний потенціал суб'єктно-вчинкового підходу. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 4, 204–225.
159. Татенко, В. О. (2015). Про персонологію з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 7, 277–293.
160. Татенко, В. О. (2003). Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину. *Соціальна психологія*, 1, 60–72.
161. Татенко, В. О. (2008). Спільний учинок як наукове поняття і вищий рівень взаємодії людини з людиною. *Сучасна українська політика: політики та політологи про неї. Спецвипуск: Політичний менеджмент*, 42–54.
162. Татенко, В. О. (2006). Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Соціальна психологія*, 1, 3–13.
163. Татенко, В. О., Титаренко, Т. М. (2017). Володимир Андрійович Роменець: життя як вчинок і подія. У В. А. Роменець, І. П. Маноха (Ред.), *Історія психології ХХ століття* (с. 7–37). Київ: Либідь.
164. Типпинг, К. (2020). *Радикальне Прощення: Духовна технологія для лікування взаємовідносин, позбавлення від гніву та почуття провини, знаходження порозуміння в будь-якій ситуації*. К.: Софія.
165. Титаренко, Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. К.: Либідь, 2003.
166. Титаренко, Т. М., Ларіна, Т. О. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. К.: Марич.

167. Титаренко, Т. М. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
168. Титаренко, Т. М. (2017). Теоретико-методологічні засади соціально-психологічної реабілітації особистості в умовах пролонгованої травматизації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39(42), 39–50.
169. Титаренко, Т. М. (2015). Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка*, 4(29), 163–170.
170. Титар, О. (2012). Глобалізація і українські культурні ідентичності: глобальний диктат візуального. *Гуманітарний часопис*, 3, 64–70.
171. Топоркова, І. В. (2018). Взаємозв'язки структурно-функціональних складових брехливості з особистісними рисами у жінок-злочинниць та жінок з умовнонормативною поведінкою. *Психологічний часопис*, 6(16), 198–212.
172. Франкл, В. (2021). *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. К.: КСД.
173. Фромм Е. (2016). *Втеча від свободи*: [електронний ресурс]. Режим доступу <http://christian-psychology.org.ua/student/4289-erh-fromm-vtecha-vd-svobodiao-kniga.html>.
174. Фромм, Е. (2012). *Душа людини, її здатність до добра і зла*: [електронний ресурс]. Режим доступу <http://christian-psychology.org.ua/student/4290-erh-fromm-dusha-lyudini-yiyi-zdatnst-do-dobra-zla-audokniga.html>.
175. Хазратова, Н. В. (2015). Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*, 2, 112–125.
176. Хазратова, Н. В. (2016). До питання про психологічну природу громадянської ідентичності та її динаміку. *Педагогічний процес: теорія і практика. Серія: Психологія*, 3(54), 78–84.

177. Хазратова, Н. В. (2018). Рівень сформованості громадянської ідентичності: проблема емпіричного встановлення. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42, 20–30.
178. Хамініч, О. М. (2016). Резильєнтність: життєстійкість, життєздатність або резильєнтність? *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 6(2), 160–165.
179. Хміляр, О. Ф. (2023). Психічна стійкість солдата. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 6, 71–79. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.13>.
180. Циба, В. Т. (2003). Контури системної соціальної психології. *Соціальна психологія*, 1, 27–39.
181. Чайка, Г. В. (2012). Синергетичний підхід до дослідження системи ціннісних орієнтацій. *Проблеми загальної та педагогічної психології*, 4(14), 481–489.
182. Челпанов, Г. І. (1906). Мозок і душа: Критика матеріалізму та нарис сучасних вчень про душу. У Г. І. Челпанов (Ред.), *Публічні лекції, читані у Києві в 1898–1899 рр.* Київ.
183. Чепа, М.-Л. А., Маценко, В. Ф., Маценко Ж. М., Бугайова, Н. М. та ін. (2013). *Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті.* Кіровоград: Імекс-ЛТД.
184. Чепа, М.-Л. А. (2003). Психосинергетичні моделі розвитку людини. *Матеріали українсько-польської конференції «Психологічні проблеми суспільства епохи трансформації» (19-21 вересня, 2003)*, 78–79. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка.
185. Чепелева, Н. В. (2009). Розуміння та інтерпретація особистого досвіду у контексті психологічної герменевтики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*, 12, 8–21.
186. Черниш, Н., Ровенчак, О. (2007). Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 33–48.
187. Чиханцова, О. А. (2021). *Психологічні основи життєстійкості особистості.* Київ: Талком.

188. Шаповал, І. (2021). Особистісна зрілість: структурно-функціональний аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 8, 179–185.
189. Шевчук, Д. М. (2008). Проблеми культурної ідентичності в Україні й культурний проект Європи. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, 14, 76–80.
190. Шелюг, О. А. (2014). Багатовимірність феномену посттравматичного росту: біологічний, психологічний та соціокультурний складники особистісних трансформацій. *Психологія і особистість*, 1, 112–129.
191. Яковенко, О. (2018). Системний підхід у сімейному консультуванні. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 62–67. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2018.62-67>.
192. Яремчук, О. В. (2020). *Історична психологія: націєтворчий потенціал*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
193. Яремчук, О. (2018). Структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності. *Збірник наукових праць національної академії державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки*, 3(11), 297–319.
194. Abe, J. A. (2004). Shame, guilt and personality judgment. *Journal of Research in Personality*, 38, 85–104.
195. Abid, M., Shafiq, S., Naz, I., & Riaz, M. (2015). Relationship between personality factors and level of forgiveness among college students. *International Journal of Humanities and Social Science*, 7, 149–154.
196. Aboalshamat, K. T., Alsiyud, A. O., Al-Sayed, R. A., Alreddadi, R. S., Faqiehi, S. S., Almeahadi, S. A. (2018). The Relationship between Resilience, Happiness, and Life Satisfaction in Dental and Medical Students in Jeddah. *Saudi Arabia Nigerian Journal of Clinical Practice*, 21(8), 1038–1043.
197. Abu-Nimer, M., Nasser, I. (2013). Forgiveness in the Arab and Islamic contexts: Between theology and practice. *Journal of Religious Ethics*, 41, 474–494.

198. Adam-Karduz, F. F., & Saricam, H. (2018). The Relationships between Positivity, Forgiveness, Happiness, and Revenge. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 10(4), 1–22. <https://doi.org/10.18662/rrem/68>.
199. Adger, W. N. (2000). Social and Ecological Resilience: Are They Related? *Progress in Human Geography*, 24, 347–364.
200. Agamben, G. (2009). Philosophical Archaeology. *Law Critique*, 20, 211–231.
201. Ahmed, E., Braithwaite, V. (2006). Forgiveness, reconciliation, and shame: Three key variables in reducing school bullying. *Journal of Social Issues*, 62(2), 347–370.
202. Ahmed, E., Harris, N., Braithwaite, J., Braithwaite, V. (2001). *Shame management through reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
203. Ahn, H., Sung, Y., Drumwright, M. E. (2016). Consumer emotional intelligence and its effects on responses to transgressions. *Marketing Letters*, 27(2), 223–233. <https://doi.org/10.1007/s11002-014-9342-x>.
204. Akhtar, S., Dolan, A., Barlow, J. (2017). Understanding the relationship between state forgiveness and psychological wellbeing: A qualitative study. *Journal of Religion and Health*, 56(2), 450–463. <https://doi.org/10.1007/s10943-016-0188-9>.
205. Akin, M., Özdevecioğlu, M., Ünlü, O. (2012). The relationship between revenge intention and forgiveness tendency with mental health of employees in organizations. *TODAİE's Review of Public Administration*, 6(1), 101–127.
206. Alam, J., Ansari, M. (2019). Role of forgiveness on life satisfaction among college students. *International Journal of Novel Research in Humanity and Social Sciences*, 6(6), 12–22.
207. Allemand M., Steiner M. (2012). Situation-specific forgiveness and dispositional forgiveness: A lifespan perspective. In E. Kahls, J. Maes (Eds.), *Justice and conflicts: Theoretical and empirical contributions* (pp. 361–376). New York, NJ: Springer.
208. Allen, J., Wood, M. (2003). *Crime in England and Wales: Quarterly Update to June 2003*. Home Office Statistical Bulletin 13/03. London: Home Office.
209. Al-Mabuk, R. H., Enright, R. D., Cardis, P. A. (1995). Forgiveness education with parentally love-deprived late adolescents. *Journal of Moral Education*, 24(4), 427–444.

210. Amaya, S. (2019). Forgiving as Emotional Distancing Acknowledgment. *Social Philosophy & Policy*, 36(1), 6–26. <https://doi.org/10.1017/S0265052519000311>.
211. Amit, K., Fleischer, N. (2005). Between resilience and social capital. In N. Friedland, A. Arian, A. Kirschnbaum, A. Karin, N. Fleischer (Eds.), *The concept of social resilience* (pp. 83–107). Haifa: The Technion: Samuel Neaman Institute.
212. Anderson, C. A., Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53(1), 27–51.
213. Aquino, K., Tripp, T. M., Bies, R. J. (2001). How employees respond to personal offense: the effects of blame attribution, victim status, and offender status on revenge and reconciliation in the workplace. *Journal of Applied Psychology*, 86, 52–59. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.1.52>.
214. Araoz, E., Uchasara, H. (2020). Psychological well-being and resilience in pedagogical higher education students. *Apuntes Universitarios*, 10(4), 55–68. <https://doi.org/10.17162/au.v10i4.491>.
215. Arendt, H. (2012). *L'humaine condition*. Paris: Gallimard.
216. Arendt, H. (1945). Organized guilt and universal responsibility. *Jewish Frontier*, 12(1), 19–23.
217. Arendt, H. (1961). *The Concept of History: ancient and modern. Between Past and Future*. New York: The Viking Press.
218. Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
219. Arendt, H. (2003). Thinking and Moral Considerations. In H. Arendt (Ed.), *Responsibility and Judgment* (pp. 159–192). New York: Schocken Books.
220. Ashton, M. C., Paunonen, S. V., Helmes, E., Jackson, D. N. (1998). Kin altruism, reciprocal altruism, and the big five personality factors. *Evolution and Human Behavior*, 19, 243–255.
221. Augsberger, D. (1981). *Caring enough to forgive*. Ventura, CA: Regal.
222. Aureli, F., Cozzolino, R., Cordischi, C., & Scucchi, S. (1992). Kin-oriented redirection among Japanese macaques: An expression of a revenge system? *Animal Behaviour*, 44, 283–291.
223. Axelrod, R. (1984). *The evolution of cooperation*. New York: Basic Books.

224. Ayten, A., Ferhan, H. (2016). Forgiveness, Religiousness, and Life Satisfaction: An Empirical Study on Turkish and Jordanian University Students. *Spiritual Psychology and Counseling*, 1(1), 79–84.
225. Azanon, M. A., Esteban, M. N. (2018). Personal differences in forgiveness in Spanish university students according to sex. *Cauriensia-Revista Anual de Ciencias Eclesiasticas*, 13, 175–192.
226. Baca-Baldomero, E., Cabanas, M. L. (2003). *Las víctimas de la violencia. Estudios psicopatológicos*. Madrid, España: Triacastella.
227. Bachman, G. F., & Guerrero, L. K. (2006). Forgiveness, Apology, and Communicative Responses to Hurtful Events. *Communication Reports*, 19(1), 45–56. <https://doi.org/10.1080/08934210600586357>.
228. Bae, K., So, W., Jang, S. (2023). Effects of a Post-Traumatic Growth Program on Young Korean Breast Cancer Survivors. *Healthcare*, 11(1), Article e140. <https://doi.org/10.3390/healthcare11010140>.
229. Balliet, D. (2010). Conscientiousness and forgivingness: A meta-analysis. *Personality and Individual Differences*, 48(3), 259–263. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.10.021>.
230. Baloban, J., Štengl, I., Crnic, D. (2014). Određeni aspekti crkvenosti u Hrvatskoj u komparaciji s nekoliko europskih – zemalja. In J. Baloban, K. Nikodem, S. Zrinščak (Eds.), *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi – Komparativna analiza* (pp. 43–92). Zagreb: Kršćanska Sadašnjost.
231. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>.
232. Barber, L., Maltby, J., Macaskill, A. (2005). Angry memories and thoughts of revenge: The relationship between forgiveness and anger rumination. *Personality and Individual Differences*, 39(2), 253–262.
233. Barcaccia, B., Pistella, J., Baiocco, R., Pallini, S., Salianni, A. M., Mancini, F., Salvati, M. (2018). Forgiveness and religious practice: a study on a sample of Italian preadolescents. *Journal of Beliefs & Values-Studies in Religion & Education*, 39(2), 223–232. <https://doi.org/10.1080/13617672.2017.1381439>.

234. Barcaccia, B., Salvati, M., Pallini, S., Baiocco, R., Curcio, G., Mancini, F., Vecchio, G. M. (2020). Interpersonal Forgiveness and Adolescent Depression. The Mediatonal Role of Self-reassurance and Self-criticism. *Journal of Child and Family Studies*, 29(2), 462–470. <https://doi.org/10.1007/s10826-019-01550-1>.
235. Bari, A., Robbins, T. W. (2013). Inhibition and impulsivity: behavioral and neural basis of response control. *Progress in Neurobiology*, 108, 44–79. <https://doi.org/10.1016/j.pneurobio.2013.06.005>.
236. Barnett, G. D. (2011). What is grievance thinking and how can we measure this in sexual offenders? *Legal and Criminological Psychology*, 16(1), 37–61. <https://doi.org/10.1348/135532509X480339>.
237. Barnoux, M. A., Gannon, T. A. (2013). A new conceptual framework for revenge firesetting. *Psychology, Crime & Law*, 20, 497–513. <https://doi.org/10.1080/1068316X.2013.793769>.
238. Barry, S. (2009). Taking responsibility for reconciliation: A Christian response to the legacy and challenges of the South African Truth and Reconciliation Commission (TRC). *In die Skriflig / In Luce Verbi*, 43(2), 361–395. <https://doi.org/10.4102/ids.v43i2.228>.
239. Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82(1), 79–90. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x>.
240. Batık, M. V., Bingöl, T. Y., Kodaz, A. F., Hoşoğlu, R. (2017). Forgiveness and subjective happiness of university students. *International Journal of Higher Education*, 6, 149–162. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v6n6p149>.
241. Batson, C. D., Ahmad, N., Lishner, D. A., & Tsang, J.-A. (2002). Empathy and altruism. In C. R. Snyder, S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (pp. 485–498). Oxford University Press.
242. Batson, C. D. (1991). *The altruism question: Toward a social-psychological answer*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
243. Battle, M. (2000). A Theology of Community: The Ubuntu Theology of Desmond Tutu. *Journal of Bible and Theology*, 54, 173–182. <https://doi.org/10.1177/002096430005400206>.

244. Bauer, L., Duffy, J., Fountain, E., Halling, S., Holzer, M., Jones, E., Leifer, M., Rowe, J. (1992). Exploring self-forgiveness. *Journal of Religion & Health*, 31(2), 149–160. <https://doi.org/10.1007/BF00986793>.
245. Baumeister, R. F. (1996). *Evil: Inside human cruelty and violence*. New York: Times Books, Henry Holt & Co.
246. Baumeister, R. F., Exline, J. J., Sommer, K. L. (1998). The victim role, grudge theory, and two dimensions of forgiveness. In E. L. Worthington (Ed.), *Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives* (pp. 79–104). Philadelphia: Templeton Foundation Press.
247. Baumeister, R. F. (1994). Guilt: An interpersonal approach. *Psychological Bulletin*, 115(2), 243–267.
248. Baumeister, R. F., Stillwell, A. M., & Heatherton, T. F. (1995). Personal narratives about guilt: Role in action control and interpersonal relationships. *Basic and Applied Social Psychology*, 17(1), 173–198.
249. Beach, S. R., & Whisman, M. (2012). Relationship Distress: Impact on Mental Illness, Physical Health, Children, and Family Economics. In S. R. Beach, R. Heyman, A. Smith, & H. Foran (Eds.), *Family Problems and Family Violence* (pp. 91–100). New York, NY: Springer.
250. Beaunissant, V. (2020). The Religion of Islam. *Religious Studies*, 30, 7–16. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.23692.87685>.
251. Beck, A. T. (2002). Prisoners of hate. *Behaviour Research and Therapy*, 40(3), 209–216. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(01\)00103-6](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(01)00103-6).
252. Benn, P. (1996). Forgiveness and Loyalty. *Philosophy*, 71, 369–384.
253. Benson, C. K. (1992). Forgiveness and the Psychotherapeutic Process. *Journal of Psychology and Christianity*, 11, 76–81.
254. Berger, M. (2014). The vocabulary of vengefulness: its function in the analytic group and beyond. *Group Analysis*, 47, 227–241.
255. Beristain, C. (2009). *Diálogos sobre la reparación. Qué reparar en los casos de violaciones de derechos humanos [Dialogs on the repair. What to repair in the cases of violations of human rights]*. Quito, Ecuador: M de Justicia y Derechos Humanos.

256. Beristain, C., Páez, D., Rimé, B., & Kanyangara, P. (2010). Psychosocial effects of participation in rituals of transitional justice. *Revista de Psicología Social*, 25(1), 47–60.
257. Bernard, C. (1974). *Lectures on the Phenomena of Life Common to Animals and Plants*. Springfield, Illinois, USA: Charles C. Thomas.
258. Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L., & Wade, N. G. (2005). Forgivingness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 183–226.
259. Berry, J. W., Worthington, E. L., Parrott, L., O'Connor, L. E., & Wade, N. G. (2001). Dispositional forgivingness: Development and construct validity of the Transgression Narrative Test of Forgivingness (TNTF). *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 1277–1290. <https://doi.org/10.1177/01461672012710004>.
260. Berscheid, E., & Walster, E. (1967). When does a harm-doer compensate a victim? *Journal of Personality and Social Psychology*, 6(4), 435–441. <https://doi.org/10.1037/h0024828>.
261. Bertalanffy, L., Hempel, C. G., Jonas, R. E. (1951). General System Theory: A New Approach to Unity of Science. *Human Biology*, 23, 302–361.
262. Betancourt, H., Blair, I. (1992). A Cognition (Attribution)-Emotion Model of Violence in Conflict Situations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18(3), 343–350. <https://doi.org/10.1177/0146167292183011>.
263. Bies, R. J., Barclay, L. J., Tripp, T. M., & Aquino, K. (2016). A systems perspective on forgiveness in organizations. *The Academy of Management Annals*, 10(1), 245–318.
264. Blackburn, T. C. (1984). The type A coronary-prone behavior pattern, hostility, and the primary-secondary model of perceived control: Differential control preferences. *Dissertation Abstracts International*, 46, Article e2108.
265. Black, D. (1998). *The social structure of right and wrong*. San Diego: Academic Press.
266. Block, J. H. (1980). The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behavior. *Minnesota Symposium on Child Psychology*, 13, 39–101.

267. Bloomfield, D. (2003). Reconciliation: an introduction. In D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huysse (Eds.), *Reconciliation after violent conflict* (pp.10–18). Estocolmo: IDEA.
268. Bloom, S. L. (2001). Commentary: reflections on the desire for revenge. *Journal of Emotional Abuse*, 2, 61–94. https://doi.org/10.1300/J135v02n04_06.
269. Boehnlein, J. K. (1987). Clinical relevance of grief and mourning among Cambodian refugees. *Social Science & Medicine*, 25(7), 765–772. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(87\)90034-7](https://doi.org/10.1016/0277-9536(87)90034-7).
270. Bonanno, G. A. (2007). What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(5), 671–682.
271. Bono, G., McCullough, M. E., Root, L. M. (2008). Forgiveness, feeling connected to others, and well-being: Two longitudinal studies. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 182–195.
272. Boon, S. D., Alibhai, A. M., & Deveau, V. L. (2011). Reflections on the costs and benefits of exacting revenge in romantic relationships. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 43, 128–137. <https://doi.org/10.1037/a0022367>.
273. Boon, S. D., Deveau, V. L., & Alibhai, A. M. (2009). Payback: The parameters of revenge in romantic relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 26(6), 747–768. <https://doi.org/10.1177/0265407509347926>.
274. Boon, S. D., Yoshimura, S. M. (2020). Revenge as social interaction: Merging social psychological and interpersonal communication approaches to the study of vengeful behavior. *Social and Personality Psychology Compass*, 14(9), Article e12554. <https://doi.org/10.1111/spc3.12554>.
275. Booth, J. E., Park, T.-Y., Zhu, L., Beauregard, T. A., Gu, F., & Emery, C. (2018). Prosocial response to client-instigated victimization: The roles of forgiveness and workgroup conflict. *Journal of Applied Psychology*, 103(5), 513–536. <https://doi.org/10.1037/apl0000286>.
276. Bottom, W. P., Gibson, K., Daniels, S. E., & Murnighan, J. K. (2002). When talk is not cheap: Substantive penance and expressions of intent in rebuilding cooperation. *Organization Science*, 13, 497–513.

277. Bozkurt, F. (2017). *The Role of Resilience on Feelings of Guilt and regret, Psychological health, and Well-being among Employed Mothers*. Bahçeşehir University, Institute of Social Sciences, Clinical Psychology.
278. Bradfield, M., Aquino, K. (1999). The effects of blame attributions and offender likeableness on forgiveness and revenge in the workplace. *Journal of Management*, 25(5), 607–631. <https://doi.org/10.1177/014920639902500501>.
279. Brady, D. L., Saldanha, M. F., Barclay, L. J. (2022). Conceptualizing forgiveness: A review and path forward. *Journal of Organizational Behavior*, 44, 261–296.
280. Brandsma, J. M. (1982). Forgiveness: A dynamic, theological, and therapeutic analysis. *Pastoral Psychology*, 31, 41–50.
281. Braver, T. S. (2012). The variable nature of cognitive control: A dual mechanisms framework. *Trends in Cognitive Sciences*, 16(2), 106–113.
282. Breakwell, G. M. (2021) Identity resilience: its origins in identity processes and its role in coping with threat. *Contemporary Social Science*, 16(5), 573–588. <https://doi.org/10.1080/21582041.2021.1999488>.
283. Breakwell, M., Fino, E., Jaspal, R. (2021). The identity resilience index: Development and validation in two UK samples. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 22(2), 166–182.
284. Breitbart W. (2018). Forgiveness. *Palliat Support Care*, 16(3), 244–245.
285. Breton, M. (2001). Neighbourhood resiliency. *Journal of Community Practice*, 9(1), 21–36.
286. Brewer, M. B. (2003). Optimal distinctiveness, social identity, and the self. In M. R. Leary & J. P. Tangney (Eds.), *Handbook of self and identity* (pp. 480–491). The Guilford Press.
287. Bright, D., Fry, R., & Cooperrider, D. (2006). Forgiveness from the perspective of three response modes: Begrudgement, pragmatism, and transcendence. *Journal of Management, Spirituality & Religion*, 3, 78–103.
288. Britt, T. W., Shen, W., Sinclair, R. R., Grossman, M. R., & Klieger, D. M. (2016). How much do we really know about employee resilience? *Industrial and Organizational Psychology*, 9, 378–404.

289. Brose, L. A., Rye, M. S., Lutz-Zois, C., & Ross, S. R. (2005). Forgiveness and personality traits. *Personality and Individual Differences*, 39, 35–46. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.11.001>.
290. Brouneús, K. (2003). *Reconciliation: Theory and Practice for Development Cooperation*. The Department for Cooperation with Non-Governmental Organisations and Humanitarian Assistance.
291. Brown, B. (2006). Shame resilience theory: A grounded theory study on women and shame. *Families in Society. Journal of Contemporary Social Services*, 87(1), 43–52.
292. Brown, D. E. (1991). *Human Universals*. New York, NY: McGraw-Hill.
293. Brown, H. (2010). The conditions of forgiveness in recent philosophical thought. In M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington (Eds.), *A Journey through Forgiveness* (pp. 11–17). Oxford: Inter-Disciplinary Press.
294. Brown, R. (2003). Measuring individual differences in the tendency to forgive: Construct validity and links with depression. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(6), 759–771. <https://doi.org/10.1177/0146167203029006008>.
295. Brown, R. P. (2004). Vengeance is mine: Narcissism, vengeance, and the tendency to forgive. *Journal of Research in Personality*, 38(6), 576–584. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2003.10.003>.
296. Bryan, A. O, Theriault, J. L, Bryan, C. J. (2015). Self-forgiveness, posttraumatic stress, and suicide attempts among military personnel and veterans. *Traumatology*, 21, 40–46. <https://doi.org/10.1037/trm0000017>.
297. Bryan, C. J., Clemans, T. A., & Hernandez, A. M. (2012). Perceived burdensomeness, fearlessness of death, and suicidality among deployed military personnel. *Personality and Individual Differences*, 52, 374–379. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.10.045>.
298. Bryan, C. J., Ray-Sannerud, B., Morrow, C. E., & Etienne, N. (2013). Shame, pride, and suicidal ideation in a military clinical sample. *Journal of Affective Disorders*, 147, 212–216. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2012.11.006>.
299. Buss, A., Durkee, A. (1957). An inventory for assessing different kinds of hostility. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 21, 343–349.

300. Butler, E. A., Lee, T. L., Gross, J. J. (2009). Does expressing your emotions raise or lower your blood pressure? The answer depends on cultural context. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 40*, 510–517.
301. Calhoun, C. (1992). Changing One's Heart. *Ethics, 103*(1), 76–96.
302. Calhoun, C. (2007). Nationalism and cultures of democracy. *Public Culture, 19*(1), 151–173. <https://doi.org/10.1215/08992363-2006-028>.
303. Calhoun, L. G. & Tedeschi, R. G. (2014). *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. New York: Psychology Press.
304. Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G. (2006). The foundations of posttraumatic growth: An expanded framework. In L. G. Calhoun, & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice* (pp. 1–23). Mahwah, NJ: Erlbaum.
305. Callister, R. R., & Wall, J. A. (1997). Japanese community and organizational mediation. *Journal of Conflict Resolution, 41*, 311–328.
306. Callister, R. R. & Wall, J. A. (2004). Thai and US community relations. *Journal of Conflict Resolution, 48*, 573–598.
307. Cameron, K., & Caza, A. (2002). Organizational and Leadership Virtues and the Role of Forgiveness. *Journal of Leadership & Organizational Studies, 9*, 33–48. <https://doi.org/10.1177/107179190200900103>.
308. Canetti, D., Waismel-Manor, I., Cohen, N., & Rapaport, C. (2014). What Does National Resilience Mean in a Democracy? Evidence from the United States and Israel. *Armed Forces & Society, 40*(3), 504–520.
309. Capes, J. A. (2019). Forgiving as Emotional Distancing. *Social Philosophy & Policy, 36*(1), 52–71. <https://doi.org/10.1017/S0265052519000220>.
310. Care, N. S. (1996). *Living with one's past: Personal fates and moral pain*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
311. Carlsmith, K. M., Darley, J. M. (2008). Psychological aspects of retributive justice. *Advances in Experimental Social Psychology, 40*, 193–236.
312. Carlsmith, K. M., Wilson, T. D., Gilbert, D. T. (2008). The paradoxical consequences of revenge. *Journal of Personality and Social Psychology, 95*(6), 1316–1324. <https://doi.org/10.1037/a0012165>.

313. Carroll, N., Sadowski, A., Laila, A., Hruska, V., Nixon, M., Ma, D. W., Haines, J. (2020). On Behalf Of The Guelph Family Health Study. The Impact of COVID-19 on Health Behavior, Stress, Financial and Food Security among Middle to High Income Canadian Families with Young Children. *Nutrients*, *12*(8), Article e2352. <https://doi.org/10.3390/nu12082352>.
314. Carvalho, D., Neto, F., Mavroveli, S. (2010). Trait Emotional Intelligence and Disposition for Forgiveness. *Psychological Reports*, *107*(2), 526–534.
315. Casullo, M. (2005). La capacidad de perdonar desde una perspectiva psicológica [The ability to forgive from a psychological perspective]. *Revista de Psicología*, *23*, 39–64.
316. Cavalcanti, J. G., & Pimentel, C. E. (2016). Personality and aggression: A contribution of the General Aggression Model. *Estudos de Psicologia*, *33*(3), 443–451. <https://doi.org/10.1590/1982-02752016000300008>.
317. Cavalcanti, T. M., Coelho, G. L., Rezende, A. T., Vione, K. C., Gouveia, V. V. (2019). Decisional and Emotional Forgiveness Scales: Psychometric Validity and Correlates with Personality and Vengeance. *Applied research in quality of life*, *14*(5), 1247–1264. <https://doi.org/10.1007/s11482-018-9653-9>.
318. Chang, E. C., Kahle, E. R., Yu, E. A., & Hirsch, J. K. (2014). Understanding the relationship between domestic abuse and suicide behavior in adults receiving primary care: does forgiveness matter? *Social Work*, *59*(4), 315–320. <https://doi.org/10.1093/sw/swu028>.
319. Chaouad, R. (2012). Le temps du pardon. *Révue internationale et stratégique*, *4*(88), 49–57. <https://doi.org/10.3917/ris.088.0049>.
320. Cheng, S.-T., & Yim, Y.-K. (2008). Age differences in forgiveness: The role of future time perspective. *Psychology and Aging*, *23*(3), 676–680. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.23.3.676>.
321. Chen, Y., Harris, S. K., Worthington, E. L., VanderWeele, T. J. (2018). Religiously or spiritually-motivated forgiveness and subsequent health and well-being among young adults: an outcome-wide analysis. *Journal of Positive Psychology*, *10*, 1–10. <https://doi.org/10.1080/17439760.2018.1519591>.

322. Chernyak, N., Leimgruber, K. L., Dunham, Y. C., Hu, J., & Blake, P. R. (2019). Paying back people who harmed us but not people who helped us: Direct negative reciprocity precedes direct positive reciprocity in early development. *Psychological Science, 30*, 1273–1286.
323. Chester, D. S., DeWall, C. N. (2018). Personality correlates of revenge-seeking: Multidimensional links to physical aggression, impulsivity, and aggressive pleasure. *Aggressive Behavior, 44*(3), 235–245. <https://doi.org/10.1002/ab.21746>.
324. Chester, D. S., DeWall, C. N. (2016). The pleasure of revenge: Retaliatory aggression arises from a neural imbalance toward reward. *Social Cognitive and Affective Neuroscience, 11*, 1173–1182. <https://doi.org/10.1093/scan/nsv082>.
325. Chester, D. S., Eisenberger, N. I., Pond, R. S., Richman, S. B., Bushman, B. J., Dewall, C. N. (2014). The interactive effect of social pain and executive functioning on aggression: an fMRI experiment. *Social Cognitive and Affective Neuroscience, 9*(5), 699–704.
326. Chi, P. L., Tang, Y. X., Worthington, E. L., Chan, C. L. W., Lam, D. O. B., Lin, X. Y. (2019). Intrapersonal and interpersonal facilitators of forgiveness following spousal infidelity: A stress and coping perspective. *Journal of Clinical Psychology, 75*(10), 1896–1915. <https://doi.org/10.1002/jclp.22825>.
327. Choi, I., Nisbett, R. E. (1998). Situational salience and cultural differences in the correspondence bias and actor-observer bias. *Personality and Social Psychology Bulletin, 24*, 949–960. <https://doi.org/10.1177/0146167298249003>.
328. Chung, J. O., Lam, K. K., Ho, K. Y., Cheung, A. T., Ho, L. L., Gibson, F., Li, W. H. (2020). Relationships among resilience, self-esteem, and depressive symptoms in Chinese adolescents. *Journal of Health Psychology, 25*(13), 2396–2405. <https://doi.org/10.1177/1359105318800159>.
329. Cinnirella, M. (1998). Exploring temporal aspects of social identity: the concept of possible social identities. *European Journal of Social Psychology, 28*(2), 227–248.
330. Cintron, R. (2000). Listening to what the streets say: Vengeance as ideology? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 567*, 42–53. <https://doi.org/10.1177/000271620056700104>.

331. Civai, C. (2013). Rejecting unfairness: emotion-driven reaction or cognitive heuristic? *Frontiers in Human Neuroscience*, 7, Article e126. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2013.00126>.
332. Cleare, S., Gumley, A., O'Connor, R. C. (2019). Self-compassion, self-forgiveness, suicidal ideation and self-harm: a systematic review. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 26(5), 511–530. <https://doi.org/10.1002/cpp.2372>.
333. Clemente, M., Padilla-Racero, D., Espinosa, P. (2019). Revenge among Parents Who Have Broken up Their Relationship through Family Law Courts: Its Dimensions and Measurement Proposal. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(24), Article e4950. <https://doi.org/10.3390/ijerph16244950>.
334. Clements, K. (2017). Identity, trust and conflict in Northeast Asia – Barriers to positive relationships. In K. Clements (Ed.), *Identity, trust and reconciliation in East Asia* (pp. 1–28). London, United Kingdom: Palgrave Macmillan.
335. Cloke, K. (1993). Revenge, forgiveness, and the magic of mediation. *Mediation Quarterly*, 11(1), 67–78. <https://doi.org/10.1002/crq.3900110108>.
336. Coelho, G. L. H., Monteiro, R. P., Hanel, P. H. P., Vilar, R., Gouveia, V. V., Maio, G. R. (2018). Psychometric parameters of an abbreviated vengeance scale across two countries. *Personality and Individual Differences*, 120, 185–192. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.08.042>.
337. Cohen, D., Hoshino-Browne, E., & Leung, A. K. (2007). Culture and the structure of personal experience: Insider and outsider phenomenologies of the self and social world. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 1–67). San Diego: Academic. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(06\)39001-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(06)39001-6).
338. Cohen, D., Nisbett, R. E. (1997). Field experiments examining the culture of honor: The role of institutions in perpetuating norms about violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(11), 1188–1199. <https://doi.org/10.1177/01461672972311006>.
339. Cohen, D., Nisbett, R. E. (1994). Self-protection and the culture of honor: Explaining southern violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20(5), 551–567. <https://doi.org/10.1177/0146167294205012>.

340. Coleman, P. W. (1989). *The forgiving marriage: Resolving anger and resentment and rediscovering each other*. Chicago, IL: Contemporary Books.
341. Colvin, R. A., & Blount-Hill, K. L. (2020). Truth and Reconciliation as a Model for Change in Response to Me Too. *Public Administration Review*, 80(6), 1138–1141. <https://doi.org/10.1111/puar.13207>.
342. Cornish, M. A., Gyll, M., Wade, N. G., Lannin, D. G., Madon, S., Chason, K. C. (2020). Does Empathy Promotion Necessarily Lead to Greater Forgiveness? An Experimental Examination. *Current Psychology*, 39(3), 1001–1011. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-9816-8>.
343. Cornish, M. A., Wade, N. G. (2015a). A therapeutic model of self-forgiveness with intervention strategies for counselors. *Journal of Counseling & Development*, 93(1), 96–104. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2015.00185.x>.
344. Cornish, M. A., Wade, N. G. (2015b). Working through past wrongdoing: Examination of a self-forgiveness counseling intervention. *Journal of Counseling Psychology*, 62, 521–528. <https://doi.org/10.1037/cou0000080>.
345. Cornish, M. A., Woodyatt, L., Morris, G., Conroy, A., Townsden, J. (2018). Self-forgiveness, self-exoneration, and self-condemnation: Individual differences associated with three patterns of responding to interpersonal offenses. *Personality and Individual Differences*, 129, 43–53.
346. Costa, P. T., McCrae, R. R. (1995). Domains and facets: Hierarchical personality assessment using the Revised NEO Personality Inventory. *Journal of Personality Assessment*, 64, 21–50. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6401_2.
347. Costa, P. T., McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI)*. Professional manual. Odessa, FL, US: Psychological Assessment Resources.
348. Costa, L., Worthington, E. L., Montanha, C. C., Couto, A. B., Cunha, C. (2021). Construct validity of two measures of self-forgiveness in Portugal: a study of self-forgiveness, psychological symptoms, and well-being. *Research in Psychotherapy-psychopathology Process and Outcome*, 24(1), 73–83.
349. Cowden, R. G., Worthington, E. L., Griffin, B. J., Garthe, R. C. (2019). Forgiveness moderates relations between psychological abuse and indicators of

- psychological distress among women in romantic relationships. *South African Journal of Science*, 115(11), Article e6353.
350. Cross, S. E., Lam, B. C. (2018). Dialecticism in close relationships and marriage. In J. Spencer Rodgers & K. Peng (Eds.), *The psychological and cultural foundations of East Asian cognition* (pp. 353–381). Oxford, UK: Oxford University Press.
351. Cunningham, B. B. (1985). The will to forgive: A pastoral theological view of forgiving. *Journal of Pastoral Care*, 39, 141–149.
352. Dalai-Lama, Chan, V. (2004). *The Wisdom of Forgiveness*. Riverhead Books, New York.
353. Dale, H. H. (1947). Walter Bradford Cannon. *Obituary Notices of Fellows of the Royal Society*, 5(15), 407–426.
354. Darby, B. W., Schlenker, B. R. (1982). Children's reactions to apologies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 742–753. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.4.742>.
355. Darwent, K. M., Fujita, K., Wakslak, C. J. (2010). On the role of abstraction in global and local processing phenomena. *Psychological Inquiry*, 21, 198–202.
356. Davis, D. E., Ho, M. Y., Griffin, B. J., Bell, C., Hook, J. N., Van Tongeren, D. R., DeBlaere, C., Worthington, E. L., Westbrook, C. J. (2015a). Forgiving the Self and Physical and Mental Health Correlates: A Meta-Analytic Review. *Journal of Counseling Psychology*, 62(2), 329–335. <https://doi.org/10.1037/cou0000063>.
357. Davis, D. E., Hook, J. N., Van Tongeren, D. R., DeBlaere, C., Rice, K. G., & Worthington, E. L. (2015b). Making a decision to forgive. *Journal of Counseling Psychology*, 62, 280–288.
358. Davis, D. E., Worthington, E. L., Hook, J. N., Hill, P. C. (2013). Research on religion/spirituality and forgiveness: a meta-analytic review. *Psychology of Religion and Spirituality*, 5, 233–241. <https://doi.org/10.1037/a0033637>.
359. De Greiff, P. (2002). Debate sobre el texto de Derrida. In A. Chaparro (Ed.), *Cultura política y perdón* (pp. 38–49). Bogotá: Centro Editorial Universidad del Rosario.

360. De la Ossa, E. M., Romero, M. A. (2020). Narratives for the emergence of forgiveness, reparation and reconciliation in victims of the armed conflict in Colombia. *Aposta-Revista de Ciencias Sociales*, 84, 62–78.
361. Denson, T. F. (2013). The multiple systems model of angry rumination. *Personality and Social Psychology Review*, 17(2), 103–123.
362. Denson, T., Wall, C., Finkel, E. (2012). Self-Control and Aggression. *Current Directions in Psychological Science*, 21, 20–25.
363. Denton, R. (2016). The healing power of just forgiveness, without excusing injustice. *HTS Teologiese Studies*, 72(4), Article e3265. <https://doi.org/10.1402/hts.v72i4.3265>.
364. Derogatis, L. R. (2001). *Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual*. Minneapolis, MN: NCS Pearson.
365. Derrida, J. (2003). *El siglo y el perdón*. Buenos Aires: Ediciones de la flor.
366. Derrida, J. (2001). *Foi et savoir suivi de Siècle et le pardon*. Paris: Éditions du Seuil.
367. Derrida, J. (2005). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Taylor & Francis.
368. Derrida, J. (2008). *The Animal That Therefore I Am*. New York: Fordham University Press.
369. Derrida, J. (2015). To Forgive. The Unforgivable and the Imprescriptible. In H. de Vries, N. F. Schott (Eds.), *Love and Forgiveness for a More Just World* (pp. 144–181). Columbia University Press, New York.
370. Diamond, S. R. (1977). The effect of fear on the aggressive responses of anger aroused and revenge motivated subjects. *Journal of Psychology*, 95, 185–188.
371. DiBlasio, F. A. (1998). The use of a decision-based forgiveness intervention within intergenerational family therapy. *Journal of Family Therapy*, 20, 77–96. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00069>.
372. Diener, E., Seligman, M. E. (2002). Very happy people. *Psychological Science*, 13(1), 81–84. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415>.

373. Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, *55*(1), 34–43. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.34>.
374. Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, *125*(2), 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>.
375. Diener, E., Wirtz, D., Biswas-Diener, R., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D. (2009). *New measures of well-being*. The Netherlands: Springer.
376. Dillon, R. S. (2001). Self-forgiveness and self-respect. *Ethics*, *112*, 53–83.
377. Doerfel, M. L., Chewning, L. V., Lai, C-H. (2013). The evolution of networks and the resilience of interorganizational relationships after disaster. *Communication Monographs*, *80*(4), 533–559.
378. Donnelly, D. (1982). *Putting forgiveness into practice*. Allen, TX: Argus Communications.
379. Dorn, K., Hook, J., Davis, D., Van Tongeren, D., Worthington, E. (2014). Behavioral methods of assessing forgiveness. *The Journal of Positive Psychology*, *9*, 75–80. <https://doi.org/10.1080/17439760.2013.844267>.
380. Downie, R. S. (1965). Forgiveness. *Philosophical Quarterly*, *15*, 128–134.
381. Drescher, K. D., Foy, D. W., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, A., & Litz, B. T. (2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war veterans. *Traumatology*, *17*, 8–13.
382. Eadeh, F. R., Peak, S. A., Lambert, A. J. (2017). The bittersweet taste of revenge: On the negative and positive consequences of retaliation. *Journal of Experimental Social Psychology*, *68*, 27–39.
383. Eaton, J., Struthers, C. W., & Santelli, A. G. (2006). Dispositional and state forgiveness: The role of self-esteem, need for structure, and narcissism. *Personality and Individual Differences*, *41*, 371–380.
384. Eaton, J., Struthers, C. W. (2006). The reduction of psychological aggression across varied interpersonal contexts through repentance and forgiveness. *Aggressive Behavior*, *32*, 195–206.

385. Echeburua, E., Amor, P. J. (2019). Traumatic Memories: Adaptive and Maladaptive Coping Strategies. *Terapia Psicológica*, 37(1), 71–80. <https://doi.org/10.4067/S0718-48082019000100071>.
386. Edelstein, R. S., Shaver, P. R. (2007). A cross-cultural examination of lexical studies of self-conscious emotions. In J. L. Tracy, R. W. Robins, & J. P. Tangney (Eds), *The self-conscious emotions: Theory and research* (pp. 194–208). New York, NY: Guilford Press.
387. Edwards, M. J. (2019). In grace we may forget: Recollection for the sake of reconciliation in Barth and Mandela. *Stellenbosch Theological Journal*, 5(1), 29–47.
388. Egeland, B., Carlson, E., Sroufe, L. A. (1993). Resilience as Process. *Development and Psychopathology*, 5, 517–528.
389. Ehlis, A.-C., Bähne, C. G., Jacob, C. P., Herrmann, M. J., & Fallgatter, A. J. (2008). Reduced lateral prefrontal activation in adult patients with attention-deficit/hyperactivity disorder (ADHD) during a working memory task: A functional near-infrared spectroscopy (fNIRS) study. *Journal of Psychiatric Research*, 42(13), 1060–1067. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2007.11.011>.
390. Eisma, M. C., Schut, H. A., Stroebe, M. S., Boelen, P. A., van den Bout, J., Stroebe, W. (2015). Adaptive and maladaptive rumination after loss: A three-wave longitudinal study. *British Journal Clinical Psychology*, 54(2), 163–180. <https://doi.org/10.1111/bjc.12067>.
391. Ellett, L., Foxall, A., Wildschut, T., Chadwick, P. (2022). Dispositional forgiveness buffers paranoia following interpersonal transgression. *Journal of Personality*, 91(3), 556–565. <https://doi.org/10.1111/jopy.12755>.
392. Ellis, B. H., Abdi, S. (2017). Building community resilience to violent extremism through genuine partnerships. *American Psychologist*, 72(3), 289–300. <https://doi.org/10.1037/amp0000065>.
393. Elmi, G., Zarvani, M. (2016). Problem of Evil in Taoism. *Religious Inquiries*, 5(10), 35–47.
394. Elshout, M., Nelissen, R., Van Beest, I. (2015). A prototype analysis of vengeance. *Personal Relationships*, 22, 502–523.

395. Elster, J. (1990). Norms of revenge. *Ethics, 100*, 862–885. <https://doi.org/10.1086/293238>.
396. Emmons, R. A. (2000). Personality and forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 156–175). New York: Guilford Press.
397. Engelhard, I. M., Lommen, M., Sijbrandij, M. (2015). Changing for better or worse? Posttraumatic growth reported by soldiers deployed to Iraq. *Clinical Psychological Science, 3*(5), 789–796.
398. Engelsviken, T. (2020). Reconciliation and Mission. *International Review of Mission, 109*(2), 163–179. <https://doi.org/10.1111/irom.12326>.
399. English, A. S., Zeng, Z. J., Ma, J. H. (2015). The stress of studying in China: primary and secondary coping interaction effects. *SpringerPlus, 4*, Article e755.
400. Enright, R. D. (2014). Clearing Up Client Confusion Regarding the Meaning of Forgiveness: An Aristotelian. *Thomistic Analysis With Counseling Implications, 59*, 249–256.
401. Enright, R. D. (1996a). Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values, 40*, 107–127.
402. Enright, R. D., Coyle, C. T. (1998). Researching the process model of forgiveness within psychological interventions. In E. L. Worthington (Ed.), *Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives* (pp. 139–161). Philadelphia, PA: Templeton Foundation Press.
403. Enright, R. D., Fitzgibbons, R. (2014). *Forgiveness therapy: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. Washington, D. C.: American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14526-000>.
404. Enright, R. D., Fitzgibbons, R. P. (2000). *Helping clients forgive: An empirical guide for resolving anger and restoring hope*. Washington DC: American Psychological Association.
405. Enright, R. D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association.

406. Enright, R. D., Freedman, S., Rique, J. (1998). The psychology of interpersonal forgiveness. In R. D. Enright, J. North (Eds.), *Exploring forgiveness* (pp. 46–62). Madison, WI: University of Wisconsin Press.
407. Enright, R. D., Gassin, E. A., Wu, C. R. (1992). Forgiveness: a developmental view. *Journal of Moral Education*, *21*, 99–114.
408. Enright, R. D. (1996b). Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*, *40*, 107–126.
409. Enright, R. D., Santos, M. J. D., Al-Mabuk, R. (1989). The adolescent as forgiver. *Journal of Adolescence*, *12*, 95–110.
410. Enright, R. D. (1991). The Human Development Study Group. The moral development of forgiveness. In W. M. Kurtines, J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behavior and development* (pp. 123–152). Hillsdale, NJ: LEA.
411. Ent, M. R., Parton, D. M. (2020). «I Avenge; Others Aggress»: A Victim-Perpetrator Asymmetry in Judging Whether a Transgression Was Motivated by Revenge. *Psychological Reports*, *123*(4), 1355–1364. doi: 10.1177/0033294119841846.
412. Ericksen, K. P., Horton, H. (1992). «Blood Feuds»: Cross-cultural variations in kin group vengeance. *Behavioral Science Research*, *26*(1), 57–85.
413. Ermer, A. E., Proulx, C. M. (2016). Unforgiveness, depression, and health in later life: the protective factor of forgivingness. *Aging & Mental Health*, *20*(10), 1021–1034.
414. Erzar, T., Yu, L. F., Enright, R. D., Erzar, K. K. (2019). Childhood Victimization, Recent Injustice, Anger, and Forgiveness in a Sample of Imprisoned Male Offenders. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, *63*(1), 18–31. <https://doi.org/10.1177/0306624X18781782>.
415. Escobedo, A. (2017). On Sincere Apologies: Saying «Sorry». *Philosophy and Literature*, *41*(1A), 155–177.
416. Exline, J. J. (2020). Anger toward god and divine forgiveness. In E. L. Worthington, N. G. Wade (Eds.), *Handbook of Forgiveness* (pp. 117–127). Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351123341-12>.

417. Exline, J. J., Baumeister, R. F., Bushman, B. J., Campbell, W. K., Finkel, E. J. (2004). Too proud to let go: Narcissistic entitlement as a barrier to forgiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, *87*, 894–912.
418. Exline, J. J., & Baumeister, R. F. (2000). Expressing forgiveness and repentance: Benefits and barriers. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 133–155). The Guilford Press.
419. Exline, J. J., Root, B. L., Yadavalli, S., Martin, A. M., Fisher, M. L. (2011). Reparative behaviors and self-forgiveness: Effects of a laboratory-based exercise. *Self and Identity*, *10*(1), 101–126. <https://doi.org/10.1080/15298861003669565>.
420. Exline, J. J., Worthington, E. L., Hill, P., McCullough, M. E. (2003). Forgiveness and justice: A research agenda for social and personality psychology. *Personality and Social Psychology Review*, *7*, 337–348.
421. Ezekiel, L. G. (2020). Mission and Reconciliation Missio-African Approaches. *International Review of Mission*, *109*(2), 236–247.
422. Fallgatter, A. J., Ehlis, A.-C., Rösler, M., Strik, W. K., Blocher, D., & Herrmann, M. J. (2005). Diminished prefrontal brain function in adults with psychopathology in childhood related to attention deficit hyperactivity disorder. *Psychiatry Research: Neuroimaging*, *138*(2), 157–169.
423. Fatfouta, R., Merkl, A. (2014). Associations between obsessive compulsive symptoms, revenge, and the perception of interpersonal transgressions. *Psychiatry Research*, *219*, 316–321. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2014.05.038>.
424. Fatfouta, R., Schroder-Abe, M. (2017). I can see clearly now: Clarity of transgression-related motivations enhances narcissists' lack of forgiveness. *Personality and Individual Differences*, *105*, 280–286.
425. Fehr, R., Gelfand, M. J., Nag, M. (2010). The road to forgiveness: A meta-analytic synthesis of its situational and dispositional correlates. *Psychological Bulletin*, *136*, 894–914. <https://doi.org/10.1037/a0019993>.
426. Ferguson, T. J., Brugman, D., White, J., & Eyre, H. L. (2007). Shame and guilt as morally warranted experiences. In J. L. Tracy, R. R. Robins & J. P. Tangney (Eds.),

The self-conscious emotions: Theory and research (pp. 330–348). New York: Guilford Press.

427. Fernandes-Jesus, M., Lima, M. L., & Sabucedo, J.-M. (2018). Changing identities to change the world: Identity motives in lifestyle politics and its link to collective action. *Political Psychology, 39*(5), 1031–1047.
428. Ferrari, J. R., Emmons, R. A. (1994). Procrastination as revenge: Do people report using delays as a strategy for vengeance? *Personality and Individual Differences, 17*, 539–544. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(94\)90090-6](https://doi.org/10.1016/0191-8869(94)90090-6).
429. Ferrario, S. R., Panzeri, A., Anselmi, P., Vidotto, G. (2019). Development and psychometric properties of a short form of the illness denial questionnaire. *Psychology Research and Behavior Management, 12*, 729–739. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S207622>.
430. Fiala, A. (2012). Radical Forgiveness and Human Justice. *The Heythrop Journal, 53*(3), 494–506.
431. Fincham, F. D., Beach, S. R., & Davila, J. (2004). Forgiveness and conflict resolution in marriage. *Journal of Family Psychology, 18*, 72–81. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.18.1.72>.
432. Fincham, F. D., & Beach, S. R. (2010). Marriage in the new millennium: A decade in review. *Journal of Marriage and Family, 72*(3), 630–649. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00722.x>.
433. Fincham, F. D., Jackson, H., Beach, S. R. (2005). Transgression severity and forgiveness: different moderators for objective and subjective severity. *Journal of Social and Clinical Psychology, 24*, 860–875.
434. Fincham, F. D., & May, R. W. (2021). No type of forgiveness is an Island: Divine forgiveness, self forgiveness and interpersonal forgiveness. *The Journal of Positive Psychology, 2*, 1–8. <https://doi.org/10.1080/17439760.2021.1913643>.
435. Fincham, F. D., May, R. W. (2019). Self-forgiveness and well-being: does divine forgiveness matter? *Journal of Positive Psychology, 14*, 854–859. <https://doi.org/10.1080/17439760.2019.1579361>.
436. Fincham, F. D. (2000). The kiss of the porcupines: From attributing responsibility to forgiving. *Personal Relationships, 7*, 1–23.

437. Fincham, F., Hall, J., Beach, S. (2006). Forgiveness in marriage: current status and future directions. *Family Relations*, 55, 415–427. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2005.callf.x-i1>.
438. Findler, A., Jacoby, A. K., Gabis, L. (2016). Subjective happiness among mothers of children with disabilities: The role of stress, attachment, guilt and social support. *Research in Developmental Disabilities*, 55, 44–54.
439. Finkel, E. J., & Campbell, W. K. (2001). Self-control and accommodation in close relationships: An interdependence analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(2), 263–277. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.81.2.263>.
440. Finkel, E. J., Rusbult, C. E., Hannon, P. A., Kumashiro, M., & Childs, N. M. (2002). Dealing with betrayal in close relationships: Does commitment promote forgiveness? *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 956–974.
441. Fischer, P., Haslam, S. A., Smith, L. (2010). If you wrong us, shall we not revenge? Social identity salience moderates support for retaliation in response to collective threat. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 14, 143–150.
442. Fisher, D. M., Ragsdale, J. M., & Fisher, E. C. (2019). The importance of definitional and temporal issues in the study of resilience. *Applied Psychology*, 68(4), 583–620. <https://doi.org/10.1111/apps.12162>.
443. Fisher, M. L., Exline, J. J. (2010). Moving toward Self-forgiveness: Removing barriers related to shame, guilt, and regret. *Social and Psychology Compass*, 4(8), 548–558.
444. Fisher, M. L., Exline, J. J. (2006). Self-Forgiveness versus Excusing: The Roles of Remorse, Effort, and Acceptance of Responsibility. *Self and Identity*, 5(2), 127–146. <https://doi.org/10.1080/15298860600586123>.
445. Fitness, J., Peterson, J. (2008). Punishment and forgiveness in close relationships: An evolutionary-social psychological perspective. In J. P. Forgas & J. Fitness (Eds.), *Social relationships: Cognitive, affective and motivational process. The Sydney symposium of social psychology* (pp. 255–269). Psychology Press.
446. Fitzgibbons, R. P. (1986). The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 23(4), 629–633. <https://doi.org/10.1037/h0085667>.

447. Flaßpöhler, S. (2017). *Verzeihen. Vom Umgang mit Schuld*. München: Pantheon Verlag.
448. Fletcher, D., Sarkar, M. (2013). Psychological Resilience: A Review and Critique of Definitions, Concepts, and Theory. *European Psychologist, 18*(1), 12–23. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000124>.
449. Folkman, S., Lazarus, R. S., Dunkel-Schetter, C., DeLongis, A., & Gruen, R. J. (1986). Dynamics of a stressful encounter: Cognitive appraisal, coping and encounter outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology, 50*, 992–1003.
450. Ford, B. Q., Dmitrieva, J. O., Heller, D., Chentsova-Dutton, Y., Grossmann, I., Tamir, M., & Mauss, I. B. (2015). Culture shapes whether the pursuit of happiness predicts higher or lower well-being. *Journal of Experimental Psychology: General, 144*(6), 1053–1062. <https://doi.org/10.1037/xge0000108>.
451. Forster, D. E., Billingsley, J., Russell, V. M., McCauley, T. G., Smith, A., Burnette, J. L., Ohtsubo, Y., Schug, J., Lieberman, D., McCullough, M. E. (2020). Forgiveness Takes Place on an Attitudinal Continuum from Hostility to Friendliness: Toward a Closer Union of Forgiveness Theory and Measurement. *Journal of Personality and Social Psychology, 119*(4), 861–880.
452. Fourie, M. M., Hortensius, R., & Decety, J. (2020). Parsing the components of forgiveness: Psychological and neural mechanisms. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews, 112*, 437–451.
453. Frankl, V. (1959). *Man's search for meaning*. London: Hodder & Stoughton.
454. Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *American Psychologist, 56*(3), 218–226. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.218>.
455. Freedman, S. R., Enright, R. D. (1996). Forgiveness as an intervention goal with incest survivors. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 64*, 983–992. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.64.5.983>.
456. Freedman, S. R. (1998). Forgiveness and reconciliation: The importance of understanding how they differ. *Counseling and Values, 42*, 200–216.
457. Freedman, S., Zarifkar, T. (2016). The psychology of interpersonal forgiveness and guidelines for forgiveness therapy: what therapists need to know to help their clients

- forgive. *Spirituality in Clinical Practice*, 3, 45–58. <https://doi.org/10.1037/scp0000087>.
458. Friedman, L. C., Barber, C. R., Chang, J., Tham, Y. L., Kalidas, M., Rimawi, M. F., Dulay, M. F., Elledge, R. (2010). Self-blame, self-forgiveness, and spirituality in breast cancer survivors in a public sector setting. *Journal of Cancer Education*, 25(3), 343–348. <https://doi.org/10.1007/s13187-010-0048-3>.
459. Frijda, N. H. (1994). The lex talionis: On vengeance. In S. M. van Goozen, N. E. Van de Poll, & J. A. Sergeant (Eds.), *Emotions: Essays on emotion theory* (pp. 263–289). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
460. Fucker, S., von Scheve, C. (2017). What a Poor Sod: Intersubjective Understanding, the Regulation of Emotion, and the Communicative Construction of Interpersonal Forgiveness. *Zeitschrift fur Soziologie*, 46(1), 22–38.
461. Fu, H., Watkins, D., & Hui, E. K. P. (2004). Personality correlates of the disposition towards interpersonal forgiveness: A Chinese perspective. *International Journal of Psychology*, 39, 305–316.
462. Fujihara, T., Kohyama, T., Andreu, J. M., Ramirez, J. M. (1999). Justification of interpersonal aggression in Japanese, American, and Spanish students. *Aggressive Behavior*, 25, 185–195. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1098-2337\(1999\)25:33.0.CO;2-K](https://doi.org/10.1002/(SICI)1098-2337(1999)25:33.0.CO;2-K).
463. Fujita, F., & Diener, E. (2005). Life Satisfaction Set Point: Stability and Change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(1), 158–164. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.88.1.158>.
464. Fujita, K., Henderson, M. D., Marlene, D., Eng, J., Trope, Y., & Liberman, N. (2006). Spatial distance and mental construal of social events. *Psychological Science*, 17, 278–282.
465. Gabrys, R. L., Tabri, N., Anisman, H., Matheson, K. (2018). Cognitive Control and Flexibility in the Context of Stress and Depressive Symptoms: The Cognitive Control and Flexibility Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 19(9), Article e2219. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02219>.
466. Gamlund, E. (2014). Ethical Aspects of Self-forgiveness. *SATS Northern European Journal of Philosophy*, 15(2), 237–256.

467. Gannon, T. A., Ward, T., Beech, A. R., & Fisher, D. (2007). *Aggressive offenders cognition: Theory, research and practice*. New York: Wiley. <https://doi.org/10.1002/9780470746295>.
468. García, M. (2016). *Notas para una definición sobre reconciliación*. Recuperado de https://www.javeriana.edu.co/documents/15838/6918698/NOTASsobreRECONCILIACION%C2%BFN_vf.pdf/4a710251-d9e1-4de4-8e0ca701c07ca9d8.
469. Garmezy, N. (1991). Resilience in children's adaptation to negative life events and stressed environments. *Pediatric Annals*, *20*, 459–463.
470. Garrard, E. & McNaughton, D. (2003). In Defense of Unconditional Forgiveness. *Proceedings of the Aristotelian Society*, *103*(1), 39–60.
471. Garrido-Rodríguez, E. (2008). El perdón en procesos de reconciliación: el mecanismo micropolítico del aprendizaje para la convivencia. *Papel Político*, *13*(1), 123–167.
472. Garzón-Azañón, M., Barahona-Esteban, M. (2018). *Diferencias personales en el perdón en universitarios españoles en función del sexo*. España: Universidad de Extremadura.
473. Gassin, E. A., Enright, R. D (1995). The will to meaning in the process of forgiveness. *Journal of Psychology*, *14*, 38–49.
474. Gates, J. E., Wilburn, A., Gagos, T. (2000). Material Culture and Texts of Graeco-Roman Egypt: Creating Context, Debating Meaning. *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, *42*, 171–188.
475. Gerlsma, C., Lugtmeyer, V., Van Denderen, M., De Keijser, J. (2020). Revenge and forgiveness after victimization: psychometric evaluation of a Dutch version of the TRIM intended for victims and offenders. *Current Psychology*, *41*, 7142–7154. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01283-1>.
476. Gerstenfeld, P. B. (2017). *Hate crimes: Causes, controls, and controversies*. Los Angeles: Sage.
477. Giammarco, E. A., Vernon, P. A. (2014). Vengeance and the Dark Triad: The role of empathy and perspective taking in trait forgivingness. *Personality and Individual Differences*, *67*, 23–29. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.02.010>.

478. Gilam, G., Abend, R., Shani, H., Ben-Zion, Z., Hendler, T. (2019). The angerinfused ultimatum game: a reliable and valid paradigm to induce and assess anger. *Emotion, 19*, 84–96. <https://doi.org/10.1037/emo0000435>.
479. Gilbert, P. (2011). Shame in psychotherapy and the role of compassion focused therapy. In R. L. Dearing & J. P. Tangney (Eds.), *Shame in the therapy hour* (pp. 325–354). Washington, DC: American Psychological Association.
480. Girard, M., Mullet, E. (1997). Forgiveness in adolescents, young, middle-aged, and older adults. *Journal of Adult Development, 4*(4), 209–220.
481. Goertzen, L. R. (2003). *Conceptualizing Forgiveness within the Context of a Reversal Theory Framework: The Role of Personality, Motivation, and Emotion*. Windsor: University of Windsor.
482. Goldie, P. (2011). Self-forgiveness and the narrative sense of self. In C. Fricke (Ed.), *The ethics of forgiveness: A collection of essays* (pp. 81–94). New York: Routledge.
483. Goldner, L., Lev-Wiesel, R., Simon, G. (2019). Revenge Fantasies After Experiencing Traumatic Events: Sex Differences. *Frontiers in Psychology, 10*, Article e886. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00886>.
484. Gollwitzer, M., Denzler, M. (2009). What makes revenge sweet: seeing the offender suffer or delivering a message? *Journal of Experimental Social Psychology, 45*(4), 840–844. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2009.03.001>.
485. Gollwitzer, M., Meder, M., & Schmitt, M. (2011). What gives victims satisfaction when they seek revenge? *European Journal of Social Psychology, 41*(3), 364–374. <https://doi.org/10.1002/ejsp.782>.
486. Gomez, J. D. V., Caro, V. M., Alvarez, L. F. Z. (2019). Constructing Forgiveness and Reconciliation: Meanings from Armed Conflict Victim’s Relatives Belonging to the City of Medellin’s Social Organizations. *Ratio Juris, 14*(28), 185–218. <https://doi.org/10.24142/raju.v14n28a7>.
487. Gong, Y., Shi, J., Ding, H., Zhang, M., Kang, C., Wang, K., Yu, Y., Wei, J., Wang, S., Shao, N., Han, J. (2020). Personality traits and depressive symptoms: the moderating and mediating effects of resilience in Chinese adolescents. *Journal of Affective Disorders, 265*, 611–617.

488. Gordon, K. C., Baucom, D. H., Snyder, D. K. (2004). An integrative intervention for promoting recovery from extramarital affairs. *Journal of Marital and Family Therapy, 30*, 213–232.
489. Gordon, K. C., Baucom, D. H., Snyder, D. K. (2000). The use of forgiveness in marital therapy. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 203–227). New York, NY: Guilford Press.
490. Gordon, K. C., Baucom, D. H. (1998). Understanding betrayals in marriage: A synthesized model of forgiveness. *Family Process, 37*, 425–449. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.1998.00425.x> PMID: 9934566.
491. Gorodnichenko, Y., & Roland, G. (2017). Culture, institutions, and the wealth of nations. *The Review of Economics and Statistics, 99*(3), 402–416.
492. Govier, T. (2002). *Forgiveness and revenge*. New York: Routledge.
493. Green, C., Freeman, D., Kuipers, E., Bebbington, P., Fowler D., Dunn, G., Garety, P. A. (2008). Paranoid Thought Scales (G-PTS). *Psychological Medicine, 38*, 101–111.
494. Greenfield, P. M. (2013). The changing psychology of culture from 1800 through 2000. *Psychological Science, 24*(9), 1722–1731. <https://doi.org/10.1177/0956797613479387>.
495. Griffin, B. J., Worthington, E. L. Jr., Davis, D. E., Hook, J. N., Maguen, S. (2018). Development of the self-forgiveness dual-process scale. *Journal of Counseling Psychology, 65*, 715–726. <https://doi.org/10.1037/cou0000293>.
496. Griffin, B. J., Worthington, E. L. Jr., Lavelock, C. R., Greer, C. L., Lin, Y., Davis, D. E., & Hook, J. N. (2015a). Efficacy of a self-forgiveness workbook: A randomized controlled trial with interpersonal offenders. *Journal of Counseling Psychology, 62*(2), 124–136.
497. Griffin, B. J., Worthington, E. L. Jr, Lavelock, C. R., Wade, N. G., Hoyt, W. T. (2015b). Forgiveness and mental health. In L. Toussaint, E. L. Jr. Worthington, D. Williams (Eds.), *Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health* (pp. 77–90). New York: Springer.

498. Griswold, C. (2007). *Forgiveness. A Philosophical Exploration*, Cambridge University Press, Cambridge.
499. Gross, J. J. (1998). The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review. *Review of General Psychology*, 2, 271–299. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.3.271>.
500. Grossmann, I., Huynh, A. C., & Ellsworth, P. C. (2016). Emotional complexity: Clarifying definitions and cultural correlates. *Journal of Personal and Social Psychology*, 111(6), 895–916. <https://doi.org/10.1037/pspp0000084>.
501. Grossmann, I., Kross, E. (2010). The impact of culture on adaptive versus maladaptive self-reflection. *Psychological Science*, 21(8), 1150–1157. <https://doi.org/10.1177/0956797610376655>.
502. Grossmann, I., Santos, H. C. (2016). Individualistic cultures. In V. Zeigler-Hill & T. K. Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* (pp. 2238–2241). New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_2024-1.
503. Grossmann, I., Varnum, M. E. W. (2011). Social class, culture, and cognition. *Social Psychological and Personality Science*, 2(1), 81–89. <https://doi.org/10.1177/1948550610377119>.
504. Grossmann, I., Varnum, M. E. W. (2015). Social structure, infectious diseases, disasters, secularism, and cultural change in America. *Psychological Science*, 26(3), 311–324. <https://doi.org/10.1177/0956797614563765>.
505. Grusec, J. E., & Sherman, A. (2011). Prosocial behavior. In M.K. Underwood & L. H. Rosen (Eds.), *Social development: Relationships in infancy, childhood, and adolescence* (pp. 263–286). The Guilford Press.
506. Guerola, E., Prieto, M., Panigua, D. (2020). Guilt, acceptance of responsibility and conciliatory behaviours in the process of self-forgiveness. *Revista Clinica Contemporanea*, 11(3), Article e19. <https://doi.org/10.5093/cc2020a19>.
507. Guerrero, L. K., & Bachman, G. F. (2010). Forgiveness and forgiving communication in dating relationships: An expectancy-investment explanation. *Journal of Social and Personal Relationships*, 27(6), 801–823. <https://doi.org/10.1177/0265407510373258>.

508. Gueta, K. (2013). Self-Forgiveness in the Recovery of Israeli Drug-Addicted Mothers: A Qualitative Exploration. *Journal of Drug Issues*, 43(4), 450–467. <https://doi.org/10.1177/0022042613491097>.
509. Guibernau, M. (2007). *The Identity of Nations*. Cambridge: Politiy Press.
510. Guthrey, H. L. (2020). Microlevel Security after Armed Conflict: A New Framework for Analyzing Risks and Benefits of Peacebuilding Processes. *International Studies Review*, 22(4), 802–829. <https://doi.org/10.1093/isr/viz048>.
511. Haen, C., Weber, A. M. (2009). Beyond retribution: working through revenge fantasies with traumatized young people. *Arts Psychotherapy*, 36, 84–93. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2009.01.005>.
512. Hafnidar, L. C. (2013). The relationship among five factor model of personality, spirituality and forgiveness. *International Journal of Social Science and Humanity*, 3, 167–170.
513. Haken, H. (1993). *Advanced Synergetics: Instability Hierarchies of Self-Organizing Systems and Devices*. New York: Springer-Verlag.
514. Hall, J. H., Fincham, F. D. (2005). Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(5), 621–637. <https://doi.org/10.1521/jscp.2005.24.5.621>.
515. Hall, J. H., Fincham, F. D. (2008). The Temporal Course of Self-Forgiveness. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 27, 174–202. <https://doi.org/10.1521/jscp.2008.27.2.174>.
516. Hamama-Raz, Y., Solomon, Z., Cohen, A., Laufer, A. (2008). PTSD symptoms, forgiveness, and revenge among Israeli Palestinian and Jewish adolescents. *Journal of Traumatic Stress*, 21, 521–529. <https://doi.org/10.1002/jts.20376>.
517. Hamamura, T. (2012). Are cultures becoming individualistic? A cross-temporal comparison of individualismcollectivism in the United States and Japan. *Personality and Social Psychology Review*, 16(1), 3–24.
518. Hamlin, J. K., Wynn, K., Bloom, P., & Mahajan, N. (2011). How infants and toddlers react to antisocial others. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 108(50), 19931–19936.

519. Hampton, J. (1989). The Nature of Immorality. *Social Philosophy and Policy*, 7(1), 22–44. <https://doi.org/10.1017/S026505250000100X>.
520. Hanson, J. A. (2017). *Kierkegaard and the Life of Faith: The Aesthetic, the Ethical, and the Religious in Fear and Trembling*. Bloomington: Indiana University Press.
521. Harbsmeier, C. (1990). Confucius Ridens. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 50(1), 131–161.
522. Hargrave, T. D. (1994). Families and forgiveness: A theoretical and therapeutic framework. *The Family Journal*, 2, 339–348.
523. Harper, J. M. (2011). Regulating and coping with shame. In R. Trnka, K. Balcar, & M. Kuska (Eds.), *Re-constructing emotional spaces: From experience to regulation* (pp. 189–206). Prague, CZ: Prague College of Psychosocial Studies Press.
524. Harris, A. H., Thoresen, C. E., Lopez, S. J. (2007). Integrating positive psychology into counseling: Why and (when appropriate) how. *Journal of Counseling & Development*, 85, 3–13.
525. Harrist, A. W., Henry, C. S., Liu, C., & Morris, A. S. (2019). Family resilience: The power of rituals and routines in family adaptive systems. In B. H. Fiese, M. Celano, K. Deater-Deckard, E. N. Jouriles, & M. A. Whisman (Eds.), *APA handbook of contemporary family psychology: Foundations, methods, and contemporary issues across the lifespan* (pp. 223–239). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000099-013>.
526. Haslam, S., Jetten, J., Postmes, T., Haslam, C. (2009). Social Identity, Health and Well-Being: An Emerging Agenda for Applied Psychology. *Applied Psychology*, 58(1), 1–23.
527. Hastings, P. D., Utendale, W. T., & Sullivan, C. (2007). The Socialization of Prosocial Development. In J. E. Grusec & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization: Theory and research* (pp. 638–664). The Guilford Press.
528. Haybron, D. (2007). Life satisfaction, ethical reflection, and the science of happiness. *Journal of Happiness Studies*, 8, 99–138.
529. Hazan, P. (2012). La realpolitik du paron. *Révue internationale et stratégique*, 4(88), 81–90. <https://doi.org/10.3917/ris.088.0081>.

530. Hebl, J., & Enright, R. D. (1993). Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, *30*(4), 658–667. <https://doi.org/10.1037/0033-3204.30.4.658>.
531. Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. N.Y.: Wiley.
532. Heine, S. J., Lehman, D. R., Markus, H. R., & Kitayama, S. (1999). Is there a universal need for positive self-regard? *Psychological Review*, *106*, 766–794. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.106.4.766>.
533. Heinze, L., Snyder, C. R. (2001). *Forgiveness components as mediators of hostility and PTSD in child abuse*. San Francisco: Paper presented at the American Psychological Association.
534. Helgeson, V. S., Reynolds, K. A., Tomich, P. L. (2006). A meta-analytic review of benefit finding and growth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *74*, 797–816.
535. Heller, S. S., Larrieu, J. A., D’Imperio, R., & Boris, N. W. (1999). Research on resilience to child maltreatment: Empirical considerations. *Child Abuse & Neglect*, *23*(4), 321–338. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(99\)00007-1](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(99)00007-1).
536. Henry, C. S., Morris, A. S., & Harrist, A. W. (2015). Family resilience: Moving into the third wave. *Family Relations*, *64*(1), 22–43. <https://doi.org/10.1111/fare.12106>.
537. Hewstone, M., Cairns, E., Voci, A., Hamberger, J., & Niens, U. (2006). Intergroup contact, forgiveness, and experience of The Troubles in Northern Ireland. *Journal of Social Issues*, *62*(1), 99–120. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2006.00441.x>.
538. Hidalgo, F. (2018). Actualization and internalizing the nature of forgiveness using forgiveness flexibility scale. *Dialogica*, *15*(2), 8–17.
539. Hieronymi, P. (2001). Articulaing an Uncompromising Forgiveness. *Philosophy and Phenomenological Research*, *62*(3), 529–555.
540. Hill, E. W. (2001). Understanding forgiveness as discovery: Implications for marital and family therapy. *Contemporary Family Therapy*, *23*(4), 369–384. <https://doi.org/10.1023/A:1013075627064>.

541. Hill, P. L., Allemand, M., Burrow, A. L. (2010). Identity development and forgivingness: Tests of basic relations and mediational pathways. *Personality and Individual Differences*, *49*, 497–501. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.05.011>.
542. Hill, P. L., Allemand, M., Heffernan, M. E. (2013). Placing dispositional forgiveness within theories of adult personality development. *European Psychologist*, *18*(4), 273–285. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000145>.
543. Hirsch, J. K., Webb, J. R., Jeglic, E. L. (2012). Forgiveness as a moderator of the association between anger expression and suicidal behaviour. *Mental Health, Religion & Culture*, *15*(3), 279–300.
544. Hirsch, J. K., Webb, J. R., Jeglic, E. L. (2011). Forgiveness, depression, and suicidal behavior among a diverse sample of college students. *Journal of Clinical Psychology*, *67*, 896–906. <https://doi.org/10.1002/jclp.20812>.
545. Hodgson, L. K., Wertheim, E. H. (2007). Does good emotion management aid forgiving? Multiple dimensions of empathy, emotion management and forgiveness of self and others. *Journal of Social and Personal Relationships*, *24*(6), 931–949. <https://doi.org/10.1177/0265407507084191>.
546. Hofstede, G., Bond, M. H. (1984). Hofstede's culture dimensions an independent validation using Rokeach's value survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *15*(4), 417–433.
547. Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind: Intercultural cooperation and its importance for survival*. New York: McGraw-Hill.
548. Hojjat, M., Ayotte, B. J. (2013). Forgiveness and Positive Psychology. In M. Hojjat, D. Cramer (Eds.), *Positive Psychology of Love* (pp. 121–133). New York: Oxford University Press.
549. Hojjat, M., Cramer, D. (Eds.). (2013). *Positive psychology of love*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199791064.001.0001>.
550. Holling, C. S. (1973). Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics*, *4*, 1–23.

551. Holmes, J. G., Rempel, J. K. (1989). Trust in close relationships. In H. Clyde (Ed.), *Close relationships. Review of personality and social psychology* (pp. 187–220). Newbury Park, CA: Sage.
552. Holmgren, M. R. (2012). *Forgiveness and Retribution: Responding to Wrongdoing*. Cambridge: Cambridge University Press.
553. Holmgren, M. R. (2002). Forgiveness and self-forgiveness in psychotherapy. In S. Lamb & J. G. Murphy (Eds.), *Before forgiving: Cautionary views of forgiveness in psychotherapy* (pp. 112–135). New York: Oxford University Press.
554. Holmgren, M. R. (1998). Self-forgiveness and responsible moral agency. *Journal of Value Inquiry*, 32, 75–91.
555. Ho, M. Y., Fung, H. (2011). A dynamic process model of forgiveness: A cross-cultural perspective. *Review of General Psychology*, 15, 77–84.
556. Ho, M. Y., Liang, S. (2021). The Development and Validation of a Short Form of the Forbearance Scale. *Frontiers in Psychology*, 12, Article e686097.
557. Ho, M. Y., Van Tongeren, D. R., You, J. (2020). The Role of Self-Regulation in Forgiveness: A Regulatory Model of Forgiveness. *Frontiers in Psychology*, 11, Article e1084. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01084>.
558. Hong, W., Liu, R. D., Ding, Y., Oei, T. P., Fu, X., Jiang, R., Jiang, S. (2020). Self-Esteem Moderates the Effect of Compromising Thinking on Forgiveness Among Chinese Early Adolescents. *Frontiers in Psychology*, 11, Article e104. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00104>.
559. Hook, J. N., Farrell, J. E., Davis, D. E., Van Tongeren, D. R., Griffin, B. J., Grubbs, J., Bedics, J. D. (2015). Self-forgiveness and hypersexual behavior. *Sexual Addiction and Compulsivity*, 22(1), 59–70.
560. Hook, J. N., Worthington, E. L., Davis, D. E., Watkins, D., Hui, E., Luo, W. S., Fu, H., Shulruf, B., Morris, P., Reyna, S. H. (2013). A China-New Zealand comparison of forgiveness. *Asian Journal of Social Psychology*, 16(4), 286–291. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12033>.
561. Hook, J. N., Worthington, E. L., Utsey, S. O. (2009). Collectivism, forgiveness, and social harmony. *Journal of Counseling Psychology*, 37, 821–847. <https://doi.org/10.1177/0011000008326546>.

562. Hook, J. N., Worthington, E. L., Utsey, S. O., Davis, D. E., & Burnette, J. L. (2012). Collectivistic self-construal and forgiveness. *Counseling and Values, 57*(1), 109–124. <https://doi.org/10.1002/j.2161-007X.2012.00012.x>.
563. Horowitz, M. J. (2007). Understanding and ameliorating revenge fantasies in psychotherapy. *American Journal of Psychiatry, 164*, 24–27. <https://doi.org/10.1176/ajp.2007.164.1.24>.
564. Horsbrugh, H. J. (1974). Forgiveness. *Canadian Journal of Philosophy, 4*(2), 269–282.
565. Hoshino-Browne, E., Zanna, A. S., Spencer, S. J., Zanna, M. P., Kitayama, S., & Lackenbauer, S. (2005). On the cultural guises of cognitive dissonance: The case of Easterners and Westerners. *Journal of Personality and Social Psychology, 89*(3), 294–310.
566. Hoyt, W., Fincham, F., McCullough, M., Maio, G., & Davila, J. (2005). Responses to interpersonal transgressions in families: Forgiveness, forgivability, and relationship-specific effects. *Journal of Personality and Social Psychology, 89*(3), 375–394. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.89.3.375>.
567. Huang, S. T., Enright, R. D. (2000). Forgiveness and anger-related emotions in Taiwan: Implications for therapy. *Psychotherapy, 37*, 71–79.
568. Hui, E. K., Chau, T. S. (2009). The impact of a forgiveness intervention with Hong Kong Chinese children hurt in interpersonal relationships. *British Journal of Guidance and Counselling, 37*, 141–156.
569. Human Rights Watch (2017). *Colombia*. Retrieved September 2017 from <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/colombia>.
570. Hunter, R. C. (1978). Forgiveness, retaliation and paranoid reactions. *Canadian Psychiatric Association Journal, 23*(3), 167–173.
571. Hu, T., Zhang, D., & Wang, J. (2015). A Meta-Analysis of the Trait Resilience and Mental Health. *Personality and Individual Differences, 76*, 18–27. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.11.039>.
572. Huyse, L. (2003). *The process of reconciliation. En Reconciliation after violent conflict*. Estocolmo: IDEA.

573. IJntema, R. C., Burger, Y. D., & Schaufeli, W. B. (2019). Reviewing the labyrinth of psychological resilience: Establishing criteria for resilience-building programs. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, *71*(4), 288–304. <https://doi.org/10.1037/cpb0000147>.
574. IJntema, R. C., Ybema, J. F., Burger, Y. D., & Schaufeli, W. B. (2021). Building resilience resources during organizational change: A longitudinal quasi-experimental field study. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, *73*(4), 302–324. <https://doi.org/10.1037/cpb0000218>.
575. Ilesanmi, S. (2020). Political Atrocities, Moral Indignation, and Forgiveness in African Religious Ethics. *Religious*, *11*, Article e620.
576. Ilgen, M. A., Conner, K. R., Roeder, K., Blow, F. C., Austin, K. L., & Valenstein, M. (2012a). Patterns of treatment utilization prior to suicide in male veterans with substance use disorders. *American Journal of Public Health*, *102*, 88–92.
577. Ilgen, M. A., McCarthy, J. F., Ignacio, R. V., Bohnert, A. S., Valenstein, M., Blow, F. C., & Katz, I. R. (2012b). Psychopathology, Iraq and Afghanistan service, and suicide among Veterans Health Administration patients. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *80*, 323–330. <https://doi.org/10.1037/a0028266>.
578. Imperatori, C., Bersani, F. S., Massullo, C., Carbone, G. A., Salvati, A., Mazzi, G. (2020). Neurophysiological correlates of religious coping to stress: a preliminary EEG power spectra investigation. *Neuroscience Letters*, *728*, Article e134956. <https://doi.org/10.1016/j.neulet.2020.134956>.
579. Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, *65*(1), 19–51.
580. Jacelon, C. S. (1997). The trait and process of resilience. *Journal of advanced nursing*, *25*(1), 123–129.
581. Jacinto, G. A., & Edwards, B. L. (2011). Therapeutic stages of forgiveness and self-forgiveness. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, *21*(4), 423–437. <https://doi.org/10.1080/15433714.2011.531215>.
582. Jackson, J. C., Choi, V. K., Gelfand, M. J. (2019). Revenge: A Multilevel Review and Synthesis. *Annual Review of Psychology*, *70*, 319–345. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-103305>.

583. James, L. M., Taylor, J. (2007). Impulsivity and negative emotionality associated with substance use problems and Cluster B personality in college students. *Addictive Behaviors, 32*, 714–727.
584. Jankélévitch, V. (1999). *El perdón*. Barcelona: Seix Barral.
585. Jankélévitch, V. (1986). *L'imprescriptible*. Paris: Éditions du Seuil.
586. Jankélévitch, V. (1996). Should We Pardon Them? *Critical Inquiry, 22*(3), 552–572.
587. Jaspal, R., Cinnirella, M. (2010). Coping with potentially incompatible identities: Accounts of religious, ethnic, and sexual identities from British Pakistani men who identify as Muslim and gay. *British Journal of Social Psychology, 49*(4), 849–870.
588. Jaspers, K. (1961). *The Question of German Guilt*. New York: Capricorn.
589. Jenco, L. (2017). How Should we Use the Chinese Past? Contemporary Confucianism, the ‘Reorganization of the National Heritage’ and non-Western Histories of Thought in a Global Age. *European Journal of Political Theory, 16*(4), 450–469.
590. Jenkins, T (2018). *Offence-related effects and perceptions of forgiveness: Experiences of victims and offenders*. Doctoral dissertation, Griffith University.
591. Jetten, J., Haslam, S. A., Cruwys, T., Greenaway, K. H., Haslam, C., & Steffens, N. K. (2017). Advancing the social identity approach to health and well-being: Progressing the social cure research agenda. *European Journal of Social Psychology, 47*(7), 789–802. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2333>.
592. Jia, L., Hirt, E. R., & Karpen, S. C. (2009). Lessons from a faraway land: The effect of spatial distance on creative cognition. *Journal of Experimental Social Psychology, 45*, 1127–1131.
593. Johnson, H. D., Wernli, M. A., LaVoie, J. C. (2013). Situational, interpersonal, and intrapersonal characteristic associations with adolescent conflict forgiveness. *Journal of Genetic Psychology, 174*, 291–315. <https://doi.org/10.1080/00221325.2012.670672>.
594. Joireman, J., Grégoire, Y., & Tripp, T. M. (2016). Customer forgiveness following service failures. *Current Opinion in Psychology, 10*, 76–82. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.11.005>.

595. Jones, D. N., Paulhus, D. L. (2010). Different provocations trigger aggression in narcissists and psychopaths. *Social Psychological and Personality Science*, *1*(1), 12–18. <https://doi.org/10.1177/1948550609347591>.
596. Jones, L. G. (1995). *Embodying forgiveness: A theological analysis*. W. B. Eerdmans, Grand Rapids, MI.
597. Joo, M., Terzino, K. A., Cross, S. E. Yamaguchi, N., Ohbuchi, K. (2019). How Does Culture Shape Conceptions of Forgiveness? Evidence From Japan and the United States. *Journal of cross-cultural psychology*, *50*(5), 676–702. <https://doi.org/10.1177/0022022119845502>.
598. Joseph, S. (2009). Growth Following Adversity: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress. *Psychological Topics*, *18*(2), 335–344.
599. Joseph, S. (2021). Posttraumatic growth as a process and an outcome: Vexing problems and paradoxes seen from the perspective of humanistic psychology. *The Humanistic Psychologist*, *49*(2), 219–239. <https://doi.org/10.1037/hum0000156>.
600. Jung, C. G. (1945). Werden die Seelen Frieden finden? *Interview von Peter Schmid. Die Weltwoche*. 11.5.1945.
601. Kachadourian, L. K., Fincham, F., & Davila, J. (2005). Attitudinal Ambivalence, Rumination, and Forgiveness of Partner Transgressions in Marriage. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *31*(3), 334–342.
602. Kadiangandu, J., Gauché, M., Vinsonneau, G., & Mullet, E. (2007). Conceptualizations of forgiveness: Collectivist-Congolese versus individualist-French viewpoints. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *38*, 432–437. <https://doi.org/10.1177/0146167208331253>.
603. Kadiangandu, K. J., Mullet, E., & Vinsonneau, G. (2001). Forgivingness: A Congo–France comparison. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *32*, 504–511.
604. Kagitçibasi, Ç. (2007). *Family, self, and human development across cultures*. Mahwah: Erlbaum.
605. Kaleta, K., Mróz, J. (2018). Forgiveness and life satisfaction across different age groups in adults. *Personality and Individual Differences*, *120*, 17–23. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.08.008>.

606. Kaleta, K., Mróz, J., & Guzewicz, M. (2016). Polska adaptacja Skali Przebaczenia – Heartland Forgiveness Scale [Polish adaptation of the Heartland Forgiveness Scale]. *Przegląd Psychologiczny*, *59*, 387–402.
607. Kaleta, K., Mroz, J. (2021). The effect of apology on emotional and decisional forgiveness: The role of personality. *Personality and individual differences*, *168*, Article e110310. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110310>.
608. Kamat, V. I., Jones, W. H., Row, K. L. (2006). Assessing forgiveness as a dimension of personality. *Individual Differences Research*, *4*(5), 322–330.
609. Kanagawa, C., Cross, S. E., & Markus, H. R. (2001). «Who am I?» The cultural psychology of the conceptual self. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *27*(1), 90–103. <https://doi.org/10.1177/0146167201271008>.
610. Kane, M. N., Jacobs, R. J., Sherman, D. (2019). Forgiveness and gender between friends and coworkers. *Journal of Spirituality in Mental Health*, *21*(1), 37–54. <https://doi.org/10.1080/19349637.2018.1437005>.
611. Kang, J., Zhang, Y. (2021). Confucianism and the Education of Young People's Outlook on Life. *SHS Web of Conferences*, *123*, Article e01004.
612. Karduz, F. F., Saricam, H. (2018). The Relationships between Positivity, Forgiveness, Happiness and Revenge. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, *10*(4), 1–22. <https://doi.org/10.18662/rrem/68>.
613. Karremans, J. C., Aarts, H. (2007). The role of automaticity in determining the inclination to forgive close others. *Journal of Experimental Social Psychology*, *43*, 902–917.
614. Karremans, J. C., Regalia, C., Paleari, F. G., Fincham, F. D., Cui, M., Takada, N., Ohbuchi, K. I., Terzino, K., Cross, S. E. & Uskul, A. K. (2011). Maintaining harmony across the globe the cross-cultural association between closeness and interpersonal forgiveness. *Social Psychological and Personality Science*, *2*, 443–451.
615. Karremans, J. C., Van Lange, P. A., Holland, R. W. (2005). Forgiveness and its associations with prosocial thinking, feeling, and doing beyond the relationship with the offender. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *31*(10), 1315–1326. <https://doi.org/10.1177/0146167205274892>.

616. Karremans, J. C., Van Lange, P. A., Ouwerkerk, J. W., Kluwer, E. S. (2003). When Forgiving Enhances Psychological Well-Being: The Role of Interpersonal Commitment. *Journal of Personality and Social Psychology*, *84*(5), 1011–1026.
617. Kaufman, M. E. (1984). The courage to forgive. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, *21*, 177–187.
618. Keagy, C. D. (2020). A Qualitative Examination of Post-Traumatic Growth in Multiply Body Modified Adults. *Deviant Behavior*, *41*(5), 562–573.
619. Kearns, J. N., Fincham, F. D. (2004). A prototype analysis of forgiveness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *30*, 838–855.
620. Kelley, H. H. (1983). The situational origins of human tendencies: A further reason for the formal analysis of structures. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *9*, 8–36.
621. Kelln, B. R., Ellard, J. H. (1999). An equity theory analysis of the impact of forgiveness and retribution on transgressor compliance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *25*, 864–872. <https://doi.org/10.1177/0146167299025007008>.
622. Kelty, S., Hall, G., & Watt, B. D. (2011). You have to hit some people! Measurement and criminogenic nature of violent sentiments in Australia. *Psychiatry, Psychology, and Law*, *18*, 15–32.
623. Kerlin, A. M. (2020). Women in Christian Substance Abuse Treatment; Forgiveness, Attachment Styles, and Improvements in Co-occurring Mental Health Symptoms. *Journal of Religion & Health*, *59*(6), 3168–3192.
624. Khursheed, M., Shahnawas, M. G. (2020). Trauma and Post-traumatic Growth: Spirituality and Self-compassion as Mediators Among Parents Who Lost Their Young Children in a Protracted Conflict. *Journal of Religion & Health*, *59*(5), 2623–2637. <https://doi.org/10.1007/s10943-020-00980-2>.
625. Kierkegaard, S. (1983). *The Sickness Unto Death: A Christian Psychological Exposition For Upbuilding And Awakening*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
626. Kiernan, B. (2009). *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge 1975–1979*. New Haven and London: Yale University Press.

627. Kılınç, G., Yıldız, E., Kavak, F. (2019). The relationship between psychological resilience and life satisfaction in COPD patients. *Journal of Psychiatric Nursing*, *10*(2), 111–116. <https://doi.org/10.14744/phd.2019.60362>.
628. Kimel, S. Y., Grossmann, I., & Kitayama, S. (2012). When gift-giving produces dissonance: Effects of subliminal affiliation priming on choices for one's self versus close others. *Journal of Experimental Social Psychology*, *48*(5), 1221–1224. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.05.012>.
629. Kimhi, S., Goroshit, M., & Eshel, Y. (2013). Demographic variables as antecedents of Israeli community and national resilience. *Journal of Community Psychology*, *41*(5), 631–643.
630. Kimhi, S., & Shamai, M. (2004). Community Resilience and the Impact of Stress: Adult Response to Israel's Withdrawal From Lebanon. *Journal of Community Psychology*, *32*(4), 439–451. <https://doi.org/10.1002/jcop.20012>.
631. Kim, J. J., Enright, R. D. (2014). A theological and psychological defense of self-forgiveness: Implications for counseling. *Journal of Psychology and Theology*, *42*(3), 260–268.
632. Kim, J. J., Kaplan, H. M., Oliver, M. J., Whitmoyer, N. S. (2021). Comparing Compassionate Love and Empathy as Predictors of Transgression-General and Transgression-Specific Forgiveness. *Journal of psychology and theology*, *49*(2), 112–125.
633. Kim, N. H., Wall, J. A., Sohn, D., & Kim, I. S. (1993). Community and industrial mediation in South Korea. *Journal of Conflict Resolution*, *37*, 361–381.
634. Kim, S., Thibodeau, R., Jorgensen, R. S. (2011). Shame, guilt, and depressive symptoms: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, *137*(1), 68–96. <https://doi.org/10.1037/a0021466>.
635. King, M. L. (1963). *Strength to Love*. New York: Harper & Row.
636. Kirkland, R. (2005). *Taoism: The Enduring Tradition*. New York and London: Routledge.
637. Kitayama, S., Mesquita, B., Karasawa, M. (2006). Cultural affordances and emotional experience: Socially engaging and disengaging emotions in Japan and the United States. *Journal of Personality and Social Psychology*, *91*(5), 890–903.

638. Knoll, J. L. (2010). The «pseudocommando» mass murderer: the psychology of revenge and obliteration. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 38, 87–94.
639. Kopsaj, V. (2016). Blood feud and its impact on the Albanian criminality. *Mediterr. Journal of Social Sciences*, 7, 88–95.
640. Kossek, E. E., & Perrigino, M. B. (2016). Resilience: A review using a grounded integrated occupational approach. *The Academy of Management Annals*, 10(1), 729–797. <https://doi.org/10.1080/19416520.2016.1159878>.
641. Koutsos, P., Wertheim, E. H., Kornblum, J. (2008). Paths to interpersonal forgiveness: The roles of personality, disposition to forgive and contextual factors in predicting forgiveness following a specific offence. *Personality and Individual Differences*, 44, 337–348. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.08.011>.
642. Kraus, M. W., Piff, P. K., Mendoza-Denton, R., Rheinschmidt, M. L., & Keltner, D. (2012). Social class, solipsism, and contextualism: How the rich are different from the poor. *Psychological Review*, 119(3), 546.
643. Kravchuk, S. (2023a). Effective factors of the integration of internally displaced persons to the local community. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (17-18 травня, 2023)*, 63–65. ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Полтавський інститут економіки і права. Полтава.
644. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2022). Forgiveness as a predictor of mental health in citizens living in the military conflict zone (2019-2020). *Journal of Education Culture and Society*, 13(1), 67–76.
645. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2019). The Family as a Source of Mental Trauma in the Military Conflict in Ukraine. In P. A. Barker (Ed.), *Tackling Trauma. Global, Biblical and Pastoral Perspectives* (pp. 229–245). Carlisle, Cumbria: Langham Global Library.
646. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2017). The features of mutual relations in family and attitude to the political-legal sphere in the context of military conflict in Ukraine. *Humanitarium*, 39(1), 100–115.

647. Kravchuk, S. L. (2023b). Concepts of «social identity» and «community identity». *Матеріали СХХІІІ Міжнародної інтернет-конференції «Розвиток науки та техніки в умовах воєнного стану» (3 травня, 2023)*, 142–145. Житомир.
648. Kravchuk, S. L. (2022a). Conceptualization of the Notion of «Sociocultural Identity». *Abstracts of the 36th International scientific and practical conference «Science for the XXI Century: A New Commitment» (July 7-8, 2022)*, 52–54. USA. Chicago: Primedia E-launch LLC.
649. Kravchuk, S. L. (2021a). Forgiveness and socio-psychological competence. *Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference «International scientific innovations in human life» (August 25-27, 2021)*, 286–290. Manchester, United Kingdom: Cognum Publishing House.
650. Kravchuk, S. L. (2019). Hardiness as a factor of psychological resilience of youth in conditions of military conflict. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 1(1), 42. <https://doi.org/10.32437/mhgcj.v1i1.19>.
651. Kravchuk, S. L. (2023c). Positive religious coping as predictor of posttraumatic growth of veteran volunteers of the russian-ukrainian war. *Габімыс*, 46, 217–221.
652. Kravchuk, S. (2021b). The Relationship between Psychological Resilience and Tendency to Forgiveness. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 10(1), 11–21. doi: <https://doi.org/10.36941/ajis-2021-0002>.
653. Kravchuk, S. (2020). Willingness to Forgiveness as a Predictor of Mental Health and Psychological Resilience of Displaced Persons from the Zone of Military Conflict in Eastern Ukraine. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 10(1), 21–34. <https://doi.org/10.21277/sw.v1i10.503>.
654. Kravchuk, S. (2021c). Willingness to Forgive Oneself and Others as a Way of Personal Growth of University Students. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(3), 262–279. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.3/451>.
655. Kravchuk, S. (2022b). Willingness to Self-forgive as a Predictor of the Well-being of Young Students. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 14(4Sup.1), 264–272.
656. Kraybill, D. B., Nolt, S. M., Weaver-Zercher, D. L. (2007). *Amish Grace: How Forgiveness Transcended Tragedy*. San Francisco: John Wiley & Sons.

657. Kubrin, C. E., Weitzer, R. (2003). Retaliatory homicide: Concentrated disadvantage and neighborhood culture. *Social Problems*, 50, 157–180.
658. Kulig, J., Hanson, L. (1996). *Discussion and expansion of the concept of resiliency: Summary of think tank*. University of Lethbridge, Regional Center of Health Promotion and Community Studies, Lethbridge, AB.
659. Kumar, A., Dixit, V. (2014). Forgiveness, gratitude and resilience among Indian youth. *Indian Journal of Health and Wellbeing*, 5(12), 1414–1419.
660. Kunst, M. J. (2011). PTSD symptom clusters, feelings of revenge, and perception of perpetrator punishment severity in victims of interpersonal violence. *International Journal of Law and Psychiatry*, 34, 362–367. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2011.08.003>.
661. Kurniati, N. M., Worthington, E. L., Poerwandari, K. E., Ginanjar, A. S., & Dwiwardani, C. (2017). Forgiveness in Javanese collective culture: The relationship between rumination, harmonious value, decisional forgiveness and emotional forgiveness. *Asian Journal of Social Psychology*, 20, 113–127. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12173>.
662. Kurniati, N. M., Worthington, E. L., Widyarini, N., Citra, A. F., Dwiwardani, C. (2020). Does forgiving in a collectivistic culture affect only decisions to forgive and not emotions? REACH forgiveness collectivistic (REACH-FC) in Indonesia. *International Journal of Psychology*, 55, 861–870.
663. Kurzban, R. (2003). Trust, reciprocity, and gains from association: Interdisciplinary lessons from experimental research. In E. Ostrom & J. Walker (Eds.), *Biological foundations of reciprocity* (pp. 105–127). New York: Sage.
664. Kuzubova, K., Knight, J. R., Harris, S. K. (2021). Adolescent Gender and Age Differences in Religiously and Spiritually Motivated Types of Forgiveness and the Relationship to Depressive Symptoms. *Journal of Religion & Health*, 60(4), 2662–2676. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01217-6>.
665. Lal, S. (2015). On Radical Forgiveness, Duty and Justice. *The Heythrop Journal*, 56(4), 677–684.

666. Landman, C., Pieterse, T. (2020). Forgiveness as a spiritual construct experienced by men serving long-term sentences in Zonderwater, South Africa. *Theological Studies*, 76(4), Article e6276.
667. Langer, E. J. (1983). *The Psychology of Control*. Beverly Hills, CA: Sage.
668. Lankford, A., Hakim, N. (2011). From columbine to Palestine: A comparative analysis of rampage shooters in the United States and volunteer suicide bombers in the Middle East. *Aggression and Violent Behavior*, 16(2), 98–107. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2010.12.006>.
669. Lawler-Row, K. A., Piferi, R. L. (2006). The forgiving personality: Describing a life well lived? *Personality and Individual Differences*, 41(6), 1009–1020. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.04.007>.
670. Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford University Press.
671. Lazarus, R. S., Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer.
672. Lazarus, R. S. (1999). *Stress and emotion: A new synthesis*. New York: Springer.
673. Leach, C. W. (2017). Understanding Shame and Guilt. In L. Woodyatt, E. L. Worthington, M. Wenzel, B. J. Griffin (Eds.), *Handbook of the psychology of self-forgiveness* (pp.17–27). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-60573-9_2.
674. LeardMann, C. A., Powell, T. M., Smith, T. C., Bell, M. R., Smith, B., Boyko, E. J., Hooper, T. I., Gackstetter, G. D., Ghamsary, M., Hoge, C. W. (2013). Risk factors associated with suicide in current and former US military personnel. *Journal of the American Medical Association*, 310(5), 496–506.
675. Lederach, J. P. (2007). *Construyendo la paz. Reconciliación sostenible en sociedades divididas*. Bilbao: Bakeaz.
676. Lee, E., Enright, R., Kim, J. (2015). Forgiveness postvention with a survivor of suicide following a loved one suicide: A case study. *Social Sciences*, 4, 688–699. <https://doi.org/10.3390/socsci4030688>.
677. Lee, E, Kim, S. W, Kim, J. J, Enright, R. D. (2017). Family conflict and forgiveness among survivors of suicide. *Journal of Loss and Trauma*, 22(8), 689–697. <https://doi.org/10.1080/15325024.2017.1388344>.

678. Lee, K., Ashton, M. C. (2005). Psychopathy, Machiavellianism, and narcissism in the Five-Factor Model and the HEXACO model of personality structure. *Personality and Individual Differences*, *38*(7), 1571–1582.
679. Lefranc, S. (2004). *Políticas del perdón*. Madrid: Ediciones Cátedra.
680. Leget, C. (2020). Forgiveness and Reconciliation in Palliative Care: The Gap between the Psychological and Moral Approaches. *Religions*, *11*(9), Article e440. <https://doi.org/10.3390/rel11090440>.
681. Lehmann, C., & Steele, E. (2020). Going beyond positive and negative: Clarifying relationships of specific religious coping styles with posttraumatic outcomes. *Psychology of Religion and Spirituality*, *12*(3), 345–355. <https://doi.org/10.1037/rel0000310>.
682. Leitch, C. M., Harrison, R. T. (2016). Identity, identity formation and identity work in entrepreneurship: conceptual developments and empirical applications. *Entrepreneurship & Regional Development, Taylor & Francis Journals*, *28*(3), 177–190.
683. Leith, K. P., & Baumeister, R. F. (1998). Empathy, shame, guilt, and narratives of interpersonal conflicts: Guilt-prone people are better at perspective taking. *Journal of Personality*, *66*(1), 1–37. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00001>.
684. Lepore, S. J., Revenson, T. A. (2006). Resilience and posttraumatic growth: Recovery, resistance, reconfiguration. In L. G. Calhoun & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of Posttraumatic Growth: Research and Practices* (pp. 24–46). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers.
685. Lerner, J. S., Tiedens, L. Z. (2006). Portrait of the angry decision maker: How appraisal tendencies shape anger's influence on cognition. *Journal of Behavioral Decision Making*, *19*, 115–137.
686. Leu, J., Mesquita, B., Ellsworth, P. C., ZhiYong, Z., Huijuan, Y., Buchtel, E., Karasawa, M., & Masuda, T. (2010). Situational differences in dialectical emotions: Boundary conditions in a cultural comparison of North Americans and East Asians. *Cognition and Emotion*, *24*(3), 419–435.
687. Levi-Belz, Y., Gilo, T. (2020). Emotional Distress Among Suicide Survivors: The Moderating Role of Self-Forgiveness. *Frontiers in Psychiatry*, *11*, Article e341.

688. Lewis, J. L. (2005). Forgiveness and psychotherapy: The prepersonal, the personal, and the transpersonal. *Journal of Transpersonal Psychology, 37*(2), 124–142.
689. Lewis, M. (2000). Self-conscious emotions: Embarrassment, pride, shame, and guilt. In M. Lewis & J. M. Haviland-Jones (Eds.), *Handbook of emotions* (pp. 623–636). New York: Guilford Press.
690. Liao, K. Y., Wei, M. (2015). Insecure attachment and depressive symptoms: Forgiveness of self and others as moderators. *Personal Relationship, 22*, 216–229. <https://doi.org/10.1111/pere.12075>.
691. Liberman, N., Förster, J. (2009). Distancing from experienced self: How global-versus-local perception affects estimation of psychological distance. *Journal of Personality and Social Psychology, 97*, 203–216.
692. Lichtenfeld, S., Buechner, V. L., Maier, M. A., Fernandez-Capo, M. (2015). Forgive and Forget: Differences between Decisional and Emotional Forgiveness. *PLOS ONE, 10*(5), Article e0125561.
693. Lichtenfeld, S., Maier, M. A., Buechner, V. L., Capo, M. F. (2019). The Influence of Decisional and Emotional Forgiveness on Attributions. *Frontiers in psychology, 10*, Article e1425. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01425>.
694. Lijo, K. J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy, 8*(3), Article e342. <https://doi.org/10.4172/2161-0487.1000342>.
695. Lillie, M., Strelan, P. (2016). Careful what you wish for: fantasizing about revenge increases justice dissatisfaction in the chronically powerless. *Personality and Individual Differences, 94*, 290–294.
696. Linley, P. A., Joseph, S., Harrington, S., & Wood, A. M. (2006). Positive psychology: Past, present, and (possible) future. *Journal of Positive Psychology, 1*, 3–16. <https://doi.org/10.1080/17439760500372796>.
697. Linley, P. A., & Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress, 17*, 11–21. <https://doi.org/10.1023/B:JOTS.0000014671.27856.7e>.

698. Li, S., Kubzansky, L. D, VanderWeele, T. J (2018). Religious service attendance, divorce, and remarriage among US nurses in mid and late life. *PloS One*, 13(12), Article e0207778.
699. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29, 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>.
700. Liu, H., Li, H. (2020). Self-Control Modulates the Behavioral Response of Interpersonal Forgiveness. *Frontiers in Psychology*, 27(11), Article e472. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00472>.
701. Liu, J. X. (2021). Social support mediates the effect of forgiveness on subjective wellbeing in college students. *Social Behavior and Personality*, 49(5), Article e10177. <https://doi.org/10.2224/sbp.10177>.
702. Long, K. N., Chen, Y., Potts, M., Hanson, J., VanderWeele, T. J. (2020). Spiritually Motivated Self-Forgiveness and Divine Forgiveness, and Subsequent Health and Well-Being Among Middle-Aged Female Nurses: An Outcome-Wide Longitudinal Approach. *Frontiers in Psychology*, 11, Article e1337. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01337>.
703. Lopez, F. G. (2009). Adult attachment security: The relational scaffolding of positive psychology. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *Oxford handbook of positive psychology*. Oxford University Press, New York.
704. López-López, W., Pineda Marín, C., Murcia León, M. C., Perilla Garzón, D. C., & Mullet, E. (2013). Forgiving the perpetrators of violence: Colombian people's positions. *Social Indicators Research*, 114, 287–301.
705. López López, W., Sandoval Alvarado, G., Rodríguez, S., Ruiz, C., León, J. D., Pineda-Marín, C., & Mullet, E. (2018). Forgiving former perpetrators of violence and reintegrating them into colombian civil society: Noncombatant citizens' positions. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 24(2), 201–215. <https://doi.org/10.1037/pac0000295>.
706. Lotz, C. (2006). The Events of Morality and Forgiveness: from Kant to Derrida. *Research in Phenomenology*, 36(1), 255–273.

707. Lou, Y., Taylor, E. P., & Di Folco, S. (2018). Resilience and resilience factors in children in residential care: A systematic review. *Children and Youth Services Review, 89*, 83–92. <https://doi.org/10.1016/j.chidyouth.2018.04.010>.
708. Luo, Y., Zhang, H., Chen, G. (2020). The impact of family environment on academic burnout of middle school students: The moderating role of self-control. *Children and Youth Services Review, 119*, Article e105482. <https://doi.org/10.1016/j.chidyouth.2020.105482>.
709. Luthar, S. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development, 71*, 543–562.
710. Macaskill, A. (2012). Differentiating dispositional self-forgiveness from other-forgiveness: Associations with mental health and life satisfaction. *Journal of Social and Clinical Psychology, 31*(1), 28–50. <https://doi.org/10.1521/jscp.2012.31.1.28>.
711. Macaskill, A., Maltby, J., Day, L. (2002). Forgiveness of self and others and emotional empathy. *Journal of Social Psychology, 142*(5), 663–665.
712. Maddi, S. R., Harvey, R. H., Khoshaba, D. M., Lu, J. L., Persico, M., Brow, M. (2006). The personality construct of hardiness, III: Relationships with repression, innovativeness, authoritarianism, and performance. *Journal of Personality, 74*(2), 575–597.
713. Maddi, S. R., Khoshaba, D. M. (1994). Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment, 63*, 265–274.
714. Maguen, S., Litz, B. T. (2012). Moral injury in veterans of war. *National Center for PTSD Research Quarterly, 23*, 1–6.
715. Maguen, S., Vogt, D. S., King, L. A., King, D. W., Litz, B. T. (2006). Posttraumatic growth among Gulf War I veterans: The predictive role of deployment-related experiences and background characteristics. *Journal of Loss and Trauma, 5*(111), 373–388.
716. Maier, M. J., Rosenbaum, D., Haeussinger, F. B., Brune, M., Enzi, B., Plewnia, C., Fallgatter, A. J., Ehrlis, A. C. (2018). Forgiveness and cognitive control – Provoking revenge via theta-burst-stimulation of the DLPFC. *Neuroimage, 183*, 769–775. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2018.08.065>.

717. Maier, M. J., Rosenbaum, D., Haeussinger, F. B., Brune, M., Fallgatter, A. J., Ehlis, A. C. (2019). Disinhibited Revenge – An fNIRS Study on Forgiveness and Cognitive Control. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, *13*, Article e223. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2019.00223>.
718. Malcolm, W. M., Greenberg, L. S. (2000). Forgiveness as a process of change in individual psychotherapy. In M. E. McCullough, C. E. Thoresen, & K. I. Pargament (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 179–203). New York: Guilford Press.
719. Malinovic, A., Fink, A., Lewis, A., Unterrainer, H.-F. (2016). Dimensions of religious/spiritual well-being in relation to personality and stress coping: initial results from Bosnian young adults. *Journal of Spirituality in Mental Health*, *18*, 43–54. <https://doi.org/10.1080/19349637.2015.1059301>.
720. Maltby, J., Day, L., Barber, L. (2005). Forgiveness and happiness. The differing contexts of forgiveness using the distinction between hedonic and eudaimonic happiness. *Journal of Happiness Studies*, *6*, 1–13. <https://doi.org/10.1007/s10902-004-0924-9>.
721. Maltby, J., Day, L., Barber, L. (2004). Forgiveness and mental health variables: Interpreting the relationship using an adaptational-continuum model of personality and coping. *Personality and Individual Differences*, *37*, 1629–1641. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.02.017>.
722. Maltby, J., & Day, L. (2004). Forgiveness and defence style. *Journal of Genetic Psychology*, *1165*, 99–109.
723. Maltby, J., Macaskill, A., Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: a replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability and general health. *Personality and Individual Differences*, *30*, 881–885. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00080-5](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00080-5).
724. Maltby, J., Wood, A. M., Day, L., Kon, T. W., Colley, A., Linley, P. A. (2008). Personality predictors of levels of forgiveness two and a half years after the transgression. *Journal of Research in Personality*, *42*, 1088–1094. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2007.12.008>.

725. Maple, M., Poštuvan, V., McDonnell, S. (2019). Progress in postvention: A call to a focused future to support those exposed to suicide. *Crisis*, *40*, 379–382. <https://doi.org/10.1027/0227-5910/a000620>.
726. Marks, M. J., Trafimow, D., Busche, L. K., & Oates, K. N. (2013). A Function of Forgiveness: Exploring the Relationship Between Negative Mood and Forgiving. *SAGE Open*, *3*(4), Article e2158244013507267.
727. Markus, H. R., Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, *98*(2), 224–253.
728. Marongiu, P., Newman, G. R. (1987). *Vengeance: The fight against injustice*. Tatowa, NJ: Rowman & Littlefields.
729. Marotta-Walters, S., Choi, J., & Shaine, M. D. (2015). Posttraumatic growth among combat veterans: A proposed developmental pathway. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, *7*(4), 356–363. <https://doi.org/10.1037/tra0000030>.
730. Mary, E. M., & Patra, S. (2015). Relationship between forgiveness, gratitude and resilience among the adolescents. *Indian Journal of Positive Psychology*, *6*(1), 63–68.
731. Massengale, M., Choe, E., & Davis, D. E. (2017). Self-forgiveness and personal and relational well-being. In L. Woodyat, E. L. Worthington, M. Wenzel, & B. J. Griffin (Eds.), *Handbook of the psychology of self-forgiveness* (pp. 101–113). Springer International Publishing/Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-319-60573-9_8.
732. Masten, A. (2014). Global perspectives on resilience in children and youth. *Child Development*, *85*, 6–20.
733. Masten, A. S. (2011). Resilience in Children Threatened by Extreme Adversity: Frameworks for Research, Practice, and Translational Synergy. *Development and Psychopathology*, *23*, 493–506. <https://doi.org/10.1017/S0954579411000198>.
734. Matheny, N. L., Smith, H. L., Summers, B. J., McDermott, K. A., Macatee, R. J., & Coughle, J. R. (2017). The role of distress tolerance in multiple facets of hostility and willingness to forgive. *Cognitive therapy and research*, *41*(2), 170–177.

735. Matos, M., Gouveia, J., Duarte, C. (2015). Constructing a Self Protected against Shame: The Importance of Warmth and Safeness Memories and Feelings on the Association between Shame Memories and Depression. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, *15*(3), 317–335.
736. Matsumoto, D. (1990). Cultural similarities and differences in display rules. *Motivation and Emotion*, *14*, 195–214. <https://doi.org/10.1007/bf00995569>.
737. Mauger, P. A., Perry, J. E., Freeman, T., Grove, D. C., McBride, A. G., & McKinney, K. E. (1992). The measurement of forgiveness: Preliminary research. *Journal of Psychology and Christianity*, *11*(2), 170–180.
738. McClelland, R. T. (2010). The pleasures of revenge. *Journal of Mind and Behavior*, *31*, 195–235. <https://doi.org/10.1017/S0140525X12001513>.
739. McConnell, J. M. (2015). A conceptual-theoretical-empirical framework for self-forgiveness: Implications for research and practice. *Basic and Applied Social Psychology*, *37*(3), 143–164.
740. McConnell, J. M., Dixon, D. N. (2012). Perceived forgiveness from God and self-forgiveness. *Journal of Psychology and Christianity*, *31*, 31–39.
741. McCullough, M. E., Bellah, C. G., Kilpatrick, S. D., Johnson, J. L. (2001). Vengefulness: relationships with forgiveness, rumination, well-being, and the big five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *27*(5), 601–610. <https://doi.org/10.1177/0146167201275008>.
742. McCullough, M. E. (2008). *Beyond Revenge: The Evolution of the Forgiveness Instinct*. San Francisco: Jossey-Bass.
743. McCullough, M. E., Fincham, F. D., & Tsang, J. A. (2003). Trajectories of forgiveness: The temporal unfolding of transgression-related interpersonal motivations. *Journal of Personality and Social Psychology*, *84*, 540–557. Retrieved from <https://www.apa.org/pubs/journals/psp/>.
744. McCullough, M. E. (2000). Forgiveness as human strength: Theory, measurement, and links to well-being. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *19*, 43–55.
745. McCullough, M. E. (2001). Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*, *10*(6), 194–197. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00147>.

746. McCullough, M. E., Hoyt, W. T., Rachel, K. C. (2000). What we know (and need to know) about assessing forgiveness constructs. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 65–88). New York, NY: Guilford Press.
747. McCullough, M. E., Hoyt, W. T. (2002). Transgression-related motivational dispositions: Personality substrates of forgiveness and their links to the Big Five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(11), 1556–1573. <https://doi.org/10.1177/014616702237583>.
748. McCullough, M. E., Kilpatrick, S. D., Emmons, R. A., Larson, D. B. (2001). Is gratitude a moral affect? *Psychological Bulletin*, 127(2), Article e249. <https://doi.org/0.1037/0033-2909.127.2.249>
749. McCullough, M. E., Kurzban, R., Tabak, B. A. (2013a). Cognitive systems for revenge and forgiveness. *The Behavioral and Brain Sciences*, 36(1), 1–15. <https://doi.org/10.1017/S0140525X11002160>.
750. McCullough, M. E., Kurzban, R., Tabak, B. A. (2010). Evolved mechanisms for revenge and forgiveness. In P. R. Shaver, M. Mikulincer (Eds.), *Understanding and reducing aggression, violence, and their consequences*. American Psychological Association, Washington, DC.
751. McCullough, M. E., Kurzban, R., Tabak, B. A. (2013b). Putting revenge and forgiveness in an evolutionary context. *Behavioral and Brain Sciences*, 36, 41–58. <https://doi.org/10.1017/S0140525X12001513>.
752. McCullough, M. E., Luna, L. R., Berry, J. W., Tabak, B. A., Bono, G. (2010). On the form and function of forgiving: Modeling the time-forgiveness relationship and testing the valuable relationships hypothesis. *Emotion*, 10, 358–376. <https://doi.org/10.1037/a0019349>.
753. McCullough, M. E., Pargament, K. I., & Thoresen, C. T. (2000). The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen (Eds.), *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 1–14). New York: Guilford.
754. McCullough, M. E., Pedersen, E. J., Tabak, B. A., Carter, E. C. (2014). Conciliatory gestures promote forgiveness and reduce anger in humans. *Proceedings*

- of the National Academy of Sciences of the United States of America, 111, 11211–11216. <https://doi.org/10.1073/pnas.1405072111>.
755. McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Brown, S. W., Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1586–1603.
756. McCullough, M. E., Root, L. M., & Cohen, A. D. (2006). Writing about the benefits of an interpersonal transgression facilitates forgiveness. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74, 887–897. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.74.5.887>.
757. McCullough, M. E., Sandage, S. J., Worthington, E. L. Jr. (1997). *To forgive is human: How to put your past in the past*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press.
758. McCullough, M. E., Witvliet, C. V. (2002). The psychology of forgiveness. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *The handbook of positive psychology* (pp. 446–455). Oxford, UK: Oxford University Press.
759. McCullough, M. E., Worthington, E. L. Jr. (1994). Models of interpersonal forgiveness and their applications to counseling: Review and critique. *Counseling and Values*, 39, 2–14.
760. McCullough, M. E., Worthington, E. L. Jr., & Rachal, K. C. (1997). Interpersonal forgiving in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 321–336. Retrieved from <https://www.apa.org/pubs/journals/psp>.
761. McGaffin, B. J., Lyons, G. C., Deane, F. P. (2013). Self-forgiveness, shame, and guilt in recovery from drug and alcohol problems. *Substance Abuse*, 34(4), 396–404. <https://doi.org/10.1080/08897077.2013.781564>.
762. Mesidor, J. K., & Sly, K. F. (2019). Religious coping, general coping strategies, perceived social support, PTSD symptoms, resilience, and posttraumatic growth among survivors of the 2010 earthquake in Haiti. *Mental Health, Religion & Culture*, 22(2), 130–143. <https://doi.org/10.1080/13674676.2019.1580254>.
763. Metcalfe, D. (2019). The West Nickel Mines Amish School Murders and the Cultural Fetishization of «Amish Forgiveness». *Religions*, 10(9), Article e524. <https://doi.org/10.3390/rel10090524>.

764. Milbank, J. (1993). *Theology and social theory. Beyond secular reason*. Oxford: Blackwell.
765. Miller, T. Q., Smith, T. W., Turner, C. W., Guijarro, M. L., & Hallet, A. J. (1996). Meta-analytic review of research on hostility and physical health. *Psychological Bulletin*, *119*(2), 322–348. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.119.2.322>.
766. Mills, J. K. (1995). On self-forgiveness and moral self-representations. *The Journal of Value Inquiry*, *29*, 405–406.
767. Minami, M. (2019). Action-based psychosocial reconciliation approach: Canadian counselling psychological contribution to interpersonal reconciliation in post-genocide Rwanda. *Proceedings Canadian Counselling Psychology Conference*, 97–109.
768. Minami, M. (2020). Ubwiyunge Mubikorva (reconciliation in action): Development and Field Piloting of Action-Based Psychosocial Reconciliation Approach in post-Gacaca Rwanda. *Intervention-International Journal of Mental Health Psychosocial Work and Counselling in Areas of Armed Conflict*, *18*(2), 129–138. https://doi.org/10.4103/INTV.INTV_5_20.
769. Minow, M. (2019). Do Alternative Justice Mechanisms Deserve Recognition in International Criminal Law? Truth Commissions, Amnesties, and Complementarity at the International Criminal Court. *Harvard International Law Journal*, *60*(1), 1–45.
770. Mitchell, M. M., Gallaway, M. S., Millikan, A. M., Bell, M. R. (2013). Combat exposure, unit cohesion and demographic characteristics of soldiers reporting posttraumatic growth. *Journal of Loss and Trauma*, *5*(18), 383–395.
771. Mohammadzadeh, A., Najafi, M. (2020). The Comparison of Death Anxiety, Obsession, and Depression Between Muslim Population with Positive and Negative Religious Coping. *Journal of Religion & Health*, *59*(2), 1055–1064. <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0679-y>.
772. Monteiro, F., Fonseca, A., Pereira, M., Canavarro, M. (2021). Is positive mental health and the absence of mental illness the same? Factors associated with flourishing and the absence of depressive symptoms in postpartum women. *Journal of Clinical Psychology*, *77*(3), 629–645.

773. Mooney, L., Strelan, P., McKee, I. (2016). How forgiveness promotes offender pro-relational intentions: the mediating role of offender gratitude. *British Journal of Social Psychology*, *55*, 44–64. <https://doi.org/10.1111/bjso.12120>.
774. Morling, B., Evered, S. (2007). The construct formerly known as secondary control: Reply to Skinner (2007). *Psychological Bulletin*, *133*, 917–919. doi:10.1037/0033-2909.133.6.917.
775. Morling, B., Kitayama, S., & Miyamoto, Y. (2002). Cultural practices emphasize influence in the United States and adjustment in Japan. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *28*, 311–323.
776. Morling, B., & Lamoreaux, M. (2008). Measuring culture outside the head: A meta-analysis of individualism-collectivism in cultural products. *Personality and Social Psychology Review*, *12*(3), 199–221.
777. Morrill, E. F., Brewer, T., O’Neill, S. C., Lillie, S. E., Dees, E.C., Carey, L. A., Rimer, B. K. (2008). The interaction of post-traumatic growth and post-traumatic stress symptoms in predicting depressive symptoms and quality of life. *Psycho-Oncology*, *17*(9), 948–953.
778. Morris, H. (1988). Murphy on forgiveness. *Criminal Justice Ethics*, *7*, 15–19.
779. Morris, M. W., Peng, K. (1994). Culture and cause: American and Chinese attributions for social and physical events. *Journal of Personality and Social Psychology*, *67*, 949–971. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.949>.
780. Morrissette, P. J. (2012). Infidelity and revenge fantasies: an integrative couple therapy approach. *Journal of Couple & Relationship Therapy*, *11*, 149–164. <https://doi.org/10.1080/15332691.2012.666500>.
781. Mróz, J., Kaleta, K., & Soltys, E. (2022). Decision to Forgive Scale and Emotional Forgiveness Scale in a Polish sample. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, *41*(6), 3443–3451. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00838-6>.
782. Mudgal, S., Tiwari, G. K. (2015). Self-forgiveness and life satisfaction in people living with HIV/AIDS. *International Journal of Indian Psychology*, *3*(1), 101–108.

783. Mullet, E., & Girard, M. (2000). Developmental and Cognitive Points of View on Forgiveness. In M. E. McCullough, & K. I. Pargament (Eds.), *Forgiveness: Theory, Research, and Practice* (pp. 111–132). New York, NY: Guilford Press.
784. Mullet, E., Houdbine, A., Laumonier, S., & Girard, M. (1998). Forgivingness: Factor structure in a sample of young, middle-aged, and elderly adults. *European Psychologist, 3*, 289–297.
785. Mullet, E., Neto, F., & Riviere, S. (2005). Personality and its effects on resentment, revenge, forgiveness, and self-forgiveness. In E. L. Worthington (Ed.), *Handbook of forgiveness* (pp. 159–181). New York, NY, US: Routledge.
786. Muñoz Sastre, M. T., Vinsonneau, G., Neto, F., Girard, M., & Mullet, E. (2003). Forgivingness and satisfaction with life. *Journal of Happiness Studies, 4*(3), 323–335.
787. Murphy, J. G. (2003). *Getting even: Forgiveness and its limits*. New York: Oxford University Press.
788. Murphy, J. G. (1998). Jean Hampton on Immorality, Self-Hatred, and Self-Forgiveness. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition, 89*(2), 215–236.
789. Murphy, J. (2012). *Punishment and the Moral Emotions: Essays in Law, Morality, and Religion*. New York: Oxford University Press.
790. Nafisi, S. (2018). Tolerance in Islam. *Theological Studies, 74*(3), 26–31. <https://doi.org/10.4102/hts.v74i3.5145>.
791. Nagra, G. S., Lin, A., & Upthegrove, R. (2016). What bridges the gap between self-harm and suicidality? The role of forgiveness, resilience and attachment. *Psychiatry Research, 241*, 78–82. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2016.04.103>.
792. Nes, L. S., Segerstrom, S. C. (2006). Dispositional optimism and coping: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review, 10*, 235–251.
793. New York Times (2016). *Colombia's revised Peace Accords*. Retrieved November 15th from https://www.nytimes.com/2016/11/15/opinion/colombias-revised-peace-agreement.html?_r=0.
794. Nock, M. K., Stein, M. B., Heeringa, S. G., Ursano, R. J., Colpe, L. J., Fullerton, C. S., Hwang, I., Naifeh, J. A., Sampson, N., Schoenbaum, M., Zaslavsky, A. M., Kessler, R. C. (2014). Prevalence and correlates of suicidal behavior among soldiers:

- Results from the Army Study to Assess Risk and Resilience in Service members (Army STARRS). *JAMA: Psychiatry*, *71*, 514–522.
795. Noreen, S., Macleod, M. D. (2021). Moving On or Deciding to Let Go? A Pathway Exploring the Relationship between Emotional and Decisional Forgiveness and Intentional Forgetting. *Journal of experimental psychology-learning memory and cognition*, *47*(2), 295–315.
796. Norman, K. (2017). *Forgiveness: How it Manifests in our Health, Well-being, and Longevity*. Master of Applied Positive Psychology (MAPP) Capstone Projects.
797. Norris, F. H, Stevens, S. P, Pfefferbaum, B., Wyche, K. F, Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology*, *41*(1), 127–150. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9156-6>.
798. North, J. (1987). Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*, *6*, 449–508. <https://doi.org/10.1017/S003181910003905X>.
799. Nowak, A., Gelfand, M. J., Borkowski, W., Cohen, D., Hernandez, I. (2016). The evolutionary basis of honor cultures. *Psychological Science*, *27*(1), 12–24.
800. Nussbaum, M. C. (2016). *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice*. Oxford University Press, Oxford.
801. Nylan, M., Wilson, T. (2010). *Lives of Confucius: Civilization's Greatest Sage Through the Ages*. New York: Doubleday.
802. Obrist, B., Pfeiffer, C., Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience: A new approach in mitigation research. *Progress in Development Studies*, *10*(4), 283–293.
803. Ochu, A. C., Davis, E. B., Magyar-Russell, G., O'Grady, K. A., & Aten, J. D. (2018). Religious coping, dispositional forgiveness, and posttraumatic outcomes in adult survivors of the Liberian civil war. *Spirituality in Clinical Practice*, *5*(2), 104–119. <https://doi.org/10.1037/scp0000163>.
804. O'Connor, R. C., Nock, M. K. (2014). The Psychology of Suicidal Behaviour. *The Lancet*, *1*(1), 73–85.
805. O'Connor, R. C., Sheehy, N. P., & O'Connor, D. B. (1999). A thematic analysis of suicide notes. *Crisis*, *20*(3), 106–114. <https://doi.org/10.1027//0227-5910.20.3.106>.

806. Ohbuchi, K., Takahashi, Y. (1994). Cultural styles of conflict management in Japanese and Americans: Passivity, covertness, and effectiveness of strategies. *Journal of Applied Social Psychology, 24*, 1345–1366.
807. Ohtsubo, Y., Masuda, T., Matsunaga, M., Noguchi, Y., Yamasue, H., Ishii, K. (2019). Is Collectivistic Forgiveness Different From Individualistic Forgiveness? Dispositional Correlates of Trait Forgivingness in Canada and Japan. *Canadian journal of behavioural science-revue canadienne des sciences du comportement, 51*(4), 290–295. <https://doi.org/10.1037/cbs0000148>.
808. Oman, D., & Lukoff, D. (2018). Mental health, religion, and spirituality. In D. Oman (Ed.), *Why religion and spirituality matter for public health: Evidence, implications, and resources* (pp. 225–243). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73966-3_13.
809. Orcutt, H. K. (2006). The prospective relationship of interpersonal forgiveness and psychological distress symptoms among college women. *Journal of Counseling Psychology, 53*(3), 350–361. <https://doi.org/10.1037/0008-400x.40.1.1.1>.
810. Orth, U., Berking, M., Burkhardt, S. (2006). Selfconscious emotions and depression: Ruminating explains why shame but not guilt is maladaptive. *Personality and Social Psychology Bulletin, 32*, 1608–1619.
811. Orth, U., Berking, M., Walker, N., Meier, L., & Znoj, H. (2008). Forgiveness and psychological adjustment following interpersonal transgressions: A longitudinal analysis. *Journal of Research in Personality, 42*(2), 365–385. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2007.07.003>.
812. Orth, U. (2004). Does perpetrator punishment satisfy victims' feelings of revenge? *Journal of Aggressive Behavior, 30*, 62–70.
813. Orth, U., Montada, L., Maercker, A. (2006). Feelings of revenge, retaliation motive, and posttraumatic stress reactions in crime victims. *Journal of Interpersonal Violence, 21*(2), 229–243.
814. Oyserman, D., Coon, H. M., & Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin, 128*, 3–72.

815. Oyserman, D., Lee, S. W. (2008). Does culture influence what and how we think? Effects of priming individualism and collectivism. *Psychological Bulletin*, *134*(2), 311–342. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.2.311>.
816. Padilla-Walker, L. M., Carlo, G., Memmott-Elison, M. K. (2018). Longitudinal Change in Adolescents' Prosocial Behavior Toward Strangers, Friends, and Family. *Journal of Research on Adolescence: The Official Journal of the Society for Research on Adolescence*, *28*(3), 698–710. <https://doi.org/10.1111/jora.12362>.
817. Padilla-Walker, L. M., Nielson, M. G., & Day, R. D. (2016). The role of parental warmth and hostility on adolescents' prosocial behavior toward multiple targets. *Journal of Family Psychology*, *30*(3), 331–340.
818. Páez, D. (2010). Official or Political Apologies and Improvement of Intergroup Relations: A Neo-Durkheimian Approach to Official Apologies as Rituals. *Revista de Psicología Social*, *25*(1), 101–115.
819. Pailing, A., Boon, J., Egan, V. (2014). Personality, the Dark Triad and violence. *Personality and Individual Differences*, *67*, 81–86.
820. Pargament, K., Feuille, M., Burdzy, D. (2011). The Brief RCOPE: Current psychometric status of a short measure of religious coping. *Religions*, *2*(1), 51–76. <https://doi.org/10.3390/rel2010051>.
821. Parmak, M. (2015). National resilience in multinational societies. In D. Ajdukovic, S. Kimhi, M. Lahad (Eds.), *Resiliency: Enhancing coping with crisis and terrorism* (pp. 66–70). Netherlands: IOS Press.
822. Paton, D., Johnston, D. (2001). Disasters and communities: Vulnerability, resistance, and preparedness. *Disaster Prevention and Management*, *10*(4), 270–277.
823. Pavot, W. G., Diener, E., Colvin, C. R., Sandvik, E. (1991). Further validation of the Satisfaction With Life Scale: Evidence for the cross-method convergence of well-being measures. *Journal of Personality Assessment*, *57*(1), 149–161. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5701_17.
824. Payne, B. K, Corrigan, E. (2007). Emotional constraints on intentional forgetting. *Journal of Experimental Social Psychology*, *43*, 780–786.
825. Paz, R., Neto, F., Mullet, E. (2008). Forgiveness: A China-Western Europe comparison. *Journal of Psychology*, *142*, 147–158.

826. Penacoba, C., Garvi, D., Gomez, L., Alvarez, A. (2020). Psychological Well-Being, Emotional Intelligence, and Emotional Symptoms in Deaf Adults. *American Annals of the Deaf*, 165(4), 436–452.
827. Peng, K., Nisbett, R. E. (1999). Culture, dialectics, and reasoning about contradiction. *American Psychologist*, 54, 741–754. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.9.741>.
828. Pereira, A., Van Prooijen, J. W. (2018). Why we sometimes punish the innocent: The role of group entitativity in collective punishment. *PLoS ONE*, 13, Article e0196852.
829. Peterson, C., Seligman, M. E. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. American Psychological Association: Oxford University Press.
830. Peterson, S. J., Van Tongeren, D. R., Womack, S. D., Hook, J. N., Davis, D. E., Griffin, B. J. (2017). The benefits of self-forgiveness on mental health: Evidence from correlational and experimental research. *The Journal of Positive Psychology*, 12(2), 159–168.
831. Pettigrove, G. (2006). Hannah Arendt and Collective Forgiving. *Journal of Social Philosophy*, 37(4), 483–500.
832. Pham, P. N., Balthazard, M., Gibbons, N., Vinck, P. (2019). Perspectives on memory, forgiveness and reconciliation in Cambodia's post-Khmer Rouge society. *International Review of the Red Cross*, 101(910), 125–149. <https://doi.org/10.1017/S1816383119000213>.
833. Phillips, S. (2003). The social structure of vengeance: A test of black's model. *Criminology*, 41, 673–708. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2003.tb01001.x>.
834. Philpot, C. R., Hornsey, M. J. (2008). What happens when groups say sorry: The effect of intergroup apologies on their recipients. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 474–487.
835. Pierro, A., Pica, G., Giannini, A. M., Higgins, E. T., Kruglanski, A. W. (2018). Letting myself go forward past wrongs: How regulatory modes affect self-forgiveness. *PLOS ONE*, 13(3), Article e0193357.

836. Pineda-Marín, C., Muñoz-Sastre, M. T., & Mullet, E. (2018). Willingness to Forgive among Colombian Adults. *Revista Latinoamericana de Psicología*, *50*(1), 71–78. <https://doi.org/10.14349/rlp.2018.v50.n1.7>.
837. Pineda-Marin, C., Sastre, M. T., Villamarin, D. G., Espitia, M. C., Mullet, E. (2019). Colombian People's Willingness to Forgive Offenses against Women Perpetrated during the Armed Conflict. *Revista Latinoamericana de Psicologia*, *51*(3), 226–235. <https://doi.org/10.14349/rlp.2019.v51.n3.9>.
838. Pingleton, J. P. (1989). The role and function of forgiveness in the psychotherapeutic process. *Journal of Psychology and Theology*, *17*(1), 27–35. <https://doi.org/10.1177/009164718901700106>.
839. Pinker, S. (2002). *The blank slate: The modern denial of human nature*. New York: Viking Press.
840. Pitman, A., Osborn, D., King, M., Erlangsen, A. (2014). Effects of suicide bereavement on mental health and suicide risk. *Lancet Psychiatry*, *1*, 86–94. [https://doi.org/10.1016/s2215-0366\(14\)70224-x](https://doi.org/10.1016/s2215-0366(14)70224-x).
841. Podmore, S. D. (2009). Kierkegaard as physician of the soul: on self-forgiveness and despair. *Journal of Psychology and Theology*, *37*, 174–185. <https://doi.org/10.1177/009164710903700303>.
842. Pollard, M. W., Anderson, R. A., Anderson, W. T., Jennings, G. (1998). The development of a family forgiveness scale. *Journal of Family Therapy*, *20*, 95–110.
843. Powell, K. A. (2011). Framing Islam: An Analysis of U.S. Media Coverage of Terrorism Since 9/11. *Communication Studies*, *62*(1), 90–112. <https://doi.org/10.1080/10510974.2011.533599>.
844. Pronk, T. M., Karremans, J. C., Overbeek, G., Vermulst, A. A., Wigboldus, D. H. (2010). What it takes to forgive: When and why executive functioning facilitates forgiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, *98*(1), 119–131. <https://doi.org/10.1037/a0017875>.
845. Proulx, C. M., Helms, H. M., Buehler, C. (2007). Marital quality and personal well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family*, *69*, 576–593. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00393.x>.

846. Raj, M., Wiltermuth, S. S. (2016). Barriers to forgiveness. *Social and Personality Psychology Compass*, *10*, 679–690.
847. Raj, P., Elizabeth, C. S., Padmakumari, P. (2016). Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*, *3*(1), Article e1153817. <https://doi.org/10.1080/23311908.2016.1153817>.
848. Rapske, D., Boon, S., Alibhai, A., Kheong, M. (2010). Not Forgiven, Not Forgotten: An Investigation of Unforgiven Interpersonal Offenses. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *29*, 1100–1130.
849. Rasmussen, K. R., & Boon, S. D. (2014). Romantic revenge and the Dark Triad: A model of impellance and inhibition. *Personality and Individual Differences*, *56*(1), 51–56. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.08.018>.
850. Recchia, H. E., Wainryb, C., Posada, R. (2020). The Juxtaposition of Revenge and Forgiveness in Peer Conflict Experiences of Youth Exposed to Violence. *Journal of Research on Adolescence*, *30*(4), 956–969.
851. Registro Único de Víctimas (2019). *Total nacional*. Retrieved October 2019 from <https://www.unidadvictimas.gov.co/es/registro-unico-de-victimas-ruv/37394>.
852. Reiss, S., Havercamp, S. M. (1998). Toward a comprehensive assessment of fundamental motivation: Factor structure of the Reiss profiles. *Psychological Assessment*, *10*, 97–106.
853. Rey, L., Extremera, N. (2016). Agreeableness and interpersonal forgiveness in young adults: the moderating role of gender. *Terapia Psicológica*, *34*(2), 103–110. <https://doi.org/10.4067/S0718-48082016000200003>.
854. Ricciardi, E., Rota, G., Sani, L., Gentili, C., Gaglianese, A., Guazzelli, M., Pietrini, P. (2013). How the brain heals emotional wounds: The functional neuroanatomy of forgiveness. *Frontiers in human neuroscience*, *7*, Article e839. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2013.00839>.
855. Ricoeur, P. (1983). Action, Story and History: On Re-reading The Human Condition. *Salmagundi*, *60*, 60–72.
856. Ricoeur, P. (1992). Approches de la personne. In P. Ricoeur (Ed.), *Lectures 2. La contree des Philosophes* (pp. 203–221). Paris: Seuil.

857. Riek, B. M., Luna, L. M. R., Schnabelrauch, C. (2014). Transgressors' guilt and shame: A longitudinal examination of forgiveness seeking. *Journal of Social and Personal Relationships*, *31*, 751–772.
858. Riek, B. M., Mania, E. W. (2012). The antecedents and consequences of interpersonal forgiveness: a meta-analytic review. *Personal Relationships*, *19*, 304–325. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2011.01363.x>.
859. Rizvi, S., Bobocel, D. R. (2016). Promoting Forgiveness through Psychological Distance. *Social Psychology and Personality Science*, *7*, 875–883.
860. Roadevin, C. (2017). An Account of Earned Forgiveness through Apology, *Philosophia*, *45*, 1785–1802.
861. Roberts-Cady, S. (2003). Justice and Forgiveness. *Philosophy Today*, *47*(3), 293–304.
862. Roberts, R. C. (1995). Forgivingness. *American Philosophical Quarterly*, *32*, 289–306.
863. Rohner, R. P., Lansford, J. E. (2017). Deep structure of the human affectional system: Introduction to interpersonal acceptance-rejection theory. *Journal of Family Theory & Review*, *9*(4), 426–440. <https://doi.org/10.1111/jftr.12219>.
864. Rohner, R. P., Melendez-Rhodes, T. (2019). Perceived parental acceptance-rejection mediates or moderates the relation between corporal punishment and psychological adjustment. *American Psychologist*, *74*(4), 500–502. <https://doi.org/10.1037/amp0000437>.
865. Rohr, S., Jung, F. U., Renner, A., Plexnies, A., Hoffmann, R., Dams, J. Grochtdreis, T., Konig, H. H., Kersting, A., Riedel-Heller, S. G. (2020). Recruitment and Baseline Characteristics of Participants in the «Sanadak» Trial: A Self-Help App for Syrian Refugees with Post-traumatic Stress. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *17*(20), Article e7578. <https://doi.org/10.3390/ijerph17207578>.
866. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York, NY: Free Press.
867. Rondeau, D. (2017). Du pardon éthique au pardon politique: instrumentalisation ou élargissement du pardon? *Revue GenObs*, *1*(2), 72–99.

868. Rosenbaum, D., Thomas, M., Hilsendegen, P., Metzger, F. G., Haeussinger, F. B., Nuerk, H.-C., Fallgatter, A. J., Nieratschker, V., & Ehlis, A.-C. (2018). Stress-related dysfunction of the right inferior frontal cortex in high ruminators: An fNIRS study. *NeuroImage: Clinical, 18*, 510–517.
869. Rosoux, V. (2014). Portée et limites du concept de réconciliation. *Revue d'études comparatives Est-Ouest, 45*(3), 21–47.
870. Ross, S. R., Kendall, A. C., Matters, K. G., Wrobel, T. A., Rye, M. S. (2004). A personological examination of self and other-forgiveness in the Five factor model. *Journal of Personality Assessment, 82*(2), 207–214.
871. Rothbaum, F, Weisz, J. R, Synder, S. S (1982). Changing the world and changing the self- a two process model of perceived control. *Journal of Personality and Social Psychology, 42*(1), 5–37. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.42.1.5>.
872. Rozo, D. C. (2004). *Forgiving the Unforgivable: On Violence, Power, and the Possibility of Justice*. International School for Humanities and Social Sciences, University of Amsterdam.
873. Ruggi, S., Gilli, G., Stuckless, N., & Oasi, O. (2012). Assessing Vindictiveness: Psychological Aspects by a Reliability and Validity Study of the Vengeance Scale in the Italian Context. *Current Psychology, 31*(4), 365–380. <https://doi.org/10.1007/s12144-012-9153-2>.
874. Rusbult, C. E., Hannon, P. A., Stocker, S. L., & Finkel, E. J. (2005). Forgiveness and relational repair. In E. L. Worthington (Ed.), *Handbook of forgiveness* (pp. 185–205). New York, NY: Brunner-Routledge.
875. Rusch, N., Lieb, K., Gottler, I., Hermann, C., Schramm, E., Richter, H., Bohus, M. (2007). Shame and implicit self-concept in women with borderline personality disorder. *American Journal of Psychiatry, 164*, 500–508.
876. Rutter, M. (2013). Annual Research Review: Resilience – Clinical Implications. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 54*(4), 474–487. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2012.02615.x>.
877. Rutter, M. (2012). Resilience as a dynamic concept. *Development and Psychopathology, 24*(2), 335–344. <https://doi.org/10.1017/S0954579412000028>.

878. Rye, M. S., Loiacono, D. M., Folck, C. D., Olszewski, B. T., Heim, T. A., & Madia, B. P. (2001). Evaluation of the psychometric properties of two forgiveness scales. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 20(3), 260–277. <https://doi.org/10.1007/s12144-001-1011-6>.
879. Rye, M. S., & McCabe, C. F. (2014). Religion and forgiveness of others. In C. Kim-Prieto (Ed.), *Religion and spirituality across cultures* (pp. 303–318). Springer Science, Business Media. https://doi.org/10.1007/978-94-017-8950-9_16.
880. Ryff, C. D., & Keyes, C. L. (1995). The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.69.4.719>.
881. Salovey, P., Rothman, A. J., Detweiler, J. B., & Steward, W. T. (2000). Emotional states and physical health. *American Psychologist*, 55, 110–121.
882. Salter, C. (2014). *Imagery re-scripting for PTSD: session content and its relation to symptom improvement. doctoral dissertation*. London: Royal Holloway, University of London.
883. Sandage, S. J., Hill, P. C., & Vang, H. C. (2003). Toward a multicultural positive psychology: indigenous forgiveness and Hmong culture. *Journal of Counseling Psychology*, 31, 564–592. <https://doi.org/10.1177/0011000003256350>.
884. Sandage, S. J., & Wiens, T. W. (2001). Contextualizing models of humility and forgiveness: A reply to Gassin. *Journal of Psychology and Theology*, 29, 201–211.
885. Sandage, S. J., & Worthington, E. L. (2010). Comparison of two group interventions to promote forgiveness: Empathy as a mediator of change. *Journal of Mental Health Counseling*, 32(1), 35–57.
886. Saricam, H., Cetinkaya, C. (2018). Exploring revenge as a mediator between bullying and victimisation in gifted and talented students. *Current Issues in Personality Psychology*, 6(2), 102–111. <https://doi.org/10.5114/CIPP.2018.72267>.
887. Sarizadeh, M., Najafi, M., Rezae, A. (2020). The prediction of depression based on religious coping and the components of positive youth development in adolescents. *Mental Health, Religion & Culture*, 23, 1–13.
888. Satici, S. A., Can, G., Akın, A. (2015). The Vengeance Scale: Turkish adaptation study. *Anatolian Journal of Psychiatry*, 16, 36–43.

889. Satici, S. A. (2016). *Forgiveness, vengeance, social connectedness and subjective well-being of university students: A study on examining different structural models*. Unpublished PhD Thesis. Eskişehir: Anadolu University.
890. Schaal, S., Jacob, N., Dusingizemungu, J-P., Elbert, T. (2010). Rates and risks for prolonged grief disorder in a sample of orphaned and widowed genocide survivors. *BMC Psychiatry, 10*(55), 1–9. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-10-55>.
891. Scheff, T. J. (2011). Social-emotional origins of violence: A theory of multiple killing. *Aggression and Violent Behavior, 16*(6), 453–460.
892. Scheler, M. (1972). *Ressentiment*. New York: Schocken.
893. Scherer, K. R., Clark-Polner, E., Mortillaro, M. (2011a). In the eye of the beholder? Universality and cultural specificity in the expression and perception of emotion. *International Journal of Psychology, 46*, 401–435. <https://doi.org/10.1080/00207594.2011.626049>.
894. Scherer, K. R., & Wallbott, H. G. (1994). Evidence for universality and cultural variation of differential emotion response patterning. *Journal of Personality and Social Psychology, 66*, 310–328. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.66.2.310>.
895. Scherer, M., Worthington, E. L., Hook, J. N., & Campana, K. L. (2011b). Forgiveness and the Bottle: Promoting Self-Forgiveness in Individuals Who Abuse Alcohol. *Journal of Addictive Diseases, 30*(4), 382–395.
896. Schmid Mast, M., Jonas, K., Hall, J. A. (2009). Give a person power and he or she will show interpersonal sensitivity: the phenomenon and its why and when. *Journal of Personality and Social Psychology, 97*, 835–850.
897. Schumann, K., Ross, M. (2010). The benefits, costs, and paradox of revenge. *Social and Personality Psychology Compass, 4*(12), 1193–1205. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00322.x>.
898. Scobie, E. D., Scobie, G. E. W. (1998). Damaging events: The perceived need for forgiveness. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 28*, 373–401.
899. Scoloveno, R. (2016). A Concept Analysis of the Phenomenon of Resilience. *Journal of Nursing and Care, 5*(4), Article e353. <https://doi.org/10.4172/2167-1168.1000353>.

900. Sedighimornani, N. (2018). Shame and its Features: Understanding of Shame. *European Journal of Social Sciences Studies*, 3(3), 75–107.
901. Seebauer, L., Froß, S., Dubaschny, L., Schönberger, M., Jacob, G. A. (2014). Is it dangerous to fantasize revenge in imagery exercises? An experimental study. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 45, 20–25.
902. Seligman, M. E., Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55, 5–14. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>.
903. Sells, J. N., Hargrave, T. D. (1998). Forgiveness: A review of the theoretical and empirical literature. *Journal of Family Therapy*, 20, 21–36.
904. Semana (2016). *Las víctimas levantan su voz en La Habana*. Retrieved April 2017 from <https://www.semana.com/nacion/articulo/segundo-grupo-de-victimas-participan-en-dialogo-de-paz/402379-3>.
905. Seponski, D. M., Lahar, C. J., Khann, S., Kao, S., Schunert, T. (2019). Four decades following the Khmer rouge: sociodemographic factors impacting depression, anxiety and PTSD in Cambodia. *Journal of Mental Health*, 28(2), 175–180. <https://doi.org/10.1080/09638237.2018.1466039>.
906. Shackelford, T. K., Buss, D. M., Bennett, K. (2002). Forgiveness or breakup: Sex differences in responses to a partner's infidelity. *Cognition & Emotion*, 16, 299–307.
907. Sharma, N. (2019). The relationship among mental health, resilience and happiness. *The International Journal of Indian Psychology*, 7(4), 48–54.
908. Sherman, L. E., Rudie, J. D., Pfeifer, J. H., Masten, C. L., McNealy, K., Dapretto, M. (2014). Development of the default mode and central executive networks across early adolescence: a longitudinal study. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 10, 148–159. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2014.08.002>.
909. Shibata, R. (2017). Apology and forgiveness in East Asia. In K. Clements (Ed.), *Identity, trust and reconciliation in East Asia* (pp. 271–297). London, United Kingdom: Palgrave Macmillan.
910. Silk, J. B. (2002). The form and function of reconciliation in primates. *Annual Review of Anthropology*, 31, 21–44.

911. Silk, J. S. (2007). Resilience among children and adolescents at risk for depression: Mediation and moderation across social and neurobiological context. *Development and Psychopathology, 19*, 841–865.
912. Silk, J. S., Vanderbilt-Adriance, E., Shaw, D. S., Forbes, E. E., Whalen, D. J., Ryan, N. D., Dahl, R. E. (2007). Resilience among children and adolescents at risk for depression: Mediation and moderation across social and neurobiological contexts. *Development and Psychopathology, 19*, 841–865.
913. Simic, O., Hola, B. (2020). A War Criminal's Remorse: the Case of Landzo and Plavsic. *Human Rights Review, 21*(3), 267–291. <https://doi.org/10.1007/s12142-020-00593-y>.
914. Sims, T., Tsai, J. L., Jiang, D., Wang, Y., Fung, H. H., & Zhang, X. (2015). Wanting to maximize the positive and minimize the negative: Implications for mixed affective experience in American and Chinese contexts. *Journal of Personality and Social Psychology, 109*, 292–315.
915. Sindermann, C., Luo, R. X., Zhao, Z. Y., Li, Q., Li, M., Kendrick, K. M., Panksepp, J., Montag, C. (2018). High ANGER and low agreeableness predict vengefulness in German and Chinese participants. *Personality and Individual Differences, 121*, 184–192. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.09.004>.
916. Skerrett, K., Fergus, K. (2015). *Couple resilience: Emerging perspectives*. Springer Science + Business Media. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9909-6>.
917. Skopp, N. A., Bush, N. E., Vogel, D. L., Wade, N. G., Sirotnin, A. P., McCann, R. A., & Metzger-Abamukong, M. J. (2012). Development and initial testing of a measure of public and self-stigma in the military. *Journal of Clinical Psychology, 68*(9), 1036–1047. <https://doi.org/10.1002/jclp.21889>.
918. Slotter, E. B., Finkel, E. J., DeWall, C. N., Pond, R. S., Lambert, N. M., Bodenhausen, G. V., Fincham, F. D. (2012). Putting the brakes on aggression toward a romantic partner: the executive influence of relationship commitment, *Journal of Personality and Social Psychology, 102*, 291–305. <https://doi.org/10.1037/a0024915>.
919. Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. San Francisco: Harper & Row.

920. Smith, P. K., Trope, Y. (2006). You focus on the forest when you're in charge of the trees: Power priming and abstract information processing. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*, 578–596.
921. Snow, N. E. (1993). Self-forgiveness. *The Journal of Value Inquiry, 27*, 75–80.
922. Snyder, C. R., Harris, C., Anderson, J. R., Holleran, S. A., Irving, L. M., Sigmon, S. T., Harney, P. (1991). The will and the ways: Development and validation of an individual-differences measure of hope. *Journal of Personality and Social Psychology, 60*(4), 570–585.
923. Solomon, R. C. (1994). Sympathy and vengeance: The role of emotions in justice. In S. H. M. Van Goozen, N. E. Van de Poll, & J. A. Sergeant (Eds.), *Emotions: Essays on emotion theory* (pp. 291–311). Lawrence Erlbaum Associates.
924. Solomons, D. (2020). Reconciliation, Forgiveness and Violence in Africa: Biblical, Pastoral and Ethical Perspectives. *Stellenbosch Theological Journal, 6*(2), 523–525. <https://doi.org/10.17570/stj.2020.v6n4.br1>.
925. Sonn, C. C., & Fisher, A. T. (1998). Sense of community: Community resilient responses to oppression and change. *Journal of Community Psychology, 26*(5), 457–472.
926. Soyinka, W. (1999). *The Burden of Memory, The Muse of Forgiveness*. New York: Oxford University Press.
927. Speckhard, A., Ahkmedova, K. (2006). The making of a martyr: Chechen suicide terrorism. *Studies in Conflict and Terrorism, 29*, 429–492.
928. Squires, E. C., Sztainert, T., Gillen, N. R., Caouette, J., & Wohl, M. J. (2012). The problem with self-forgiveness: Forgiving the self deters readiness to change among gamblers. *Journal of Gambling Studies, 28*(3), 337–350.
929. Stackhouse, M. R., Ross, R. J., Boon, S. D. (2016). The devil in the details: Individual differences in unforgiveness and health correlates. *Personality and Individual Differences, 94*, 337–341.
930. Stammel, N., Heinzl, L., Heeke, C., Bottche, M., Knaevelsrud, C. (2020). Association Between Prolonged Grief and Attitudes Toward Reconciliation in Bereaved Survivors of the Khmer Rouge Regime in Cambodia. *Frontiers in Psychiatry, 11*, Article e644. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00644>.

931. Staugaard, S. R., Johannessen, K.B. (2015). Centrality of positive and negative deployment memories predicts posttraumatic growth in Danish veterans. *Journal of clinical psychology*, 4(71), 362–377.
932. Stavytska, S. O., Stavytsky, G. A., Ulko, N. M. (2019). Overcoming psychoemotional traumatization personality in terms unstable present day. *Український психологічний журнал*, 1(11), 204–213.
933. Steinhauer, K. E., Alexander, S. C, Byock, I. R, George, L. K, Tulsy, J. A. (2009). Seriously ill patients' discussions of preparation and life completion: an intervention to assist with transition at the end of life. *Palliat Support Care*, 7(4), 393–404.
934. Stillwell, A. M., Baumeister, R. F., Del Priore, R. E. (2008). We're all victims here: Toward a psychology of revenge. *Basic and Applied Social Psychology*, 30(3), 253–263. <https://doi.org/10.1080/01973530802375094>.
935. Strelan, P., Covic, T. (2006). A review of forgiveness process models and a coping framework to guide future research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25(10), 1059–1085.
936. Strelan, P., Di Fiore, C., Van Prooijen, J. W. (2017). The empowering effect of punishment on forgiveness. *European Journal of Social Psychology*, 47(4), 472–487. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2254>.
937. Strelan, P., Gollwitzer, M., van Prooijen, J.-W. (2019). When transgressors intend to cause harm: The empowering effects of revenge and forgiveness on victim wellbeing. *British Journal of Social Psychology*, 59, 1–23. <https://doi.org/10.1111/bjso.12357>.
938. Strelan, P., Karremans, J. C., Krieg, J. (2017). What determines forgiveness in close relationships? The role of post-transgression trust. *British Journal of Social Psychology*, 56(1), 161–180. <https://doi.org/10.1111/bjso.12173>.
939. Strelan, P. (2007). Who forgives others, themselves, and situations? The roles of narcissism, guilt, self-esteem, and agreeableness. *Personality and Individual Differences*, 42(2), 259–269. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.06.017>.
940. Strelan, P., Wojtysiak, N. (2009). Strategies for coping with interpersonal hurt: Preliminary evidence for the relationship between coping and forgiveness.

- Counseling and Values*, 53, 97–111. <https://doi.org/10.1002/j.2161-007X.2009.tb00117.x>.
941. Stuckless, N., Goranson, R. (1992). The Vengeance Scale: Development of a measure of attitudes toward revenge. *Journal of Social Behavior and Personality*, 7, 25–42.
942. Stuckless, N. (1996). *The influence of anger, perceived injustice, revenge, and time on the quality of life of survivor-victims*. Dissertation, York University, Ontario, Canada.
943. Stump, E. (2006). Love, by all accounts. *Proceedings and Addresses*, 80, 25–43.
944. Stuntzner, S., Dalton, J. (2015). Forgiveness and disability: reconsideration of forgiveness as a vital component of the rehabilitation counseling profession. *Journal of Applied Rehabilitation Counseling*, 46, 35–43.
945. Sudirman, S. A., Suud, F. M., Rouzi, K. S., Sari, D. P. (2019). Forgiveness and happiness through resilience. *Jurnal Al-Qalb*, 10(2), 113–132.
946. Swickert, R., Robertson, S., Baird, D. (2016). Age moderates the mediational role of empathy in the association between gender and forgiveness. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 35(3), 354–360.
947. Szablowski, Z. (2012). Self-Forgiveness and Forgiveness. *The Heythrop Journal*, 53(4), 678–689.
948. Szcześniak, M., Kroplewski, Z., & Szałachowski, R. (2020). The mediating effect of coping strategies on religious/spiritual struggles and life satisfaction. *Religions*, 11, Article e195. <https://doi.org/10.3390/rel11040195>.
949. Szcześniak, M., & Soares, E. (2011). Are proneness to forgive, optimism and gratitude associated with life satisfaction? *Polish Psychological Bulletin*, 42(1), 20–23. <https://doi.org/10.2478/v10059-011-0004-z>.
950. Takada, N., Ohbuchi, K. (2013). True and hollow forgiveness, forgiveness motives, and conflict resolution. *International Journal of Conflict Management*, 24, 184–200.
951. Takaku, S., Weiner, B., & Ohbuchi, K.-I. (2001). A cross-cultural examination of the effects of apology and perspective taking on forgiveness. *Journal of Language and Social Psychology*, 20(1-2), 144–166.

952. Tangney, J. P., Boone, A. L., & Dearing, R. L. (2005). Forgiving the self: Conceptual issues and empirical findings. *Handbook of forgiveness*, 143–158.
953. Tangney, J. P., Boone, A. L., Fee, R., & Reinsmith, C. (1999). *Individual differences in the propensity to forgive: Measurement and implications for psychological and social adjustment*. Manuscript under review, George Mason University, Fairfax, VA.
954. Tangney, J. P., Dearing, R. L. (2002). *Shame and guilt*. Guilford Press.
955. Tangney, J. P., Mashek, D., Stuewig, J. (2005). Shame, Guilt, and Embarrassment: Will the Real Emotion Please Stand Up? *Psychological Inquiry*, 16(1), 44–48.
956. Tangney, J. P. (1995). Shame and guilt in interpersonal relationships. In J. P. Tangney, K. W. Fischer (Eds.), *Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (pp. 114–139). Guilford Press.
957. Tangney, J. P., Wagner, P., Gramzow, R. (1992). Proneness to shame, proneness to guilt, and psychopathology. *Journal of Abnormal Psychology*, 101(3), 469–478. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.101.3.469>.
958. Taylor, S. E., & Stanton, A. L. (2007). Coping resources, coping processes, and mental health. *Annual Review of Clinical Psychology*, 3, 377–401. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.3.022806.091520>.
959. Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01.
960. Testoni, I., Francescon, E., De Leo, D., Santini, A., Zamperini, A. (2019). Forgiveness and Blame Among Suicide Survivors: A Qualitative Analysis on Reports of 4-Year Self-Help-Group Meetings. *Community Mental Health Journal*, 55(2), 360–368. <https://doi.org/10.1007/s10597-018-0291-3>.
961. Tetch, D. K., Lee, J. W., Montgomery, S. B., Wilson, C. M. (2020). Working Together with God: Religious Coping, Perceived Discrimination, and Hypertension. *Journal of Religion & Health*, 59(1), 40–58. <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00822-w>.
962. Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N., Billings, L. S., Heinze, L., Neufeld, J. E., Shorey, H. S., Roberts, J. C., Roberts, D. E.

- (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*, 73(2), 313–359. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x>.
963. Tiwari, G. K., Pandey, R., Rai, P. K., Pandey, R., Verma, Y., Parihar, P., Ahirwar, G., Tiwari, A. S., Mandal, S. P. (2020). Self-compassion as an intrapersonal resource of perceived positive mental health outcomes: a thematic analysis. *Mental Health, Religion & Culture*, 23(7), 550–569.
964. Todd, E. (1985). The value of confession and forgiveness according to Jung. *Journal of Religion and Health*, 24(1), 39–48.
965. Toussaint, L., Barry, M., Bornfriend, L., & Markman, M. (2014). Restore: The Journey Toward Self-Forgiveness: A randomized trial of patient education on self-forgiveness in cancer patients and caregivers. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 20(2), 54–74.
966. Toussaint, L. L., Worthington, E. L., Williams, D. (2015). *Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health*. New York, NY: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9993-5>.
967. Toussaint, L., Shields, G. S., Dorn, G., Slavich, G. M. (2016). Effects of lifetime stress exposure on mental and physical health in young adulthood: how stress degrades and forgiveness protects health. *Journal of Health Psychology*, 21, 1004–1014. <https://doi.org/10.1177/1359105314544132>.
968. Toussaint, L., Webb, J. R. (2005). Gender differences in the relationship between empathy and forgiveness. *Journal of Social Psychology*, 145, 673–685.
969. Toussaint, L., Webb, J. R. (2005). Theoretical and empirical connections between forgiveness, mental health, and well-being. In E. L. Worthington (Ed.), *Handbook of forgiveness* (pp. 349–362). New York, NY: Routledge / Taylor & Francis.
970. Toussaint, L., Williams, D., Musick, M., Everson, S. (2001). Forgiveness and Health: Age differences in a U.S. probability sample. *Journal of Adult Development*, 8, 249–257. <https://doi.org/10.1023/A:1011394629736>.
971. Tracy, J. L., Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry*, 15, 103–125.

972. Transue, J. E. (2007). Identity salience, identity acceptance, and racial policy attitudes: American national identity as a uniting force. *American Journal of Political Science*, *51*, 78–91.
973. Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview.
974. Triandis, H. C. (2001). Individualism and Collectivism: Past, Present, and Future. In D. Matsumoto (Ed.), *The handbook of culture and psychology* (pp. 35–50). Oxford University Press.
975. Tripp, T. M., Bies, R. J. (2010). «Righteous» anger and revenge in the workplace: The fantasies, the feuds, the forgiveness. In M. Potegal, G. Stemmer, C. Spielberger (Eds.), *International Handbook of Anger* (pp. 413–431). New York: Springer.
976. Trope, Y., Liberman, N. (2010). Construal level theory of psychological distance. *Psychological Review*, *117*, 440–463.
977. Trope, Y., Liberman, N. (2003). Temporal construal. *Psychological Review*, *110*, 403–421.
978. Tsai, J., El-Gabalawy, R., Sledge, W., Southwick, S., Pietrzak, R. (2015). Post-traumatic growth among veterans in the USA: results from the National Health and Resilience in Veterans Study. *Psychological Medicine*, *1*(45), 165–179.
979. Tsai, J. L., Clobert, M. (2019). Cultural influences on emotion: Empirical patterns and emerging trends. In S. Kitayama & D. Cohen (Eds.), *Handbook of cultural psychology* (pp. 292–318). New York: Guilford Publications.
980. Tse, M. C., Cheng, S.-T. (2006). Depression reduces forgiveness selectively as a function of relationship closeness and transgression. *Personality and Individual Differences*, *40*, 1133–1141. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.11.008>.
981. Tugade, M. M., Fredrickson, B. L. (2004). Resilient Individuals Use Positive Emotions to Bounce Back From Negative Emotional Experiences. *Journal of Personality and Social Psychology*, *86*(2), 320–333. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.86.2.320>.
982. Tutu, D. (2000). *No Future without Forgiveness*. Bournemouth: Image.
983. Twenge, J. M., Abebe, E. M., Campbell, W. K. (2010). Fitting in or standing out: Trends in American parents' choices for children's names, 1880–2007. *Social Psychological and Personality Science*, *1*(1), 19–25.

984. Twenge, J. M., Campbell, W. K. (2003). Isn't it fun to get the respect that we're going to deserve? Narcissism, social rejection, and aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 261–272.
985. Ungar, M. (2004). A constructionist discourse on resilience: Multiple contexts, multiple realities among at-risk children and youth. *Youth and Society*, 35(3), 341–365.
986. Uniacke, S. (2000). Why is revenge wrong? *Journal of Value Inquiry*, 34, 61–69.
987. Ursua, M. P., Valdes, J. G. (2018). Forgiveness and Health. Introduction to the Psychology of Forgiveness. *Papeles Del Psicologo*, 39(3), 238–239.
988. Uysal, R., Satici, S. A. (2014). The mediating and moderating role of subjective happiness in the relationship between vengeance and forgiveness. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 14, 2097–2105.
989. Vandello, J. A., Cohen, D. (2003). Male honor and female fidelity: implicit cultural scripts that perpetuate domestic violence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 997–1100. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.5.997>.
990. Van Denderen, M., De Keijser, J., Gerlsma, C., Huisman, M., & Boelen, P. A. (2014). Revenge and psychological adjustment after homicidal loss. *Aggressive Behavior*, 40(6), 504–511. <https://doi-org.proxyub.rug.nl/10.1002/ab.21543>.
991. VanderWeele, T. J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*, 108(2), 189–190.
992. VanderWeele, T. J. (2017). On the promotion of human flourishing. *PNAS*, 114(31), 8148–8156.
993. Vangelisti, A. L., Young, S. L. (2000). When words hurt: The effects of perceived intentionality on interpersonal relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 17, 393–424.
994. Van Tongeren, D. R., Burnette, J. L., Boyle, E., Worthington, E. L., Forsyth, D. (2014). A meta-analysis of intergroup forgiveness. *The Journal of Positive Psychology*, 9, 81–95.
995. Van Tongeren, D. R., Worthington, E. L., Davis, D. E., Hook, J. N., Reid, C. A., & Garthe, R. C. (2018). Positive religious coping in relationships predicts spiritual

- growth through communication with the sacred. *Psychology of Religion Spirituality*, 10(1), 55–62.
996. Van Vliet, K. J. (2008). Shame and Resilience in Adulthood: A Grounded Theory Study. *Journal of Counseling Psychology*, 55(2), 233–245.
997. Vargas, A., Hanson, T., Kraus, D., Drescher, K., & Foy, D. (2013). Moral injury themes in combat veterans' narrative responses from the National Vietnam Veterans' Readjustment Study. *Traumatology*, 19, 243–250.
998. Varnum, M. E., Grossmann, I., Kitayama, S., & Nisbett, R. E. (2010). The origin of cultural differences in cognition: Evidence for the social orientation hypothesis. *Current Directions in Psychological Science*, 19(1), 9–13. <https://doi.org/10.1177/0963721409359301>.
999. Vasalou, A., Hopfensitz, A., Pitt, J. V. (2008). In praise of forgiveness: Ways for repairing trust breakdowns in one-off online interactions. *International Journal of Human Computer Studies*, 66, 466–480.
1000. Veenhoven, R., Saris, W. E., Scherpenzeel, A. C., & Bunting, B. (1996). *A Comparative Study of Satisfaction with Life in Europe*. Budapest: Eotvos University Press.
1001. Verbin N. (2010). What is forgiveness? In M. R. Maamri, N. Verbin, E. L. Worthington (Eds.), *A Journey through Forgiveness* (pp. 3–10). Oxford: Inter-Disciplinary Press.
1002. Vignoles, V. L., Chrysochoou, X., Breakwell, G. M. (2002). Evaluating Models of Identity Motivation, Self-esteem is not the whole story. *Self and Identity*, 1, 201–218.
1003. Vignoles, V., Regalia, C., Manzi, C., Gollledge, J., Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: influence of multiple motives on identity construction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(2), 308–333. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.2.308>.
1004. Villa, J. D. (2016). Perdón y reconciliación: una perspectiva psicosocial desde la noviolencia. *Polis: Revista Latinoamericana*, 15(43), 1–22.
1005. Villa, J. D., Tejada, C., Sánchez, N., Téllez, A. M. (2007). *Nombrar lo innombrable: Reconciliación desde la perspectiva de las víctimas*. Bogotá: CINEP.

1006. Villalobos, D., Pacios, J., Vázquez, C. (2021). Cognitive Control, Cognitive Biases and Emotion Regulation in Depression: A New Proposal for an Integrative Interplay Model. *Frontiers in Psychology*, *12*, a628416.
1007. Von Sinner, R., Westphal, E. R. (2019). Lethal violence, the lack of resonance and the challenge of forgiveness in Brazil. *Estudos Teologicos*, *59*(1), 94–107. <https://doi.org/10.22351/et.v59il.3658>.
1008. Vossekuil, B., Fein, R. A., Reddy, M., Borum, R., Modzeleski, W. (2002). *The final report and findings of the Safe School Initiative: Implications for the prevention of school attacks in the United States*. Washington, DC: U. S. Department of Education, Office of Elementary and Secondary Education, Safe and Drug-Free Schools Program and U. S. Secret Service, National Threat Assessment Center.
1009. Waal, F. (1996). *Good Natured*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
1010. Wade, N. G., Goldman, D. B. (2006). Sex, group composition, and the efficacy of group interventions to promote forgiveness. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, *10*(4), 297–308. <https://doi.org/10.1037/1089-2699.10.4.297>.
1011. Wade, N. G., Worthington, E. L. (2005). In Search of a Common Core: A content Analysis of Interventions to Promote Forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, *42*(2), 160–177. <https://doi.org/10.1037/0033-3204.42.2.160>.
1012. Wadhawan, P., Gaur, P. (2021). Correlation between one's Dispositional Forgiveness and Facets of Personality. *Journal Global Values*, *12*(1), 8–17.
1013. Waldron, V. R., Kelley, D. L. (2008). *Communicating forgiveness*. Sage Publications.
1014. Walker, B. H, Holling, C. S., Carpenter, S. R., Kinzig A. (2004). Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, *9*(2), Article e5.
1015. Walker, D. F., Gorsuch, R. L. (2002). Forgiveness within the Big Five personality model. *Personality and Individual Differences*, *32*, 1127–1137. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00185-9](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00185-9).
1016. Wall, J. A., Blum, M. (1991). Community mediation in the People's Republic of China. *Journal of Conflict Resolution*, *35*, 3–20.

1017. Wall, J. A., Callister, R. R. (1999). Malaysian Community Mediation. *Journal of Conflict Resolution*, *43*, 343–365.
1018. Wallston, K., Wallston, B. S., Smith, S., Dobbins, C. J. (1987). Perceived control and health. *Current Psychological Research & Reviews*, *6*(1), 5–25.
1019. Walrond-Skinner, S. (1998). The function and role of forgiveness in working with couples and families: Clearing the ground. *Journal of Family Therapy*, *20*(1), 3–19. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00065>.
1020. Walsh, F. (2016). Family resilience: A developmental systems framework. *European Journal of Developmental Psychology*, *13*(3), 313–324. <https://doi.org/10.1080/17405629.2016.1154035>.
1021. Watkins, D. A., Hui, E. K., Luo, W. S., Regmi, M., Worthington, E. L., Hook, J. N., Davis, D. E. (2011). Forgiveness and Interpersonal Relationships: A Nepalese Investigation. *Journal of Social Psychology*, *151*(2), 150–161. <https://doi.org/10.1080/00224540903368541>.
1022. Watson, H., Rapee, R., Todorov, N. (2016). Imagery rescripting of revenge, avoidance, and forgiveness for past bullying experiences in young adults. *Cognitive Behavioral Therapy*, *45*, 73–89.
1023. Webb, J. R., Bumgarner, D. J., Conway-Williams, E., Dangel, T., & Hall, B. B. (2017). A consensus definition of self-forgiveness: Implications for assessment and treatment. *Spirituality in Clinical Practice*, *4*(3), 216–227.
1024. Webb, J. R., Robinson, E. A., Brower, K. J. (2012). Mental health, not social support, mediates the forgiveness-alcohol outcome relationship. *Psychological Addictive Behaviors*, *25*, 462–473. <https://doi.org/10.1037/a0022502>.
1025. Wei, M., Su, J. C., Carrera, S., Lin, S.-P. P., Yi, F., Su, J. C., & Yi, F. (2013). Suppression and interpersonal harmony: A cross-cultural comparison between Chinese and European Americans. *Journal of Counseling Psychology*, *60*, 625–633. <https://doi.org/10.1037/a0033413>.
1026. Weinberg, M, Gil, S, Gilbar, O. (2014). Forgiveness, coping, and terrorism: do tendency to forgive and coping strategies associate with the level of posttraumatic symptoms of injured victims of terror attacks? *Journal of Clinical Psychology*, *70*, 693–703. <https://doi.org/10.1002/jclp.22056>.

1027. Weiner, B., Graham, S., Peter, O., & Zmuidinas, M. (1991). Public confession and forgiveness. *Journal of Personality, 59*(2), 281–312.
1028. Weisz, J. R., McCabe, M. A., Dennig, M. D. (1994). Primary and secondary control among children undergoing medical procedures: adjustment as a function of coping style. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62*, 324–332.
1029. Weisz, J. R., Rothbaum, F. M., Blackburn, T. C. (1984). Standing out and standing in: The psychology of control in America and Japan. *American Psychologist, 39*, 955–969. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.9.955>.
1030. Wenzel, M., Coughlin, A. M. (2020). Toward the bigger picture: Concrete and abstract thinking about a transgression, and the role of time in interpersonal forgiveness. *European Journal of Social Psychology, 50*(4), 783–798. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2676>.
1031. Wenzel, M., Okimoto, T. G. (2010). How acts of forgiveness restore a sense of justice: Addressing status / power and value concerns raised by transgressions. *European Journal of Social Psychology, 40*(3), 401–417.
1032. Wenzel, M., Woodyatt, L., Hedrick, K. (2012). No genuine self-forgiveness without accepting responsibility: value reaffirmation as a key to maintaining positive self-regard. *European Journal of Social Psychology, 42*(5), 617–627. <https://doi.org/10.1002/ejsp.1873>.
1033. Werner, E. E. (1989). High-risk children in young adulthood: A longitudinal study from birth to 32 years. *American Journal of Orthopsychiatry, 59*(1), 72–81. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1989.tb01636.x>.
1034. Wieselquist, J., Rusbult, C. E., Foster, C. A., Agnew, C. R. (1999). Commitment, prorelationship behavior, and trust in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology, 77*, 942–966. Retrieved from <https://www.apa.org/pubs/journals/psp>.
1035. Wiesenenthal, D. L., Hennessy, D., Gibson, P. M. (2000). The driving violence questionnaire (DVQ): The development of a scale to measure deviant drivers' attitudes. *Violence and Victims, 15*, 115–136. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.15.2.115>.

1036. Wiesensthal, S. (1969). *The Sunflower: on the Possibilities and Limits of Forgiveness*. N.Y.: Schocken.
1037. Wilkowski, B. M., Hartung, C. M., Crowe, S. E., Chai, C. A. (2012). Men don't just get mad; they get even: revenge but not anger mediates gender differences in physical aggression. *Journal of Research in Personality*, 46, 546–555. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2012.06.001>.
1038. Wilkowski, B. M., Robinson, M. D., Troop-Gordon, W. (2010). How does cognitive control reduce anger and aggression? The role of conflict monitoring and forgiveness processes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98, 830–840. <https://doi.org/10.1037/a0018962>.
1039. William, M. (2010). *The Tao of Forgiveness: The Healing Power of Forgiving Others and Yourself*. New York: TarcherPerigee.
1040. Williams, L. E., Bargh, J. A. (2008). Experiencing physical warmth promotes interpersonal warmth. *Science*, 322, 306–307.
1041. Williamson, J., Robinson, M. (2006). Psychosocial Interventions, or Integrated Programming for Well-being? *Intervention: International Journal of Mental Health, Psychosocial Work & Counselling in Areas of Armed Conflict*, 4(1), 4–25. <https://doi.org/10.1097/01.WTF.0000229526.63438.23>.
1042. Wilt, J. A., Pargament, K. I., & Exline, J. J. (2019). The transformative power of the sacred: Social, personality, and religious/spiritual antecedents and consequents of sacred moments during a religious / spiritual struggle. *Psychology of Religion and Spirituality*, 11(3), 233–246. <https://doi.org/10.1037/rel0000176>.
1043. Windari, T. (2021). National Identity Attachment and Its Variables. *Journal of International Women's Studies*, 22(3), 81–95.
1044. Witvliet, C., Ludwig, T. E., Vander Laan, K. L. (2001). Granting forgiveness or harboring grudges: Implications for emotion, physiology, and health. *Psychological Science*, 12(2), 117–123. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00320>.
1045. Witvliet, C. V., Ludwig, T. E., Bauer, D. J. (2002). Please forgive me: Transgressors' emotions and physiology during imagery of seeking forgiveness and victim responses. *Journal of Psychology & Christianity*, 21(3), 219–233.

1046. Witvliet, C. V., Phipps, K. A., Feldman, M. E., Beckham, J. C. (2004). Posttraumatic mental and physical health correlates of forgiveness and religious coping in military veterans. *Journal of Traumatic Stress, 17*(3), 269–273.
1047. Wohl, M. J., DeShea, L., Wahkinney, R. L. (2008). Looking within: Measuring state self-forgiveness and its relationship to psychological well-being. *Canadian Journal of Behavioural Science, 40*(1), 1–10.
1048. Wohl, M. J., McLaughlin, K. J. (2014). Self-forgiveness: The good, the bad, and the ugly. *Social and Personality Psychology Compass, 8*(8), 422–435. <https://doi.org/10.1111/spc3.12119>.
1049. Wohl, M. J., Pychyl, T. A., Bennett, S. H. (2010). I forgive myself, now I can study: How self-forgiveness for procrastinating can reduce future procrastination. *Personality and Individual Differences, 48*, 803–808.
1050. Wohl, M. J., Thompson, A. (2011). A dark side to self-forgiveness: Forgiving the self and its association with chronic unhealthy behaviour. *British Journal of Social Psychology, 50*, 354–364.
1051. Wolf, S. T., Cohen, T. R., Panter, A. T., Insko, C. A. (2010). Shame proneness and guilt proneness: toward the further understanding of reactions to public and private transgressions. *Self Identity, 9*, 337–362.
1052. Woodyatt, L., Wenzel, M. (2014). A needs-based perspective on self-forgiveness: Addressing threat to moral identity as a means of encouraging interpersonal and intrapersonal restoration. *Journal of Experimental Social Psychology, 50*, 125–135.
1053. Woodyatt, L., Wenzel, M., Ferber, M. (2017). Two pathways to self-forgiveness: A hedonic path via self-compassion and a eudaimonic path via the reaffirmation of violated values. *British Journal of Social Psychology, 56*(3), 515–536. <https://doi.org/10.1111/bjso.12194>.
1054. Woodyatt, L., Wenzel, M. (2013). Self-forgiveness and restoration of an offender following an interpersonal transgression. *Journal of Social and Clinical Psychology, 32*, 225–259. <https://doi.org/10.1521/jscp.2013.32.2.225>.
1055. *World health statistics overview 2019: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals*. Geneva: World Health Organization; 2019 (WHO/DAD/2019.1).

Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/311696/WHO-DAD-2019.1-eng.pdf>

1056. Worthington, E. L. (1998). An empathy-humility-commitment model of forgiveness applied within family dyads. *Journal of Family Therapy*, 20, 59–76.
1057. Worthington, E. L., Cairo, A. H., Chen, Z. J., Hicks, C. L. (2021). Changes after an Educational Intervention to Teach about and Promote Forgiveness among Seminarians and Practicing Clergy. *Journal of Psychology and Theology*, 49(2), 93–111. <https://doi.org/10.1177/0091647120926488>.
1058. Worthington, E. L. (2001). *Five steps to forgiveness: The art and science of forgiving*. New York: Crown.
1059. Worthington, E. L. (2006). *Forgiveness and reconciliation: Theory and application*. New York: Routledge.
1060. Worthington, E. L. (2009). *Forgiving and reconciling: Bridges to wholeness and Hope*. Downers Grove: InterVarsity Press.
1061. Worthington, E. L. (2007). *Handbook of Forgiveness*. New York, NY: Routledge.
1062. Worthington, E. L., Hook, J. N., Utsey, S. O., Williams, J. K., & Neil, R. L. (2007). *Decisional and emotional forgiveness*. Washington, DC.
1063. Worthington, E. L., Kurusu, T. A., Collins, W., Berry, J. W., Ripley, J. S., & Baier, S. N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 28(1), 3–20. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>.
1064. Worthington, E. L., Langberg, D. (2013). Religious considerations and self-forgiveness in treating trauma in present and former soldiers. *Journal of Psychology and Theology*, 40(4), 274–288.
1065. Worthington, E. L. (2005). More questions about forgiveness: Research agenda for 2005–2015. In E. L. Worthington (Ed.), *Handbook of forgiveness* (pp. 557–574). New York: Brunner Routledge.
1066. Worthington, E. L. (2013). *Moving forward: Six steps to forgiving yourself and breaking free from the past*. Colorado Springs, CO: WaterBrook / Multnomah.
1067. Worthington, E. L., Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and Spirituality in*

- Psychotherapy: A Relational Approach*. Washington, DC: American Psychological Association.
1068. Worthington, E. L., Scherer, M. (2004). Forgiveness is an emotion-focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: Theory, review, and hypotheses. *Psychology and Health, 19*(3), 385–405. <https://doi.org/10.1080/0887044042000196674>.
1069. Worthington, E. L., Wade, N. G. (2020). *Handbook of Forgiveness*. Abingdon: Routledge.
1070. Worthington, E. L., Wade, N. G. (1999). The psychology of unforgiveness and forgiveness and implications for clinical practice. *Journal of Social and Clinical Psychology, 18*, 385–418. <https://doi.org/10.1521/jscp.1999.18.4.385>.
1071. Worthington E. L., Witvliet C. V., Pietrini P., Miller A. J. (2007). Forgiveness, health, and well-being: A review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgivingness, and reduced unforgiveness. *Journal of Behavioral Medicine, 30*(4), 291–302. <https://doi.org/10.1007/s10865-007-9105-8>.
1072. Wright, C. N., Turner, L. A., McCarty, D. L. (2017). Perceived Parenting, Self-Conscious Emotions, and Forgiveness in College Students. *Counseling and Values, 62*(1), 57–71. <https://doi.org/10.1002/cvj.12049>.
1073. Wulandari, I., Megawati, F. (2020). The Role of Forgiveness on Psychological Well-Being in Adolescents: A Review Advances in Social Science. *Education and Humanities Research, 395*, 99–103.
1074. Wu, Q. L., Chi, P. L., Zeng, X. L., Lin, X. Y., Du, H. F. (2019). Roles of Anger and Rumination in the Relationship Between Self-Compassion and Forgiveness. *Mindfulness, 10*(2), 272–278. <https://doi.org/10.1007/s12671-018-0971-7>.
1075. Wu, Y., Sang, Z., Zhang, X., Margraf, J. (2020). The Relationship Between Resilience and Mental Health in Chinese College Students: A Longitudinal Cross-Lagged Analysis. *Frontiers in Psychology, 11*, Article e108.
1076. Yamagishi, T., Hashimoto, H., Li, Y., Schug, J. (2012). Stadtluft Macht Frei (City air brings freedom). *Journal of Cross-Cultural Psychology, 43*, 38–45. <https://doi.org/10.1177>.

1077. Yoshimura, S. M., Boon, S. D. (2018). *Communicating revenge in interpersonal relationships*. London: Lexington Books.
1078. Younger, J. W., Piferi, R. L., Jobe, R. L., & Lawler, K. A. (2004). Dimensions of forgiveness: The views of laypersons. *Journal of Social and Personal Relationships*, *21*, 837–855. <https://doi.org/10.1177/0265407504047843>.
1079. Yovetich, N. A., Rusbult, C. E. (1994). Accommodative behavior in close relationships: Exploring transformation of motivation. *Journal of Experimental Social Psychology*, *30*, 138–164.
1080. Ysseldyk, R. L. (2005). *Dispositions toward forgiveness and revenge in relation to coping styles and psychological well-being*. Ottawa, Ontario: Carleton University.
1081. Ysseldyk, R., Matheson, K., Anisman, H. (2007). Rumination: Bridging a gap between forgivingness, vengefulness, and psychological health. *Personality and Individual Differences*, *42*, 1573–1584. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.10.032>.
1082. Zechmeister, J. S., Romero, C. (2002). Victim and offender accounts of interpersonal conflict: Autobiographical narratives of forgiveness and unforgiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, *84*, 675–686.
1083. Zhang, D., Li, S., Shao, L., Hales, A. H., Williams, K. D., Teng, F. (2019). Ostracism increases automatic aggression: The role of anger and forgiveness. *Frontiers in Psychology*, *10*, Article e2659. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02659>.
1084. Zhang, S. S., Liang, J. S., Sun, S. Y., Wu, Z. (2020). The cross-lagged relationship between interpersonal forgiveness and depression symptoms in China. *International Journal of Psychology*, *55*(2), 255–263.
1085. Zhang, Q., Oetzel, J. G., Ting-Toomey, S., Zhang, J. B. (2019). Making Up or Getting Even? The Effects of Face Concerns, Self-Construal, and Apology on Forgiveness, Reconciliation, and Revenge in the United States and China. *Communication Research*, *46*(4), 503–524.
1086. Zoellner, T., Maercker, A. (2006). Posttraumatic growth in clinical psychology: A critical review and introduction of a two component model. *Clinical Psychology Review*, *26*(5), 626–653.

1087. Zolkoski, S. M., Bullock, L. M. (2012). Resilience in children and youth: A review. *Children and Youth Services Review*, 34(12), 2295–2303. <https://doi.org/10.1016/j.chidyouth.2012.08.009>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»

Шановний учаснику дослідження! Дослідження проводиться Кравчук Світланою Леонтіївною, старшим науковим співробітником Інституту соціальної та політичної психології НАПН України і присвячено виявленню особливостей ставлення до прощення, життя, воєнно-політичних подій в Україні.

Дослідження проводиться конфіденційно. Ваша думка є дуже цінною і значимою. Прошу Вас віднестися до дослідження відповідально і відповідати щиро. Будь ласка, дайте відповіді на всі питання.

Стать _____

Вік _____

Національність _____

Регіон постійного проживання до війни:

Захід _____

Центр _____

Південь _____

Схід _____

Статус учасника дослідження:

Учасник активних бойових дій: _____

Дружина учасника активних бойових дій _____

ВПО з зони активних бойових дій _____

Цивільне населення _____

Інше: _____

Основний рід занять:

Робітник/-ця (промисловець, с/г) _____

Службовець/-виця _____

Спеціаліст/-ка _____

Індивідуальна зайнятість _____

Підприємець/-иця, фермер/-ка _____

Домогосподар/-ка _____

Студент/-ка _____

Безробітний/-на _____

Інше: _____

Дата _____

1. Як Ви розумієте, що означає «прощення»? _____

Важко сказати _____

2. Опишіть ситуацію кривди, яка завдала Вам сильного болю, свої переживання, відчуття, почуття, реакцію на ситуацію, важливі речі, що сталися з того часу.....

3. Як Ви думаєте, ситуація кривди, про яку Ви писали, була ВАШОЮ провиною? Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджуєтесь, 7 – цілком погоджуєтесь. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджуєтесь				цілком погоджуєтесь		

4. Ви визнаєте відповідальність за те, що сталося в ситуації кривди, про яку Ви писали? Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджуєтесь, 7 – цілком погоджуєтесь. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджуєтесь				цілком погоджуєтесь		

5. Ви змогли пробачити собі те, що зробили в ситуації кривди, про яку Ви писали? Обведіть відповідну цифру, де 1 – взагалі не зміг/-ла пробачити себе, 7 – повністю простив/-ла. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
взагалі не зміг/-ла			повністю протистив/-ла			

6. Інша людина справді була винна в тому, що Ви зробили в ситуації кривди, про яку Ви писали? Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджуєтесь, 7 – цілком погоджуєтесь. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджуєтесь			цілком погоджуєтесь			

7. Те, що Ви зробили в ситуації кривди, про яку Ви писали, є непротистимим? Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджуєтесь, 7 – цілком погоджуєтесь. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджуєтесь			цілком погоджуєтесь			

8. Ви зберігаєте спокій, коли інші грубо ставляться до Вас. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджуєтесь, 7 – цілком погоджуєтесь. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджуєтесь			цілком погоджуєтесь			

9. Вас не надто хвилюють помилки інших. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджуєтесь, 7 – цілком погоджуєтесь. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджуєтесь			цілком погоджуєтесь			

10. Ви залишаєтесь незворушним/-ою, коли інші ображають Вас. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджуєтесь, 7 – цілком погоджуєтесь. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується			цілком погоджується			

11. Ви легко забуваєте помилки інших. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджується, 7 – цілком погоджується. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується			цілком погоджується			

12. Ви приймаєте думку інших людей, навіть якщо Ви не згодні з ними. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджується, 7 – цілком погоджується. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується			цілком погоджується			

13. Ви не берете помилки інших близько до серця. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджується, 7 – цілком погоджується. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується			цілком погоджується			

14. Ви відкриті до переконань, з якими не згодні. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджується, 7 – цілком погоджується. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується			цілком погоджується			

15. Ви не помічаєте помилок інших. Обведіть відповідну цифру, де 1 – категорично не погоджується, 7 – цілком погоджується. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується			цілком погоджується			

16. В міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, для Вас важливе його/її щирі каяття і вибачення за скоєне?

а) так _____

б) ні _____

в) важко сказати _____

г) інше: _____

Якщо «так», то в якій мірі? Обведіть відповідну цифру:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Низький рівень

Високий рівень

17. В міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, для Вас важливе його/її визнання відповідальності за скоєне?

а) так _____

б) ні _____

в) важко сказати _____

г) інше: _____

Якщо «так», то в якій мірі? Обведіть відповідну цифру:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Низький рівень

Високий рівень

18. Після ситуації сильної образи/кривди в міжособовій взаємодії простити кривдника без жодних умов – значить показати свою слабкість?

а) так _____

б) ні _____

в) інше: _____

19. Ваш життєвий досвід показує, що прощення в міжособовій взаємодії – це в більшій мірі добро, ніж зло?

а) так _____

б) ні _____

в) важко сказати _____

20. На Вашу думку, коли не можна в міжособовій взаємодії простити кривдника? _____

Важко сказати _____

21. Злочини проти людяності підлягають прощенню?

а) так _____

б) ні _____

в) важко сказати _____

22. Як Ви ставитесь до ідеї примирення з загарбниками/ворогами України?

а) позитивно _____

б) негативно _____

в) важко сказати _____

г) інше: _____

23. В якій мірі Ви відчуваєте прагнення до помсти загарбникам/ворогам України? Обведіть відповідну цифру, де 1 – низький рівень, 7 – високий рівень. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
низький рівень			високий рівень			

24. Загалом, наскільки Ви задоволені життям останнім часом? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
зовсім не задоволений/-на					повністю задоволений/-на					

25. Загалом, як би Ви оцінили своє фізичне здоров'я? Обведіть цифру, яка

відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
погане					відмінне					

26. Як би Ви оцінили своє загальне психічне здоров'я? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
погане					відмінне					

27. Загалом, наскільки Ви розумієте важливість своєї діяльності у житті? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
не розумієте					розумієте					

28. Загалом, наскільки Ви розумієте своє призначення у житті? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
не розумієте					розумієте					

29. Ви завжди дієте так, щоб сприяти добру в будь-яких обставинах, навіть у складних і важких ситуаціях. Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Необхідно відповідати так, як це буває в типових випадках, найбільш часто. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
зовсім не про Вас					повністю про Вас					

30. Ви задоволені своїми дружніми і близькими стосунками? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Необхідно відповідати так, як це буває в типових випадках, найбільш часто. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

зовсім не задоволений/-на

повністю задоволений/-на

31. Ваші стосунки з іншими людьми задовольняють Вас настільки, наскільки Ви хочете? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Необхідно відповідати так, як це буває в типових випадках, найбільш часто. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується			цілком погоджується			

32. Наскільки Ви вважаєте своє сімейне життя щасливим? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Необхідно відповідати так, як це буває в типових випадках, найбільш часто. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
абсолютно ні								повністю так		

33. Наскільки Ви задоволені своєю роботою? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Необхідно відповідати так, як це буває в типових випадках, найбільш часто. Намагайтеся відповідати щиро.

0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
ніякого задоволення							повне задоволення			

34. Оцініть свій душевний стан в останній час. Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Необхідно відповідати так, як це буває в типових випадках, найбільш часто. Намагайтеся відповідати щиро.

0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
поганий								добрий		

35. Загалом, наскільки щасливим/-ою чи нещасним/-ою Ви зазвичай відчуваєте себе? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
надзвичайно нещасним/-ою						надзвичайно щасливим/-ою				

36. Загалом, наскільки Ви відчуваєте, що те, що Ви робите у житті, того варте? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
зовсім не варте								цілком варте		

37. Ви розумієте свою мету в житті. Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

1	2	3	4	5	6	7
категорично не погоджується				цілком погоджується		

38. Як часто Ви хвилюєтеся про те, що Вам вистачить грошей на звичайні щомісячні витрати на життя? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
постійно хвилюєтеся						ніколи не хвилюєтеся				

39. Як часто Ви хвилюєтеся про безпеку, їжу чи житлове питання? Обведіть цифру, яка відповідає Вашому стану справ. Намагайтеся відповідати щиро.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
постійно хвилюєтеся						ніколи не хвилюєтеся				

40. Ви хочете і братимете участь у політичному житті в Україні?

а) так _____

б) ні _____

в) інше: _____

41. Ви сповідуєте якусь віру/релігію?

а) так _____

б) ні _____

в) інше: _____

ДУЖЕ ВАМ ДЯКУЮ ЗА УЧАСТЬ В ДОСЛІДЖЕННІ! ВАШІ ВІДПОВІДІ Є ЦІННИМИ І ЗНАЧИМИМИ ДЛЯ МЕНЕ.

Методика «Діагностика готовності до прощення»

Інструкція: «Вам пропонується ряд тверджень. Поставте одну відмітку на шкалі від 1 до 4 залежно від того, наскільки Ви згодні з твердженням:

- 1 – майже завжди це не про мене;
- 2 – частіше це не про мене;
- 3 – частіше це про мене;
- 4 – майже завжди це про мене.

Оцінка не може бути правильною або неправильною. Це Ваша оцінка. Постарайтеся відповідати швидко, так як Ваша перша оцінка є найбільш важливою».

1. Я готовий/-а пробачити кривдника в міжособовій взаємодії – знайому мені людину (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), якщо я отримаю назад те, що втратив/-ла через нього/неї.

2. Після ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії я готовий/-а пробачити свого кривдника – друга/подругу (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй) за умови отримання компенсації за свої страждання.

3. Я помітив/-ла, що іноді моє оточення настільки сильно на мене впливає, що я готовий/-а простити свого кривдника в міжособовій взаємодії – незнайому мені людину.

4. Траплялось, що я прощав/-ла кривдника в міжособовій взаємодії – знайому мені людину (відпускав/-ла свій гнів, відновлював/-ла добрі стосунки, доброзичливо ставився/-лася до нього/неї, довіряв/-ла йому/їй), тому що відчував/-ла щиру любов до нього/неї.

5. Після ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії я зможу простити свого кривдника – незнайому мені людину, тільки після того, як йому/їй помщуся.

6. Заради збереження соціальної гармонії в міжособовій взаємодії я готовий/-а простити кривдника.

7. В ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії я готовий/-а простити кривдника – близьку мені людину (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), бо цього вимагає моя релігія.
8. Якщо незнайома людина сильно образить мене в міжособовій взаємодії, навіть за умови отримання компенсації за свої страждання від кривдника, я не готовий/-а його/її простити.
9. Після ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії я готовий/-а простити кривдника – друга/подругу (відпустити свій гнів, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), тому що це забезпечує гармонію в стосунках.
10. Я зможу простити кривдника в міжособовій взаємодії – незнайому мені людину тільки, якщо покараю його/її мірою, пропорційною моему власному стражданню.
11. Я готовий/-а простити кривдника в міжособовій взаємодії – знайому мені людину (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), оскільки це сприяє соціальній гармонії.
12. Тільки завдяки своїй релігії я прощаю образи в міжособовій взаємодії від незнайомих мені людей.
13. Після ситуації, в якій рідна мені людина сильно образила мене в міжособовій взаємодії, я готовий/-а пробачити її (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй) за умови компенсації своїх втрат.
14. Якщо знайома мені людина сильно образила мене в міжособовій взаємодії, мені легше було б простити кривдника після відплати йому/їй.
15. Я не готовий/-а простити кривдника в міжособовій взаємодії, навіть заради збереження добрих стосунків.
16. Щоб простити іншу людину за кривду в міжособовій взаємодії, не потрібні спеціальні умови.
17. Віра в Бога допомагає мені прощати кривдника в міжособовій взаємодії (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй).

18. Відшкодування всіх збитків, яких я зазнав/-ла в міжособовій взаємодії, дає мені змогу пробачити кривдника – незнайому мені людину.
19. Заради збереження добрих відносин в міжособовій взаємодії я готовий/-а простити кривдника.
20. Я – релігійна людина, тому легко прощаю кривднику в міжособовій взаємодії – незнайомій мені людині.
21. Прохання інших пробачити мого кривдника в міжособовій взаємодії – друга/подругу – сприяють тому, що я починаю доброзичливо ставитися до нього/неї.
22. Я готовий/-а простити кривднику в міжособовій взаємодії – знайомій мені людині (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), щоб справдити очікування інших.
23. Незважаючи на мої релігійні погляди, мені важко простити кривднику в міжособовій взаємодії (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй).
24. Якщо незнайома мені людина сильно образила мене в міжособовій взаємодії, то він/вона повинен/-нна пройти через такі самі страждання, тоді я зможу простити.
25. Іноді я прислуховуюсь до порад інших і тому готовий/-а простити свого кривдника в міжособовій взаємодії – близьку мені людину (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй).
26. Після ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії було так, що я прощав/-ла кривдника – незнайому мені людину без будь-яких умов.
27. Було так, що я прощав/-ла кривдника в міжособовій взаємодії (відпускав/-ла свій гнів, доброзичливо ставився/-лася до кривдника, довіряв/-ла йому/їй) заради відновлення добрих стосунків.
28. За кривду в міжособовій взаємодії кожна людина заслуговує на прощення без жодних умов.
29. Якщо близька мені людина сильно образить мене в міжособовій взаємодії, то мені легше було б його/її простити (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), якщо я помщуся йому/їй.

30. Моя віра допомагає мені прощати кривднику в міжособовій взаємодії – знайомій мені людині (відпускати свій гнів, відновлювати добрі стосунки, доброзичливо ставитися до кривдника, довіряти йому/їй).
31. Якщо незнайома людина завдала мені сильного болю в міжособовій взаємодії, я не зможу простити її, поки не поквитаюся з нею.
32. Хоча всі ми належимо до однієї людської цивілізації, важко прощати за кривду в міжособовій взаємодії без жодних умов.
33. Після ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії я не готовий/-а простити кривдника, навіть заради уникання напруженості у стосунках.
34. Після ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії я прощу друга/подругу (відпущу свій гнів, відновлюю добрі стосунки, доброзичливо буду ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), тільки після того, як покараю його/її.
35. Якщо хтось сильно образить мене в міжособовій взаємодії, я зможу відновити наші добрі стосунки без помсти кривднику.
36. Я поважаю людей, які здатні прощати кривдника (відпускати свій гнів, відновлювати добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй) за кривду в міжособовій взаємодії без жодних умов.
37. Після ситуації сильної образи в міжособовій взаємодії мені важко відновити добрі стосунки з кривдником – близькою мені людиною, навіть якщо я отримаю компенсацію за свій біль.
38. Мені важко пробачити кривдника в міжособовій взаємодії (відпустити свій гнів, відновити добрі стосунки, доброзичливо ставитися до нього/неї, довіряти йому/їй), навіть якщо мене просять інші це зробити.

Ключі до авторської методики «Діагностика готовності до прощення»:

- 1) *готовність до реституційного прощення*: № 1 +; 2 +; 8 -; 13 +; 18 +; 37 -;
- 2) *готовність до прощення через очікування інших*: № 3 +; 21 +; 22 +; 25 +; 38 -;
- 3) *готовність до релігійного прощення*: № 7 +; 12 +; 17 +; 20 +; 23 -; 30 +;
- 4) *готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії*: (№ 6 +; 9 +; 11 +; 15 -; 19 +; 27 +; 33 -;
- 5) *готовність до безумовного прощення*: № 4+; 16 +; 26 +; 28 +; 32 -; 36 +.

Додаткова шкала: *прагнення до помсти*: № 5 +; 10 +; 14 +; 24 +; 29 +; 31 +; 34 +; 35 -.

Додаток В

Перевірка валідності і надійності методики «Діагностика готовності до прощення»: характеристика учасників дослідження, факторні навантаження, результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалами методики, кореляції пунктів шкал методики з сумарним балом, статистичні показники для пунктів, статистики шкал

Таблиця В.1

**Перевірка валідності і надійності методики «Діагностика готовності до прощення»: характеристика учасників дослідження
(вбірка: 384 респонденти)**

Характеристики вибірки		Юнацький вік (кількість осіб)	Молодий вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	102	93
	Чоловіки	94	95
Національність	Українець/-ка	196	188
Регіон постійного проживання до війни	Захід	49	47
	Центр	67	73
	Південь	48	32
	Схід	32	36
Сповідання віри/релігії	Наявне	87	83
	Відсутнє	109	105

Таблиця В.2

Факторні навантаження (N = 384)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Прагнення до помсти	Пункт 5	0,743
	Пункт 10	0,751
	Пункт 14	0,779
	Пункт 24	0,744
	Пункт 29	0,718
	Пункт 31	0,801
	Пункт 34	0,743

Продовж. табл. В.2

	Пункт 35	0,600
Другий фактор (F2) Готовність до релігійного прощення	Пункт 7	0,759
	Пункт 12	0,828
	Пункт 17	0,850
	Пункт 20	0,843
	Пункт 23	0,867
	Пункт 30	0,857
Третій фактор (F3) Готовність до безумовного прощення	Пункт 4	0,557
	Пункт 16	0,620
	Пункт 26	0,641
	Пункт 28	0,708
	Пункт 32	0,637
	Пункт 36	0,571
Четвертий фактор (F4) Готовність до прощення через очікування інших	Пункт 21	0,744
	Пункт 25	0,620
	Пункт 38	0,632
	Пункт 3	0,637
	Пункт 22	0,717
П'ятий фактор (F5) Готовність до реституційного прощення	Пункт 1	0,604
	Пункт 2	0,792
	Пункт 18	0,763
	Пункт 37	0,664
	Пункт 8	0,541
	Пункт 13	0,735
Шостий фактор (F6) Готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії	Пункт 6	0,710
	Пункт 9	0,531
	Пункт 11	0,496
	Пункт 15	0,813
	Пункт 19	0,645
	Пункт 27	0,511
	Пункт 33	0,524

Таблиця В.3

Статистики надійності (N = 384)

Шкали	альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Готовність до реституційного прощення	0,774	0,775	6

Продовж. табл. В.3

Готовність до прощення через очікування інших	0,790	0,794	5
Готовність до релігійного прощення	0,942	0,943	6
Готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії	0,811	0,812	7
Готовність до безумовного прощення	0,805	0,805	6
Прагнення до помсти	0,898	0,897	8

Таблиця В.4

Статистики співвідношення пункту з сумарним балом

(N = 384)

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту з сумарним балом	альфа Кронбаха при видаленні пункту
Готовність до реституційного прощення	Пункт 1	0,504	0,744
	Пункт 2	0,686	0,695
	Пункт 18	0,648	0,706
	Пункт 37	0,572	0,726
	Пункт 8	0,443	0,769
	Пункт 13	0,619	0,716
Готовність до прощення через очікування інших	Пункт 21	0,691	0,710
	Пункт 25	0,565	0,753
	Пункт 38	0,519	0,767
	Пункт 3	0,449	0,788
	Пункт 22	0,644	0,731
Готовність до релігійного прощення	Пункт 7	0,758	0,939
	Пункт 12	0,779	0,937
	Пункт 17	0,860	0,928
	Пункт 20	0,821	0,933
	Пункт 23	0,875	0,926
	Пункт 30	0,871	0,926
Готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії	Пункт 6	0,476	0,799
	Пункт 9	0,550	0,786
	Пункт 11	0,666	0,766
	Пункт 15	0,595	0,785
	Пункт 19	0,635	0,770
	Пункт 27	0,480	0,798
	Пункт 33	0,475	0,799

Продовж. табл. В.4

Готовність до безумовного прощення	Пункт 4	0,437	0,802
	Пункт 16	0,559	0,776
	Пункт 26	0,561	0,775
	Пункт 28	0,616	0,762
	Пункт 32	0,648	0,756
	Пункт 36	0,561	0,775
Прагнення до помсти	Пункт 5	0,671	0,886
	Пункт 10	0,668	0,886
	Пункт 14	0,741	0,879
	Пункт 24	0,711	0,882
	Пункт 29	0,631	0,889
	Пункт 31	0,713	0,882
	Пункт 34	0,696	0,883
	Пункт 35	0,612	0,891

Таблиця В.5

**Статистичні показники для пунктів методики
«Діагностика готовності до прощення» (N = 384)**

Шкали	Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Готовність до реституційного прощення	Пункт 1	2,4639	0,94895
	Пункт 2	2,1392	0,96781
	Пункт 18	2,0825	0,95555
	Пункт 37	1,9227	0,98001
	Пункт 8	2,7990	0,97291
	Пункт 13	1,9227	0,90317
Готовність до прощення через очікування інших	Пункт 21	1,9485	0,84903
	Пункт 25	2,2474	0,93765
	Пункт 38	1,8711	0,87980
	Пункт 3	1,8505	0,86465
	Пункт 22	1,5825	0,75801
Готовність до релігійного прощення	Пункт 7	1,8711	0,97456
	Пункт 12	1,6804	0,98092
	Пункт 17	1,9845	1,11590
	Пункт 20	1,6959	0,91232
	Пункт 23	1,7990	1,00941
	Пункт 30	1,8866	1,06022
Готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії	Пункт 6	2,6114	1,01381
	Пункт 9	2,5337	0,93429
	Пункт 11	2,1295	0,95554

Продовж. табл. В.5

	Пункт 15	2,5855	1,08554
	Пункт 19	2,3990	1,03014
	Пункт 27	2,6321	0,91419
	Пункт 33	2,8342	0,94166
Готовність до безумовного прощення	Пункт 4	2,8041	1,02313
	Пункт 16	2,8763	1,05906
	Пункт 26	2,5412	1,02720
	Пункт 28	2,8814	1,03248
	Пункт 32	2,6546	1,00093
	Пункт 36	3,0619	1,02490
Прагнення до помсти	Пункт 5	1,7135	0,87687
	Пункт 10	1,7604	0,83955
	Пункт 14	1,7969	0,89407
	Пункт 24	1,7708	0,88479
	Пункт 29	1,5885	0,82549
	Пункт 31	1,7344	0,86551
	Пункт 34	1,5990	0,83061
	Пункт 35	1,5729	0,80786

Таблиця В.6

Статистики шкал методики «Діагностика готовності до прощення»

(N = 384)

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Готовність до реституційного прощення	13,3299	15,405	3,92493
Готовність до прощення через очікування інших	9,5000	10,049	3,17003
Готовність до релігійного прощення	10,9175	28,562	5,34431
Готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії	17,7254	22,246	4,71662
Готовність до безумовного прощення	16,8196	19,270	4,38973
Прагнення до помсти	13,5365	27,174	5,21283

**Авторський варіант методу біполярного семантичного диференціалу
«Визначення характеристик людини, яка схильна до прощення в міжособовій
взаємодії»**

Інструкція: «Будь ласка, оцініть міру вираженості характеристик людини, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії. Спочатку прочитайте характеристику зліва, а потім справа і після цього «зважте», яка з них більше відповідає людині, яка схильна до прощення. На бланку Вам треба відмітити оцінку характеристики людини, яка схильна до прощення (прощає, пробачає образи) за кожною позицією в балах у відповідності із шкалою. Обведіть відповідну цифру. Якщо Ви не можете визначити стан людини за певною позицією, то обведіть «0». Відмітьте відповідне одне числове значення».

**Шкала оцінки характеристик людини, яка схильна до прощення
в міжособовій взаємодії**

Оцінка характеристики	Значно	Середнє	Слабо	Зовсім ні	Слабо	Середнє	Значно	Оцінка характеристики	
1	Спокійний	3	2	1	0	1	2	3	Заклопотаний
2	Повний надій	3	2	1	0	1	2	3	Розчарований
3	Оптимістичний	3	2	1	0	1	2	3	Песимістичний
4	Задоволений	3	2	1	0	1	2	3	Незадоволений
5	Напружений	3	2	1	0	1	2	3	Розслаблений
6	Здоровий	3	2	1	0	1	2	3	Хворий
7	Бездіяльний	3	2	1	0	1	2	3	Діяльний
8	Радісний	3	2	1	0	1	2	3	Печальний
9	Повний сил	3	2	1	0	1	2	3	Знесилений
10	Самопочуття добре	3	2	1	0	1	2	3	Самопочуття погане
11	Життєрадісний	3	2	1	0	1	2	3	Похмурий
12	Пасивний	3	2	1	0	1	2	3	Активний
13	Щасливий	3	2	1	0	1	2	3	Нещасний
14	Добрий настрої	3	2	1	0	1	2	3	Поганий настрої
15	Часто відчуває себе невдахою	3	2	1	0	1	2	3	Звичайно відчуває себе успішною людиною

16	Дуже часті почуття провини і сорому	3	2	1	0	1	2	3	Дуже рідкі почуття провини і сорому
17	Відчуває себе сильним	3	2	1	0	1	2	3	Відчуває себе слабким

**Методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках»
(автори: М. Е. McCullough, К. С. Rachal, S. J. Sandage, Е. L. Worthington,
S. W. Brown, T. L. Hight (McCullough et al., 1998))**

Інструкція: «Будь ласка, пригадайте конкретну образу, завданий Вам біль чи ситуацію, коли з Вами вчинили несправедливо, та опишіть:

Будь ласка, вкажіть, якими є Ваші поточні думки і почуття до людини, яка завдала Вам болю. Використовуйте наступну шкалу, щоб позначити Вашу згоду чи незгоду з кожним твердженням:

- 1 = категорично не погоджуюсь
 2 = помірно не погоджуюсь
 3 = однаковою мірою погоджуюсь і не погоджуюсь
 4 = помірно погоджуюсь
 5 = цілком погоджуюсь».

1. ____ Він/вона поплатиться за це.
2. ____ Я б хотів/-ла, щоб з ним/нею сталося щось погане.
3. ____ Я хочу, щоб він/вона отримали те, на що заслуговують.
4. ____ Я збираюся поквитатися.
5. ____ Я хочу, щоб він/вона були скривдженими і приниженими.
6. ____ Я хотів/-ла би зберігати якомога більшу дистанцію між нами.
7. ____ Я хотів/-ла б жити так, ніби його/її не існує, немає на світі.
8. ____ Я б не довіряв/-ла йому/їй.
9. ____ Мені було б важко бути приятним з ним/нею.
10. ____ Я б уникав/-ла його/її.
11. ____ Я б розірвав/-ла стосунки з ним/нею.
12. ____ Я б відсторонився/-лася від нього/неї.

13. ___ Незважаючи на те, що його/її дії завдали мені болю, я все ще доброзичливо ставлюся до нього/неї.
14. ___ Я хочу, щоб ми примирилися і далі продовжили наші стосунки.
15. ___ Незважаючи на те, що він/вона зробили, я хочу, щоб ми знову мали добрі стосунки.
16. ___ Я відмовився/-лася від своєї образи і обурення.
17. ___ Хоча він/вона образив/-ла мене, я відкидаю образи, щоб ми могли відновити наші стосунки.
18. ___ Я відпустив/-ла свій гнів, аби працювати над відновленням наших стосунків.

Ключі:

Помста: 1+, 2+, 3+, 4+, 5+.

Уникання: 6+, 7+, 8+, 9+, 10+, 11+, 12+.

Доброзичливість: 13+, 14+, 15+, 16+, 17+, 18+.

При розрахунку інтегрального показника непростення додаються бали за шкалами помста, уникання і недоброзичливість (зворотнім підрахунком балів за шкалою доброзичливість).

Додаток Ж

Характеристика вибірки, факторні навантаження, кореляції пунктів шкали з сумарним балом, статистичні показники для пунктів, статистики шкал з адаптації методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, S. J. Sandage, E. L. Worthington, S. W. Brown, T. L. Hight (McCullough et al., 1998)

Таблиця Ж.1

Характеристика вибірки (N = 792)

Характеристики вибірки		Юнацький вік (кількість осіб)	Молодий вік (кількість осіб)	Середній вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	134	139	133
	Чоловіки	123	134	129
Національність	Українець/-ка	257	273	262
Регіон постійного проживання до війни	Захід	61	46	64
	Центр	96	113	92
	Південь	68	81	78
	Схід	32	33	28
Сповідання віри/релігії	Наявне	112	109	101
	Відсутнє	145	164	161

Таблиця Ж.2

Факторні навантаження (N = 792)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Уникання	Пункт 6	0,802
	Пункт 7	0,820
	Пункт 8	0,789
	Пункт 9	0,777
	Пункт 10	0,813
	Пункт 11	0,802
	Пункт 12	0,804

Продовж. табл. Ж.2

Другий фактор (F2) Помста	Пункт 1	0,820
	Пункт 2	0,810
	Пункт 3	0,725
	Пункт 4	0,831
	Пункт 5	0,814
Третій фактор (F3) Доброзичливість	Пункт 13	0,607
	Пункт 14	0,709
	Пункт 15	0,707
	Пункт 16	0,630
	Пункт 17	0,804
	Пункт 18	0,798

Таблиця Ж.3

Статистики співвідношення пункту з сумарним балом

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту з сумарним балом	альфа Кронбаха при видаленні пункту
Помста	Пункт 1	0,726	0,882
	Пункт 2	0,779	0,870
	Пункт 3	0,734	0,885
	Пункт 4	0,744	0,880
	Пункт 5	0,792	0,867
Уникання	Пункт 6	0,787	0,933
	Пункт 7	0,831	0,929
	Пункт 8	0,776	0,934
	Пункт 9	0,770	0,935
	Пункт 10	0,810	0,931
	Пункт 11	0,844	0,928
	Пункт 12	0,817	0,931
Доброзичливість	Пункт 13	0,627	0,865
	Пункт 14	0,766	0,841
	Пункт 15	0,762	0,841
	Пункт 16	0,574	0,873
	Пункт 17	0,738	0,846
	Пункт 18	0,731	0,848

Таблиця Ж.4

Статистичні показники для пунктів методики

«Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках»

(N = 792)

Шкали	Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Помста	Пункт 1	2,01	1,163
	Пункт 2	1,90	1,204
	Пункт 3	2,57	1,429
	Пункт 4	1,72	1,062
	Пункт 5	1,93	1,226
Уникання	Пункт 6	3,42	1,393
	Пункт 7	3,19	1,443
	Пункт 8	3,68	1,349
	Пункт 9	3,45	1,329
	Пункт 10	3,30	1,350
	Пункт 11	3,22	1,418
	Пункт 12	3,52	1,335
Доброзичливість	Пункт 13	3,17	1,237
	Пункт 14	3,00	1,467
	Пункт 15	3,13	1,442
	Пункт 16	2,90	1,162
	Пункт 17	2,75	1,291
	Пункт 18	2,92	1,256

Таблиця Ж.5

Статистики шкал методики

«Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках»

(N = 792)

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Помста	10,13	26,626	5,160
Уникання	23,78	68,362	8,268
Доброзичливість	17,86	38,470	6,202

**Тексти та ключі методики «Шкала рішення пробачити» (DTFS) та
методики «Шкала емоційного прощення» (EFS)**

Текст методики «Шкала рішення пробачити» (DTFS)

**(автори: D. E. Davis, J. N. Hook, D. R. Van Tongeren, C. DeBlaere, K. G. Rice,
E. L. Worthington (Davis et al., 2015))**

Інструкція: «Будь ласка, пригадайте конкретну образу, завданий Вам біль чи ситуацію, коли з Вами вчинили несправедливо, та опишіть:

Зазначте, наскільки Ви згодні з кожним з питань за 5-бальною шкалою: від 1 = категорично не погоджуюсь до 5 = цілком погоджуюсь».

Бланк методики:

Питання	Категорично не погоджуюсь (КН)	Не погоджуюсь (НП)	Нейтральний/-а (Н)	Погоджуюсь (П)	Цілком погоджуюсь (ЦП)
1. Я вирішив/-ла пробачити йому чи їй.	КН	НП	Н	П	ЦП
2. Я взяв/-ла на себе зобов'язання пробачити його чи її.	КН	НП	Н	П	ЦП
3. Я зважився/-лася пробачити кривднику.	КН	НП	Н	П	ЦП
4. Мій вибір – пробачити йому чи їй.	КН	НП	Н	П	ЦП
5. Мій вибір – відпустити будь-які свої негативні почуття.	КН	НП	Н	П	ЦП
6. Я обрав/-ла свідомо відпустити образу на нього чи неї.	КН	НП	Н	П	ЦП

Ключ: № 1+, 2+, 3+, 4+, 5+, 6+.

Обчислюється загальна кількість балів за шкалою.

Текст методики «Шкала емоційного прощення»

(автори: E. Worthington, J. Hook, S. Utsey, J. Williams, R. Neil (Worthington et al., 2007))

Інструкція: «Пригадайте, будь ласка, випадок, коли Вас хтось скривдив, та опишіть його:

Подумайте, які емоції у Вас зараз викликає описана вище образа. Зазначте, наскільки Ви згодні з кожним з питань за 5-бальною шкалою: від 1 = *категорично не погоджуюсь* до 5 = *цілком погоджуюсь*».

Бланк методики:

Питання	Категорично не погоджуюсь (КН)	Не погоджуюсь (НП)	Нейтральний/-а (Н)	Погоджуюсь (П)	Цілком погоджуюсь (ЦП)
1. Я піклуюся про нього/неї.	КН	НП	Н	П	ЦП
2. Я більше не засмучуюся, коли думаю про нього/неї.	КН	НП	Н	П	ЦП
3. Мені прикро через те, що він/вона заподіяли мені.	КН	НП	Н	П	ЦП
4. Я відчуваю симпатію до нього/неї.	КН	НП	Н	П	ЦП
5. Я розлючений/-а через те, що сталося.	КН	НП	Н	П	ЦП
6. Він/вона мені подобається.	КН	НП	Н	П	ЦП
7. Я обурений/-а тим, що він/вона вчинили зі мною.	КН	НП	Н	П	ЦП
8. Я відчуваю любов до нього/неї.	КН	НП	Н	П	ЦП

Ключ:

1. Позитивні емоції по відношенню до кривдника: № 1+, 4+, 6+, 8+.
2. Зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника) та складається з восьми питань: № 2+, 3-, 5-, 7-.

Обчислюється загальна кількість балів за шкалою.

Додаток К

Характеристика вибірки, факторні навантаження, статистики співвідношення пункту з сумарним балом, статистичні показники для пунктів, статистики шкал з адаптації методики «Шкала рішення пробачити» (DTFS) (автори: D. E. Davis, J. N. Hook, D. R. Van Tongeren, C. DeBlaere, K. G. Rice, E. L. Worthington (Davis et al., 2015)) та методики «Шкала емоційного прощення» (автори: E. Worthington, J. Hook, S. Utsey, J. Williams, R. Neil (Worthington et al., 2007))

Таблиця К.1

**Характеристика вибірки (N = 792)
(«Шкала рішення пробачити», «Шкала емоційного прощення»)**

Характеристики вибірки		Юнацький вік (кількість осіб)	Молодий вік (кількість осіб)	Середній вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	134	139	133
	Чоловіки	123	134	129
Національність	Українець/-ка	257	273	262
Регіон постійного проживання до війни	Захід	61	46	64
	Центр	96	113	92
	Південь	68	81	78
	Схід	32	33	28
Сповідання віри/релігії	Наявне	112	109	101
	Відсутнє	145	164	161

Таблиця К.2

**Факторні навантаження (N = 792)
(«Шкала рішення пробачити» (DTFS))**

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Прощення за рішенням	Пункт 1	0,865
	Пункт 2	0,831

Продовж. табл. К.2

	Пункт 3	0,875
	Пункт 4	0,867
	Пункт 5	0,770
	Пункт 6	0,776

Таблиця К.3

Статистики співвідношення пункту з сумарним балом

(N = 792)

«Шкала рішення пробачити» (DTFS))

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту з сумарним балом	альфа Кронбаха при видаленні пункту
Прощення за рішенням	Пункт 1	0,794	0,888
	Пункт 2	0,750	0,895
	Пункт 3	0,810	0,885
	Пункт 4	0,797	0,888
	Пункт 5	0,675	0,905
	Пункт 6	0,680	0,905

Таблиця К.4

Статистичні показники для пунктів методики

«Шкала рішення пробачити»

(N = 792)

Шкали	Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Прощення за рішенням	Пункт 1	3,55	1,235
	Пункт 2	3,47	1,237
	Пункт 3	3,57	1,179
	Пункт 4	3,83	1,138
	Пункт 5	4,14	1,040
	Пункт 6	3,99	1,071

Таблиця К.5

Статистика шкали методики «Шкала рішення пробачити»

(N = 792)

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Прощення за рішенням	22,54	33,030	5,747

Таблиця К.6

Факторні навантаження (N = 792)
(«Шкала емоційного прощення»)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Позитивні емоції по відношенню до кривдника	Пункт 1	0,755
	Пункт 4	0,635
	Пункт 6	0,876
	Пункт 8	0,870
Другий фактор (F2) Зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника	Пункт 2	0,524
	Пункт 3	0,699
	Пункт 5	0,798
	Пункт 7	0,819

Таблиця К.7

Статистики співвідношення пункту з сумарним балом
(N = 792)

(«Шкала емоційного прощення»)

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту з сумарним балом	альфа Кронбаха при видаленні пункту
Позитивні емоції по відношенню до кривдника	Пункт 1	0,564	0,773
	Пункт 4	0,452	0,791
	Пункт 6	0,728	0,692
	Пункт 8	0,721	0,692
Зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника	Пункт 2	0,314	0,711
	Пункт 3	0,432	0,637
	Пункт 5	0,553	0,554
	Пункт 7	0,579	0,543

Таблиця К.8

Статистичні показники для пунктів методики
(«Шкала емоційного прощення»)

(N = 792)

Шкали	Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Позитивні емоції по відношенню до кривдника	Пункт 1	3,01	1,336
	Пункт 4	2,88	1,250
	Пункт 6	2,67	1,319
	Пункт 8	2,67	1,407
Зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника	Пункт 2	2,78	1,147
	Пункт 3	2,07	1,057
	Пункт 5	2,39	1,211
	Пункт 7	2,05	1,077

Таблиця К.9

Статистика субшкал методики «Шкала емоційного прощення»

(N = 792)

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Позитивні емоції по відношенню до кривдника	11,23	17,657	4,202
Зниження негативних емоцій по відношенню до кривдника	9,28	10,355	3,218
Інтегральний показник	20,51	31,149	5,581

Текст опитувальника релігійного копінгу
(автори: K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy
(Pargament, Feuille, Burdzy, 2011))

Інструкція: «У наступних твердженнях йдеться про способи, якими Ви справлялися/справляєтеся з певною негативною подією/ситуацією у своєму житті. Існує багато способів подолати свої труднощі. В цих твердженнях запитують про те, що Ви робили, щоб впоратися з негативною подією/ситуацією. Ми хочемо дізнатися, *наскільки активно чи як часто* Ви робили те, що сказано в питанні. Не відповідайте, думаючи про те, що спрацювало, а що ні. Лише важливо, чи робили Ви це, чи ні. Використовуйте запропоновані варіанти відповідей. Постарайтеся оцінювати кожне питання окремо від інших. Відповідайте максимально правдиво щодо себе. Обведіть відповідь, яка найбільше Вам підходить».

Варіанти відповідей:

- 1 – взагалі ні
- 2 – певною мірою
- 3 – досить часто
- 4 – значною мірою

Питання:

1. Шукав/-ла міцнішого зв'язку з Богом.
2. Шукав/-ла Божої любові і турботи.
3. Шукав/-ла Божої допомоги відпустити мій гнів.
4. Намагався/-лася втілити свої плани в дію разом з Богом.
5. Намагався/-лася побачити, як Бог, можливо, намагається зробити мене сильнішим у цій ситуації.
6. Просив/-ла прощення за свої гріхи.
7. Зосередився/-лася на релігії, щоб перестати турбуватися про свої проблеми.
8. Непокоївся/-лася питанням, чи Бог не покинув мене.
9. Відчував/-ла себе покараним/-ною Богом через недостатню відданість.
10. Запитував/-ла себе, що я зробив/-ла, що Бог мене карає.

11. Піддавав/-ла сумніву Божу любов до мене.
12. Думав/-ла, чи моя церква не відвернулася від мене.
13. Вирішував/-ла, що це заповдіяв диявол.
14. Ставив/-ла під сумнів Божу силу.

Ключі:

1. Позитивний релігійний копінг: № 1+, 2+, 3+, 4+, 5+, 6+, 7+.
2. Негативний релігійний копінг: № 8+, 9+, 10+, 11+, 12+, 13+, 14+.

Додаток М

Характеристика вибірки, факторні навантаження, статистики співвідношення пункту з сумарним балом, статистичні показники для пунктів, статистики шкал для шкал з адаптації опитувальника релігійного копіngu (Brief-RCOPE) (автори: K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy (Pargament, Feuille, Burdzy, 2011))

Таблиця М.1

**Характеристика вибірки
з адаптації опитувальника релігійного копіngu (Brief-RCOPE)
(N = 594)**

Характеристики вибірки		Юнацький вік (кількість осіб)	Молодий вік (кількість осіб)	Середній вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	117	109	86
	Чоловіки	102	106	74
Національність	Українець/-ка	219	215	160
Регіон постійного проживання до війни	Захід	52	55	39
	Центр	72	69	48
	Південь	64	59	41
	Схід	31	32	32
Сповідання віри/релігії	Наявне	219	215	160

Таблиця М.2

Факторні навантаження (N = 594)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Позитивний релігійний копінг	Пункт 1	0,873
	Пункт 2	0,876
	Пункт 3	0,859
	Пункт 4	0,859

Продовж. табл. М.2

	Пункт 5	0,771
	Пункт 6	0,726
	Пункт 7	0,730
Другий фактор (F2) Негативний релігійний копінг	Пункт 8	0,721
	Пункт 9	0,802
	Пункт 10	0,811
	Пункт 11	0,849
	Пункт 12	0,672
	Пункт 13	0,669
	Пункт 14	0,671

Таблиця М.3

Статистики співвідношення пункту з сумарним балом

(N = 594)

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту з сумарним балом	альфа Кронбаха при видаленні пункту
Позитивний релігійний копінг	Пункт 1	0,818	0,903
	Пункт 2	0,826	0,902
	Пункт 3	0,800	0,905
	Пункт 4	0,806	0,904
	Пункт 5	0,696	0,915
	Пункт 6	0,672	0,918
	Пункт 7	0,673	0,918
Негативний релігійний копінг	Пункт 8	0,651	0,825
	Пункт 9	0,739	0,811
	Пункт 10	0,706	0,816
	Пункт 11	0,722	0,814
	Пункт 12	0,577	0,836
	Пункт 13	0,495	0,847
	Пункт 14	0,500	0,846

Таблиця М.4

Статистичні показники для пунктів опитувальника релігійного копінгу (Brief-RCOPE)

(N = 594)

Шкали	Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Позитивний релігійний копінг	Пункт 1	2,77	1,026
	Пункт 2	2,82	1,068
	Пункт 3	2,80	1,090
	Пункт 4	2,84	1,041
	Пункт 5	2,81	1,024
	Пункт 6	3,18	0,949
	Пункт 7	2,23	1,082
Негативний релігійний копінг	Пункт 8	1,93	1,045
	Пункт 9	1,83	1,000
	Пункт 10	2,03	1,077
	Пункт 11	1,68	0,951
	Пункт 12	1,49	0,833
	Пункт 13	1,70	0,964
	Пункт 14	1,47	0,859

Таблиця М.5

Статистика шкал опитувальника релігійного копінгу (Brief-RCOPE)

(N = 594)

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Позитивний релігійний копінг	19,45	36,103	6,009
Негативний релігійний копінг	12,13	24,116	4,911

Авторська методика

«Діагностика психологічної пружності особистості»

Інструкція: «Вам будуть запропоновані пари протилежних тверджень. У процесі своїх відповідей необхідно прочитати твердження, яке розташоване зліва, потім те, яке розташоване праворуч, і після цього «зважити», яке з них Вам більше відповідає. Будь ласка, виберіть одне з двох тверджень і відмітьте одну з цифр 1, 2, 3, в залежності від того, наскільки Ви впевнені у виборі (або 0, якщо обидва твердження на Ваш погляд однаково вірні). Оцінка не може бути правильною або неправильною. Це Ваша оцінка. Постарайтеся відповідати швидко, так як Ваша перша оцінка є найбільш цікавою».

Полюс шкали	Оцінка							Полюс шкали
1. Я думаю, що життя до мене суворе.	3	2	1	0	1	2	3	Я думаю, що життя до мене прихильне.
2. Мене радує сама можливість дізнаватись нове.	3	2	1	0	1	2	3	Якщо я щось вивчаю, то тільки якщо впевнений/-на, що це мені потрібне.
3. Якщо б я поставив/-ла якусь мету, то я скоріше за все її досягнув/-ла би.	3	2	1	0	1	2	3	Я часто не досягаю тих цілей, які сам/-а собі ставлю.
4. Я ціную ті підказки, які виніс/винесла з свого досвіду невдач.	3	2	1	0	1	2	3	Я намагаюся не згадувати про свої невдачі, так як це завдає болю.
5. Я згоден/-на з висловлюванням, що з самої безвихідної ситуації завжди є принаймні два виходи.	3	2	1	0	1	2	3	Я впевнений/-а, що ті, хто говорять, що безвихідних ситуацій не буває, просто не потрапляли в такі.
6. Щоб прийняти рішення, я прагну зібрати весь спектр можливих точок зору.	3	2	1	0	1	2	3	Безліч різних точок зору заважають мені приймати рішення.
7. В моєму житті мало подій, які роблять мене щасливим/-ою.	3	2	1	0	1	2	3	Мені здається, що я зумів/-ла би бути щасливим/-ою навіть в умовах гірших, ніж нинішні.
8. Яким би я не уявляв/-ла своє майбутнє, я там все рівно знаходжу щось хороше.	3	2	1	0	1	2	3	Коли я намагаюсь прогнозувати своє майбутнє, то мені стає незатишно.
9. Я впевнений/-на, що людина народжена для того, щоб навчитися бути щасливою.	3	2	1	0	1	2	3	Життя – це важке випробування, і людина повинна винести його з честю.
10. Я помічаю, що складні задачі мене стимулюють, надихають.	3	2	1	0	1	2	3	Коли задача здається мені занадто складною, то у мене опускаються руки.

11. Я помічаю, що мені приємно допомагати іншим людям.	3	2	1	0	1	2	3	Допомагати іншим людям – марна трата сил та часу.
--	---	---	---	---	---	---	---	---

Дякуємо Вам за участь в дослідженні!

Обробка результатів:

Оцінка кожного твердження здійснюється за 7-бальною шкалою.

Ключ:

Оцінки 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3 переводяться відповідно в бали 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 для таких тверджень: № 1, 7.

Оцінки 3, 2, 1, 0, 1, 2, 3 переводяться відповідно в бали 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1 для таких тверджень: № 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11.

Додаток П

Перевірка валідності і надійності методики «Діагностика психологічної пружності особистості»: характеристика учасників дослідження, факторні навантаження, статистики співвідношення пункту з сумарним балом, описові статистики для пунктів методики, статистики шкали методики

Таблиця П.1

Перевірка валідності і надійності методики «Діагностика психологічної пружності особистості»: характеристика учасників дослідження (вибірка: 289 респондентів)

Характеристики вибірки		Юнацький вік (кількість осіб)	Молодий вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	64	85
	Чоловіки	59	81
Національність	Українець/-ка	123	166
Регіон постійного проживання до війни	Захід	32	48
	Центр	39	47
	Південь	30	35
	Схід	22	36
Сповідання віри/релігії	Наявне	52	79
	Відсутнє	71	87

Таблиця П.2

Факторні навантаження (N = 289)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Психологічна пружність	Пункт 1	0,564
	Пункт 2	0,658
	Пункт 3	0,642
	Пункт 4	0,787
	Пункт 5	0,700
	Пункт 6	0,611
	Пункт 7	0,482
	Пункт 8	0,726

Продовж. табл. П.2

	Пункт 9	0,552
	Пункт 10	0,698
	Пункт 11	0,627

Таблиця П.3

Статистики співвідношення пункту з сумарним балом

(N = 289)

Номери пунктів	Кореляція пункту з сумарним балом	Квадрат коефіцієнта множинної кореляції	альфа Кронбаха при видаленні пункту
Пункт 1	0,64	0,60	0,73
Пункт 2	0,31	0,39	0,78
Пункт 3	0,34	0,42	0,77
Пункт 4	0,39	0,45	0,76
Пункт 5	0,53	0,53	0,75
Пункт 6	0,31	0,44	0,77
Пункт 7	0,61	0,65	0,74
Пункт 8	0,56	0,61	0,74
Пункт 9	0,43	0,47	0,76
Пункт 10	0,37	0,34	0,77
Пункт 11	0,30	0,49	0,77

Таблиця П.4

Статистичні показники для пунктів шкали (N = 289)

Номери пунктів	Мінімум	Максимум	Середнє значення	Стандартне відхилення
Пункт 1	2	7	5,27	1,56
Пункт 2	1	7	5,09	2,10
Пункт 3	2	7	5,71	1,46
Пункт 4	1	7	5,52	1,80
Пункт 5	1	7	5,76	1,51
Пункт 6	1	7	5,31	1,74
Пункт 7	1	7	5,25	1,59
Пункт 8	1	7	5,47	1,84
Пункт 9	2	7	5,25	1,87
Пункт 10	1	7	5,11	1,59
Пункт 11	2	7	6,49	0,70

Таблиця П.5

Статистики шкали (N = 289)

Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення	Кількість пунктів
60,23	101,44	10,07	11

Додаток Р

**Авторський варіант методу біполярного семантичного диференціалу
«Визначення особливостей розуміння і оцінки концептів «помста», «життя»,
«людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»»**

Перше завдання полягало в наступному: «співвіднесіть поняття «помста» у вашому розумінні з однією із фіксованих крапок шкали, заданої протилежними за значеннями ознаками (X та Y), де:

-2 – сильно виражений полюс X;

-1 – виражений полюс X;

0 – не X, не Y чи X та Y в рівній мірі;

+ 1 – виражений полюс Y;

+ 2 – сильно виражений полюс Y».

Полюс Y	+2	+1	0	-1	-2	Полюс X
Добра						Погана
Приємна						Неприємна
Справедлива						Несправедлива
Приносить радість						Приносить печаль
Має важливе значення						Не має важливого значення
Не жорстока						Жорстока
Спричинює моральне задоволення						Спричинює моральне незадоволення
Приносить щастя						Приносить нещастя
Нестрашна						Страшна
Спокійна						Пов'язана з гнівом
Викликає насолоду						Викликає огиду

Друге завдання полягало в наступному: «співвіднесіть поняття «життя» в вашому розумінні з однією із фіксованих крапок шкали, заданої протилежними за значеннями ознаками (X та Y), де:

Життєрадісний						Печальний
Щирий						Потайний
Довірливий						Підозрілий
Товариський						Відлюдний
Скромний						Демонстративний
Доброзичливий						Злий
Лідер						Не схильний до лідерства
Розумний						Дурний
Врівноважений						Дратівливий
Турботливий						Егоїстичний
Допитливий						Байдужий
Схильний до співробітництва						Схильний до суперництва
Ласкавий						Жорстокий
Спокійний						Тривожний
Привабливий						Відразливий

**Методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»
(автор: Кравчук С. Л.)**

Інструкція: «Вам пропонується ряд тверджень. Поставте одну відмітку на шкалі від 1 до 4 залежно від того, наскільки сильно Ви не згодні чи згодні з твердженням. 1 – Майже завжди це не про мене. 2 – Частіше це не про мене. 3 – Частіше це про мене. 4 – Майже завжди це про мене. Правильних і неправильних відповідей немає».

Твердження	1– Майже завжди це не про мене	2 – Частіше це не про мене	3 – Частіше це про мене	4 – Майже завжди це про мене
1. Для досягнення успіху для Вас дуже важливо передбачити дії іншої людини.				
2. Було так, що Ви звертались з проханням про послугу до особи, що має відповідні можливості і може допомогти.				
3. Ви помітили, що пошук смислу того, що відбувається в складній ситуації, надає Вам полегшення/впевненості.				
4. Було так, що Ви покладались на потужні сили випадку.				
5. Важливо пояснювати для себе події/ситуації з метою досягнення успіху.				
6. Прогноз подій допомагає Вам контролювати власні емоції.				
7. Ви відчуваєте себе більш впевнено, коли спілкуєтесь з впливовими людьми.				

8. Було так, що у складній життєвій ситуації Ви приймали свою долю, щоб заспокоїтись.				
9. Коли Ви намагаєтесь зрозуміти сенс проблеми, у Вас з'являються позитивні емоції і внутрішня сила.				
10. Прогноз життєвих подій, як правило, обмежує можливості людини.				
11. Вам подобається передбачати зовнішні події, так як можете тоді їх контролювати.				
12. Ви помітили, що у складній ситуації Ви звертаєтесь до людей, які мають можливість допомогти, наприклад до начальника, чоловіка/дружини, батьків, друзів тощо.				
13. Ви згодні, що конкретні предмети/речі дійсно можуть приносити успіх.				
14. Ви помітили, що розуміння смислу складної життєвої ситуації є для Вас дуже важливим, оскільки сприяє Вашій ефективності.				
15. Пошук пояснень події, що сталася, підвищує Вашу впевненість в собі.				
16. Було так, що тривога/страх у Вас знижувались, якщо перед виконанням відповідального доручення Ви намагались передбачити перебіг подій.				
17. Ви намагаєтесь приєднатися до сильної і успішної особи/групи/команди, щоб досягнути власної ефективності.				
18. В доленосних ситуаціях боротьба не має сенсу.				
19. Для успішного прийняття важливого рішення для Вас важливо розрахувати, як будуть розгортатися події.				

20. Ви помітили, що якщо здійснюєте передбачення подій, потім у Вас позитивні емоції / впевненість в собі / натхнення.				
21. При зміні місця роботи було б добре, якби посередник/и відігравав/ли важливу роль у встановленні контакту між працівником, що бажає змінити роботу, і його новим наймачем.				
22. Ви помітили, що конкретні предмети/речі є щасливими і нещасливими.				
23. В певних ситуаціях правильніше діяти синхронно з ними: не протидіяти і прийняти їх такими, якими вони є.				
24. Було так, що розуміння стресової ситуації дало Вам можливість опанувати її.				
25. Було так, що перед відвідуванням лікаря Ви намагались узнати раніше, які є способи лікування, щоб зменшити неприємні відчуття в процесі лікування.				
26. Ви прагнете зблизитись з тими, хто досягнув успіху, так як це і Вам дає успіх.				
27. Я помітив/-ла, коли приймаєш свою долю, то з'являється відчуття спокою / стає легше.				
28. Ви помітили, що роздуми над доцільністю існуючих подій підвищують Вашу ефективність.				
29. Для досягнення успіху здатність передбачати події тільки заважає.				
30. Конкретні і точні очікування дозволяють Вам бути більш успішними в стресових умовах.				
31. При врегулюванні міжособистісних відносин/проблем				

дуже корисно залучати посередників, які можуть допомогти.				
32. Ви не вірите, що талісмани/амулету можуть приносити удачу людині.				
33. Як правило, Ви намагаєтесь зрозуміти проблему, щоб мати можливість розв'язати її.				
34. Точні і конкретні очікування розвитку подій дозволяють Вам легше долати стрес.				
35. Ви прикладаєте великі зусилля, щоб дружити з деякими важливими і могутніми людьми, щоб посилити свою ефективність.				
36. Якщо погана подія відбулась, Ви не приймаєте свою долю, починаєте змагатись / активно протидієте.				
37. Коли Ви знаходите певний сенс у подіях, Ви відчуваєте більш впевнено.				
38. Ви помітили, що прогноз життєвих подій збільшує Ваші шанси на успіх.				
39. Ви відчуваєте себе більш впевнено, якщо знаєте, чого очікувати наперед.				
40. Для досягнення цілей доцільно звертатися за допомогою до більш сильних осіб з відповідними можливостями.				
41. Астрологія допомагає Вам в житті.				
42. Ваша здатність переосмислювати події надає Вам впевненості.				
43. Ваша здатність переосмислювати події допомагає Вам ефективно вирішувати життєві питання.				
44. Було так, що Ви могли точно передбачити неконтрольовані події і тому були потім успішними в них.				
45. Ви помітили, що у Вас з'являються позитивні емоції і натхнення, коли Ви зближуєтесь з успішною людиною.				

46. Немає смислу боротися з невдачею, замість цього потрібно бути в мирі з тим, що доля вносить в життя.				
47. Передбачення дій людей сприяє досягненню Ваших цілей.				
48. Вам подобається передбачати поведінку іншої людини, так як це надає Вам сили.				
49. Цілком природно схилити до дій на благо собі особу, що має більші, ніж у Вас можливості.				
50. Ви помітили, що коли берете/одягаєте певну річ, то день є вдалим.				
51.Думки про доцільність існуючої реальності надають Вам сили.				
52. З метою рішення проблеми зовсім не обов'язково розуміти та пояснювати її сутність.				
53. Ви помітили, що передбачення зовнішніх подій і умов допомагає Вам краще володіти собою в різних ситуаціях.				
54. Ви інтерпретуєте свої труднощі як процес більше узнати про себе і інших людей.				
55. Ви відчуваєте свою внутрішню силу, коли намагаєтесь рівнятись на інших осіб/групи, які мають більші, ніж Ви можливості.				
56. Ви прагнете бути поруч з сильними людьми, щоб використовувати їх силу впливати на інших людей чи події.				
57. Ви схильні діяти заодно з силою випадку: Ви не змагаєтесь з долею.				
58. Було так, що Ви пояснили неприємну подію як новий досвід.				
59. Ви вірите в надприродні сили/містику.				

60. Ви відчуваєте себе більш комфортно, якщо знаєте, чого очікувати достроково.				
---	--	--	--	--

Ключі до шкал:

1. Прогностичний первинний контроль: 1+; 10-; 19+; 29-; 38+; 47+.
2. Заміщуючий первинний контроль: 2+; 12+; 21+; 31+; 40+; 49+; 56+.
3. Ілюзорний первинний контроль: 4+; 13+; 22+; 32-; 41+; 50+; 59+.
4. Інтерпретативний первинний контроль: 5+; 14+; 24+; 33+; 43+; 52-.
5. Прогностичний вторинний контроль: 6+; 11+; 16+; 20+; 25+; 30+; 34+; 39+; 44+; 48+; 53+; 60+.
6. Заміщуючий вторинний контроль: 7+; 17+; 26+; 35+; 45+; 55+.
7. Ілюзорний вторинний контроль: 8+; 18+; 23+; 27+; 36-; 46+; 57+.
8. Інтерпретативний вторинний контроль: 3+; 9+; 15+; 28+; 37+; 42+; 51+; 54+; 58+.

Додаток Т

Перевірка валідності і надійності методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»: характеристика учасників дослідження, факторні навантаження, статистики надійності, статистики співвідношення пункту з сумарним балом, статистичні показники для пунктів шкал, статистики шкал

Таблиця Т.1

Перевірка валідності і надійності методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»: характеристика учасників дослідження (вбірка: 602 респонденти)

Характеристики вибірки		Молодий вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	344
	Чоловіки	258
Національність	Українець/-ка	602
Регіон постійного проживання до війни	Захід	164
	Центр	189
	Південь	132
	Схід	117
Сповідання віри/релігії	Наявне	259
	Відсутнє	343

Таблиця Т.2

Факторні навантаження (N = 602)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Заміщуючий вторинний контроль	Пункт 7	0,689
	Пункт 17	0,683
	Пункт 26	0,825
	Пункт 35	0,697
	Пункт 45	0,585
	Пункт 55	0,471

Продовж. табл. Т.2

Ілюзорний контроль	первинний	Пункт 4	0,480
		Пункт 13	0,819
		Пункт 22	0,816
		Пункт 32	0,531
		Пункт 41	0,555
		Пункт 50	0,670
		Пункт 59	0,640
Ілюзорний контроль	вторинний	Пункт 8	0,739
		Пункт 18	0,619
		Пункт 23	0,448
		Пункт 27	0,594
		Пункт 36	0,558
		Пункт 46	0,787
		Пункт 57	0,636
Інтерпретативний контроль	вторинний	Пункт 3	0,702
		Пункт 9	0,690
		Пункт 15	0,640
		Пункт 28	0,649
		Пункт 37	0,689
		Пункт 42	0,442
		Пункт 51	0,525
		Пункт 54	0,543
		Пункт 58	0,505
Заміщуючий контроль	первинний	Пункт 2	0,837
		Пункт 12	0,737
		Пункт 21	0,649
		Пункт 31	0,601
		Пункт 40	0,662
		Пункт 49	0,440
		Пункт 56	0,554
Прогностичний контроль	вторинний	Пункт 6	0,659
		Пункт 11	0,514
		Пункт 16	0,524
		Пункт 20	0,438
		Пункт 25	0,445
		Пункт 30	0,712
		Пункт 34	0,823
		Пункт 39	0,842
		Пункт 44	0,402
		Пункт 48	0,462
		Пункт 53	0,857
Пункт 60	0,768		

Продовж. табл. Т.2

Прогностичний первинний контроль	Пункт 1	0,761
	Пункт 10	0,426
	Пункт 19	0,766
	Пункт 29	0,682
	Пункт 38	0,864
	Пункт 47	0,840
Інтерпретативний первинний контроль	Пункт 5	0,464
	Пункт 14	0,487
	Пункт 24	0,760
	Пункт 33	0,770
	Пункт 43	0,715
	Пункт 52	0,489

Таблиця Т.3

Статистики надійності (N = 602)

Шкали	альфа Кронбаха	альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Прогностичний первинний когнітивний контроль	0,701	0,703	6
Заміщуючий первинний когнітивний контроль	0,711	0,714	7
Ілюзорний первинний когнітивний контроль	0,773	0,773	7
Інтерпретативний первинний когнітивний контроль	0,714	0,728	6
Прогностичний вторинний когнітивний контроль	0,783	0,783	12
Заміщуючий вторинний когнітивний контроль	0,737	0,732	6
Ілюзорний вторинний когнітивний контроль	0,794	0,791	7
Інтерпретативний вторинний когнітивний контроль	0,749	0,749	9

Таблиця Т.4

Статистики співвідношення пункту з сумарним балом

(N = 602)

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту з сумарним балом	альфа Кронбаха при видаленні пункту
Прогностичний первинний когнітивний контроль	Пункт 1	0,496	0,686
	Пункт 10	0,338	0,612
	Пункт 19	0,574	0,386
	Пункт 29	0,452	0,644
	Пункт 38	0,620	0,538
	Пункт 47	0,616	0,594
Заміщуючий первинний когнітивний контроль	Пункт 2	0,725	0,607
	Пункт 12	0,654	0,627
	Пункт 21	0,531	0,670
	Пункт 31	0,454	0,611
	Пункт 40	0,560	0,579
	Пункт 49	0,350	0,642
Ілюзорний первинний когнітивний контроль	Пункт 56	0,552	0,584
	Пункт 4	0,333	0,696
	Пункт 13	0,764	0,567
	Пункт 22	0,752	0,583
	Пункт 32	0,427	0,696
	Пункт 41	0,483	0,676
Інтерпретативний первинний когнітивний контроль	Пункт 50	0,672	0,608
	Пункт 59	0,655	0,626
	Пункт 5	0,438	0,586
	Пункт 14	0,505	0,570
	Пункт 24	0,507	0,617
	Пункт 33	0,715	0,469
Прогностичний вторинний когнітивний контроль	Пункт 43	0,597	0,520
	Пункт 52	0,505	0,632
	Пункт 6	0,589	0,769
	Пункт 11	0,362	0,782
	Пункт 16	0,466	0,769
	Пункт 20	0,490	0,764
	Пункт 25	0,360	0,783
	Пункт 30	0,617	0,762
	Пункт 34	0,631	0,761
	Пункт 39	0,632	0,759
	Пункт 44	0,304	0,784
	Пункт 48	0,430	0,781
Пункт 53	0,706	0,745	
Пункт 60	0,698	0,746	

Продовж. табл. Т.4

Заміщуючий вторинний когнітивний контроль	Пункт 7	0,634	0,639
	Пункт 17	0,681	0,687
	Пункт 26	0,807	0,639
	Пункт 35	0,683	0,702
	Пункт 45	0,563	0,718
	Пункт 55	0,512	0,730
Люзорний вторинний когнітивний контроль	Пункт 8	0,685	0,740
	Пункт 18	0,552	0,758
	Пункт 23	0,367	0,792
	Пункт 27	0,644	0,756
	Пункт 36	0,504	0,764
	Пункт 46	0,708	0,714
	Пункт 57	0,593	0,728
Інтерпретативний вторинний когнітивний контроль	Пункт 3	0,619	0,706
	Пункт 9	0,585	0,709
	Пункт 15	0,513	0,719
	Пункт 28	0,552	0,716
	Пункт 37	0,585	0,739
	Пункт 42	0,496	0,742
	Пункт 51	0,511	0,731
	Пункт 54	0,549	0,734
	Пункт 58	0,384	0,734

Таблиця Т.5

Статистичні показники для пунктів шкал

(N = 602)

Шкали		Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Прогностичний контроль	первинний	Пункт 1	2,4020	0,92364
		Пункт 10	2,9103	0,80261
		Пункт 19	3,1179	0,75036
		Пункт 29	2,9850	0,88889
		Пункт 38	2,8472	0,78031
		Пункт 47	2,4917	0,77229
Заміщуючий контроль	первинний	Пункт 2	2,5914	0,71294
		Пункт 12	2,5432	0,97845
		Пункт 21	2,6047	0,91930
		Пункт 31	2,0947	0,83954
		Пункт 40	2,4618	0,89705
		Пункт 49	2,4020	0,75755

Продовж. табл. Т.5

	Пункт 56	2,4153	0,95852
Ілюзорний первинний контроль	Пункт 4	2,3704	0,85796
	Пункт 13	2,2110	0,93036
	Пункт 22	2,3173	0,99449
	Пункт 32	2,5731	1,10308
	Пункт 41	1,8322	0,92843
	Пункт 50	2,2193	1,00171
	Пункт 59	2,1761	0,95082
Інтерпретативний первинний контроль	Пункт 5	3,2126	0,72372
	Пункт 14	3,0299	0,82541
	Пункт 24	3,0183	0,81255
	Пункт 33	3,4734	0,69712
	Пункт 43	3,0631	0,72236
	Пункт 52	2,9402	0,83780
Прогностичний вторинний контроль	Пункт 6	2,9402	0,94424
	Пункт 11	3,1512	0,74909
	Пункт 16	2,7043	0,91699
	Пункт 20	3,0714	0,81981
	Пункт 25	2,8272	0,93020
	Пункт 30	2,8239	0,89120
	Пункт 34	2,9037	0,82233
	Пункт 39	3,0615	0,86792
	Пункт 44	2,8987	0,72834
	Пункт 48	2,8223	0,77822
	Пункт 53	2,9070	0,83076
	Пункт 60	3,0382	0,80980
Заміщуючий вторинний контроль	Пункт 7	2,6578	0,91893
	Пункт 17	2,6246	0,96628
	Пункт 26	2,5415	0,96114
	Пункт 35	2,0980	0,98340
	Пункт 45	2,8173	0,79506
	Пункт 55	2,5449	0,83326
Ілюзорний вторинний контроль	Пункт 8	2,5764	0,94876
	Пункт 18	2,0000	0,77610
	Пункт 23	2,5797	0,78746
	Пункт 27	2,4751	0,83609
	Пункт 36	2,2209	0,87260
	Пункт 46	2,2757	0,90866
	Пункт 57	2,3721	0,85432
Інтерпретативний вторинний контроль	Пункт 3	3,0382	0,86542
	Пункт 9	2,8654	0,71599
	Пункт 15	3,0714	0,84382

Продовж. табл. Т.5

	Пункт 28	2,7209	0,74449
	Пункт 37	3,1146	0,75335
	Пункт 42	3,0482	0,69656
	Пункт 51	2,6811	0,75520
	Пункт 54	2,8239	0,88746
	Пункт 58	3,1827	0,74982

Таблиця Т.6

Статистики шкал (N = 602)

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Прогностичний первинний контроль	16,7542	6,069	2,46358
Заміщуючий первинний контроль	17,1130	11,155	3,33995
Ілюзорний первинний контроль	15,6993	15,542	3,94230
Інтерпретативний первинний контроль	18,7375	6,267	2,50342
Прогностичний вторинний контроль	35,1495	30,234	5,49853
Заміщуючий вторинний контроль	15,2841	12,936	3,59701
Ілюзорний вторинний контроль	16,5000	12,676	3,56039
Інтерпретативний вторинний контроль	26,5465	16,458	4,05683

Додаток У

Дослідницька анкета «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей»

Шановний учаснику дослідження! Дослідження проводиться Кравчук Світланою Леонтіївною, старшим науковим співробітником Інституту соціальної та політичної психології НАПН України і присвячено особливостям сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей. Дослідження проводиться конфіденційно. Ваша думка є дуже цінною і значимою. Прошу Вас віднестися до дослідження відповідально і відповідати щиро. Будь ласка, дайте відповіді на всі питання.

Стать _____

Вік _____

Національність _____

Регіон постійного проживання до війни:

Захід _____

Центр _____

Південь _____

Схід _____

Статус учасника дослідження:

Мирне населення _____

ВПО з зони активних бойових дій _____

Інше: _____

Основний рід занять:

Робітник/-ця (промисловець, с/г) _____

Службовець/-виця _____

Спеціаліст/-ка _____

Індивідуальна зайнятість _____

Підприємець/-иця, фермер/-ка _____

Домогосподар/-ка _____

Студент/-ка _____

Безробітний/-на _____

Інше: _____

Дата _____

1. Моя думка про моїх батьків така:

- а) в дитинстві один з моїх батьків домінував, істотно задавав тон у відносинах;
- б) в дитинстві мої батьки добре взаємно доповнювали один одного.

2. Моя мати (або батько) – ідеаліст. Вона/він має підвищені вимоги до дійсності, тому часто багато в чому розчаровується.

- а) вірно;
- б) невірно.

3. В дитинстві я не був/-ла повністю відвертий/-а зі своєю матір'ю, вона часто була для мене чужою.

- а) невірно;
- б) вірно.

4. В дитинстві батьки були задоволені Вашими успіхами і поведінкою?

- а) ні, батько чи мати завжди знаходили у мене недоліки; я рідко щось робив/-ла правильно; інші – «кращі» діти часто ставилися мені як приклад;
- б) мої батьки розуміли мене; вони були задоволені моїми успіхами і поведінкою.

5. Коли я подумки повертаюся у своє дитинство, я можу сказати, що...

- а) мої батьки часто були налаштовані песимістично і багато чого бачили з поганого боку;
- б) мої батьки були оптимістами і сприймали життя з кращого боку.

6. Як поводитися Ваші батьки в дитинстві, якщо Ви зверталися до них з будь-яким питанням?

- а) вони не дуже охоче відповідали на мої запитання, у них не було часу та бажання відповідати на них;
- б) вони були дуже терплячі і намагалися відповісти на всі мої запитання.

7. В дитинстві часто Вас карали батьки?

- а) часто;
- б) не часто.

8. Яке з таких тверджень описує Ваше ставлення до своїх батьків?

- а) іноді я не можу відчувати повагу до своїх батьків;
- б) я поважаю своїх батьків і пишаюся ними.

9. Як Ви оцінюєте, озираючись назад в дитинство, стосунки з Вашими батьками?

- а) мої батьки у взаєминах зі мною були холодними і чужими;
- б) взаємини між мною та батьками були теплими і добрими.

ДУЖЕ ВАМ ДЯКУЮ ЗА УЧАСТЬ В ДОСЛІДЖЕННІ! ВАШІ ВІДПОВІДІ Є ЦІННИМИ І ЗНАЧИМИМИ ДЛЯ МЕНЕ.

**Характеристика вибірки респондентів відповідно етапів
емпіричного дослідження**

Таблиця Ф.1

**Характеристика учасників дослідження
(вбірка: 944 респонденти)**

Характеристики вибірки		Групи респондентів (кількість осіб)				
		1	2	3	4	5
Стать	Жінки	0	0	344	76	188
	Чоловіки	212	124	0	0	0
Вік	Молодий	119	68	176	44	102
	Середній	93	56	168	32	86
Національність	Українець/-ка	212	124	344	76	188
Регіон постійного проживання до війни	Захід	31	34	81	14	0
	Центр	79	36	96	26	0
	Південь	58	31	84	17	0
	Схід	44	23	83	19	188
Основний рід занять	Робітник/-ця (промисловець, с/г)	57	15	37	9	27
	Службовець/-виця	16	17	67	7	33
	Спеціаліст/-ка	19	21	78	11	38
	Індивідуальна зайнятість	74	41	52	23	39
	Підприємець/-иця, фермер/-ка	9	12	46	4	12
	Домогосподар/-ка	0	0	43	16	23
	На пенсії	0	0	0	0	0
	Студент/-ка	0	0	0	0	0
	Безробітний/-на	37	18	21	6	16
Сповідання віри/релігії	Наявне	93	52	127	37	84
	Відсутнє	119	72	217	39	104

Де:

- 1) група 1: добровольці-ветерани чоловічої статі;
- 2) група 2: цивільні особи чоловічої статі, які не брали участь у війні;
- 3) група 3: цивільні особи жіночої статі, які не брали участь у війні;
- 4) група 4: дружини активних УБД;
- 5) група 5: ВПО жіночої статі.

Таблиця Ф.2

**Другий етап дослідження: характеристика учасників дослідження
(вбірка: 242 респонденти)**

Характеристики вибірки		Молодий вік (кількість осіб)	Середній вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	89	71
	Чоловіки	44	38
Національність	Українець/-ка	133	109
Регіон постійного проживання до війни	Захід	31	27
	Центр	49	36
	Південь	29	24
	Схід	24	22
Основний рід занять	Робітник/-ця (промисловець, с/г)	12	18
	Службовець/-виця	34	24
	Спеціаліст/-ка	27	16
	Індивідуальна зайнятість	34	26
	Підприємець/-иця, фермер/-ка	6	4
	Домогосподар/-ка	9	12
	На пенсії	0	0
	Студент/-ка	0	0
	Безробітний/-на	11	9
Сповідання віри/релігії	Наявне	61	52
	Відсутнє	72	57

Таблиця Ф.3

**Четвертий етап дослідження: характеристика учасників дослідження
(вбірка: 602 респонденти)**

Характеристики вибірки		Молодий вік (кількість осіб)	Середній вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	179	165
	Чоловіки	136	122
Національність	Українець/-ка	315	287
Регіон постійного проживання до війни	Захід	97	83
	Центр	124	108
	Південь	51	52
	Схід	43	44
Основний рід занять	Робітник/-ця (промисловець, с/г)	43	57
	Службовець/-виця	68	74
	Спеціаліст/-ка	79	62
	Індивідуальна зайнятість	49	41
	Підприємець/-иця, фермер/-ка	12	9
	Домогосподар/-ка	38	26
	На пенсії	0	0
	Студент/-ка	0	0
	Безробітний/-на	26	18
Сповідання віри/релігії	Наявне	127	118
	Відсутнє	188	169

Таблиця Ф.4

**Шостий етап дослідження: характеристика учасників дослідження
(вбірка: 254 респонденти)**

Характеристики вибірки		Молодий вік (кількість осіб)	Середній вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	69	61
	Чоловіки	65	59
Національність	Українець/-ка	134	120

Продовж. табл. Ф.4

Регіон постійного проживання до війни	Захід	34	29
	Центр	38	32
	Південь	36	31
	Схід	26	28
Основний занять	Робітник/-ця (промисловець, с/г)	29	35
	Службовець/-виця	15	21
	Спеціаліст/-ка	9	6
	Індивідуальна зайнятість	38	29
	Підприємець/-иця, фермер/-ка	6	4
	Домогосподар/-ка	28	14
	На пенсії	0	0
	Студент/-ка	0	0
	Безробітний/-на	9	11
Сповідання віри/релігії	Наявне	61	54
	Відсутнє	73	66

Таблиця Ф.5

Сьомий етап дослідження: характеристика учасників дослідження (вбірка: 166 респондентів – ВПО, які перебувають за кордоном внаслідок війни)

Характеристики вибірки		Молодий вік (кількість осіб)	Середній вік (кількість осіб)
Стать	Жінки	89	77
	Чоловіки	0	0
Національність	Українець/-ка	89	77
Регіон постійного проживання до війни	Захід	16	19
	Центр	17	20
	Південь	25	17
	Схід	31	21

Продовж. табл. Ф.5

Основний заняць	рід	Робітник/-ця (промисловець, с/г)	18	12
		Службовець/-виця	12	7
		Спеціаліст/-ка	11	9
		Індивідуальна зайнятість	16	11
		Підприємець/-иця, фермер/-ка	8	5
		Домогосподар/-ка	14	12
		На пенсії	0	7
		Студент/-ка	4	0
		Безробітний/-на	6	14
Сповідання віри/релігії		Наявне	42	36
		Відсутнє	47	41

Таблиця Ф.6

**Восьмий етап дослідження: характеристика учасників дослідження
(вбірка: 583 респонденти)**

Характеристики вибірки		Групи респондентів (кількість осіб)				
		1а	2а	3а	4а	
Стать	Жінки	0	128	198	36	
	Чоловіки	74	116	0	31	
Вік	Молодий	39	136	109	37	
	Середній	35	108	89	30	
Національність	Українець/-ка	74	244	198	67	
Регіон постійного проживання до війни	Захід	14	67	0	0	
	Центр	24	72	0	0	
	Південь	19	59	0	0	
	Схід	17	46	198	67	
Основний заняць	рід	Робітник/-ця (промисловець, с/г)	11	49	47	14
		Службовець/-виця	6	12	9	4

Продовж. табл. Ф.6

	Спеціаліст/-ка	12	28	26	7
	Індивідуальна зайнятість	33	53	42	23
	Підприємець/-иця, фермер/-ка	0	16	14	4
	Домогосподар/-ка	0	47	32	7
	На пенсії	0	0	0	0
	Студент/-ка	0	0	0	0
	Безробітний/-на	12	39	28	8
Сповідання віри/релігії	Наявне	32	107	82	29
	Відсутнє	42	137	116	38

Де:

- 1) група 1а: 74 добровольці-ветерани, які брали безпосередню участь в бойових діях;
- 2) група 2а: 244 особи, які зазначили, що війна не торкнулась їх фізично, але стала пригнічуючим фактором емоційно і морально;
- 3) група 3а: 198 осіб, які були вимушені виїхати з зони воєнних дій і залишити там своїх близьких родичів;
- 4) група 4а: 67 осіб, родина яких втратила родича/-ів.

Додаток X

**Розуміння концептів «прощення», «помста», «життя», «людина, яка прощає»,
«людина, яка мстить», умов непростення**

Таблиця X.1

Кількість інформаційних повідомлень для тематичного аналізу в різних групах респондентів: питання «Як Ви розумієте, що означає прощення?»

Групи респондентів	Варіанти наявності інформаційних повідомлень		
	Кількість текстів	Важко сказати	Відсутність відповіді
1. Добровольці-ветерани	165	16	31
2. Цивільні чоловіки	93	9	22
3. Цивільні жінки	281	28	35
4. Дружини активних УБД	62	8	6
5. ВПО жіночої статі	159	16	13

Таблиця X.2

Розуміння концепту «прощення» різними групами респондентів

Теми	Частота зустрічі теми в текстах (у відсотках)				
	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО
Когнітивний компонент					
Міркування над причинами переступу/кривди	12,73	15,05	25,63	22,58	27,04
Забування переступу/кривди	4,24	8,60	8,54	17,74	13,21
Збереження пам'яті про переступ/кривду за браку образи	0,00	0,00	4,27	9,68	5,03
Зв'язок із вірою в Бога	11,52	19,35	20,64	16,13	11,32

Продовж. табл. X.2

Прийняття ситуації переступу/кривди	26,06	22,58	24,56	30,65	21,38
Розуміння між людьми	4,24	11,83	26,33	24,19	22,64
Брак повторення негативних думок	1,21	3,23	12,46	14,52	11,95
Життєвий досвід	0,00	0,00	2,14	0,00	0,00
Емоційний компонент					
Відпущення негативних переживань	5,45	19,35	37,72	41,94	21,38
Зв'язок зі спокоєм	4,24	10,75	31,32	14,52	16,35
Позбавлення почуття провини	0,00	3,23	22,42	17,74	11,95
Позбавлення агресивності	0,61	1,08	10,32	9,68	4,40
Зняття психологічного напруження	3,03	4,30	27,05	22,58	13,21
Зв'язок з позитивними емоціями	0,61	3,23	20,64	20,97	12,58
Зв'язок з любов'ю	3,03	7,53	28,11	25,81	18,24
Зв'язок з довірою	1,21	1,08	25,98	29,03	22,64
Зв'язок з відчаєм	0,61	0,00	0,00	0,00	0,00
Зв'язок з провинною	0,61	0,00	4,98	6,45	6,92
Зв'язок з душевною теплотою	0,61	4,30	7,47	16,13	10,06
Зв'язок зі співчуттям	0,00	2,15	27,05	30,65	25,79
Зв'язок з надією	0,61	0,00	4,98	12,90	6,92
Конативний компонент					
Перехід до мирних стосунків	2,42	5,38	9,25	14,52	21,38
Відновлення стосунків	17,58	22,58	39,86	41,94	38,99
Доброзичливе ставлення	21,82	34,41	44,13	38,71	36,48
Конструктивна поведінка	0,00	0,00	16,37	17,74	16,98

Таблиця Х.3

Кількість інформаційних повідомлень для тематичного аналізу в різних групах респондентів: питання «На Вашу думку, коли не можна в міжособовій взаємодії простити кривдника?»

Групи респондентів	Варіанти наявності інформаційних повідомлень		
	Кількість текстів	Важко сказати	Відсутність відповіді
1. Добровольці-ветерани	169	15	28
2. Цивільні чоловіки	95	11	18
3. Цивільні жінки	279	36	29
4. Дружини активних УБД	64	7	5
5. ВПО жіночої статі	163	9	16

Таблиця Х.4

Розуміння умов непростення різними групами респондентів: найчастотніші теми

Теми	Частота зустрічі теми в текстах (у відсотках)				
	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО
Убивство	31,95	36,84	37,99	59,38	52,76
Кривда близьким людям	41,42	38,95	50,90	71,88	58,90
Зрада	30,18	22,11	24,73	53,13	23,93
Значні втрати від кривди	18,93	24,21	14,70	32,81	41,10
Брак щирого каяття	29,59	33,68	45,88	57,81	40,49
Повторна кривда	11,24	15,79	17,56	28,13	25,15
Навмисні дії кривдника	21,30	9,47	21,86	18,75	25,77
Насильство	23,08	27,37	25,81	28,13	36,20
Крадіжка	0,00	0,00	0,72	0,00	0,00

Таблиця Х.5

Навантаження показників на фактори в групі добровольців-ветеранів:

структура розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»
(n = 212)

Показники	Фактори	
	Перший	Другий
Заклопотаний – Спокійний		0,780
Песимістичний – Оптимістичний	0,517	0,537
Розчарований – Повний надій		0,712
Незадоволений – Задоволений	0,521	0,723
Напружений – Розслаблений		0,854
Хворий – Здоровий	0,625	
Бездіяльний – Діяльний	0,715	
Печальний – Радісний	0,742	
Знесилений – Повний сил	0,814	
Самопочуття погане – Самопочуття добре	0,785	
Похмурий – Життєрадісний	0,850	
Пасивний – Активний	0,821	
Нещасний – Щасливий	0,782	
Поганий настрій – Добрий настрій	0,764	
Часто відчуває себе невдахою – Часто відчуває себе успішною людиною	0,770	
Дуже рідкі почуття провини і сорому – Дуже часті почуття провини і сорому	- 0,520	

Таблиця X.6

Навантаження показників на фактори в групі цивільних чоловіків: структура розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»
(n = 124)

Показники	Фактори			
	Перший	Другий	Третій	Четвертий
Заклопотаний – Спокійний		0,566		

Продовж. табл. X.6

Песимістичний – Оптимістичний	0,792			
Розчарований – Повний надій	0,562			
Незадоволений – Задоволений		0,843		
Напружений – Розслаблений	0,665			
Хворий – Здоровий		0,583		
Бездіяльний – Діяльний			0,711	
Печальний – Радісний	0,819			
Знесилений – Повний сил		0,651		
Самопочуття погане – Самопочуття добре				
Похмурий – Життєрадісний	0,858			
Пасивний – Активний			0,787	
Нещасний – Щасливий	0,707			
Поганий настрій – Добрий настрій			0,550	
Часто відчуває себе невдахою – Часто відчуває себе успішною людиною			0,596	0,559
Дуже рідкі почуття провини і сорому – Дуже часті почуття провини і сорому				- 0,877

Таблиця X.7

Навантаження показників на фактори в групі цивільних жінок: структура розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»

(n = 344)

Показники	Фактори		
	Перший	Другий	Третій
Зклопотаний – Спокійний		0,761	
Песимістичний – Оптимістичний		0,745	

Продовж. табл. X.7

Розчарований – Повний надій		0,833	
Незадоволений – Задоволений	0,682		
Напружений – Розслаблений		0,522	
Хворий – Здоровий	0,724		
Бездіяльний – Діяльний			0,793
Печальний – Радісний	0,844		
Знесилений – Повний сил	0,841		
Самопочуття погане – Самопочуття добре	0,826		
Похмурий – Життєрадісний	0,801		
Пасивний – Активний			0,782
Нещасний – Щасливий	0,749		
Поганий настрої – Добрий настрої	0,727		
Часто почуває себе невдахою – Часто почуває себе успішною людиною			0,785
Дуже рідкі почуття провини і сорому – Дуже часті почуття провини і сорому			

Таблиця X.8

**Навантаження показників на фактори в групі дружин активних учасників
воєнних дій: структура розуміння концепту «людина, яка схильна до
прощення в міжособовій взаємодії»
(n = 76)**

Показники	Фактори			
	Перший	Другий	Третій	Четвертий
Заклопотаний – Спокійний			0,896	
Песимістичний – Оптимістичний			0,877	
Розчарований – Повний надій		0,889		
Незадоволений – Задоволений			0,695	
Напружений – Розслаблений			0,760	
Хворий – Здоровий		0,840		
Бездіяльний – Діяльний		0,888		

Продовж. табл. X.8

Печальний – Радісний	0,779			
Знесилений – Повний сил		0,899		
Самопочуття погане – Самопочуття добре		0,745		
Похмурий – Життєрадісний	0,742			
Пасивний – Активний	0,685			
Нещасний – Щасливий	0,908			
Поганий настрій – Добрий настрій	0,835			
Часто відчуває себе невдахою – Часто відчуває себе успішною людиною	0,934			
Дуже рідкі почуття провини і сорому – Дуже часті почуття провини і сорому				- 0,886

Таблиця X.9

**Навантаження показників на фактори в групі ВПО жіночої статі: структура розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»
(n = 188)**

Показники	Фактори		
	Перший	Другий	Третій
Зклопотаний – Спокійний			0,793
Песимістичний – Оптимістичний		0,672	
Розчарований – Повний надій		0,807	
Незадоволений – Задоволений		0,752	
Напружений – Розслаблений			0,572
Хворий – Здоровий	0,761		
Бездіяльний – Діяльний	0,779		
Печальний – Радісний	0,737		
Знесилений – Повний сил	0,793		
Самопочуття погане – Самопочуття добре	0,854		

Продовж. табл. X.9

Похмурий – Життєрадісний	0,777		
Пасивний – Активний	0,780		
Нещасний – Щасливий	0,759		
Поганий настрої – Добрий настрої	0,711	0,502	
Часто почуває себе невдахою – Часто почуває себе успішною людиною	0,832		
Дуже рідкі почуття провини і сорому – Дуже часті почуття провини і сорому			- 0,721

Таблиця X.10

**Навантаження показників на фактори в групі цивільних жінок:
особливості розуміння концепту «помста»
(n = 160)**

Показники	Фактори	
	Перший	Другий
Погана	0,555	
Неприємна	0,680	
Несправедлива	0,627	
Приносить печаль	0,829	
Не має важливого значення		
Жорстока		0,835
Спричинює моральне незадоволення	0,781	
Приносить нещастя	0,674	
Страшна		0,877
Пов'язана з гнівом		0,734
Викликає огиду	0,786	

Таблиця X.11

**Навантаження показників на фактори в групі цивільних чоловіків:
особливості розуміння концепту «помста»
(n = 82)**

Показники	Фактори			
	Перший	Другий	Третій	Четвертий
Погана		0,692		
Неприємна	0,843			
Несправедлива		0,742		
Приносить печаль	0,851			
Не має важливого значення		0,753		
Жорстока				0,829
Спричинює моральне незадоволення	0,682			
Приносить нещастя			0,830	
Страшна				
Пов'язана з гнівом				0,816
Викликає огиду			0,732	

Таблиця X.12

**Статеві відмінності в оцінці концепту «помста» у цивільних осіб
(n = 242)**

Групи	Показники	Вибір кількісної оцінки у відсотках					Показники	Хі-квадрат Пірсона	Рівень значущості
		Полюс У	+2	+1	0	-1			
Жінки	Добра	2,5	10,6	16,9	30,0	40,0	Погана	9,286	0,054 p>0,05
Чоловіки		7,3	9,8	26,8	17,1	39,0			
Жінки	Приємна	7,5	21,3	15,0	21,9	34,4	Неприємна	3,166	0,530 p>0,05
Чоловіки		12,2	22,0	12,2	26,8	26,8			
Жінки	Справедлива	11,3	22,5	41,9	20,6	3,8	Несправедлива	20,467	0,000 p<0,001
Чоловіки		29,3	31,7	29,3	7,3	2,4			
Жінки	Приносить радість	8,1	11,3	30,0	22,5	28,1	Приносить печаль	0,405	0,982 p>0,05
Чоловіки		9,8	9,8	29,3	24,4	26,8			
Жінки	Має важливе значення	10,0	15,6	36,3	27,5	10,6	Не має важливого значення	9,857	0,043 p<0,05
Чоловіки		14,6	26,8	34,1	22,0	2,4			
Жінки	Не жорстока	7,5	3,8	22,5	30,0	36,3	Жорстока	19,481	0,000 p<0,001
Чоловіки		2,4	19,5	22,0	19,5	36,6			

Продовж. табл. X.12

Жінки	Спричинює	13,8	28,1	33,1	13,8	11,3	Спричинює моральне незадоволення	7,858	0,097 p>0,05
Чоловіки	моральне задоволення	14,6	36,6	19,5	22,0	7,3			
Жінки	Приносить щастя	2,5	6,3	29,4	23,8	38,1	Приносить нещастя	5,351	0,253 p>0,05
Чоловіки		2,4	12,2	22,0	31,7	31,7			
Жінки	Нестрашна	7,5	3,8	23,8	45,0	20,0	Страшна	18,732	0,001 p<0,01
Чоловіки		2,4	17,1	31,7	29,3	19,5			
Жінки	Спокійна	3,8	10,0	12,5	23,1	50,6	Пов'язана з гнівом	1,790	0,774 p>0,05
Чоловіки		2,4	9,8	14,6	29,3	43,9			
Жінки	Викликає насолоду	6,3	16,3	36,9	14,4	26,3	Викликає огиду	5,550	0,235 p>0,05
Чоловіки		4,9	24,4	24,4	19,5	26,8			

Таблиця X.13

**Навантаження показників на фактори в групі цивільних жінок:
особливості розуміння концепту «Людина, яка мстить за кривду в міжособовій
взаємодії»
(n = 160)**

Показники	Фактори				
	Перший	Другий	Третій	Четвертий	П'ятий
Несправедливий				0,806	
Печальний	0,649				
Потайний			0,732		
Підозрілий			0,825		
Відлюдний	0,825				
Демонстративний					0,588
Злий	0,510				
Не схильний до лідерства					
Нерозумний		0,680			
Дратівливий		0,829			
Егоїстичний	0,612				
Байдужий					0,532
Схильний до суперництва					0,559

Продовж. табл. X.13

Жорстокий					
Тривожний		0,681			
Відразливий					

Таблиця X.14

**Навантаження показників на фактори в групі цивільних чоловіків:
особливості розуміння концепту «Людина, яка мстить яка мстить за кривду в
міжособовій взаємодії»
(n = 82)**

Показники	Фактори					
	Перший	Другий	Третій	Четвер- тий	П'ятий	Шостий
Несправедливий					0,809	
Печальний			0,712			
Потайний			0,691			
Підозрілий		0,858				
Відлюдний		0,864				
Демонстративний						
Злий						
Не схильний до лідерства	0,697					
Нерозумний	0,791					
Дратівливий	0,864					
Егоїстичний		0,500		0,528		
Байдужий				0,878		
Схильний до суперництва						0,913
Жорстокий						
Тривожний	0,872					
Відразливий						

Таблиця X.15

Статеві відмінності в оцінці концепту «Людина, яка мстить яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» у цивільних осіб (n = 242)

Групи	Показники	Вибір кількісної оцінки у відсотках					Показники	Хі-квадрат Пірсона	Рівень значущості
		Полюс У	+2	+1	0	-1			
Жінки	Справедливий	5,0	15,0	41,3	25,0	13,8	Несправедливий	13,995	0,007 p<0,01
Чоловіки		12,2	29,3	26,8	17,1	14,6			
Жінки	Життєрадісний	0,0	2,5	33,8	33,8	30,0	Печальний	5,442	0,245 p>0,05
Чоловіки		2,4	4,9	34,1	34,1	24,4			
Жінки	Щирий	3,8	10,0	23,8	30,0	32,5	Потайний	11,885	0,018 p<0,05
Чоловіки		12,2	17,1	12,2	26,8	31,7			
Жінки	Довірливий	2,5	3,8	21,3	30,0	42,5	Підозрілий	0,945	0,918 p>0,05
Чоловіки		2,4	4,9	22,0	34,1	36,6			
Жінки	Товариський	0,0	10,0	38,8	25,0	26,3	Відлюдний	7,380	0,117 p>0,05
Чоловіки		2,4	14,6	26,8	26,8	29,3			
Жінки	Скромний	3,8	7,5	47,5	23,8	17,5	Демонстративний	9,130	0,058 p>0,05
Чоловіки		0,0	12,2	34,1	26,8	26,8			
Жінки	Доброзичливий	0,0	1,3	16,3	43,8	38,8	Злий	12,006	0,007 p<0,01
Чоловіки		0,0	9,8	22,0	34,1	34,1			
Жінки	Схильний до лідерства	16,3	30,0	40,0	11,3	2,5	Не схильний до лідерства	10,523	0,032 p<0,05
Чоловіки		24,4	26,8	26,8	12,2	9,8			
Жінки	Розумний	10,0	17,5	50,0	16,3	6,3	Нерозумний	5,362	0,252 p>0,05
Чоловіки		19,5	19,5	41,5	12,2	7,3			
Жінки	Врівноважений	3,8	7,5	26,3	36,3	26,3	Дратівливий	9,590	0,048 p<0,05
Чоловіки		12,2	7,3	14,6	41,5	24,4			
Жінки	Дбайливий	1,3	7,5	31,3	27,5	32,5	Егоїстичний	7,278	0,122 p>0,05
Чоловіки		0,0	4,9	41,5	34,1	19,5			
Жінки	Допитливий	5,0	20,0	35,0	27,5	12,5	Байдужий	4,204	0,379 p>0,05
Чоловіки		4,9	9,8	39,0	31,7	14,6			
Жінки	Схильний до співробітництва	1,3	7,5	15,0	31,3	45,0	Схильний до суперництва	10,570	0,032 p<0,05
Чоловіки		7,3	7,3	24,4	26,8	34,1			
Жінки	Ласкавий	1,3	2,5	12,5	45,0	38,8	Жорстокий	5,631	0,228 p>0,05
Чоловіки		0,0	7,3	17,1	43,9	31,7			
Жінки	Спокійний	1,3	8,8	28,8	38,8	22,5	Тривожний	26,791	0,000 p<0,001
Чоловіки		17,1	2,4	22,0	43,9	14,6			

Продовж. табл. X.15

Жінки	Привабливий	0,0	10,0	35,0	33,8	21,3	Відразливий	14,557	0,006 p<0,01
Чоловіки		4,9	12,2	43,9	17,1	22,0			

Таблиця X.16

Відмінності в оцінці концепту «Людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії» у цивільних осіб залежно від розгляду помсти як приємної і неприємної
(n = 204)

Групи	Показники	Вибір кількісної оцінки у відсотках					Показники	Хі-квадрат Пірсона	Рівень значущості
		Полюс У							
		+2	+1	0	-1	-2			
1a	Справедливий	21,6	16,2	40,5	16,2	5,4	Несправедливий	32,346	0,000 p<0,001
1в		1,5	20,0	30,8	29,2	18,5			
1a	Життєрадісний	0,0	5,4	35,1	29,7	29,7	Печальний	0,720	0,869 p>0,05
1в		0,0	3,1	36,2	31,5	29,2			
1a	Щирий	8,1	10,8	24,3	21,6	35,1	Потайний	3,957	0,412 p>0,05
1в		7,7	9,2	16,9	33,8	32,3			
1a	Довірливий	2,7	2,7	18,9	29,7	45,9	Підозрілий	0,610	0,962 p>0,05
1в		1,5	3,1	21,5	30,8	43,1			
1a	Товариський	2,7	2,7	43,2	24,3	27,0	Відлюдний	11,569	0,021 p<0,01
1в		0,0	12,3	29,2	27,7	30,8			
1a	Скромний	0,0	10,8	45,9	21,6	21,6	Демонстративний	4,998	0,288 p>0,05
1в		3,1	6,9	37,7	29,2	23,1			
1a	Доброзичливий	0,0	5,4	18,9	43,2	32,4	Злий	2,284	0,516 p>0,05
1в		0,0	3,1	14,6	40,8	41,5			
1a	Схильний до лідерства	29,7	18,9	40,5	10,8	0,0	Не схильний до лідерства	10,699	0,030 p<0,05
1в		18,5	21,5	35,4	15,4	9,2			
1a	Розумний	21,6	13,5	51,4	8,1	5,4	Нерозумний	6,962	0,138 p>0,05
1в		12,3	16,9	44,6	16,9	9,2			
1a	Врівноважений	10,8	8,1	18,9	37,8	24,3	Дратівливий	2,349	0,672 p>0,05
1в		6,2	9,2	22,3	33,1	29,2			
1a	Дбайливий	2,7	5,4	37,8	37,8	16,2	Егоїстичний	13,953	0,007 p<0,01
1в		0,0	4,6	30,0	26,9	38,5			
1a	Допитливий	5,4	13,5	51,4	16,2	13,5	Байдужий	14,958	0,005 p<0,01
1в		4,6	11,5	28,5	38,5	16,9			

Продовж. табл. X.16

1a	Схильний до співробітництва	5,4	8,1	24,3	27,0	35,1	Схильний до суперництва	5,784	0,216 p>0,05
1в		3,1	4,6	15,4	27,7	49,2			
1a	Ласкавий	2,7	2,7	21,6	48,6	24,3	Жорстокий	17,965	0,001 p<0,01
1в		0,0	3,1	6,9	43,8	46,2			
1a	Спокійний	16,2	8,1	24,3	35,1	16,2	Тривожний	12,230	0,016 p<0,05
1в		3,1	6,2	28,5	39,2	23,1			
1a	Привабливий	2,7	16,2	48,6	18,9	13,5	Відразливий	17,883	0,001 p<0,05
1в		1,5	8,5	26,9	33,8	29,2			

Таблиця X.17

Відмінності в оцінці концепту «життя» у цивільних осіб залежно від розгляду помсти як приємної і неприємної

(n = 204)

Групи	Показники	Вибір кількісної оцінки у відсотках					Показники	Хі-квадрат Пірсона	Рівень значущості
		Полюс У	+2	+1	0	-1			
1a	Добре	54,1	27,0	13,5	2,7	2,7	Погане	7,831	0,098 p>0,05
1в		56,9	32,3	10,8	0,0	0,0			
1a	Приємне	54,1	29,7	13,5	2,7	0,0	Неприємне	0,453	0,929 p>0,05
1в		56,9	29,2	12,3	1,5	0,0			
1a	Справедливе	10,8	16,2	40,5	13,5	18,9	Несправедливе	6,680	0,154 p>0,05
1в		9,2	21,5	49,2	12,3	7,7			
1a	Приносить радість	35,1	35,1	24,3	2,7	2,7	Приносить печаль	7,394	0,116 p>0,05
1в		49,2	32,3	16,9	1,5	0,0			
1a	Має важливе значення	81,1	8,1	8,1	0,0	2,7	Не має важливого значення	5,993	0,200 p>0,05
1в		83,1	10,8	4,6	1,5	0,0			
1a	Нежорстоке	16,2	5,4	35,1	27,0	16,2	Жорстоке	25,280	0,000 p<0,001
1в		7,7	30,8	40,0	12,3	9,2			
1a	Дає моральне задоволення	24,3	37,8	32,4	2,7	2,7	Дає моральне незадоволення	15,515	0,004 p<0,01
1в		43,1	38,5	18,5	0,0	0,0			
1a	Приносить щастя	43,2	21,6	32,4	2,7	0,0	Приносить нещастя	17,277	0,002 p<0,01
1в		40,0	43,1	15,4	0,0	1,5			

Продовж. табл. X.17

1a	Нестрашне	21,6	8,1	54,1	8,1	8,1	Страшне	16,631	0,002 p<0,01
1в		21,5	27,7	32,3	13,8	4,6			
1a	Спокійне	8,1	16,2	59,5	10,8	5,4	Пов'язане з гнівом	14,418	0,006 p<0,01
1в		9,2	38,5	46,2	4,6	1,5			
1a	Спричинює насолоду	41,9	25,7	27,0	4,1	1,4	Спричинює огиду	10,067	0,039 p<0,05
1в		38,5	43,8	16,2	1,5	0,0			

Додаток Ц

Особливості кореляційного зв'язку прагнення до помсти за кривду в міжособовій взаємодії у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків з індивідуально-психологічними характеристиками

Таблиця Ц.1

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: прагнення до помсти у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

Показники	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки
Відчуття щастя	-0,153 (p<0,05)	-0,422 (p<0,001)
Фізичне здоров'я	-0,157 (p<0,05)	-0,034 (p>0,05)
Загальне психічне здоров'я	-0,371 (p<0,001)	-0,270 (p<0,01)
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	-0,470 (p<0,001)	-0,377 (p<0,001)
Розуміння свого призначення у житті	-0,362 (p<0,01)	-0,218 (p<0,01)
Процес життя (інтерес та емоційна насиченість життя)	-0,561 (p<0,001)	-0,404 (p<0,001)
Результативність життя (задоволеність самореалізацією)	-0,384 (p<0,001)	-0,301 (p<0,001)
Контроль подій власного життя	-0,460 (p<0,001)	-0,282 (p<0,001)
Сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях	-0,291 (p<0,001)	-0,712 (p<0,001)
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	-0,515 (p<0,001)	-0,265 (p<0,05)
Задоволеність стосунками з іншими людьми	-0,550 (p<0,001)	-0,336 (p<0,001)
Щасливе сімейне життя	-0,462 (p<0,001)	-0,211 (p<0,05)
Добрий душевний стан в останній час	-0,347 (p<0,001)	-0,305 (p<0,001)

Продовж. табл. Ц.1

Психологічна пружність	-0,426 (p<0,001)	-0,260 (p<0,01)
Образливість	0,528 (p<0,001)	0,773 (p<0,001)
Почуття провини	0,483 (p<0,001)	0,791 (p<0,001)
Заперечення	0,280 (p<0,001)	0,263 (p<0,01)
Витіснення	-0,185 (p>0,05)	0,214 (p<0,05)
Регресія	0,617 (p<0,001)	0,669 (p<0,001)
Компенсація	0,799 (p<0,001)	0,525 (p<0,001)
Проекція	0,551 (p<0,001)	0,667 (p<0,001)
Заміщення	0,493 (p<0,001)	0,425 (p<0,001)
Раціоналізація	0,232 (p=0,050)	0,141 (p>0,05)
Реактивні утворення	0,638 (p<0,001)	0,431 (p<0,001)

Додаток III

Кореляційні аналізи за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до прощення у міжособовій взаємодії у різних груп респондентів

Таблиця III.1

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії в міжособовій взаємодії у різних груп респондентів

Показники	Добро-вольці-ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО жіночої статі
Задоволеність життям останнім часом	0,204 (p<0,01)	0,357 (p<0,001)	0,365 (p<0,001)	0,391 (p<0,01)	0,311 (p<0,001)
Відчуття щастя	0,282 (p<0,001)	0,332 (p<0,001)	0,349 (p<0,001)	0,321 (p<0,01)	0,326 (p<0,001)
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	-	0,371 (p<0,001)	0,347 (p<0,001)	0,414 (p<0,01)	0,356 (p<0,001)
Розуміння свого призначення у житті	0,155 (p<0,05)	0,172 (p<0,05)	0,168 (p<0,05)	0,312 (p<0,05)	0,272 (p<0,001)
Сприяння добру у будь-яких обставинах	0,156 (p<0,05)	0,389 (p<0,001)	0,322 (p<0,001)	0,421 (p<0,01)	0,358 (p<0,001)
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	-	0,257 (p<0,01)	0,310 (p<0,001)	0,415 (p<0,01)	0,337 (p<0,001)
Задоволеність стосунками з іншими людьми	-	0,375 (p<0,001)	0,318 (p<0,001)	0,287 (p<0,05)	0,301 (p<0,01)
Щасливе сімейне життя	-	0,334 (p<0,001)	0,325 (p<0,001)	0,319 (p<0,01)	0,342 (p<0,001)
Добрий душевний стан в останній час	-	0,341 (p<0,001)	0,311 (p<0,001)	0,303 (p<0,05)	0,316 (p<0,01)

Таблиця III.2

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до прощення через очікування інших в міжособовій взаємодії у різних груп респондентів

Показники	Добро-вольці-ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО жіночої статі
Задоволеність життям останнім часом	0,252 (p<0,001)	0,194 (p<0,05)	0,257 (p<0,01)	0,240 (p<0,05)	0,167 (p<0,05)
Відчуття щастя	0,187 (p<0,01)	0,179 (p<0,05)	0,219 (p<0,01)	0,253 (p<0,05)	0,164 (p<0,05)
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	-	-	-	-	-
Розуміння свого призначення у житті	-	-	-	-	-
Сприяння добру у будь-яких обставинах	-	0,520 (p<0,001)	0,331 (p<0,001)	0,237 (p<0,05)	0,203 (p<0,01)
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	-	-	0,227 (p<0,01)	0,238 (p<0,05)	0,211 (p<0,01)
Задоволеність стосунками з іншими людьми	-	-	0,294 (p<0,001)	0,231 (p<0,05)	0,147 (p<0,05)
Щасливе сімейне життя	-	-	0,355 (p<0,001)	0,236 (p<0,05)	0,154 (p<0,05)
Добрий душевний стан в останній час	-	-	0,210 (p<0,05)	-	0,183 (p<0,05)

Таблиця III.3

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії у різних групах респондентів

Показники	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО жіночої статі
Задоволеність життям останнім часом	0,150 (p<0,05)	0,295 (p<0,001)	-	-	-
Відчуття щастя	-	0,258 (p<0,05)	-	-	0,247 (p<0,01)
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	-	-	0,184 (p<0,05)	-	0,266 (p<0,001)
Розуміння свого призначення у житті	-	0,226 (p<0,01)	0,257 (p<0,01)	-	0,224 (p<0,01)
Сприяння добру у будь-яких обставинах	-	-	0,197 (p<0,05)	-	0,262 (p<0,001)
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	-	-	-	-	0,287 (p<0,001)
Задоволеність стосунками з іншими людьми	-	-	-	-	0,241 (p<0,001)
Щасливе сімейне життя	-	-	0,169 (p<0,05)	-	-
Добрий душевний стан в останній час	-	0,229 (p<0,05)	-	-	-

Таблиця Ш.4

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до реституційного прощення в міжособовій взаємодії у різних груп респондентів

Показники	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО жіночої статі
-----------	----------------------	-------------------	----------------	----------------------	-------------------

Продовж. табл. Ш.4

Задоволеність життям останнім часом	-0,275 (p<0,001)	-0,214 (p<0,05)	-	-	-
Відчуття щастя	-	-0,669 (p<0,001)	-	-0,276 (p<0,05)	-
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	-	-0,781 (p<0,001)	-	-	-
Розуміння свого призначення у житті	-	-0,305 (p<0,01)	-	-	-
Сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях	-	-	-	-	-
Відмова від певного моменту щастя заради більшого щастя пізніше	-	-	-	-	-
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	-	-0,256 (p<0,01)	-0,201 (p<0,05)	-0,272 (p<0,05)	-
Задоволеність стосунками з іншими людьми	-	-0,338 (p<0,01)	-	-	-
Щасливе сімейне життя	-	-0,540 (p<0,001)	-	-0,240 (p<0,05)	-0,163 (p<0,05)
Добрий душевний стан в останній час	-0,159 (p<0,05)	-	-	-0,234 (p<0,05)	-

Таблиця Ш.5

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до безумовного прощення в міжособовій взаємодії у різних груп респондентів

Показники	Добро- вольці- ветерани	Цивільні чоловіки	Цивільні жінки	Дружини активних УБД	ВПО жіночої статі
Задоволеність життям останнім часом	0,202 (p<0,01)	0,318 (p<0,001)	0,329 (p<0,001)	0,337 (p<0,01)	0,366 (p<0,001)
Відчуття щастя	0,247 (p<0,001)	0,280 (p<0,01)	0,334 (p<0,001)	0,329 (p<0,01)	0,330 (p<0,001)
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	0,215 (p<0,01)	-	-	-	0,202 (p<0,01)
Розуміння свого призначення у житті	0,207 (p<0,01)	-	-	-	0,265 (p<0,001)
Сприяння добру у будь-яких обставинах	0,319 (p<0,001)	0,659 (p<0,001)	-	-	0,172 (p<0,05)
Задоволеність своїми дружніми і близькими стосунками	0,217 (p<0,01)	0,256 (p<0,01)	0,378 (p<0,001)	0,318 (p<0,01)	0,334 (p<0,001)
Задоволеність стосунками з іншими людьми	0,172 (p<0,05)	0,206 (p<0,05)	0,364 (p<0,001)	0,361 (p<0,01)	0,314 (p<0,01)
Щасливе сімейне життя	0,166 (p<0,05)	0,340 (p<0,001)	0,301 (p<0,001)	0,316 (p<0,01)	0,328 (p<0,001)
Добрий душевний стан в останній час	0,175 (p<0,05)	0,312 (p<0,001)	0,362 (p<0,01)	0,379 (p<0,01)	0,325 (p<0,001)

Таблиця III.6

**Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до
безумовного прощення в міжособовій взаємодії
у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків**

Показники	Добровольці- ветерани	Цивільні чоловіки
Мстивість	-0,507 (p<0,001)	-0,524 (p<0,001)
Заперечення	0,709 (p<0,001)	0,521 (p<0,001)

Продовж. табл. Ш.6

Витіснення	-0,761 (p<0,001)	-0,613 (p<0,001)
Регресія	-0,611 (p<0,001)	-0,377 (p<0,001)
Компенсація	-0,044 (p>0,05)	-0,135 (p>0,05)
Проекція	-0,603 (p<0,001)	-0,423 (p<0,001)
Раціоналізація	0,618 (p<0,001)	0,259 (p<0,05)
Заміщення	-0,588 (p<0,001)	-0,379 (p<0,001)
Реактивні утворення	0,015 (p>0,05)	0,162 (p>0,05)

Таблиця Ш.7

**Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до
безумовного прощення в міжособовій взаємодії
у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків
та ранжування термінальних цінностей за особистою значимістю**

№	Термінальні цінності	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки
1	Активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя)	-0,216 (p = 0,098)	-0,172 (p = 0,188)
2	Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом)	-0,554 (p = 0,000)	-0,682 (p = 0,000)
3	Здоров'я (фізичне і психічне)	0,005 (p = 0,969)	-0,098 (p = 0,458)
4	Цікава робота	0,031 (p = 0,812)	0,071 (p = 0,590)
5	Краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі та у мистецтві)	-0,185 (p = 0,158)	-0,259 (p = 0,046)

Продовж. табл. III.7

6	Любов (духовна і фізична близькість із коханою людиною)	-0,380 (p = 0,003)	-0,664 (p = 0,000)
7	Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)	-0,487 (p = 0,000)	0,070 (p = 0,597)
8	Наявність добрих і вірних друзів	-0,499 (p = 0,000)	-0,156 (p = 0,233)
9	Суспільне визнання (повага оточуючих людей, колективу, товаришів по роботі)	-0,208 (p = 0,110)	-0,220 (p = 0,091)
10	Пізнання (можливість розширення своєї освіти, світогляду, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	-0,286 (p = 0,027)	-0,179 (p = 0,172)
11	Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей)	-0,408 (p = 0,001)	-0,571 (p = 0,000)
12	Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалювання)	-0,310 (p = 0,016)	0,285 (p = 0,028)
13	Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)	0,288 (p = 0,026)	-0,240 (p = 0,065)
14	Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)	-0,431 (p = 0,000)	-0,511 (p = 0,000)
15	Щасливе сімейне життя	0,074 (p = 0,572)	-0,011 (p = 0,936)
16	Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, усього народу, людства в цілому)	-0,466 (p = 0,000)	-0,433 (p = 0,001)
17	Творчість (можливість творчої діяльності)	-0,250 (p = 0,054)	-0,128 (p = 0,328)
18	Впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	-0,621 (p = 0,000)	-0,584 (p = 0,000)

Таблиця III.8

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: готовність до безумовного прощення в міжособовій взаємодії

у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

та ранжування інструментальних цінностей за особистою значимістю

№	Інструментальні цінності	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки
1	Охайність, уміння тримати в порядку речі, порядок у справах	-0,006 (p = 0,962)	0,029 (p = 0,828)
2	Вихованість (гарні манери)	-0,471 (p = 0,000)	-0,504 (p = 0,000)
3	Високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання)	0,339 (p = 0,008)	0,406 (p = 0,001)
4	Життєрадісність (почуття гумору)	-0,297 (p = 0,021)	-0,339 (p = 0,002)
5	Старанність (дисциплінованість)	0,176 (p = 0,178)	0,106 (p = 0,420)
6	Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)	-0,194 (p = 0,138)	-0,223 (p = 0,086)
7	Непримиренність до недоліків у собі та інших	0,315 (p = 0,014)	0,193 (p = 0,140)
8	Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	0,125 (p = 0,339)	0,197 (p = 0,132)
9	Відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримуватися слова)	-0,771 (p = 0,000)	-0,795 (p = 0,000)
10	Раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обмірковані, раціональні рішення)	-0,300 (p = 0,020)	-0,271 (p = 0,036)
11	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	-0,241 (p = 0,063)	-0,384 (p = 0,002)
12	Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів	0,260 (p = 0,045)	0,198 (p = 0,129)
13	Тверда воля (вміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами)	0,242 (p = 0,062)	0,068 (p = 0,607)
14	Терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки)	0,025 (p = 0,849)	0,048 (p = 0,715)

Продовж. табл. Ш.8

15	Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)	-0,205 (p = 0,116)	-0,220 (p = 0,092)
16	Чесність (правдивість, щирість)	-0,100 (p = 0,449)	-0,167 (p = 0,202)
17	Ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі)	0,253 (p = 0,052)	0,080 (p = 0,541)
18	Чуйність (дбайливість)	-0,060 (p = 0,648)	-0,074 (p = 0,572)

Додаток Щ

Кореляційний аналіз за коефіцієном Ч. Спірмена зв'язку образливості і почуття провини з індивідуально-психологічними характеристиками в різних групах респондентів

Таблиця Щ.1

Кореляційний аналіз за коефіцієном Ч. Спірмена: зв'язок образливості і почуття провини з індивідуально-психологічними характеристиками у добровольців-ветеранів (n = 212)

Показники	Образливість	Почуття провини
Готовність до самопрощення	-0,388 (p<0,001)	-0,422 (p<0,001)
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	-0,352 (p<0,001)	-0,330 (p<0,001)
Готовність до прощення ситуації	-0,357 (p<0,001)	-0,250 (p<0,001)
Психологічна пружність	-0,413 (p<0,001)	-0,354 (p<0,001)
Прагнення до помсти	0,528 (p<0,001)	0,483 (p<0,001)
Почуття провини	0,521 (p<0,001)	1,000

Таблиця Щ.2

Кореляційний аналіз за коефіцієном Ч. Спірмена: зв'язок образливості і почуття провини з індивідуально-психологічними характеристиками у цивільних осіб чоловічої статі (n = 124)

Показники	Образливість	Почуття провини
Готовність до самопрощення	-0,245 (p<0,05)	-0,316 (p<0,001)
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	-0,196 (p<0,05)	-0,324 (p<0,001)

Продовж. табл. Щ.2

Готовність до прощення ситуації	-0,352 ($p < 0,001$)	-0,406 ($p < 0,001$)
Психологічна пружність	-0,306 ($p < 0,001$)	-0,316 ($p < 0,001$)
Прагнення до помсти	0,773 ($p < 0,001$)	0,791 ($p < 0,001$)
Почуття провини	0,762 ($p < 0,001$)	1,000

Таблиця Щ.3

Кореляційний аналіз за коефіцієном Ч. Спірмена: зв'язок образливості і почуття провини з індивідуально-психологічними характеристиками у дружин активних УБД (n = 76)

Показники	Образливість	Почуття провини
Готовність до самопрощення	-0,331 ($p < 0,001$)	-0,234 ($p < 0,05$)
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	-0,311 ($p < 0,01$)	-0,245 ($p < 0,05$)
Готовність до прощення ситуації	-0,372 ($p < 0,001$)	-0,269 ($p < 0,05$)
Психологічна пружність	-0,508 ($p < 0,001$)	-0,374 ($p < 0,001$)
Прагнення до помсти	0,238 ($p < 0,05$)	0,251 ($p < 0,05$)
Почуття провини	0,337 ($p < 0,001$)	1,000

Таблиця Щ.4

Кореляційний аналіз за коефіцієном Ч. Спірмена: зв'язок образливості і почуття провини з індивідуально-психологічними характеристиками у ВПО жіночої статі (n = 188)

Показники	Образливість	Почуття провини
Готовність до самопрощення	-0,198 (p<0,01)	-0,238 (p<0,01)
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	-0,315 (p<0,001)	-0,197 (p<0,01)
Готовність до прощення ситуації	-0,239 (p<0,01)	-0,226 (p<0,01)
Психологічна пружність	-0,423 (p<0,001)	-0,316 (p<0,001)
Прагнення до помсти	0,526 (p<0,001)	0,525 (p<0,001)
Почуття провини	0,360 (p<0,001)	1,000

Таблиця Ш.5

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом Ч. Спірмена: зв'язок образливості і почуття провини з індивідуально-психологічними характеристиками у цивільних осіб жіночої статі (n = 344)

Показники	Образливість	Почуття провини
Готовність до самопрощення	-0,224 (p<0,01)	-0,271 (p<0,001)
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	-0,266 (p<0,001)	-0,276 (p<0,001)
Готовність до прощення ситуації	-0,240 (p<0,001)	-0,237 (p<0,01)
Психологічна пружність	-0,314 (p<0,001)	-0,334 (p<0,001)
Прагнення до помсти	0,461 (p<0,001)	0,271 (p<0,001)
Почуття провини	0,303 (p<0,001)	1,000

Додаток Ю

Результати дослідження психологічних механізмів готовності до прощення в міжособовій взаємодії та особливостей взаємозв'язку готовності до прощення іншого з копінг-стратегіями, типами міжособових стосунків

Таблиця Ю.1

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом Ч. Спірмена: взаємозв'язок готовності до прощення в міжособовій взаємодії з копінг-стратегіями на вибірці добровольців-ветеранів (n = 108) і цивільних чоловіків (n = 112)

Копінг-стратегії	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки
Конфронтаційний копінг	-0,320 (p<0,01)	-0,349 (p<0,001)
Дистанціювання	-0,196 (p<0,05)	-0,361 (p<0,001)
Самоконтроль	0,447 (p<0,001)	0,452 (p<0,001)
Пошук соціальної підтримки	0,387 (p<0,001)	0,458 (p<0,001)
Прийняття відповідальності	0,590 (p<0,001)	0,506 (p<0,001)
Втеча-уникання	-0,458 (p<0,001)	-0,540 (p<0,001)
Позитивна переоцінка	0,691 (p<0,001)	0,658 (p<0,001)
Планування вирішення проблеми	0,654 (p<0,001)	0,577 (p<0,001)

Таблиця Ю.2

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: взаємозв'язок готовності до прощення в міжособовій взаємодії з дружелюбністю, альтруїстичністю і агресивністю у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків

Показники	Добровольці-ветерани	Цивільні чоловіки
Дружелюбність (тип співробітництва)	0,380 (p<0,001)	0,649 (p<0,001)
Альтруїстичність (альтруїстичний тип)	0,327 (p<0,001)	0,415 (p<0,001)
Індекс агресивності	-0,359 (p<0,001)	-0,505 (p<0,001)

Продовж. табл. Ю.2

Агресивність агресивний тип)	(прямолінійно-	-0,353 ($p < 0,001$)	-0,567 ($p < 0,001$)
---------------------------------	----------------	----------------------------------	----------------------------------

Таблиця Ю.3

**Психологічні механізми готовності до прощення в міжособовій взаємодії:
факторні навантаження (вибірка добровольців-ветеранів $n = 56$)**

Фактори	Показники	Факторні навантаження
Перший	Позитивна переоцінка	0,728
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	0,724
	Міжособовий емоційний інтелект	0,728
	Емпатія	0,660
	Соціальний інтелект	0,771
	Готовність до прощення іншого	0,941
	Самоконтроль	0,809
	Прийняття відповідальності	0,876

Таблиця Ю.4

**Психологічні механізми готовності до прощення в міжособовій взаємодії:
факторні навантаження (вибірка цивільних чоловіків $n = 84$)**

Фактори	Показники	Факторні навантаження
Перший	Позитивна переоцінка	0,718
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	0,750
	Міжособовий емоційний інтелект	0,742
	Емпатія	0,669
	Соціальний інтелект	0,815
	Готовність до прощення іншого	0,948
	Самоконтроль	0,766
	Прийняття відповідальності	0,864

Додаток Я

Результати дослідження особливостей психологічної пружності і ПТЗ

Таблиця Я.1

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: психологічна пружність у добровольців-ветеранів

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Задоволеність життям останнім часом	0,467	p<0,001
Відчуття щастя	0,585	p<0,001
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	0,410	p<0,001
Розуміння свого призначення у житті	0,431	p<0,001
Сприяння добру у будь-яких обставинах	0,624	p<0,001
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	0,451	p<0,001
Задоволеність стосунками з іншими людьми	0,417	p<0,001
Щасливе сімейне життя	0,485	p<0,001
Добрий душевний стан в останній час	0,514	p<0,001
Готовність до самопрощення	0,506	p<0,001
Готовність до прощення іншого	0,355	p<0,001
Готовність до прощення ситуації	0,323	p<0,001

Таблиця Я.2

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: психологічна пружність у цивільних чоловіків (n = 124)

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Задоволеність життям останнім часом	0,358	p<0,01
Відчуття щастя	0,422	p<0,001
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	0,317	p<0,05
Розуміння свого призначення у житті	0,304	p<0,05
Сприяння добру у будь-яких обставинах	0,206	p<0,05
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	0,321	p<0,01

Продовж. табл. Я.2

Задоволеність стосунками з іншими людьми	0,241	p<0,05
Щасливе сімейне життя	0,448	p<0,001
Добрий душевний стан в останній час	0,529	p<0,001
Готовність до самопрощення	0,278	p<0,01
Готовність до прощення іншого	0,565	p<0,001
Готовність до прощення ситуації	0,262	p<0,05

Таблиця Я.3

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: психологічна пружність у дружин активних учасників УБД (n = 76)

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Задоволеність життям останнім часом	0,306	p<0,01
Відчуття щастя	0,321	p<0,01
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	0,696	p<0,001
Розуміння свого призначення у житті	0,523	p<0,001
Сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях	0,251	p<0,05
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	0,659	p<0,001
Задоволеність стосунками з іншими людьми	0,550	p<0,001
Щасливе сімейне життя	0,617	p<0,001
Добрий душевний стан в останній час	0,318	p<0,01
Готовність до самопрощення	0,489	p<0,001
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	0,332	p<0,01
Готовність до прощення ситуації	0,319	p<0,01

Таблиця Я.4

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: психологічна пружність у ВПО (n = 188)

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Задоволеність життям останнім часом	0,459	p<0,001
Відчуття щастя	0,651	p<0,001
Розуміння важливості своєї діяльності у житті	0,457	p<0,001
Розуміння свого призначення у житті	0,464	p<0,001
Сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях	0,288	p<0,001
Задоволеність своїми дружніми та близькими стосунками	0,560	p<0,001
Задоволеність стосунками з іншими людьми	0,483	p<0,001
Щасливе сімейне життя	0,529	p<0,001
Добрий душевний стан в останній час	0,632	p<0,001
Готовність до самопрощення	0,282	p<0,001
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	0,404	p<0,001
Готовність до прощення ситуації	0,310	p<0,001

Таблиця Я.5

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: психологічна пружність у цивільних жінок (n = 344)

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Задоволеність життям останнім часом	0,481	p<0,001
Відчуття щастя	0,533	p<0,001
Відчуття важливості своєї діяльності у житті	0,665	p<0,001
Розуміння свого призначення у житті	0,423	p<0,001
Сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях	0,625	p<0,001
Задоволеність своїми дружніми і близькими стосунками	0,414	p<0,001
Задоволеність стосунками з іншими людьми	0,264	p<0,01
Щасливе сімейне життя	0,419	p<0,001
Добрий душевний стан в останній час	0,307	p<0,01

Продовж. табл. Я.5

Готовність до самопрощення	0,352	p<0,001
Готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії	0,341	p<0,001
Готовність до прощення ситуації	0,150	p<0,05

Таблиця Я.6

Кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена: ПТЗ в чотирьох групах респондентів

Показники	Група 1	Група 2	Група 3	Група 4
Рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії	0,416 (p<0,001)	0,339 (p<0,001)	0,346 (p<0,001)	0,232 (p<0,05)
Емоційне прощення в міжособовій взаємодії	-	0,209 (p<0,01)	-	-
Готовність до самопрощення	0,432 (p<0,001)	0,371 (p<0,001)	0,342 (p<0,001)	0,364 (p<0,001)
Тривога	-0,478 (p<0,001)	-0,372 (p<0,001)	-0,451 (p<0,001)	-0,483 (p<0,001)
Депресія	-0,496 (p<0,001)	-0,398 (p<0,001)	-0,492 (p<0,001)	-0,533 (p<0,001)
Надія	0,688 (p<0,001)	0,478 (p<0,001)	0,321 (p<0,001)	0,430 (p<0,001)
Щастя і задоволеність життям	0,492 (p<0,001)	0,317 (p<0,001)	0,216 (p<0,01)	0,412 (p<0,01)
Психічне і фізичне здоров'я	0,471 (p<0,001)	0,272 (p<0,001)	0,284 (p<0,01)	0,385 (p<0,01)
Сенс та мета	0,598 (p<0,001)	0,389 (p<0,001)	0,388 (p<0,001)	0,425 (p<0,001)
Сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях	0,369 (p<0,01)	0,256 (p<0,001)	0,239 (p<0,01)	0,345 (p<0,01)
Близькі соціальні стосунки	0,344 (p<0,01)	0,305 (p<0,001)	0,211 (p<0,01)	0,420 (p<0,001)
Фінансова і матеріальна стабільність	0,268 (p<0,05)	-	-	-
Позитивний релігійний копінг	0,454 (p<0,001)	0,329 (p<0,001)	0,455 (p<0,001)	0,354 (p<0,01)

Продовж. табл. Я.6

Негативний релігійний копінг	-	-	-	-
Життєстійкість	0,457 (p<0,001)	0,473 (p<0,001)	0,448 (p<0,001)	0,461 (p<0,001)
Психологічна пружність	0,471 (p<0,001)	0,442 (p<0,001)	0,426 (p<0,001)	0,397 (p<0,001)

Таблиця Я.7

Коефіцієнти за простими лінійними регресійними аналізами для залежної змінної ПТЗ

Предиктори	Модель для даного предиктора	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Рівень значущості
		B	Стандартна помилка	Бета		
Надія	(Константа)	15,176	2,465		6,158	0,000
	Предиктор	0,587	0,075	0,680	7,864	0,000
Щастя і задоволеність життям	(Константа)	20,647	2,374		8,697	0,000
	Предиктор	0,970	0,192	0,510	5,037	0,000
Психічне та фізичне здоров'я	(Константа)	18,595	3,004		6,190	0,000
	Предиктор	1,130	0,248	0,473	4,557	0,000
Сенс і мета	(Константа)	16,442	2,554		6,438	0,000
	Предиктор	1,098	0,173	0,598	6,330	0,000
Сприяння добру у будь-яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях	(Константа)	15,727	4,524		3,476	0,001
	Предиктор	1,070	0,300	0,388	3,573	0,001
Близькі соціальні стосунки	(Константа)	20,894	2,877		7,263	0,000
	Предиктор	0,852	0,216	0,422	3,948	0,000
Фінансова і матеріальна стабільність	(Константа)	27,152	2,096		12,953	0,000
	Предиктор	0,478	0,196	0,276	2,433	0,017
Позитивний релігійний копінг	(Константа)	25,939	1,679		15,452	0,000
	Предиктор	0,459	0,108	0,448	4,253	0,000

Продовж. табл. Я.7

Рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії	(Константа)	17,181	4,315		3,982	0,000
	Предиктор	0,673	0,197	0,373	3,411	0,001
Готовність до самопрощення	(Константа)	20,886	2,236		9,339	0,000
	Предиктор	1,901	0,359	0,529	5,290	0,000
Психологічна пружність	(Константа)	17,543	2,381		7,367	0,000
	Предиктор	2,070	0,325	0,600	6,367	0,000
Життестійкість	(Константа)	17,817	2,662		6,693	0,000
	Предиктор	1,958	0,355	0,545	5,518	0,000
Тривога	(Константа)	47,095	1,448		32,528	0,000
	Предиктор	-1,796	0,146	-0,824	- 12,324	0,000
Депресія	(Константа)	47,118	1,259		37,429	0,000
	Предиктор	-1,758	0,123	-0,861	- 14,335	0,000

Таблиця Я.8

**Навантаження показників на фактори в групі
добровольців-ветеранів**

Показники	Фактори				
	Перший	Другий	Третій	Четвер- тий	П'ятий
Рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії	0,347	0,372			
Емоційне прощення в міжособовій взаємодії		0,857			
Готовність до самопрощення	0,431	0,492			
Помста		- 0,690			
Уникання		- 0,819			
Доброзичливість		0,778			
Толерантність і прийняття				0,841	
Терпимість до помилок інших				0,650	
Посттравматичне зростання	0,637		0,335	0,371	
Тривога	- 0,365				0,777

Продовж. табл. Я.8

Депресія	- 0,673				0,622
Надія	0,797				
Щастя і задоволеність життям	0,832				
Психічне та фізичне здоров'я	0,757				
Сенс і мета	0,736		0,337		
Сприяння добру у будь- яких обставинах, навіть у складних та важких ситуаціях			0,442	0,511	
Близькі соціальні стосунки	0,650				
Фінансова і матеріальна стабільність	0,686				
Позитивний релігійний копінг			0,888		
Негативний релігійний копінг					
Життестійкість	0,742		0,362		
Психологічна пружність	0,891		0,397		